

הלכות תחומי א"י מזמן חז"ל

שנמצאה על גבי פסיפס בבית כנסת בעמק בית שאן

אוסף מאמרים

לוקט והודפס ע"י אגודת מטמוני ארץ

לרגל יום העיון התורני לגבולות ארץ ישראל

זאת חנוכה תשע"ה

הבהרה

המאמרים לוקטו ללא הגהה ובחינה

אגודת משמוני ארץ

לחשיפת תחומי דעת תורניים והנגשתם

תוכן המאמרים

1. י' זוסמן: "כתובת הלכתית מעמק בית שאן, סקירה מוקדמת". תרביץ מג א-ד תשל"ד עמודים 88-158.
2. י' זוסמן: "הוספות ותיקונים: תרביץ מג א-ד תשל"ד עמודים 135-139
3. י' זוסמן: "כתובת מבית-הכנסת של רחוב בעמק בית שאן". קדמוניות, ח, תשל"ו עמודים 123-128.
4. הרב יוסף ליברמן: "הכתובת העתיקה מביה"כ של רחוב". מוריה 8 ח-ט תשל"ט עמודים 59 – 68.
5. י' זוסמן: "ברייתא דתחומי ארץ ישראל". תרביץ מה ג-ד תשל"ו ע' 213-257.
6. שאול ליברמן: "לכתובת ההלכתית מעמק בית-שאן". תרביץ מה, תשל"ו עמודים 54-63.
7. אלישע קמרון: "כמה הערות לקריאתה, כתיבה ולשונה של כתובת רחוב". תרביץ מה, תשל"ו ע' 6-154.
8. זאב ספראי: "בשולי כתובת רחוב". ציון מב, א-ב תשל"ז עמודים 1-23.
9. אהרן דמסקי: "העיירות המותרות שבתחום סבאסטי לפי הכתובת שברצפת-הפסיפס של רחוב" קדמוניות יא 2-3 תשל"ח (עמודים 2-3).
10. זאב ספראי: "תחומי א"י במצוות התלויות בארץ". ספר היובל להרב סולוביציק תשמ"ה תתרכז-שיט.
11. אלי שנהב: "תחומי ארץ ישראל לפי כתובת בית הכנסת ברחוב". נופים 11-12 תשל"ט ע' 123-133.
12. פינקלשטיין – פרנקל: מקצוע צפונית מערבית של א"י בברייתת התחומין". קתדרה 27 תשמ"ג 39-46.
13. זאב ספראי: "תחומי בית שאן בכתובת רחוב". נופים 18-19 תשמ"ו ע' 43-59.
14. צבי אילן: "נחל געתון וספנתה בברייתת התחומין". קתדרה 34 תשמ"ה עמודים 175-178
15. זאב ויס: "עוד על כתובת רחוב – לזיהויו של פילי דקמפון בבית שאן", תרביץ ע א תשס"א ע' 35-50.
16. מרדכי עמנואל: "חיוב בית שאן בתרומות ומעשרות" מתוך: המעיין מו, א תשס"ו עמודים 3-8.
17. יהודה פליקס: "הפירות האסורין בבית שאן" סיני צו עמודים יח – כח.
18. זאב ספראי: "היתר תחום קיסריה מהמצוות התלויות בארץ". סיני צו תשמ"ה עמודים ריז – רכז.
19. זאב ספראי: "ברייתת תחומי ארץ ישראל". 'מחקרי גליל' ע' 15-206.
20. יהודה לנדי: הבנות חדשות ברשימה העתיקה מזמן חז"ל הידועה בשם 'כתובת רחוב'. מוריה טבת תשע"ה.

העתק נוסח הכתובת

- 1) שלום הפרות הללו אסורין בבית שאן בשביעית ובשאר שבוע מתאסרין דמי הקישואין
- 2) והאבטיחים והממלפפונות והאסטפליני והמינתה הנאגדת בפני עצמה ופול המצרי הנאגד
- 3) בשיפה והקפלוטות מן העצרת עד חנוכה והזירעונין והקצע והשמשמין והחרדל והאורז והכמן והתורמסין
- 4) היבישין והאפונין והגמלונין הנימכרין במידה והשום ובצלן בני מדינה הנימכרין במידה והבולבוסין
- 5) והתמרין אפסיות והיין והשמן בשביעית שביעית שני שבוע דמי והפת חלה לעולם אילו המקומות
- 6) המותרין סביבות בית שאן מן הדרום שהיא פילי דקמפון עד חקלה חירותה מן המערב
- 7) שהיא פילי דזיירה עד סוף הרצפה מן הצפון שהיא פילי דסכותה עד כפר קרנוס וכפר קרנוס
- 8) כבית שאן ומן המיזרח שהיא פילי דזבלייה עד נפשה דפנוקטייה ופילי דכפר זמרין ופילי דאגמה
- 9) לפנים מן השער מותר ולחוץ אסור א העיירות האסורות ביתחום סוסיתה עינוש ועינהרה ודמבר
- 10) עיון ויערוט וכפר יחריב ונוב וחספייה וכפר צמח ורבי היתיר כפר צמח והעיירות שהן ספיק בתחום נווה
- 11) ציר וצייר וגשמי וזיוון ודנב והרביתה ואגרי חוטם וכרכה דבר הרג א העיירות האסורות בתחום צור שצת
- 12) ובצת ופי מצובה וחנותה עלייה ארעייתא וביברה וראש מייה ואמון ומזהה היא קסטלה וכל מה שקנו ישראל
- 13) נאסר א תחומי ארץ ישראל מקום שה[חזיקו] עולי בבל פורשת אשקלון וחומת מיגדל שרושן דור וחומת עכו
- 14) וראש מי גיאתו וגיאתו עצמה וכבר[תה] וב[ית] זניתה וקסטרה דגלילה וקובעייה דאייתה וממצייה דירכתה
- 15) ומלתה דכוריים וסחרתה דית[ן] ונח[לה] דבצאל ובית עיט וברשתה ואולי רבתה וניקבתה
- 16) דעיון ומסב ספנחה וכרכה דב[ר] ס[ג]גורה ותרנגולה עלייה דקיסרין ובית סבל וקנת
- 17) ורקם טרכון זימרה דמתחם לבוצרה יבקה וחשבון ונחלה דזרד איגר סהדותה נימרין
- 18) ומלח רזיזא רקם דגיא וגנייה דאשקלון ודרך הגדולה ההולכת למידבר א הפירות
- 19) הללו אסורין בפניס ובשביעית ובשאר שני השבוע הן מתעסרין דמיי משלם
- 20) האורז והאגוזין והשמשמין ופול המצרי יש אומרין און אחוניות הבכירות
- 21) הרי אלו בשביעית שביעית ובשאר שני שבוע הן מתעסרין ודיי ואפילו
- 22) מן תרנגולה עלייה ולחוץ א הפירות הללו מתעסרין דמיי בקסרין החיטין והפת
- 23) חלה לעולם והיין והשמן והתמרין והאורז והכמן הרי אלו מותרין בשביעית בקסרין
- 24) ובישאר שני שבוע הן מתקנין דמיי ויש אוסרין בולבסין הלבנין הבאין
- 25) מהר המלך א ועד איכן סביב לקיסרין עד צוורנה ופנדקה דטביתה ועמודה
- 26) ודור וכפר סבה ואם יש מקום שקנו אותו ישראל חוששין לו רבותינו שלום א העיירות
- 27) המו[ת]ות בתחום סבסטי איקבין וכפר כסדיה וציר ואזילין ושפירין ועננין ובלעם עלייתה ומזחרו
- 28) ודוהן וכפר מייה ושילה ופנטאקומוותה לבייה ופרדיסלייה ויצת וארבנורין וכפר
- 29) יהודית ומונרית ופלגה דשלאף

A Halakhic Inscription from the Beth-Shean Valley /

כתובת הלכתית מעמק בית-שאן: סקירה מוקדמת

Author(s): יעקב זוסמן and Y. Sussmann

Source: *Tarbiz* / תרביץ, כרך מג, חוברת א/ד

תשרי-אלול תשל"ד pp. 88-158

Published by: [Mandel Institute for Jewish Studies](#) / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23593799>

Accessed: 02/12/2014 12:38

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

כתובת הלכתית מעמק בית-שאן

סקירה מוקדמת

מאת

יעקב זוסמן

ידיעותינו על היישוב היהודי בבית-שאן וסביבתה מלאחר חורבן בית שני דלות ביותר.¹ לאחר שאורחי העיר ההלנית בית-שאן (סקיתופוליס — Σκυθόπολις) טבחו באכזריות את כל יהודי העיר בשנת 66 לסה"נ,² לא ברור אם, מתי ובאיזה היקף נוסדה מחדש קהילה יהודית במקום.³ על מציאותם של יהודים בעיר הגדולה⁴ — ובעמק הפורה כולו⁵ הגובל בגליל היהודי — במשך כל תקופת המשנה והתלמוד יש בידנו ידיעות מועטות בלבד.⁶ בתקופת התנאים אנו מוצאים רק חכמים בודדים שביקרו בעיר,⁷ והעובדה, שבסופה

תודתי נתונה לרבתי הפרופסורים א"א אורבך, ש' ליברמן וא"ש רוזנטל שדנתי לפנייהם בכמה מן העניינים שעסקתי בהם במסגרת מאמר זה. וכן מבקש אני להודות לגב' פ' ויטן, חופרת האתר מטעם אגף-העתיקות, שמסרה לי את הכתובת לפרסום, ולהנהלת האגף שנתנה הסכמתה לכך.

1 ראה: ספר הישוב, א, עמ' 17—18; מ' אבי-יונה, 'סקיתופוליס', בתוך: בקעת בית-שאן, הכינוס הארצי השבעה עשר לידעת הארץ, החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 45 ואילך; ועיי"ש, עמ' 57 ואילך (M. Avi-Yonah, 'Scythopolis', *IEJ*, XII, 1962, pp. =) 123—134).

2 יוסף בן מתתיהו, מלחמות היהודים, ב: יח: ג—ד; וראה: ג' אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, א—ב, תל-אביב תשי"ג—תשט"ז [להלן: אלון, תולדות היהודים], ב, עמ' 243.

3 לדבריו של אלון (שם, א, עמ' 86) ש'לאחר החורבן נראה שהיהודים מיהרו ונתיישבו שם [בבית-שאן] שוב' לא מצאתי כל מקור.

4 'הגדולה שבדיקאפוליס' — יוסף, שם, ג: ט: ז; 'עיר מפורסמת בארץ-ישראל' — אבוביוס, אונומאסטיקון, תרגום מלמד, עמ' 26.

5 'פתחה של גן-עדן' כדברי ריש לקיש בבבלי עירובין יט ע"א (וראה עוד מאמרו של ריש לקיש בירוש' ביכורים פ"א, סד ע"ב, ובבלי מגילה ו ע"א, וש"נ).

6 כמעט כל המקורות שנרשמו בספר הישוב שם (לעיל, הערה 1) כבר נאספו בידי ר"א הפרחי, כפתור ופרח, פרק ז, מהדורת לונדן, ירושלים תרנ"ז, עמ' קכא—קכד, ולא מצאתי אלא ידיעות נוספות מעטות בלבד (ראה להלן, הערות 7—9). ראה גם ש' קליין, ארץ הגליל, ירושלים תש"ו [להלן: קליין, הגליל], עמ' 111 ואילך.

7 אבל לא מצאנו חכמים שישבו בה ישיבת קבע או שמוצאם משם. מצאנו שם את ר' מאיר אוכל

של התקופה 'רבי התיר בית-שאן' ופוטרה ממצוות התלויות בארץ, מלמדת, כנראה, שהיא נחשבה כיישוב לא-יהודי⁸. על קהילה יהודית במקום בתקופת האמוראים יש בידנו רק ידיעות מעטות⁹. מכאן ואילך, ועד לקראת סוף ימי-הביניים, כמעט אין אנו שומעים על יהודים

'עלה של ירק' (ועל-פיו התיר רבי את בית-שאן — ראה להלן, הערה 8), והוא מספר על יבולו העשיר של האיזור (בבלי כתובות קיב ע"א).

ואפשר שר' שמעון בן אלעזר, תלמידו המובהק של ר' מאיר, תושב בית-שאן היה (ראה: בר"ר ט: ה, מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 70: 'אמר ר' שמואל ב"ב רכוב הייתי על כתיפו של זקיני ועולה מעירי לכפר חנה דרך בית שאן ושמעתי את ר' שמעון ב"ב א"י ושב ודורש בשם ר"מ וכו' [השווה: 'ירוש' מעשרות פ"א, מח ע"ד]; וראה: תוס' ע"ז ז (ח): ח, כגירסת כ"י ו; ועיין שם 'ירוש' ספ"ד).

[ושמא מותר לשער, שאף המקום בו 'ישב ר' שמעון ב"ב א"י ודורש בבית המדרש הגדול שלו' (מסכת דרך ארץ, פרקי ב"ע, פ"ב, מהדורת היגר, עמ' 170, וש"נ) בית-שאן היה, לשם הוא בא ממגדל גדר (נראה כשכ"ל) הסמוכה? — ואם כן, אולי גם דבריו נגד עמי-הארץ שקורין לבית-הכנסת 'בית-עם' (שבת לב ע"א; וראה: א"א אורבך, חז"ל — אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 579, הערה 61) כלפי אנשי בית-שאן נאמרו? (ראה גם להלן, הערה 12, והנסמן שם). ואפשר, שגם מגיעו המרובים של ר' שמעון בן אלעזר עם הכותים רומזים על ישיבתו בבית-שאן הסמוכה לארץ הכותים (סבסטי; ראה להלן, עמ' 136; על ישיבתם של כותים בבית-שאן עצמה מצאנו עדויות מפורשות רק בתקופה מאוחרת יותר); הוא מבקר ב'הדה קרייה דשמרייה' ('ירוש' ע"ז פ"ה, מד ע"ד; בבלי חולין ו ע"א; אבל בדבר"ר פ"ב: 'עיר אחת בדרום?!'; עוסק בהלכותיהם (תוס' תרומות ד: יד; וראה תוספתא כפשוטה שם; בבלי ע"ז כא ע"ב — אבל ראה תוס' שם, ספ"ב); ומרבה להתפלמס עמהם ('ירוש' יבמות פ"א, ג ע"א; ספרי במדבר ס"פ קיב; וראה 'ירוש' סוטה פ"ו, כא ע"ג [ר"א ב"ש? ראה ר"ז פרנקל, דרכי המשנה, לייפציג תר"ט, עמ' 201]; וראה גם תוס' סנהדרין ד: ח, ועוד). להצעות זיהוי של 'ערדוסקוס', מקום-מושבם של ר' מאיר ותלמידו ר' שמעון בן אלעזר — באיזור בית-שאן? — ראה: י' ברסלבסקי, קובץ החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ב (תרפ"ה), עמ' 126 ואילך; קליין, הגליל, עמ' 207; ועדיין צריך הכרע. ואם אמנם ר' שמעון בן אלעזר תושב איזור בית-שאן היה, מותר אולי גם לשער, שבדבריו שבבריייתא (ראה: י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח [להלן: מבוא לנה"מ], עמ' 956) שבתוספתא (סוף מס' מע"ש, וש"נ): 'המעשרות גטלו שומן הדגן' לביטול מעשרות בבית-שאן על-ידי רבי (בן דורו ובעל מחלקתו) התכוון?]

8 'ירוש' דמאי פ"ב, כב ע"ג; בבלי חולין ו ע"ב; וראה להלן, עמ' 99, הערה 74. בית-שאן מוזכרת במשנה פעמיים בקשר להלכות עבודה זרה (ע"ז א: ד; ד: יב) וכעיר של גויים.

9 ראה: 'ירוש' מגילה פ"ג, עג ע"ד; שם, עד סע"א (והשווה: בר"ר הנ"ל [הערה 7] מסוף תקופת התנאים); וראה להלן, הערה 12. ראה גם 'ירוש' גיטין פ"א, מג רע"ד (אבי-יונה [לעיל, הערה 1], עמ' 83, מדבר עוד על יהודים שומרי מצוות בבית-שאן על סמך בבלי פסחים נ ע"ב, וכנראה נעלמו ממנו דברי ש' קליין, ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל, ו, תרצ"ט, עמ' 20, ועוד בכמה וכמה מקומות, וכעת גם: הגליל, עמ' 138; וראה גם: ש' ליברמן, ירושלמי כפשוטו, עמ' 433—434; ועיין להלן, עמ' 127, הערה 263).

יהודי בית-שאן מוזכרים כנראה גם בכתובות, אבל פעם מימי הבית (Frey, Corpus, II, Nos.)

באיזור בית-שאן.¹⁰ אבל במקום שהמקורות הספרותיים שותקים, באים הממצאים הארכיאולוגיים ומלמדים על יישוב יהודי צפוף למדי בבית-שאן ובסביבתה הקרובה.¹¹ בשנים האחרונות נתגלו שרידי בתי-כנסת רבים יחסית באיזור הסמוך לעיר בית-שאן.¹² ראשון נתגלה (בשנת 1928) בית-הכנסת של בית-אלפא ובו הפסיפס הנהדר, שפתח תקופה חדשה בחקר בתי-הכנסת העתיקים.¹³ במשך כשלושים שנה היה זה השריד היחיד מבית-כנסת באיזור זה. אבל בשנים האחרונות הצטרפו אליו שורה של שרידים נוספים: בית-הכנסת במערבה של העיר, בתוך חומות העיר הביזאנטית;¹⁴ בית-הכנסת בצפונה של העיר, בסמוך לחומה ומחוצה לה;¹⁵ בית-הכנסת של 'כפר קרניים', מצפון לקיבוץ טירת-צבי;¹⁶ בית-הכנסת במעוז-חיים, שבמזרחה של בית-שאן;¹⁷ שריד בית-הכנסת (?) בכפר דנא, בצפונה של עמק בית-שאן;¹⁸ השרידים שבכוכב הירדן;¹⁹ וכעת נוסף בית-הכנסת של רחוב

1374–1372), ופעם הקריאה מסופקת ביותר (ראה: מ' שובה, ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, יא, תש"ד, חוברת ג, עמ' 32).

10 מלבד אזכור סתמי ובלתי-ברור בקשר למרד השומרונים בעיר בשנת 529; ראה: מ' אבי-יונה, בימי רומי וביזנטיון², ירושלים תשי"ב, עמ' 177. בספר הישוב, ב, אין בית-שאן מוזכרת כלל! גם בכל הידיעות החדשות על תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופה הערבית ולאחריה לא מצאתי זכר ליהודים בבית-שאן, לא במקורות יהודיים ולא במקורות ערביים. וראה עוד להלן, עמ' 153, הערה 482.

11 ראה: נ' צורי, 'סקר ארכיאולוגי בעמק בית-שאן', בתוך: בקעת בית-שאן (לעיל, הערה 1), עמ' 135–198 [להלן: צורי, סקר].

12 מעניין לציין, ששתי הידיעות הממשיות על היישוב היהודי בבית-שאן בתקופת האמוראים (ראה לעיל, הערה 9) עוסקות ב'כנישתא דבית שאן'; ר"א הפרחי, שמצא רק שרידים מעטים של ממש ליישוב היהודי הקדום במקום, מעיר על כך: ש' עוד היום הנה היא פה עמנו חרבה ובה שלשה היכלות נגד ירושלים'; כפתור ופרח, מהדורת לונדון, ירושלים תרנ"ז, עמ' קכג. 13 א"ל סוקניק, בית-הכנסת העתיק בבית-אלפא, ירושלים תרצ"ב. וראה לאחרונה: נ' אביגד, בקעת בית-שאן (לעיל, הערה 1), עמ' 63 ואילך.

14 ד' בהט, 'בית-הכנסת בבית-שאן', קדמוניות, ה (תשל"ב), עמ' 55.

15 נ' צורי, 'בית-הכנסת העתיק בבית-שאן', ארץ-ישראל, ח (תשכ"ז), עמ' 149–167.

16 ש' גולדשמידט, ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, יט (תשט"ו), עמ' 237; צורי, סקר, עמ' 165; ושוב לאחרונה: ש' גולדשמידט, ארץ-ישראל, יא (תשל"ג), עמ' 39–40. וראה להלן, עמ' 116, הערה 164.

17 ראה: חדשות ארכיאולוגיות, נ (תשל"ד), עמ' 3.

18 ג' פרסטר, 'משקוף עם תבליט מנורה מדנא', עתיקות, ג (תשכ"ו), עמ' 66–67; ראה הצעתו של המחבר בסיכומו שם, 'כי משקוף זה עיטר אחד מפתחיו של בית כנסת בכפר דנא'. ראה גם: *Revue Biblique*, LXXIV (1967), p. 90.

19 מ' בן-דב, קדמוניות, ב (תשכ"ט), עמ' 27.

ראה גם: מ' אבי-יונה, 'תבליט יהודי מבית-שאן', ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל, ח (תש"א), עמ' 20.

שלכתובת שנחשפה בו מוקדש מאמר זה. כמעט כל אלה גילויים מקריים, 'ומי יודע עוד כמה שרידים מסוג זה [בית אלפא] טמונים באדמת הסביבה ההיא.²⁰

א. גילוי הכתובת ותוכנה

במרחק של כחמישה ק"מ מדרום לבית-שאן, בשדות קיבוץ עין-הנצי"ב, לא רחוק מן התל שנוטים לזהותו עם 'רחוב' המקראית,²¹ נתגלו בשנים האחרונות שרידים שונים מן התקופה הביזנטית. חפירות נסיון וממצאים בודדים — 'סורג' וקופת מטבעות זהב — שנמצאו באתר²² הצביעו על כך, ששרידי הבניין שמתחת לפני השטח אינם אלא שרידי בית-כנסת. ואמנם בחפירות שנערכו באביב השנה בידי הגב' פאני ויטו מטעם אגף-העתיקות הממשלתי נחשפו יסודות בית-כנסת מן הטיפוס ה'מאוחר'.²³ התעניינות גדולה במיוחד עוררה כתובת פסיפס בעלת ממדים ותוכן בלתי-רגילים שנתגלתה על רצפת בית-הכנסת.

הכתובת נמצאה בנארתיקס (פרוודור) הצפוני, אשר בו שלושה פתחים לבית-הכנסת, ליד מפתח הפתח המרכזי. רצפת הנארתיקס הארוך (כ-20 מ' אורך, מן המערב למזרח; וכ-3.5 מ' רוחב, מן הצפון לדרום) היתה כנראה מכוסה כולה בפסיפס פשוט, שקצותיו המערבי והמזרחי לא נשתמרו עוד. אבל למזלנו נשתמר רוב הקטע האמצעי (כ-11 מ') אשר בו נמצאה הכתובת כמעט בשלימותה. הפסיפס כולו מחולק לפאנלים, כאשר הפאנל המרכזי מיועד לכתובת, ואלה שממערב וממזרח לה אין בהם אלא עיטורים גיאומטריים פשוטים. אורך הכתובת עם מסגרתה כ-4.5 מ' ורוחבה כ-2.75 מ', והכתובת על עשרים ותשע שורותיה הארוכות ממלאת את כל המסגרת. פאנל מרכזי זה מצוי בין הכניסה הצפונית לנארתיקס ובין הפתח המרכזי לאולם בית-הכנסת אשר ממולת. השורה הראשונה של הכתובת סמוכה לפתח האולם ואילו האחרונה נמצאת ליד מפתח הכניסה לנארתיקס — וכל הבא לבית-הכנסת מן הצפון רואה אותה בשלימותה לנגד עיניו, ובכניסתו הוא עובר דרכה ודורך עליה.

קטע זה של הפסיפס השתמר באופן מפליא כמעט בשלימותו, ובכתובת עצמה אינן חסרות אלא מלים בודדות בלבד. בערך בשליש הראשון של שורות 13—16 נוצר חור בגודל של

20 קליין, הגליל, עמ' 113 (והוא ידע אז רק על בית-הכנסת של בית-אלפא).

21 ראה: י' אהרוני, ארץ-ישראל בתקופת המקרא, ירושלים 1962, עמ' 155.

22 ראה: חדשות ארכיאולוגיות, כז (תשכ"ח), עמ' 25; א' פלטיאל, 'מטמון מטבעות זהב ביונטיים מהעיר רחוב', עלון החברה הגאומיסמית לישראל, ג (ניסן תשכ"ט), עמ' 101—106; D. Bahat, 'A Synagogue Chancel-Screen From Tel Rehob', *IEJ*, XXIII (1973), pp. 181—183. ה'סורג' והשוואתו עם שרידי 'סורג' שבתוך בית-הכנסת מראות בבירור גמור כמעט, ששניהם שרידים של אותה אבן הם, ומקורו בבית-הכנסת הזה. וכך, כנראה, גם מטמון המטבעות הנ"ל.

23 דין-וחשבון קצר מתוצאות עונת-החפירות הראשונה — בית-הכנסת, הכתובת ושאר הממצאים המועטים — ניתן בידי החופרת, הגב' פאני ויטו, בכתוברת האחרונה של 'עתיקות', ז (תשל"ד), עמ' 100. תיאור מפורט יותר של בית-הכנסת והכתובת עומד להתפרסם בקרוב על-ידי החופרת ומחבר מאמר זה ב-*IEJ*. לביבליוגרפיה על האתר ראה: עתיקות, שם, הערות 2—4.

40 × 30 ס"מ, בערך, ובשל כך חסרות מלים מספר בשורות אלו. אבל דווקא כאן הטקסט קרוב ביותר למקבילות הספרותיות והחסרון ניתן להשלמה, אלא שכמובן נותרו ספקות לפחות במה שנוגע לכתיב המקורי. גם בשורות 22, 23 ו-26 נוצרו שקעים בכתובת (בערך בין האותיות החמישית והעשירית), אבל כאן, אף-על-פי שאבני האותיות הוסטו במקצת, הן נשארו במקומן, והקריאה, למרות הקשיים, ברורה למדי.²⁴

הכתובת — בדומה לפסיפס כולו — אינה מצטיינת באומנות מקצועית יתירה. היא עשויה אבני-גיר שחורות על רקע לבן. מידתן הממוצעת של האבנים המרובעות כ-1.5 × 1.5 ס"מ, כאשר גודלן וצורתן משתנים בהתאם לצורכן של האותיות. הכתב בדרך-כלל ברור והאותיות יפות להפליא, אבל הכתובת כולה אינה מתוכננת היטב. האומן לא חישב כראוי את כמות הטקסט ביחס לגודלו של שטח הפאנל שאותו הוא ייעד לכתובת. יש הבדלים גדולים בגודלן של האותיות, באורכן של השורות ובצפיפות שביניהן. מכיוון שהכתוב לא חילק מלים בין שורה לרעותה גם קו הסיום של השורות אינו אחיד. בתשע השורות הראשונות גודל האותיות מתאים לממוצע, והן שוות, פחות או יותר; בשורות 10—14 האותיות קטנות וצפופות והשורות ארוכות ביותר; ואילו משורה 15 ואילך הולכות האותיות וגדלות והרווחים נעשים רחבים יותר. לארבע המלים האחרונות לא נותר עוד מקום, והן נדחקו באותיות קטנות בשורה אחרונה קצרה וצפופה למטה בסמוך למסגרת. אבל למרות הכול, הרושם הכללי הוא אחיד למדי והכתובת בשלימותה מרשימה.

כתובת זו מיוחדת במינה בין כל הכתובות המוכרות לנו עד כה, הן בגודלה הן בתוכנה. היא ארוכה לאין-ערוך מכל הכתובות מתקופה זו שנתגלו בארץ, בפסיפס או בחקיקה; בעברית, בארמית או בכל שפה אחרת. היא מכילה בעשרים ותשע שורותיה הארוכות (כארבעה מטר לשורה בממוצע) כשלוש מאות שישים וחמש (שס"ה) מלים²⁵ וכאלף ושמונה מאות אותיות. היא ארוכה, למשל, פי שלושה עד ארבעה מכתובת בית-הכנסת הארוכה ביותר שהיתה ידועה לנו עד כה, דהיינו, כתובת עין-גדי, שנתגלתה אף היא בזמן האחרון,²⁶ שאף היא עצמה יוצאת דופן בגודלה בין הכתובות כולן.

אבל היא מפתיעה ביותר במיוחד בתוכנה: היא כולה ה ל כ ה — סעיף אחר סעיף הלכות ברורות, קצובות ומפורטות. הלכה ללא כל תוספת או טקסט אחר שיהא בו משום קשר ישיר כלשהו לבית-הכנסת — כגון הקדשות או ברכות, פסוקים או סמלים — כרגיל בכתובות בתי-כנסת. בכתובת שלפנינו שורה ארוכה של סעיפי הלכות למעשה בהלכות שביעית ומעשרות בבית-שאן ובאזורים שונים אחרים של הארץ. רשימות ארוכות ומפורטות של פירות אסורים במקומות מותרים ורשימות של עיירות אסורות באזורים פטורים, שרובן ככולן מוכרות לנו

24 אלא שבתצלום אין אותיות אלו ניכרות בגלל השקע שבפסיפס.

25 כאשר מונים כל מלה, לרבות סומך ונסמך במלים המורכבות, בנפרד.

26 ראה: תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 20 ואילך.

כמעט כלשונן מן התלמוד הירושלמי.²⁷ זו הפעם הראשונה שבכתובת מסוג כלשהו נמצא טקסט הלכתי רצוף, ולמעשה זה הטופס הקדום ביותר מכל מה שהגיע לידנו מספרות התורה שבעל-פה.²⁸ מבחינה זו מזכירה הכתובת — אבל תו לא — את אחת הידיעות הקדומות ביותר על כתיבת הלכה בתורה שבעל-פה: 'אשכחון כתיב על כותלא דר' הלל בי רבי אלס'.²⁹ מכל-מקום, זהו נוסח של טקסט תלמודי הקרוב ביותר — קרבת זמן וקרבת מקום — למרכז היצירה של ההלכה הארצישראלית ולמקום התהוותו של התלמוד הירושלמי, למושב 'הסנהדרין' שבטבריה.³⁰ לפנינו נוסח ירושלמי שלא עברו עליו 'קולמוסיהן של מגייה ספרים', ועל-פיו ניתן לאשר או לתקן.³¹ ולפרש את נוסח הירושלמי שבידנו. ואף-על-פי שאין בכתובת סתם העתקה נאמנה של טקסט הירושלמי שלנו, אלא, כנראה, עיבוד וניסוח שונה,³² היא מוסרת בכל זאת בעיקרו וברובו את נוסח הירושלמי באופן מילולי כמעט, ובכתיב הארצישראלי המקורי המובהק.³³ מבחינה זו הכתובת אולי אף מאכזבת במקצת, שהרי בכל הטקסט הארוך הזה רק מעט הוא החומר החדש ורובו הגדול ידוע לנו מכבר מן המקורות התלמודיים — אלא שהפעם נמסר לנו הטקסט בטופס של 'ירושלמי זקן' על גירסאותיו המקוריות ועם פרטי חידושים אחרים. אבל אחד הלקחים החשובים ביותר מבחינת הנוסח הוא שמתברר שנוסחאות הטקסטים שלנו, למרות שיבושיהם המרובים — דילוגים וטעויות למיניהן — אינן רעות כלל באופן יחסי. בכתובת נמצאות רק מעט גירסאות חדשות שאינן מצויות אף באחת מעדויות הנוסח שלנו. מתברר, שרוב הצעות התיקון שהציעו מפרשי הירושלמי והחוקרים שטיפלו בטקסטים אלה,³⁴ במידה שאינן מבוססות על עדויות-נוסח, אינן מתאשרות על-ידי הכתובת. השוואה מדוקדקת של כל הנוסחאות שבידנו, ובעיקר פירוש

27 למקבילות בספרות התלמודית ראה להלן, עמ' 103.

28 ראה עוד להלן, עמ' 155, הערה 497.

29 'ירוש' כלאים פ"א, כו רע"א. ראה: ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 216, והספרות הרשומה שם (ומעניין לציין, שאף ה'כתובת' ההיא עסקה בהלכות זרעים והכילה רשימת פירות, בדומה לכתובת שלנו — אלא שהיא באה כפירוש ומעין גלוסאר לשמות הפירות המפורטים במשנה שם; עיי"ש, ובאהבת צו"י). [בעל ס' יחסי תנאים ואמוראים, מהדורת י"ל מימון, ירושלים תשכ"ג, עמ' ג, מביא את הירושלמי בלשון: 'ור' יונה בשם חייא בר בא אשכחין ב מ כ י ל ת א דר' הלל בר אולם'. — העורך.]

30 שהרי גם לדעת המקדימים את תאריך העברת הישיבה המרכזית מטבריה נראה ודאי, שלפחות עד סוף התקופה הביזנטית — ראשית התקופה הערבית שימשה טבריה כמרכז הרוחני של ארץ-ישראל: ראה: ב' קלאר, מחקרים ועיונים, תל-אביב תשי"ד, עמ' 186; וראה מה שהעיר לאחרונה הר"ש ליברמן, תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 54, נספח ב (ואת הכתובת לא נראה לאחר בהרבה מעבר לתקופה זו; ראה להלן, עמ' 152 ואילך).

31 ראה, למשל, להלן, עמ' 130, הערה 295.

32 על יחס הטקסט שבכתובת למקורות הספרותיים ראה להלן, עמ' 138 ואילך.

33 ראה להלן, עמ' 146 ואילך.

34 במיוחד בקטעים הגיאוגרפיים שבהם.

וזהיר הצמוד לטקסט, יכולים היו לקרב אותנו לנוסח המקורי ולפירושה הנכון של המקורות. מבחינה זו מלמדת אותנו הכתובת ומזהירה אותנו מחדש מפני תיקונים בלתי-זהירים שאינם מבוססים על עדויות מספיקות.

מכל-מקום, גם חידושים של ממש אינם חסרים בכתובת. מן הניסוחים החדשים והעבודים של סעיפי ההלכות הידועות לנו מן הספרות מתברר, שהמקורות לא תמיד הובנו כראוי ולעתים גופי הלכות לא נתפרשו כראוי.³⁵ וחשובים במיוחד שני הסעיפים החדשים: האחד (סעיף 2א — שורות 5—9), שנמצא אמנם במקורות אבל בקיצור גמור, ולכן לא עלה בידי החוקרים לפענחו ויעד עתה לא הצליחו לפרש את המקום הסתום הזה;³⁶ ואילו האחר (הסעיף האחרון — שורות 26—29), חדש הוא לגמרי ויש בו ידיעות חדשות על תחום בלתי-מוכר כמעט מן המקורות.

אבל החידוש הגדול הוא עצם מציאותו של טקסט הלכתי-ספרותי ארוך על רצפת בית-כנסת. כתובות בתי-הכנסת המוכרות הן על-פירוב קצרות ביותר ומכילות ברכות והקדשות בלבד. גם כתובת עין-גדי, היוצאת מכלל זה, מופיעים בה מוטיבים ונושאים הקרובים לנושאי בית-הכנסת — אבל יש בה כבר משום דמיון-מה גם לכתובת שלנו: הוראות לציבור.³⁷ וגראה, שאמנם זה תפקידה העיקרי של הכתובת, להודיע ולהורות הלכה למעשה בהלכות הנוגעות במיוחד לתושבי האיזור — בית-שאן — את האסור והמותר להם במקומם. יש בכך אולי גם משום ציון והבלטת ייחודו של האיזור — בבחינת ראו זה מה שנאמר על מקומנו במקורות. ואפשר, שגם האלמנט האורנאמנטלי שיחק תפקיד בקביעת הכתובת בפסיפס דווקא, ובמקום ציורים וקישוטים אחרים — שמהם רצו אולי בני-הכנסת להימנע במכוון — קישטו את הרצפה בכתובת דווקא.³⁸ אבל עיקר תפקידה כנראה בהוראת האיסורים³⁹ שיש להיזהר

35 ראה, למשל, להלן, עמ' 114.

36 מ' אבייונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים תש"ט [להלן: אבייונה, גיאורגאפיה], עמ' 143; הערה 9.

37 ראה: א"א אורבך, תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 29.

38 תוכנה ה'גיאוגרפיה' של הכתובת, ובמיוחד הסעיף המפרט את 'תחומי ארץ-ישראל', מוכיר במקצת את מפת מידבא — וכשם שבעין-גדי רשמו את המזלות במקום לציירם, כך גם כאן ניתנה המפה בכתב במקום בציור. — ראה עוד להלן, הערה 489.

כתובות מסוג אחר בבתי-כנסת, שאינן ברכות והקדשות, הן רשימות משמרות-הכהנים החקוקות על לוח אבן (ראה לאחרונה: תרביץ, מב, תשל"ג, עמ' 302 ואילך, והספרות הרשומה שם) — אבל אף הן קשורות קשר של ממש לבית-הכנסת ולסדרי תפילות השבת. במקרים בודדים אנו מוצאים גם פסוקים מן המקרא בכתובות בבתי-כנסת (ראה, למשל: מ' שובה, ספר היובל לא' מרכס, ניוארק תש"י, עמ' תלח ואילך), ובדרך זו נמצאה לאחרונה גם 'כתובת בעלת עניין "חקלאי"' (דב' ז יג; ראה: חדשות ארכיאולוגיות, מז, תשל"ג, עמ' 9) — אבל אלו כתובות יווניות הן והושפעו, כנראה, מן המנהג הנוצרי לרשום פסוקים מן התנ"ך ומן הברית החדשה על פסיפסים בכנסיות ובמנזרים.

39 וגם אם בית-הכנסת עצמו נמצא כבר מחוץ לתחום בית-שאן לעניין חיוב שביעית ומעשרות (ראה

ולהימנע מהם באיזור זה.⁴⁰ ולאחר שפירטו את ההלכות הנוגעות בבית-שאן במיוחד, המשיכו בעקבות המקורות הספרותיים בסעיפים הנוגעים בשאר אזורי הארץ.⁴¹ כתובת חשובה זו בוודאי שראויה היא לעיון מעמיק ולבדיקה קפדנית בכל פרט ופרט שבה. לא באנו במסגרת פרסום זה אלא לתת קריאה בדוקה ומוסמכת ככל האפשר, להוסיף עליה פירוש ענייני וניתוח טקסטואלי ולעמוד על יחסו של הטקסט למקורות הספרותיים. בוודאי תעסיק הכתובת עוד הרבה את החוקרים, איש איש בתחומו, אבל כדי שלא להשהות את פרסומה ופירושה הראשוני של הכתובת, שמאז גילויה לפני שבועות אחדים עוררה התעניינות רבה, ניתנו כאן סיכומים עיקריים, העולים בעיון ראשון.⁴²

ב. ה ת ע ת י ק

הכתובת הגדולה נשתמרה כולה באופן מפליא בצורה מצוינת ובדרך-כלל אין קושי רב בקריאתו של הטקסט; אף-על-פי-כן מתעוררים פה ושם בעיות וספקות. התעתיק הניתן כאן נוסה במקרים אלה לפירוש,⁴³ כלומר, העתק כפי שגראה שהתכוון הכותב לכתוב, ולא תמיד כפי שיצא לו מתחת ידו. בכל מקרה של ספק, ואפילו הקל ביותר, צוין הדבר בתעתיק והערנו עליו בהערות (להלן, עמ' 108 ואילך).

השתמשנו בסימנים אלה: קו מעל לאות (x̄) — סימן לאות שבורה שנשתמרה רק בחלקה, אבל אין ספק בקריאתה; נקודה מעל לאות (ẋ) — ספק בקריאה, בדרך-כלל באותיות דומות; עיגול מעל לאות (x̂) — קריאת האות אמנם ברורה, אבל ברור שהכותב החליף בין אותיות דומות, ובתעתיק ניתן כפי שצריך היה להיות (ראה עוד להלן); סוגריים מזווים (< >) — תוספת אות ששמטה הכותב;⁴⁴ סוגריים מרובעים ([]) — השלמת אותיות שנמחקו.⁴⁵

להלן, עמ' 104), עיקרה של ההלכה וההודעה לעניין פירות הנמכרים בשוקי העיר ולציון גבולות ההיתר; ראה להלן, הערה 115. — וראה עוד להלן, עמ' 147. 40 ומעניין, שאף-על-פי שנושא הכתובת הוא מעמד המיוחד לקולא של אזורים מסוימים בארץ-ישראל — אין הכתובת מזכירה זאת כלל (ראה להלן, עמ' 99, הערה 74) אלא מונה דווקא את האיסורים באזורי-פטור אלה (מלבד הסעיף האחרון — סבסטי).

41 לסדר הסעיפים בכתובת ראה להלן, עמ' 103.

42 מטעם זה הוחלט להוציא ממסגרת זו שני פרקים מרכזיים, החשובים ביותר להבנת נושא הכתובת בכלל, אלא שהם מצריכים דיון יסודי ומקיף החורג ממסגרתו של פרסום ראשוני זה, והם (א) טיפול מפורט בטקסט של ברייתא דתחומין ופירושה (סעיף ה — שורות 13—18; ראה להלן, עמ' 99, הערה 72); (ב) בירור עקרוני של יסודות ההלכות ותולדותיהן שעליהן מבוססים פרטי ההלכות שבכתובת (ראה להלן, הערה 74). פרקים אלה יפורסמו בנפרד.

43 בניגוד לתעתיק שניתן ב'עתיקות' (לעיל, הערה 23) שהוא טכני בעיקרו, כלומר, נעתק הכול כקריאתו הפשוטה כמות שהיא, ללא תיקונים וללא השלמות — ומכאן ההבדלים בין שני התעתיקים (ראה שם, עמ' 103, הערה).

44 במקום אחד: במלה הראשונה שבשורה 27. וראה גם מלה שנייה שבשורה 2; ולהלן, עמ' 112, הערה 125. 45 בשורות 13—16.

הכתובת כנראה אינה נקיייה מטעויות,⁴⁶ ולפחות פעם אחת החסיר הכותב אות והחליף אחרת באותה מלה (שורה 27: המו<ת>רֹות); וגראה, שבכמה מקרים החליף בין אותיות דומות. אלא שבעניין זה לא תמיד ברור אם הטעות בקריאתנו או בכתיבה, ואפשר אולי, שגם במקרים שלכאורה אין ספק בקריאה, עדיין יש להטות את הכף לזכותו של האומן הכותב.⁴⁷ אבל במקרים לא מעטים, אף-על-פי שיש אבחנה ברורה בין צורת האותיות הדומות (לפחות בכתובת), בכל-זאת החליף האומן ביניהן. דבר זה בולט במיוחד בחילופי ד—ר; בכתובת יש אבחנה גראפית ברורה בין האותיות הללו,⁴⁸ ואף-על-פי-כן הן מתחלפות ביניהן כתריסר פעמים (בדרך-כלל הדל"ת לרי"ש): הנאגֹדֹת (שורה 2), הדרֹום (שורה 6),⁴⁹ דֹאגמה (שורה 8), דֹגלילה (שורה 14), דֹאייתה (שורה 14), דֹעיון (שורה 16), דֹב[ר] (שורה 16) ? , [רזיזה] (שורה 18) ? , למידֹכר (שורה 18) ; ולהיפך: הדרֹום (שורה 6), רֹבתה (שורה 15), הרי (שורה 21), המו<ת>רֹות (שורה 27). וכן הוא החליף וי"ו בזי"ן:⁵⁰ וחֲשבוֹן (שורה 17), [ראה גם: סהדוֹתה] (שורה 17) ; ובי"ת בנו"ן:⁵¹ יבֹקֶה (שורה 17).⁵² ואם אמנם כך, איני רואה לכך הסבר אחר אלא שהאומן לא ידע עברית,⁵³ והעתיק מן הכתב טקסט שלא הבין,⁵⁴

46 הכוונה לטעויותיו של האומן, ולא לחוסר עקיבות בלשון ובכתיב (ראה להלן, עמ' 146) או בנוסח (ראה להלן, עמ' 105).

47 מ—ס: חספייה (שורה 10), סֹחרתה (שורה 15) — אבל ראה גם פנים (שורה 19), אוֹסרין (שורה 24) ; ע—צ: ציר (שורה 27) ; ח—ה: והמינֹתָ (שורה 2) — אבל ראה גם ונחלָה (שורה 17) ; ב—כ: דסֹכותה (שורה 7), כִבית (שורה 8) ; ואולי גם ח—ת: עינֹחֶרה (שורה 9), ספנֹחֶה (שורה 16).

48 הרגל של הדל"ת עולה מעבר לגג ונוצר עוקץ בצד ימין (אפייני מאוד לכתב-היד העתיקים שבגניזה), ואילו הרי"ש, גם אם אין היא מתעגלת תמיד, אין עליה מעל לגג בצד ימין כלום.

49 לאור החלפותיו המרובות באותיות אלו יש גם כאן כנראה להעדיף אפשרות זאת, ולא להניח שלפנינו שיכול אותיות (השווה 'חרדל' בשורה 3).

50 האבחנה ביניהן ברורה למדי: לזי"ן ראש יתד מעוגל-משולש, ובדרך-כלל רגל קטנה (ולכן לעתים קשה להבחין בין זי"ן לבין יו"ד, כגון: זמרין (שורה 8) — אבל ראה גם: המיזרח (שורה 8), זימרה (שורה 17), אורז (שורה 20) ועוד) — וכך רגיל בכתב-יד עתיקים שבגניזה.

51 גם הנר"ן אפיינית בכתובת: ראש קטן דמוי יתד מעוגל-משולש לעומת בסיס גדול ומאורך, וגם זה בכתב-היד העתיקים.

52 ראה גם: סבל (שורה 16 — סכל ?).

53 שהרי באותיות של הפסיפס קשה יותר לכתוב דל"ת מאשר רי"ש וכן זי"ן ונו"ן מאשר וי"ו ובי"ת (בגלל הראשים המעוגלים העשויים מכמה אבנים קטנות) — ואם טרח וכתב כן במלים עבריות פשוטות — כגון זי"ן במקום וי"ו-החיבור, 'והדי' במקום 'והרי' וכאלה עוד — אין להניח שהוא הבין את ה-Vorlage שלו.

54 וכבר העירו כך על כמה מן האומנים של הפסיפסים העבריים-הארמיים; ראה: סקניק (לעיל, הערה 13), עמ' 40; ש' ייבין, 'מעון', *Bulletin of the L.M. Rabinowitz Fund for the Ex-* ; *ploration of Ancient Synagogues*, III (1960), p. 40; וראה כעת: י' נוה, 'הערות לכתובות

ובכתב שלפניו כנראה לא היתה אבחנה ברורה בין האותיות הדומות; ועוד צריך עיון.⁵⁵ בדרך-כלל יש רווח קטן, אבל ברור למדי,⁵⁶ בין תיבה לתיבה, וחלוקת האותיות בין התיבות הסמוכות אינה גורמת בעיות — במיוחד משום שתוכן הכתובת ומשמעות מלותיה ברורים בדרך-כלל.⁵⁷ אבל לעתים (במיוחד בשמות-מקומות מורכבים)⁵⁸ ההכרעה אינה פשוטה, ובמקרים אלה העירונו על-כך (להלן, עמ' 109 ואילך). לעומת זה, אין רווח בין עניין לעניין ובין סעיף לסעיף, הכול כתוב ברציפות אחת מתחילת הכתובת ועד סופה.⁵⁹

ג. תוכן הכתובת לסעיפיה

הכתובת עוסקת בהלכות שביעית ומעשרות באזורי ארץ-ישראל⁶⁰ שהם מחוץ לתחומי היישוב היהודי העיקרי, דהיינו, בערים ובתחומים שהם בחזקת 'עוירות מובלעות בא"י'.⁶¹ ו'ספרי א"י'.⁶² לפי ההלכה מצוות התלויות בארץ נוהגות בכל חומרתן רק בתחומי 'ארץ ישראל שהחזיקו עולי בבל';⁶³ אבל גם בתוך גבולות מצומצמים אלה היו אזורים שלימים, שנחשבו לאזורי-גויים מובהקים ולפי המסורת לא הוחזקו בידי עולי בבל, ולכן הם פטורים מן השביעית ומן המעשרות. אלא שבתוך האזורים המותרים האלה — וכן גם מעבר לתחומי ארץ-ישראל העיקריים — היו עירי רות מסוימות אסורות משום שנחשבו כיישובים יהודיים,

ארמיות אחדות מבתי-הכנסת העתיקים, לשוננו, לח (תשל"ד) [בדפוס]; ד' בהט, 'בית-שאן', קדמוניות, ה (תשל"ב), עמ' 357; ולאחרונה: א' מירסקי (בשם מ' דותן), 'חמת-טבריה', תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 377 (וראה: י' בראנד, שם, עמ' 510).

55 ואל יהא דבר זה קל בעינינו, שהרי אם אמנם כן, מסתבר שאין לפנינו טקסט בדוק ומוגה שאין בודקין אחריו.

56 אבל ראה, למשל, השורות הצפופות 10—12.

57 ראה, למשל: שנישבו (שורה 5; והשווה שורות 19 ו-21), ישמקום (שורה 26) ועוד.

58 ראה, למשל, ראשמייה (שורה 12), כפרמייה (שורה 28), פמצובה (שורה 12; עיי"ש), פנטא-קומוותה (שורה 28) וכאלה עוד; אבל ראה גם: כלמה (שורה 12) — והשווה מבוא לנה"מ, עמ' 1210.

59 ראה: מבוא לנה"מ, עמ' 1211. ואף-על-פי שבטקסט שלנו המעבר מסעיף לסעיף ברור מבחינת העניין ואין מקום לטעויות, סימנו בין הפרקים למען תהא הסקירה ברורה כל-צורכה. 60 בצפון, בתחומים שמסביב לגליל, אבל לא נידונו בכתובת אזורי-הארץ הדרומיים; ראה להלן, הערה 69.

61 'עוירות המובלעות בארץ ישראל כגון סוסייתא וחברותיה' וכו', תוס' אהלות יח: ד; וראה תוס' כלאים ב: טז (ובבלי גיטין ד ע"א); ש' קליין, בתוך: ג"צ הילדסהיימר וש' קליין, גבולות הארץ, ירושלים תשכ"ה [להלן: עמ' 162, הערה 167].

62 ראה: תוס' שביעית ד: ז (בסמוך לפני רשימות התחומין והעוירות שלנו); ירוש', שם, ספ"ו, לו רע"א; פסיקתא דרב כהנא, פ"י דהחדוש, מהדורת מנדלבוים, עמ' 86, ותוספתא כפשוטה, מע"ש, הגסמן שם; וראה ירוש' עירובין פ"ד, כא סע"ד.

63 שביעית ו: א; חלה ד: ח.

וגם במקומות המותרים עצמם נאסרו פירות מסוימים שחזקתם פירות ייבוא מארץ-ישראל המצומצמת החייבת במעשרות ובשביעית. הכתובת מפרטת את תחומי ארץ-ישראל 'שהחזיקו עולי בבל' (שורה 13); מונה שלוש רשימות של פירות וירקות האסורים בשביעית וחייבין במעשרות בשאר שני שבוע במקומות מותרים: וארבע רשימות של עיירות אסורות באזורים מותרים (ולהיפך).

בהתאם לכך מתחלק הטקסט לשמונה סעיפים אלה: (א) הפירות האסורין בבית-שאן — ובהקשר לכך (2א) פירוט 'סביבות בית שאן' — (שורות 1—5, 9—5); (ב) 'העיירות האסורות ביתחום סוסית' (שורות 9—10); (ג) 'העיירות שהן ספיק בתחום נווה' (שורות 10—11); (ד) העיירות האסורות בתחום צור (שורות 11—13); (ה) תחומי ארץ-ישראל מקום שהחזיקו עולי בבל (שורות 13—18); (ו) הפירות האסורין בפניס (שורות 18—22); (ז) הפירות ה'מתעסרין' בקסרין — ובהקשר לכך (2ז) פירוט האיזור ש'סביב לקיסרין' — (שורות 22—25, 25—26); (ח) העיירות המותרות בתחום סוסית (שורות 26—29).

כל הערים המנויות כאן הן ערים יווניות מובהקות מסביב ליישוב היהודי הגדול והמרוכז בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, דהיינו, הגליל התחתון והעליון.⁶⁴ מוזכרות שורת הערים היווניות שהן ותחומיהן ביתרו את ארץ-ישראל לשניים והפרידו בין יהודה לגליל: הבריה קיסרי—סבסטי—סקיתופוליס (בית-שאן), ובהמשך, מן המזרח ערי הדיקאפוליס: בית-שאן, סוסיתה ונווה.⁶⁵ מלבד החגורה הזאת המקיפה את הגליל ממערב—דרום—מזרח, מופיעות גם העיר פניס (קיסריון) ותחום צור (עכו)⁶⁶ שמצפון ומצפון-מערב. נקודת-המוצא היא בית-שאן — מקומה של הכתובת; מכאן הוא עובר לסוסיתה ולנווה השכנות מן המזרח, לתחום צור שבצפון, ברייתא של תחומי ארץ-ישראל (שעיקרה בגבול הצפון-מערבי),⁶⁷ פניס,⁶⁸ קיסרין שבמערב, ומסיים בסבסטי הסמוכה לבית-שאן מדרום-מערב. ובכך הוא מקיף את הגליל מסביב, מתחיל בבית-שאן בכיוון למזרח וסובב וחוזר מן המערב. למעשה, נמנו בכתובת כל אותם אזורים וערים שבסביבות ארץ-ישראל הצפונית שנידונו במקורות התלמודיים מבחינת מצוות התלויות בארץ.⁶⁹

64 האזורים הנידונים בכתובת תואמים להפליא את תיאורו של יוסף בן מתתיהו את גלילות הגליל ש'מכל עבריהן מוקפות ערי נכרים' (מלחמות ג: ג: א—ב, עיי"ש; אבל ברור, שלמרות כל הדמיון אין כל קשר בין תיאורו של יוסף בן מתתיהו ובין מקורות חז"ל אלה דווקא, אלא בינו לבין המציאות הגיאוגראפית והדימוגרפית של הימים ההם. ראה: קליין, הגליל, עמ' 144, הערה 7).

65 ראה: אבי-יונה, גיאוגראפיה, עמ' 67.

66 לתחום צור — תחום עכו ראה להלן, הערה 381.

67 ראה להלן, עמ' 136.

68 לאחר רשימות התחומין והעיירות (סוסיתה, נווה, צור, תחומי ארץ-ישראל), הוא חוזר כאן לרשימת הפירות האסורים, ולכן כנראה הסתייה מן הסדר הגיאוגראפי. לא ברור באיזו מידה השפיע הסדר הגיאוגראפי על סידור סעיפי הטקסט.

69 ראה: ספר הישוב, א, עמ' 159—162. במקורות נידונו עוד אשקלון (תוס' אהלות יח: ד, טו,

הלכות שביעית ומעשרות תפסו מקום חשוב בעולמו של היישוב היהודי בארץ-ישראל, והמשיכו לקיימן כהלכתן לפחות עד לסוף התקופה הביזנטית.¹⁰ מפעם לפעם התרבו הקולות ועם גבור הלחץ הכלכלי מצאו חכמים דרכים להתאים את דרישות ההלכה למציאות המשתנה — אבל לא היה בכך כדי לשנות את הדברים מיסודם. העבודה החקלאית בעיקרה שבתה בשביעית, ובשאר שני שבוע הקפיד הציבור ברובו הגדול לעשר את פירותיו כהלכה. אחת הדרכים להקלת העול מן היישוב היהודי היתה ההגדרה המדויקת — וממילא הצמצום — של התחום החייב במצוות התלויות בארץ.

במחצית השנייה של המאה ה'ב', לקראת סוף תקופת התנאים, עם העברת מרכז-הכובד של היישוב היהודי מן הדרום לגליל,¹¹ התפשט תחום היישוב בצפון אל מעבר לגבולותיו הצרים של הגליל היהודי. ולמן הזמן שהחלו יהודים להתיישב גם במקומות שנחשבו עד אז לאזורי-גויים מובהקים, נתנו חכמים את דעתם על הגדרות גיאוגרפיות מדויקות לגבולות ארץ-ישראל החייבת במצוות התלויות בארץ. נתקבל העקרון, שאין חיוב מעשרות ושביעית בכל תחומי ארץ-ישראל אלא ב'מקום שהחזיקו עולי בבל'. וכעת נוסחה הברייתא התוחמת גבולות אלה בדיקנות (סעיף ה' שלנו),¹² ובמיוחד במה שנוגע לאיזור הצפוני והצפון-מערבי של הגליל ('מקצוע צפונית מערבית של ארץ ישראל')¹³ שבו היו יישובים יהודים רצופים וצפופים.

רשימת-תחומין זו קבעה רק את קצה גבול היישוב היהודי, אבל גם בתוך תחומין אלה נמצאו מקומות ואזורים שלימים שהותרו מתוך ההנחה, שבהם לא 'החזיקו עולי בבל' ואין שם יישובים חקלאיים יהודיים. על סמך זה פטר רבי¹⁴ ממצוות התלויות בארץ את שתי הערים

יז), שהוזכרה גם בכתובת אבל רק כנקודת-תחום בברייתא דתחומין (שורה [13] 18); ו ב י ת ג ו ב ר י נ שבקצה הדרומי של ארץ-ישראל היהודית בתקופת התלמוד, כאחת הערים שהותרו על-ידי רבי (ראה להלן, הערה 74), אבל היא לא נידונה שוב במקורות ואף לא הוזכרה עוד לעניין זה (אבל ראה עוד: 'ירוש' שביעית פ"ח הי"א, לח ס"ב); ראה להלן, הערה 71. לעניין יבלונה ('ירוש', שם, פ"ו, לו ע"ד) והר המלך ('ירוש' דמאי פ"ה, כד ס"ד) ראה עוד להלן.

70 ראה לעת עתה מה שכתבתי להלן, הערה 411.

71 ראה כעת: א"א אורבך, 'מיהודה לגליל', ספר זכרון ל' פרידמן, 'ירושלים תשל"ד, עמ' 59 ואילך; ועיי"ש, עמ' 73—74; וראה גם: ש' ליברמן, ספרי זוטא, נויארק תשכ"ח, עמ' 92 ואילך.

72 ברייתא זו, שהרבו לדון בה הן מבחינה גיאוגרפית-היסטורית הן מבחינת משמעותה ההלכתית, טעונה כעת טיפול יסודי מחדש. ראה עוד להלן, עמ' 128; ולעיל, הערה 42.

73 לשון רש"י גיטין ח ע"א, ד"ה איזוהי ארץ.

74 'רבי התיר בית שאן ר' התיר קיסרין ר' התיר בית גוברין ר' התיר כפר צמח' ('ירוש' דמאי פ"ב, כב ע"ג, בסמוך לתקסטים המקבילים לכתובת שלנו). 'רבי התיר בית שאן' זה עיקר עניינה של הכתובת שנקבעה בבית-הכנסת שבעמק בית-שאן, בקרבת העיר (ראה להלן, הערה 155), ואף-על-פי-כן, דווקא משפט זה אינו מופיע בכתובת — כנראה בגלל רוב פרסומו וכהנחת-יסוד מובנת מאליה. מבין 'היתריו' של רבי מוזכר כאן רק 'רבי התיר כפר צמח' (שורה 10), כחלק מלשון

היווניות הגדולות שעל גבולו הדרומי של הגליל – את בית-שאן שבמזרח ואת קיסרין שבמערב.⁷⁵ במקומות אלה, המובלעים בתוך 'תחומי א"י', וכן במקומות פטורים אחרים –

הברייתא שבתוס' שביעית (והיחידה המוזכרת שם) והירושלמי (ולכן מופיע היתר כפר צמח בירושלמי פעמיים – פעם בלשון הברייתא [ירוש', שם, ע"ד] ופעם ביחד עם שאר המקומות שהתיר רבי [שם, ע"ג]).

תקנותיו של רבי בפרט, והתפתחות הלכות שביעית ומעשרות הלכה למעשה מלאחר החורבן בכלל, נידונו הרבה על-ידי חוקרים שונים. הרחיב את היריעה ואסף את רובו המכריע של החומר הנוגע לנושא א' ביכלר במאמרו הגדול: A. Büchler, 'Der Patriarch R. Jehuda I und die griechisch-römischen Städte Palästinas', *JQR*, XIII (1901), p. 683; תרגום אנגלי בתוך: *Studies in Jewish History*, London 1956, p. 179 [להלן: ביכלר, תקנות רבי; מספרי העמודים לפי התרגום האנגלי]. מאז הוסיפו ודנו, ביכלר עצמו וכן חוקרים אחרים, בבעיות שונות הנוגעות בנושא זה. לאחרונה חזר דן בו ש' ספראי במסגרת מאמרו 'מצוות שביעית במציאות שלאחר חורבן בית-שני', תרביץ, לה–לו (תשכ"ו–תשכ"ז); ראה גם: י' פליקס, סיני, עג (תשל"ג), עמ' רלה ואילך. אבל כעת – גם בגלל החידושים שבכתובת זו – טעון העניין כולו בירור הלכתי והיסטורי מחודש. ראה לעיל, הערה 42.

אחד ממאמריו האחרונים של ש' קליין (הופיע לאחר פטירתו) הוקדש במיוחד 'לשאלת תחומי בית שאן בקשר עם הלכות שביעית, תרומות ומעשרות בזמן הזה', קובץ לזכרו של הרב גדליה אונא ז"ל, ירושלים ת"ש. הטקסט של הכתובת יש בו כדי לשנות הרבה מן הדברים שנאמרו שם. 75 אין ספק, שמבחינה עקרונית נחשבו גם הן כארץ-ישראל, אלא שהן פטורות ממצוות התלויות בארץ ('ומי איכא למ"ד דבית שאן לאו מארץ ישראל היא' – חולין ז ע"א; וראה כפתור ופרח, פ"ז, מהדורת לונדן, ירושלים תרנ"ז, עמ' ככא: 'על בית שאן להודיע לבני אדם שהיא ארץ ישראל... איני צריך לבשר אלא לסוסים וגמלים'; ועיי"ש בהקדמה) – משום שנחשבו למקומות של גויים.

בית שאן היתה עיר הלנית מובהקת, ובתור העיר הראשית של הדיקאפוליס (יוסף בן מתתיהו, מלחמות, ג: ט: ז) – היחידה מעברו זה של הירדן – נחשבה בעיני היהודים כשייכת לתחום פאגאני מובהק. היא היתה בידיים יהודיות רק לזמן קצר בימי החשמונאים (בערך 107–57 לפנה"ס); היהודים ששבו והתיישבו בה בסמוך לחורבן הבית היו נאמנים יותר לעירם הפאגאנית מאשר ליהדותם (יוסף בן מתתיהו, שם, ב: יח: ג), ולאחר שנטבחו כולם בידי הגויים, נראה שרק מעטים התיישבו בה שוב לקראת סוף תקופת התנאים (ראה לעיל).

בקיסרין החלו להתיישב יהודים רק עם ייסוד העיר החדשה על-ידי הורדוס בסמוך למגדל סטרטון ההלנית העתיקה (יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, כ: ח: ז; מלחמות, ב: יג: ז). במקורות התנאים היא מופיעה רק מעט וכעיר פאגאנית (ראה: תוס' חולין ב: ג), ורק לקראת סופה של התקופה דנו בה (משנה ותוס' סוף מסכת אהלות) מבחינת שייכותה לארץ-ישראל לעניין טהרות ומעשרות (ראה: אלון, תולדות היהודים, א, עמ' 84). היא נעשתה ליישוב יהודי מפותח עם בתי-כנסיות ויישובות רק בתקופת האמוראים. עד לסוף תקופת התנאים לא היתה קיסרין מקום תורה (ראה: ש' ליברמן, ספרי זוטא, נויארק תשכ"ח, עמ' 124, הערה 173). גם קיסרין עולה ומתפתחת כמקום יישוב יהודי על חשבונה של יהודה לקראת סוף המאה הב' (ראה: אורבך [לעיל, הערה 71], שם).

כגון פנים ⁷⁶ — הסמוכים לארץ החייבת במעשרות ובשביעית, היתה קיימת בעיית הפירות שהובאו לשם מארץ-ישראל. פירות הארץ שיצאו מן הארץ, ואפילו לחוץ-לארץ ממש, חייבות במעשרות ובשביעית. במשנה (דמאי ב: א) נקבעה רשימה כללית של פירות ה'מתעשרין דמאי בכל מקום' — 'המינין הללו ע"י שאין כיוצא בהן בחוץ לארץ צרכו חכמים למנות'.⁷⁷ לצורך זה נקבעו רשימות מפורטות של 'הפירות האסורין' במקומות השונים, כלומר, רשימת הפירות שחוקתם חזקת פרי הארץ החייבת במעשרות ובשביעית. בהתאם למקום ולפירות נקבע אם פירות אלה חייבים במעשרות מספק ('דמאי'⁷⁸), או שהם בחזקת ודאי, ואם הם אסורים בשביעית או לא.⁷⁹ רשימת 'הפירות האסורין' של ערים אלו — בית-שאן, קיסרין ופנים — נמסרו בתלמוד הירושלמי והן נמצאות בכתובת שלנו (סעיפים א, ו, ז).

היו גם 'תחומים' שלימים, שאף שעקרונית מצויים היו בתוך הקווים הכלליים של תחומי ארץ-ישראל שהחזיקו עולי בבל, נחשבו כאזורי-גויים מובהקים הפטורים ממצוות התלויות בארץ. ב'תחומים' אלה לא אסרו אלא את 'העיירות' — דהיינו, היישובים החקלאיים⁸⁰ — היהודיות שבהם. אזורים כאלה היו בעבר-הירדן שהוא כאילו המשכו הטבעי של איזור היישוב היהודי מצדה השני של הכנרת — 'תחום סוסיתה' ו'תחום נווה'.⁸¹ כמו-כן היו יישובים

76 בפנים ההלנית לא היה כנראה יישוב יהודי (ראה: ג' אלון, מחקרים בתולדות ישראל, א—ב, תל-אביב תשי"ז—תשי"ח [להלן: אלון, מחקרים], ב, עמ' 96; קליין, הגליל, עמ' 163), והיא עצמה היתה על גבול 'א"י שהחזיקו עולי בבל' — כאשר בחלקה היא היתה באיזור החייב במצוות התלויות בארץ ובחלקה מחוצה לו (ראה להלן, לשורות 21—22).

77 ירוש' דמאי פ"ב, כב סע"ב; תוספתא כפשוטה, מעשרות, פ"ג, עמ' 710 והערה 70 שם.
78 ראה: ח' ליון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א; ומה שכתב כעת הר"ש ליברמן בתוספתא כפשוטה, סוטה, עמ' 748.

79 כך, למשל, הפירות האסורין בבית-שאן — מתעשרין דמאי ואסורין בשביעית (שורה 5 — וראה להלן, הערה 143); בפנים — מתעשרין ודאי (?) — עיי"ש [להלן] ואסורין בשביעית (שורה 21); ובקיסרין — מתעשרין דמאי ומותרין בשביעית (שורות 23—24; ועיין ירוש' דמאי פ"ב, כב ע"ג — והסוגיה שם טעונה פירוש).

80 ראה להלן, הערה 104.

81 'תחומים וסית ה' (ἵππος), אחת מערי הדיקאפוליס הסמוכה מצפון-מזרח לבית-שאן, נחשב כאיזור שאינו יהודי. בעיר עצמה כנראה מעולם לא ישב אלא מיעוט קטן של יהודים (ראה: יוסף בן מתתיהו, מלחמות, ב: יח: א, ה), ועוד בתקופת האמוראים 'עיר שרובה גויים — כגון הדא סוסיתא' (ירוש' כתובות פ"ב, כו ע"ג) נחשבה לצרתה של טבריה היהודית (ו"ר כג: ה, מהדורת מרגליות, עמ' תקלג, וש"נ). במקורות נמסרו רק ידיעות בודדות על יישובים יהודיים באיזור, ובעיקר בחלקו המערבי הסמוך לכנרת. העיר עצמה ורובן של שאר העיירות שבתחומה נחשבו לאיזור הפטור מן המצוות התלויות בארץ, כמפורש בתוספתא (אהלות יח: ד): 'סוסיתא ותברותיה... פטורות מן המעשר ומן השביעית'. וכך הוסיפו לנהוג בתקופת האמוראים, שהיא 'פטורה מן המעשרות' (ירוש' שביעית פ"ו, לו ע"ג) ובשביעית 'פירותיה סלקין ומזדבנין מן סוסיתא לטיבריא' (שם, פ"ח, לח ע"א). אלא שבתוך התחום היו כמה 'עיירות' שנחשבו כיישובים יהודיים והן

יהודיים בודדים גם מחוץ לקו התחום של 'עולי בבל' — ועוד נוספו עליהם במשך הזמן⁸² — בצפון ב'תחום צור'⁸³. העיירות האסורות 'שבתחומים אלה נמנו ברשימות מיוחדות עוד

המנויות ברשימה שלנו (ראה: כפתור ופרח, פרק ה, מהדורת לונדון, ירושלים תרנ"ז, עמ' נד; אבל ראה מה שכתב הר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, שביעית, פ"ד, עמ' 533, שורה 20, ושם, כלאים, ספ"ב, ריש עמ' 621 — והעניין כולו עוד טעון בירור לגופו; ראה לעיל, הערה 74).

גם מ'תחום-ג' ו'ה' השכנה המזרחית של תחום סוסיתה, והרחוקה יותר מן המרכז היהודי, יש לנו ידיעות ממשיות על יישוב יהודי במקום רק מסוף תקופת התנאים (ראה: אלון, מחקרים, ב, עמ' 95). העיר נווה עצמה נחשבה אמנם בתקופה האמוראית ל'עיר של יהודים' (אבוביוס, אונומאס-טיקון, מהדורת מלמד, מס' 722; וראה וי"ר סכ"ג הנ"ל), ויודעים גם כמה חכמים שישבו בה בתקופה זו (ר' שילה דנוה, ר' תנחום דמן גוי; וראה ירוש' סנהדרין פ"י, כא ע"ב: רבנן דנוה; וראה גם: מ' שובה, 'כתובת ארון של חכם (רבי) יהודי מנווה', ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל, יד (תשי"ב), עמ' 109. אבל קהילה זו היתה כנראה מבודדת ומרוחקת מן היישוב היהודי הצפוף והרצוף (ראה ירוש' כתובות, פ"א, לד רע"ב: ר' יודן ברח לגוי — והוא ר' יודן בן דורו של ר' יוסי — ולא כהגהת אהבת צו"י, מגילה, עמ' 46, ועוד צריך עיון; ראה: תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 616; שערי תורת בבל, עמ' 420, והערה 26 שם; ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 332), ואין לנו ידיעות של ממש על יישובים יהודיים מחוץ לעיר בתחום נווה. רשימתנו מונה 'עיירות' מספר כאלו 'שהיו מותרות ונאסרו' (ירוש' מ'ספס' (ראה להלן, עמ' 124). וראה עוד: ש' קליין, *MGWJ*, LXXXIII (1939), p. 140.

ואמנם, בדיקה עניינית של המקורות מלמדת, שהרבה הפריזו החוקרים שתלו ברשימות אלו — סוסיתה, נווה וברייתא דתחומין — את כל פרשת גדולת היישוב היהודי בעבר-ההירדן הצפוני בתקופת התלמוד (ראה: ש' קליין, עבר-ההירדן היהודי, וינה תרפ"ה [להלן: קליין, עבר-ההירדן], עמ' 47—66; גבולות, עמ' 127; ועוד). כל הנושא הזה, שעסקו בו חוקרים מתוך מניעים שונים (קליין, עבר-ההירדן, הקדמה, עמ' III) ועוסקים בו גם בימינו, בעקבות השרידים הארכיאולוגיים שנתגלו בגולן (ובעיקר במורדותיו המערביים!) שנוטים להפריז במשמעותם, טעון בדיקה שקולה ועניינית מחדשת, ובמיוחד בהקשר לפירושו הנכון של הברייתא דתחומין; ראה לעיל, הערה 42.

82 ראה להלן, עמ' 127.

83 שלא כבשני התחומין האחרים — סוסיתה ונווה — מדובר כאן בתחום שרובו ועיקרו בחוף-לארץ (ירוש' ביכורים פ"ג, סה ע"ד: ר' זמינא הוה בצור וכו') מחוץ לתחומי ארץ-ישראל שהחזיקו עולי בבל, ולכן הוא פטור מן המעשרות ומן השביעית בכל חומרתן (תוס' דמאי א: י). קיום הלכות שביעית שאנו מוצאים בצור — ירוש' שביעית פ"ב, לג ע"ד, וש"נ — כנראה אינו עניין להרחבת תחום האיסור עד לצור (ראה: ספרא, תרביץ, לו, תשכ"ז, עמ' 21, הערה 223 [וראה להלן, עמ' 127, הערה 265], ואפשר להוסיף עליו שביעית פ"ז, לו ע"ד: ר' חונא אול לצור ואסר לון הדא אשקיתא), אלא לאיסור עבודת שביעית האסורה לפי המשנה (שם, מ"א; ועיין תשובות הרמב"ם לחכמי צור, מהדורת בלוי, סימן קכח) גם מחוץ לתחומי ארץ-ישראל שהחזיקו עולי בבל. אלא שליד גבולו הדרומי של תחום-צור שעבר בסמוך לתחום עולי בבל (ראה: אבי-יונה, גיאור גראפיה, עמ' 148) וגבל בגליל היהודי (ועם תחום עכו; ראה להלן, עמ' 140, הערה 381) היו כמה יישובים יהודיים — ואלה מגויים כאן כ'עיירות אסורות'.

בתקופת התנאים,⁸⁴ והן נמסרו בתוספתא ובירושלמי וכעת הן נמצאות לפנינו גם בכתובת (סעיפים ב—ד).

בכתובת נוספה גם רשימה הפוכה, דהיינו, רשימת 'העיירות המותרות' שבתחום סבסטי (סעיף ח). כאן מדובר בתחום הנמצא במרכז הארץ — ארץ-ישראל שהחזיקו עולי בבל — החייבת במצוות התלויות בארץ, אלא שהיתה קיימת, כנראה, מסורת שבעיירות אלו לא החזיקו ישראל (ואף לא כותים ?⁸⁵) ולכן לא נתחייבו במעשרות ובשביעית.

כל סעיפי הכתובת, פרט לאחרון (סבסטי), מצויים בספרות התלמודית הארצישראלית, חלקם במקורות תנאיים ואמוראיים וחלקם במקורות אמוראיים בלבד. רשימות התחומין והעיירות (סעיפים ב—ה) מקורן בספרות התנאים (כל הסעיפים יחד בתוס' שביעית ד : ח—יא ; והסעיף האחרון — תחומי ארץ-ישראל — בנפרד גם בספרי, דברים, נא), והובאו גם בתלמוד הירושלמי (שלושת הסעיפים הראשונים בירוש' דמאי פ"ב ה"א, כב ע"ד ; והסעיף האחרון בנפרד בירוש' שביעית פ"ו ה"א, לו ע"ג) ; ואילו רשימות הפירות (סעיפים א, ו—ז) נמצאות רק בירושלמי ובשם של אמוראי ארץ-ישראל⁸⁶ (ירוש' דמאי שם, ע"ב — לפני רשימות העיירות הנ"ל). בהתאם לכך הובאו בירושלמי (דמאי הנ"ל) הלכות אלו בקבוצות-קבוצות נפרדות — תחילה רשימות רצופות של הפירות⁸⁷ בשם אמוראים (סעיפים א, ו—ז) ואחר-כך קבוצת הברייתות המפרטות את רשימות העיירות האסורות (סעיפים ב—ה).⁸⁸ לא כך בכתובת ; כאן סודרו שני הנושאים בארבע חטיבות : תחילה (i) בא סעיף העוסק בפירות האסורין (א) ; לאחר-מכן (ii) ארבעה סעיפים של עיירות ותחומין (ב—ה) ; ושוב (iii) שני סעיפים של פירות אסורין ומותרין (ו—ז) ; ולבסוף (iv) רשימה נוספת של עיירות (ח).

יתר-על-כן, בעוד שבכל יתר הסעיפים הנמצאים לפנינו במקורות התלמודיים אין בין הכתובת למקורות אלא הבדלים קטנים — שינויים והרחבות — הרי הסעיף הראשון (בחלקו האחרון

84 כנראה בהקשר — ובצקבות — לברייתא דתחומין.

85 ארץ הכותים — בניגוד לתחומי סוסיתה, נווה וצור — נחשבה כנראה כארץ-ישראל שהחזיקו בא עולי בבל (גם בגלל יישובי הכותים ?), וסתם פירותיה חייבים במעשרות. פירות ארץ הכותים הוזכרו לחיוב כנראה כבר במשניות קדומות (כלים יז : ה, וש"נ — 'ולמה הוזכרו רמוני בדאן' — ותוס' שם, ב"מ ו : י) וכל הבעיות שהתעוררו מסיבב לפירות הבאים מבין הכותים (משנה ותוס' דמאי, סוף פרק ה, ועוד) היו רק בקשר לכשרותם של הכותים ומהימנותם לעניין הפרשת מעשרות, אבל לא מצינו ספקות באשר לחיובם של הפירות עצמם (ולא כש' קליין, ספר זכרון לג' אונגא, ירושלים ת"ש, עמ' 146). אלא שבתוך ארץ הכותים (גם בתחום שומרון ?) היו עיירות מותרות ; ראה עוד להלן, עמ' 136, והערה 353 שם.

86 ראה להלן, עמ' 109.

87 בהקשר למשנה שם (ב : א) : ואלו דברים מתעשרין דמאי בכל מקום הדבילה והתמרים וכו'.

88 סעיף ו (תחומי ארץ-ישראל) נמצא, כאמור, בירושלמי שלנו בנפרד במסכת שביעית, ולא בכתוספתא ובכתובת, שכל רשימות התחומין והעיירות נמצאות יחד בקבוצה אחת ; ראה עוד להלן, עמ' 139.

[סעיף 2א]: אילו המקומות המותרין סביבות בית שאן מן הדרום וכו'; שורות 5—9) מנוסח בכתובת ניסוח רחב עם פרטים טופוגראפיים מפורטים ומדויקים.⁸⁸ כך שלמעשה חומר חדש ממש יש לנו בכתובת רק בסעיף ראשון זה (2א) ובסעיף האחרון שכל כולו חדש הוא, ואין לו מקבילה כלל בספרות התלמודית.⁸⁹

ונראה, שמחבר הטקסט שלנו, שמעוניין היה בהלכות בית-שאן במיוחד, העמיד את רשימת הפירות האסורין בבית-שאן, הסעיף בעל החשיבות הלוקאלית, בראש רשימותיו, וניסח אותה ניסוח מורחב. הוא הפריד בין רשימות 'הפירות האסורין', והוציא מביניהן את הסעיף העוסק בהלכות בית-שאן והעמיד אותו בראש הטקסט. את הדברים הנוגעים לעיר ולסביבתה הקרובה נתן בניסוח מפורט ומעשי, כיאה להלכה למעשה הנוגעת לבני המקום.⁹¹ לאחר-מכן העתיק את קבוצת הברייתות העוסקות בעיירות ובתחומין⁹² ולאחריהן את רשימות-הפירות הנתורות.⁹³ ולבסוף הוסיף — בניסוח דומה, אבל כנראה ממקור אחר כלשהו — רשימת עיירות המותרות⁹⁴ בתחום סבסטי הסמוך מן המזרח לתחום בית-שאן מקומו.⁹⁵

89 לעומת הניסוח הקצר והתמציתי שבירוש' (שם, סעי' ב בד"ו): עד היכן וכו', עיי"ש, מה שאינו כן בסעיף הדומה (21) לעניין קיסרין; כאן בא גם בכתובת (שורה 25) הניסוח הקצר: 'ועד איכ' כבירוש' שם (שם, שורה 39 בד"ו). מאידך, ברשימת הפירות האסורין השלישית, בקשר לפנים, הנמצאת מעבר לגבול, מחוץ לתחומי ארץ-ישראל שהחזיקו עולי בבל, אין מקום לפרט את 'סביבות' העיר, והוא מסתפק בהערה קצרה שהכוונה לחלק העיר שמחוץ לתחום, וגם זאת בעקבות הירושלמי שם; ראה עוד להלן, עמ' 114 ועמ' 142.

90 ראה להלן, עמ' 136. מלבד סעיף אחרון זה, שאין לו מקבילה, נמצא הכול בירושלמי; כמעט הכול במסכת דמאי פ"ב, כב ע"ב—ע"ג, מלבד סעיף אחד (ו), הנמצא בנפרד במסכת שביעית; ראה לעיל, הערה 88.

ואלו כל המקבילות לסעיפי הכתובת כסדרן: סעיף א: ירוש' דמאי פ"ב ה"א, כב ע"ג [2א]: בירוש' שם בקיצור, ולפניו בניסוח חדש ומפורט]; סעיף ב — ה: תוס' שביעית ד: ח — יא; ב—ד גם בירוש' דמאי שם, ואילו ה בנפרד בירוש' שביעית פ"ו ה"א, לו ע"ג, ובספרי, דברים, נא; סעיף ו — ז: ירוש' דמאי, שם; סעיף ח: חדש — אין לו מקבילה.

91 למקורותיו בקטעים החדשים ראה עוד להלן, עמ' 136 ועמ' 138 ואילך.

92 שלוש רשימות העיירות האסורות ויחד אתן ברייתא דתחומין, כבתוספתא; ראה לעיל, הערה 88. אלא שברשימות העיירות האסורות שונה הסדר בכל אחת מן המקבילות; בתוספתא: נוה—צור—סוסיתא; בירושלמי: צור—סוסיתא—נוה; ובכתובת: סוסיתא—נוה—צור. ואולי גם כאן כל הקרוב קודם? (ראה עוד להלן, עמ' 139).

93 גם כאן שונה הסדר מן הירושלמי; שם: קיסרין—[בית שאן]—פניס; ובכתובת: [בית-שאן]—פניס—קיסרין; ואולי גם כאן מן הטעם הנ"ל? (ראה הערה שלפני זו). וכך נמצאת קיסרין, העומדת בירושלמי בראש כל הרשימות (אבל עיי"ש בסוגיה), בסופן של הרשימות שלנו (לפני התוספת על סבסטי).

94 וכאן מדובר על עיירות מותרות בתוך תחום שהוא אסור בהיותו במרכז הארץ, בניגוד לעיירות האסורות המצויות באזורים מותרים.

95 ואמנם נראה, שגם בעל הכתובת לא מצא לפניו סעיף אחרון זה יחד עם הסעיפים הקודמים. כך

ד. נוסח ופירוש

נעבור כעת לגופה שלכתובת ונדון בו סעיף סעיף ושורה שורה. סעיפי הכתובת (מלבד סעיף ה — תחומי ארץ-ישראל) ⁹⁶ מנוסחים בניסוח קבוע, פחות או יותר. שלושת סעיפי הפירות (סעיפים א, ו, ז) ניסוחם: 'הפירות הללו [אסורין] ⁹⁷ ב(שם המקום)' והגדרת טיב האיסור לשביעית ולמעשרות — רשימת הפירות — וסיכום חוזר על טיב האיסור: 'הרי אלו' ⁹⁸ בשביעית... ⁹⁹ ובשלושתן באה אחר-כך הגדרה גיאוגראפית של המקום הנדון. ¹⁰⁰ ואילו

נראה לא רק משום שגם הוא — כבתוספתא ובירושלמי שלנו — מביא בקבוצת רשימות העיירות (סעיפים ב-ד) אותם שלושה תחומים בלבד (סוסיתה, נוה וצור) — אלא גם מן העובדה הבולטת, שהוא מפריד בין כל הסעיפים כולם לבין סעיף אחרון זה ב'שלוש' (שורה 26) כדרך שפתח רשימתו ב'שלוש' (שורה 1); וראה עוד להלן, עמ' 135, והערות 345—346 שם.

⁹⁶ שהוא בעצם היסוד הענייני של הנושא כולו ונדון בו בנפרד; ראה לעיל, הערה 42.
⁹⁷ כך בסעיפים א, ו (שורות 1, 19), אבל בסעיף ז (שורה 22) — בקיסרין — שהפירות מותרין בשביעית שונה הנוסח במקצת, ובהתאם לכך גם נוסח הסיכום (שורה 23): 'הרי אלו' וכו'.
⁹⁸ המלים 'הרי אלו' חסרות בסעיף א (שורה 5), ושם הסיכום בקיצור: 'בשביעית שביעית' וכו'; והיינו הך, ראה עוד ההערה שלאחר זו.

⁹⁹ הנוסח המלא היה צריך, כנראה, להיות: 'הפירות הללו אסורין ב(שם המקום) בשביעית ובשאר שני שבוע הן מתעשרין דמאי/ודאי — רשימת הפירות — הרי אלו בשביעית שביעית ובשאר שני שבוע הן מתעשרין דמאי/ודאי' (כך הוא בסעיף ו — פנים; לשינוי שבין הרישא לסיפא שם, ראה להלן, עמ' 130) — אלא שיש סטיות קטנות מסעיף לסעיף, בחלקן משום העניין (ראה לעיל, הערה 98) ובחלקן שינויים (בטעות ?) בלתי-מהותיים — ואין קפידה בכך. (ראה גם להלן, הערה 119).
הפורמולה הקבועה בירושלמי (דמאי פ"ב, כב ע"ג—ע"ד) היא: 'המינין האסורין ב(שם המקום) — רשימת הפירות — הרי אלו בשביעית שביעית/היתר בשאר שני שבוע דמאי/ודאי'. אלא שבירושלמי נכנס שקלא-וטרלא באמצע, ומשום כך כנראה בפנים (רע"ג) נקטע הסוף. בירושלמי גם בקיסרין (ע"ב): 'המינין האסורין', משום שאין מפרטין ברישא שביעית ומעשרות בנפרד (ראה לעיל, הערה 97). [לפנינו שם, בקיסרין: 'כל המינין', וכ"ה בכי"ל בכי"ר, וברש"ס; באהבת צו"ר, עמ' 91, העיר על גירסת (?) תוס' ע"ז נח ע"ב, ד"ה בצר (= תוס' חולין ו ע"ב, ד"ה והתיר): 'אלו המינין' — אבל אפשר שצ"ל שם: 'א"ר אבמרי מליהון דרבנין אמרין כן: המינין האסורין בקיסרין' וכו' (וכבר הגיה מעין זה — ויותר — הר"מ חביב בפירושו (כ"י) פני משה לירוש' דמאי, שם: 'הכי גרסי' א"ר אבמרי מליהון דרבנין אמרין כן דאמר י [!] כל המינין האסורין בקיסרין' וכו'; אני מודה לפרופ' א"א אורבך על שהשאל לי העתק מכתב-יד זה. — 'האסורין' כ"ה בכי"ל, בד"ו, ברש"ס ובתוס' הנ"ל; בדפוסים החדשים: 'אסורין'; וכ"ה בכי"ר, אבל שם כך בשלושתן) — וכניסוחו בשלוש הרשימות].

לחילוף 'המינין' (ירוש') — 'הפירות' (כתובת) ראה ירוש', שם, פ"ג, כג ע"ג: 'ולא מפירות שהן מותרין בקיסרין היא ?'; מכל-מקום, סגנון זה מתאים לנוסח של כתובת. ראה עוד להלן, הערה 103.

¹⁰⁰ וכ"ה בירוש', שם; אלא שבכתובת בסעיף א (בית-שאן) התיאור הגיאוגראפי מפורט הרבה יותר; ראה להלן, עמ' 114.

ניסוחם של ארבעת סעיפי העיירות (סעיפים ב, ג, ד, ח) הוא: 'העיירות האסורות/ המותרות/ שהן ספק בתחום (שם התחום)' ¹⁰¹ ורשימת העיירות ללא כל סיכום או תוספת כלשהי.

עיקרה של הכתובת כולה — מבחינת כמות המלים ¹⁰² — רשימות רשימות של שמות הפירות ¹⁰³ והעיירות. ¹⁰⁴ מנויים כאן כתשעים שמות מקומות (מהם פעמים אחדות) ¹⁰⁵

¹⁰¹ ראה להלן, עמ' 121, הערה 194.

¹⁰² כשני-שלישים של סך כל מלות הכתובת הם שמות גיאוגרפיים ושמות פירות וירקות, הם, צירופיהם, תואריהם ותיאוריהם.

¹⁰³ 'פירות' במובן הרחב ביותר, כולל פרי העץ, פרי האדמה וירקות, ואף יין, שמן ופת בכלל.

¹⁰⁴ 'העיירות שבתחום פלוני' (שורות 9, 10, 11, 26) הם יישובים חקלאיים קטנים — כפרים הנמצאים באיזור עיר פלונית וסמוכים לה (ראה: י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א, עמ' 19 — ואפשר להוסיף דוגמאות הרבה; ראה, למשל, רות רבה ב: 1: 'ויבאו שדה מואב ויהיו שם — בתחילה באו להם בעיירות וכו' אח"כ באו להם לכרכים' וכו'; עיי"ש; וראה ש' ליברמן, ס' היובל לח' ילון, עמ' 179). וכך, למשל, 'העיירות ביהודה ססיתה' שברשימתנו (שורה 9) הן 'ססיתה ורחברותיה' שבתוס' אהלות יח: ד, דהיינו, 'העיירות הסמוכות לססיתה' (כמו 'עיירות שבתחום ציפורין' [ירוש' גיטין פ"א, מג ע"ג]; 'טבריה וחברותיה וצפורי וחברותיה' [מדרש תהלים א: יט]; 'עיירות הסמוכות לצפורי' [וי"ר טז: ב, עמ' שטט]; 'עיירות הסמוכות לטבריה' [ירוש' ב"מ פ"ז, יא ע"ב]; וכלאח עוד). וכבר העירו, שאין 'עיירות' אלא 'קרייתא' (ראה: ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, כרך א, חלק א, עמ' 44—45 והנסמן שם; ש' אברמסון, מסכת בבא בתרא עם תרגום עברי, תל-אביב תשי"ט, עמ' 210 — ואפשר להוסיף עוד, כגון: 'ונתכנסו כל העיירות, ירוש' כלאים פ"ט, לב ע"ב וכתובות פ"ב, לה ע"א — 'ואתכנסו כל קרייתא', קה"ר ז: יא, ושם, ט: י); ואין 'קרייתא' אלא 'כפרים' (ולא שדות דווקא, כקרויס, שם; וראה גם: ש' קליין, ספר היובל לש' קרויס, ירושלים תרצ"ז, עמ' 74 — אבל לדוגמתו שם ראה כעת: ש' ליברמן, ספרי זוטא, גויארק תשכ"ח, עמ' 145; ל'נפקון לקרייתא' — 'נפקון לבר' ראה מבוא לנה"מ, עמ' 16, הערה 3). ומכאן גם 'קרייתא — מדינתה' (ראה: י' קוטשר, JBL, 1957, pp. 291–292; וכך עוד בזמן מאוחר בנוסח-הגט אצל מ' מרגליות, הלכות ארץ-ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד [להלן: מרגליות, הלכות ארץ-ישראל], עמ' קכ: 'במדינת פלונית או בקרתא פלונית' — וראה לעומת זה אצל פרקוי בן באבוי, גנזי שכתר, ב, עמ' 556: 'אבל בשאר מדינות ועירות שבא"י'). ולאחרונה העיר ב' מור על ההקבלה קרתה — Κώμη ככינוי של עין-גדי בכתובת שפרסם ובמקורות ביזאנטיים (תרביץ, מ, תשל"א, עמ' 23) — וראה שם, ש' ליברמן, עמ' 24; ד' ברג, שם, מא, תשל"ב, עמ' 453—454 והנסמן שם [ראה גם י"נ אפשטיין, תרביץ, א (תרצ"ז), ספר ב, עמ' 117]]. לקריה-קרתא בניבים שונים של ארמית ראה עוד: י' נוה, לשוננו, לה (תשל"א), עמ' 159.

ואמנם ברור, ש'העיירות' המנויות ברשימות הללו אינן אלא יישובים חקלאיים כפריים קטנים (מעין חוות חקלאיות? — ראה שופ' י: ד; וי"נ אפשטיין, לשוננו, טו, תש"ז, עמ' 104). ולכן, מובן שמכל המון העיירות שבכתובת אף אחת כמעט אינה מוכרת לנו משום מקום אחר (ראה להלן במפתח המקומות), שהרי מדובר כאן בכפרים קטנים באזורים שבעיקרם אינם

וכשלושים מיני פירות וירקות (אחדים כמה פעמים).¹⁰⁵ רוב שמות המקומות אינם מוכרים לנו אלא מכאן, כלומר, מן המקבילות הספרותיות של טקסט זה, ובחלקם חדשים הם לגמרי (תחום סבסטי ועוד). ואילו הפירות והירקות, הנמצאים גם במקבילות בהקשר זה (מלבד הוירעונין, שורה 3), ידועים הם כולם גם ממקומות אחרים.¹⁰⁶ מכל-מקום, לא נעסוק כאן לא בהגדרות בוטאניות ולא בזיהויים גיאוגרפיים-היסטוריים אלא במידת הצורך להבנת תוכן הדברים ומשמעותם — יבואו בוודאי מומחים לדבר ויטפלו בהם לגופם. עיקר עיסוקנו כאן בקריאתה המדוקדקת של הכתובת, בהשוואת הטקסט למקבילות הספרותיות ובפירושו הענייני הצמוד.

ראינו, כי שש משבע רשימות הפירות והעיריות נמצאות במרכז בירוש' דמאי פ"ב ה"א, כב ע"ג—ע"ד;¹⁰⁷ שלוש מרשימות העיריות מצויות גם בתוס' שביעית ד: ת—י;¹⁰⁸ ואילו רשימה אחת (סבסטי) חדשה היא ואין לה מקבילה כלל. נקביל את נוסח הכתובת לנוסח הירושלמי, ובחלקה גם לתוספתא, נציין את ההבדלים שביניהם ונשתדל לברר את משמעותם. אבל בעוד שנוסח התוספתא מונח לפנינו במהדורה ביקורתית מצוינת, מהדורתו של הר"ש ליברמן,¹⁰⁹ נוסח הירושלמי פרוץ והוא גופו טעון בדיקה בכתב-יד¹¹⁰ תוך כדי השוואתו לכתובת.

יהודיים. ומובן גם מדוע הוזכרו דווקא אלה, ולא יישובים גדולים וידועים שישבו בהם יהודים (כגון סוסיתא עצמה או נווה 'עיר של יהודים' — ראה לעיל, עמ' 102, הערה 81), משום שהרשימה מונה רק יישובים חקלאיים, ולא עירוניים. ומכאן, שלעניין חיוב מצוות התלויות בארץ בתוך תחומי ארץ-ישראל באזורים לא-יהודיים הקובע כנראה יישוב יהודי חקלאי דווקא. עובדה זו חשובה, לדעתי, להבנת ההלכה והמעשה בהלכות שביעית ומעשרות; ראה לעיל, עמ' 100, הערה 74.

105 ראה רשימתן להלן, עמ' 157—158.

106 אבל עדיין יש צורך לברר את מהותן של רשימות אלו, כגון: פירות מסוימים הנמצאים באזור זה, ולא באחר; דרך סידורן של הרשימות (ראה להלן, עמ' 111, הערה 122); וכאלה עוד. כן יש צורך בהשוואת כינויי הפירות (כגון: האפונין הגמלונים, ראה להלן, הערה 136) וכתביבם (כגון: ממלפון, איסטפליג ועוד).

107 אלא שהסיפא של סעיף א (בית-שאן) מורחב מאוד בכתובת, ופנים חדשות באו לכאן. בירושלמי סדר הסעיפים שונה (ראה להלן, עמ' 139), וגם נוספו בהם קטעי שקלא-וטרלא.

108 שם (ה"א) נמצאת גם רשימת 'תחומי ארץ-ישראל'; ראה לעיל, הערה 96; ולהלן, עמ' 128.
109 לסעיפים הנמצאים בתוס' שביעית נרשמו בתוספתא כפשוטה שם (עמ' 532—534) גם רוב שינויי-הנוסחאות מן המקבילה שבירוש' דמאי החשובים לעניין שם; הוספנו עליהם כאן רק כמה פרטי חילופי-גירסאות העלולים להיות בעלי משמעות, שהרי עיקרם בשמות מקומות בהם כל חילוף קטן עלול להיות בעל משמעות.

110 עדויות-הנוסח העומדות לרשותנו בקטע ירושלמי זה דלות ביותר. מלבד כ"י לידן (= דפוס וינציה; מעט השינויים שביניהם נרשמו על-ידי מהר"ג אפשטיין, מבוא לספרות האמוראים, עמ' 396—397) יש בידנו כ"י המשובש (ראה מה שכתב עליו הר"ש ליברמן, על הירושלמי, ירושלים תרפ"ט, עמ' 53; וכעת במבואו לירושלמי כ"י לידן, דפוס-צילום, ירושלים תשל"א

הטקסט שבכתובת אמנם אינו העתק מדויק של הירושלמי שלנו, ובוודאי שאין להשתמש בו כעדות ישירה לנוסח הירושלמי (וכן להיפך). אבל ביסודו ובעיקרו הטקסטים קרובים ביותר זה לזה והם למדים ומלמדים זה על זה.

ח ט י ב ה ו (סעיף א)

סעיף זה עוסק בהלכות שביעית ומעשרות בבית-שאן, והוא כנראה עיקר מטרתה של הכתובת

[עמ' 5], הערה 2. — ל' גינצברג, שרידי ירושלמי, תרס"ט, עמ' 356—357, רשם רק מבחר ח"ג ממנו [ראה שם, מבוא, עמ' vi: 'שינויי נוסחאות מתקנות' (?!)], וגם בהם יש מה לתקן. אבל דווקא כתבי-יד משובש זה, שהוא מלא טעויות-העתקה גסות, שומר לעתים בעקשנות כמה צורות מקוריות, ובמיוחד בשמות מוזרים. אין בידנו כאן אף קטע משרידי הירושלמי מן הגניזה (וכך לכל מסכת דמאי, ולא מצאתי כלום גם בין עשרות קטעי הירושלמי שבגניזה שעדיין לא פורסמו).

נמצא בידנו גם נוסח הר"ש סיריליאן, ואף-על-פי שברור הוא, שהרב הגיה הרבה מדעתו ואף 'עיבד' את נוסח ד"ו שהיה לפניו, נראה ודאי, שלא הכול מדעתו עשה ולפחות בחלק מסדר זרעים היו לפניו [קטעי ?] כתבי-יד והבאות של ראשונים שעל-פיהם ניסח את נוסחו — וכך כנראה גם בסוגיה שלנו (ראה להלן, עמ' 121, הערה 196) — ו'עין בוחנת תוכל ע"פ רוב להבחין בין הגהת הרב עצמו ובין נוסחא שהיתה לפניו בכת"י (הר"ש ליברמן, ספר היובל לא' מרכס, נויארק תש"י, עמ' שב). מן הרש"ס היו לפני שלוש ההעתקות — פנים ופירוש — של מסכת דמאי (כ"י פאריס heb. 1389 ושתי ההעתקות שבכ"י המוזיאון הבריטי Or. 2822-4 כתובים באותו כתב ? ; אוטוגראף ?). היחס שבין ההעתקות של חיבור זה לא נבדק עדיין כראוי, מכל-מקום נראה, שבאשר לגוף הירושלמי אין ביניהם שינויים של ממש, ובשלשומם בא נוסחו המיוחד של הרב, מלבד טעויות העתקה ותיקון הברור. ולכן, דינם של שלושת כתבי-יד אלה כדין עדר-נוסח אחד (הטעון בכל פרט דרישה וחקירה כשלעצמו). ובאשר לפירוש, נראה שכ"פ (צפת ש"ב) הוא מהדורה קודמת ואילו שתי ההעתקות שבכ"י המוזיאון הבריטי הן מהדורה מאוחרת יותר, ללא הבדלים של ממש ביניהן (וראה, למשל, להלן, עמ' 126, הערה 248). חבל שחיבור זה — גוף הירושלמי והפירוש — לא זכה עדיין (מאה שנה לאחר הופעת המסכת השלמה הראשונה בדפוס, מאגנצה תרל"ה) לבדיקה יסודית ושיטתית (אף-על-פי שנכתב עליו לא מעט ; ראה לאחרונה : ק' כהנא, 'מסכת שביעית', חקר ועיון, א, תשל"ב, עמ' י, הערה 18, והספרות הרשומה שם, ויש להוסיף עליה עוד. מאז כתב הר"ש ליברמן את מאמרו הנ"ל, הופיע כבר כל סדר זרעים וכן הפירוש למסכת שקלים. לעומת זה, החיבור למסכת עדויות מצפה עדיין לגואל ; וראה כבר 'המגיד' בשנה הנ"ל — תרל"ה — עמ' 283).

לונץ במהדורותו (מסכת דמאי, ירושלים תרע"ד) כבר השתמש בכ"י (ואחר-כך גם רטנר באהבת צ"י) וברש"ס (כ"י המוזיאון הבריטי), אבל לא תמיד העיר על כל שה"ג. לעומת זה אין ערך מבחינה זו לדפוסי קושטא ואמסטרדם שגם מהם רשם לונץ ח"ג (וכן רטנר) בחשבו שמקורם בכתבי-יד — וכך כתבו הרב להמן בהקדמתו לרש"ס, גינצברג במבוא לפירושים וחדושים בירושלמי, ריש עמ' קכג, ועוד אחרים — וכבר הוכיח הר"ש ליברמן, שם, עמ' שיו, שאין הדבר כך.

כולה — הלכות המקום לבני המקום.¹¹¹ מנויים כאן 'הפירות האסורין' בבית-שאן (1א), וגיתנה הגדרה גיאוגראפית ל'סביבות בית-שאן' (2א). הסעיף כולו נמצא (לפחות בתוכנו) בירוש' דמאי (שם), אלא שבטקסט של הכתובת שינויים וחדושים מרובים — במיוחד בחלקו השני (2א) שהוא מנוסח כאן בניסוח מפורט ומעשי לבני המקום.

סעיף א (שורות 1–9): בית-שאן

1 שְׁלוֹם: השי"ן בפינתה הימנית העליונה שבורה, אבל הקריאה ברורה. — נוסח פתיחה לכתובת; שְׁלוֹם גם בשורה 26, עיי"ש. פורמולה רגילה מאוד בכתובות עבריות וארמיות, ואף ביוונית-יהודיות, אבל ברגיל לא כפתחה בראש הכתובת כמו כאן.¹¹² בירוש' דמאי, שם, מובאת רשימה זו בשם 'ר' יוסי דכפר דן בשם 'ר' בן מעדיה' — שמות בלתי-מוכרים ממקום אחר.¹¹³ אבל הרשימה, ככל הנראה, אמוראית היא, בדומה לשתיים

מכל ההלכות הללו שבירוש' דמאי לא מצאתי אצל גאונים וראשונים אלא שברי מובאות קצרות מעטות בלבד. רטנר באהבת צו"י, יב, עמ' 91–94, מציין רק כמה אוכזרים סתמיים אצל הראשונים (ועליהם אפשר להוסיף עוד, כגון: תוס' ר' יהודה לברכות לו ע"א = תוס' הג"ל לע"ז בשיטת הקדמונים, ב, גיריורק, עמ' רפד), ולא הצלחתי להעלות יותר.

111 ראה לעיל, עמ' 94.

112 'שְׁלוֹם' (או 'שְׁלוֹם על ישראל') הוא מן הנוסחאות הרגילות ביותר בכתובות יהודיות. אבל, כמדומני, שלא מצאנוה כפתחה בראש כתובת (מלבד כאשר הכתובת כולה אין בה אלא 'שְׁלוֹם על ישראל' ועוד שם, וכדומה; ראה, למשל: Frey, *Corpus*, Nos. 884, 866), ובעיקר היא ידועה כברכת סיום (וכך, כנראה, יש לראותה גם בכתובת חמת גדר, בין סעיף לסעיף, כחתימה לכל סעיף וסעיף — ראה: Frey, שם, מס' 857–859; וכעת גם: 'כתובת עין-גדי', תרביץ, מ, תשל"א, עמ' 20, שורות 7 ו-8 — בנוסף לשורה 18 — אלא ששם יש כנראה תיקון בכתובת, כך נראה במקור). חומר מרובה נאסף בעניין זה ב'מחניים', קכא (תשכ"ט), עמ' צו–קכא, אבל הוא טעון עוד מיון וסיכום שיטתי. גם באיגרות רגיל 'שְׁלוֹם' ובראש האיגרת דווקא, כגון באיגרת ריב"ז לפי נוסח מדרש תנאים; ראה: מדרש הגדול, דברים, עמ' תקצח, והגסמן שם; וכן באיגרות בר כוסבא; ראה: י' ידיו, 'ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה', כה (תשכ"א), עמ' 53 ואילך — אבל באלו בא תמיד לאחר הכותרת 'פלוגי לפלוגי'. — ואילו בכתובות למיניהן 'חותם בשְׁלוֹם' בבחינת 'כל הברכות חותמיהן שְׁלוֹם' (ירוש' ברכות פ"ב, ה ע"א, והמקבילות שצוינו בו"ר, פ"ט, מהדורת מרגליות, עמ' קצד). — וראה גם להלן, עמ' 135, הערה 346.

113 את המוסר 'ר' יוסי [ר' יוסה — כ"ר] דכפר דן' לא מצינו בשום מקום אחר — ואפילו את מקומו 'כפר דן' אין אנו יודעים לזהות, האם בצפון ליד פמיס (ספר הישוב, א, עמ' 91) או, כפי שהוצע לאחרונה, 'כפר דגא' שבצפון עמק בית-שאן (ראה: ג' פרסטר, עתיקות, ג, תשכ"ו, עמ' 67, הערה 21). ואילו שמו של החכם שבשמו הוא מוסר 'ר' בן מעדיה' משושב ככל הנראה. הוצעו כמה הצעות-תיקון, אבל ללא יסוד של ממש, כגון: 'ר' [יוסי] בן מעדיה' (ר"ז פרנקל, מבוא הירושלמי, קא ע"ב, ומשם אצל אחרים); 'ר' [מעדיה] בן מעדיה' (ראה: אהבת צו"י, דמאי, עמ' 93); ש' קליין הציץ (ספר הישוב, א, עמ' 178, והערה 2 שם; וכעת: א"א אורבך, תרביץ, מב, תשל"ג, עמ' 309, הערה 19): 'ר' יוסי דכפר דן בשם ר' עזריה מעזיה, צירוף נוסח הרש"ס וכ"ר. אבל

האחרות (קיסרין ופניס) ¹¹⁴ המובאות שם בניסוח זהה — 'המינין האסורין' — ומוצעות כנראה אף הן כמאמרי אמוראים. ¹¹⁵

'כפר הין' שברש"ס אין לו אח, וייתכן מאוד, שתיקונו של הרב הוא (ראה לעיל, הערה 110; ואולי על-פי בבלי כתובות קיב רע"א, ועיי"ש להלן); את 'בן' ('בו' ? — ראה להלן, עמ' 116, הערה 161) הוא מוחק כדיטוגראפיה, אף-על-פי שהוא ישנו בכל הנוסחאות. ואם לשער השערות אפשר היה להציע גם אחרות, אבל לא מצאתי להן כל יסוד. — מכל-מקום, שם החכם אינו ידוע ממקום אחר.

114 פניס נמסר על-ידי: 'ר' יונה בשם ר' שמעון בן זכריה' (וכ"ה בכ"ל, בכ"ר וברש"ס); גם את ר' שמעון בן זכריה לא מצאתי יותר לא בתלמודים ולא במדרשים, אבל גראה, שהוא אמורא (כך גם: W. Bacher, *Tradition und Tradenten in den Schulen Palästinas und Babylonien*, Leipzig 1914, p. 473; ואחרים) — שהרי ר' יונה האמורא המאוחר אינו רגיל למסור מסורות ישירות בשם של תנאים (ראה: באכר, שם, עמ' 94 ואילך) — וראה עוד להלן.

ואילו הרשימה השלישית שלנו (הראשונה בירושלמי שם) — קיסרין — מוצעת שם בדרך בלתי-רגילה. היא מובאת ללא שם אומרה, במהלך משא-ומתן של הלכה, על-ידי ר' אבמרי כסיוע לדברי קודמיו: 'א"ר אבמרי מיליהון דרבנין אמרי כל [?] — כן זו? — ראה לעיל, הערה 99] המינין האסורין בקיסרין החטים' וכו'. מכל-מקום, ככל הנראה מסורת אמוראית היא זו, כדרך כל שאר ההבאות בירושלמי בלשון הצעה זו ('מיליהון דרבנין אמרי' וכו', וכך גם בדרך-כלל 'במיליהון דרבנין פליגין' או 'מסייעין') שהמאמר אמוראי הוא (או משנה/בריייתא ועליה מאמר, כגון פסחים פ"ח, לו רע"א; וראה גם להלן, דמאי פ"ד, כד רע"א) ותמיד שמו של האמורא מפורש עליו (מיליהון דרבנין אמרי... דאמר רב פלוני; ראה: באכר, שם, עמ' 601—602; וכ"ה בכל שאר המקומות שראיתי). ואמנם, כנראה מקרה יחיד הוא זה שלא נמסר בעל המאמר, וכבר העיר ר"ז פרנקל (מבוא הירושלמי, טז ע"א), שיצא מן הכלל לפנינו ('ולפני עמי' נאמר מיליהון דרבנין — ולא נזכר מי הם אלו הרבנין — להורות שכן אמרו החכמים של אותו זמן, דמאי פ"ב' וכו'; 'ולפעמים', אבל לא מצאתי חוץ מזו).

ובאמת, ראוי לציון ששלוש הרשימות הללו בהצעות בלתי-רגילות נמסרו בירושלמי, שתיים בשם חכמים בלתי-ידועים והשלישית באופן סתמי ושלא כמקובל. ושמה שני האמוראים חכמים מקומיים הם (בית-שאן [ראה לעיל, הערה 113] ופניס) המוסרים על מציאות מקומותיהם; ואילו זו של קיסרין — 'מיליהון דרבנין' — רשימה מפורסמת היתה, כפסק הלכה (?) ראה: תרביץ, ו, תרצ"ז, עמ' 50; וראה ירוש', שם, להלן, פ"ג, כג ע"ג) מקובל בין רבני דקיסרין (ר' יצחק ב"א, ר' מנא ור' אבמרי; ראה שערי תורת א"י, עמ' 34 [וסוף עמ' 47]; מבוא לנה"מ, עמ' 167; וכעת גם: ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 339) — ועוד צריך עיון.

115 כאמור (ראה ההערה שלפני זו), רשימת קיסרין הובאה בתוך שקלא-וטריא, לעניין היתר דבילה בקיסרין. בקשר למשנה שם (דמאי א: ב: הדבילה והתמרין) ועל עדותו של ר' מנא שבקיסרין 'נהיגין בהדא דבילתא שוריי' מביא ר' אבמרי ראי' להיתר. ויש לפרש לא כפ"מ שם, אלא כעין פירוש הרש"ס, וכך פירש הר"ם חביב בפירוש הנ"ל ואחרים, ור' אבמרי לסיוע בא (ראה לעיל בהערה הנ"ל), עיי"ש. — ברש"ס שם להלן 'דאי בגין דתניתה', וכנראה הגהת הרב היא זו ומן דעתו ועל-פי העניין ('אין-א"י' הגהה מצויה היא בירושלמי; ראה, למשל, ליברמן, ירושלמי כפשוטו, עמ' 526, לשורה 15; ואפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 343, הערה 49);

הפירות הללו אסורים: בירושלמי: 'המינין האסורין' (ראה לעיל, הערה 99). אף-על-פי שרבי התיר בית-שאן, אסורין משום שחזקתן מארץ-ישראל החייבת.¹¹⁶ בבית שאן: בכתב המקראי תמלא הרגיל ולא 'בישן' וכד' העממי(?) והמקוצר,¹¹⁷ וכ"ה להלן, שורה 6 ('סביבות בית שאן') ושורה 8 ('כבית שאן'); וכ"ה בירוש' דמאי, שם (בית שאן!)¹¹⁸.

בשביעית ובשאר שבע מת אסורין דמי: = ובשאר [שני] ¹¹⁹ שבוע [הן] ¹²⁰ מתעשרין דמי; ראה גם להלן, שורה 5. — כלומר, פירות אלה שחזקתם שהם באים מאזורי חיוב (ראה לעיל, עמ' 101) חלות עליהם מצוות התלויות בארץ; דהיינו, בשביעית ש'אין בה מעשרות כל עיקר' הפירות אסורים ויש לנהוג בהם כדין פירות שביעית, ואילו בשאר שנים יש עליהם חובת תרומות ומעשרות.

הקישורין והאבטיחין וכו': בירוש', שם, כמעט אותה רשימה,¹²¹ אלא בשינוי סדר הפירות,¹²² וחסרים רק: 'האורז והכמן' (שורה 3)!! כנראה 'בגין דתניתה' (עיין שם, לעיל,

והשווה גירסתו (?) בערלה רפ"ב 'אי בגין דתנינן'; וראה: י"ג אפשטיין, תרביץ, ו (תרצ"ו), עמ' 51; והג"ל, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 490, הערה 3. ואם כבר להגיה אפשר שצריך להיות 'אין בגין דתנינן' וכו' — אבל גם בלאו הכי כך יש לפרש (ראה, למשל, ירוש' יבמות פ"א, ב ע"ג: 'בגין דתניתה ר"ח' וכו'; ועיי"ש להלן). — להמשך שם ראה: מבואות לספרות האמוראים, עמ' 396, והערה 4 שם, וכעין זה גם בכ"ר ('הווי שרייה היא' וברש"ס 'שוריי' — כדלעיל שם!).

116 ראה לעיל, עמ' 99.

117 כתיב זה (בישן, ביישן, בשן) נמצא גם בכתובות ואף בקדומות שבהן (ראה לעיל, עמ' 89, הערה 9). במקורות שלנו קשה למצוא אבחנה כלשהי בשימוש בצורות השונות של השם (כגון עברית [ב"ש] — ארמית [בישן]; ראה, למשל, ירוש' ברכות פ"ב, ד ע"ד; מגילה פ"ג, עג סע"ד) והן מתחלפות ביניהן גם בכתבייד (ראה, למשל, בר"ר, מהדורת תיאודור ואלבק, לג: ה, סוף עמ' 309; צח: יז, עמ' 1267; ובש"נ שם); ועוד צריך עיון.

118 כ"ה בכ"ל בכל ההלכה שם (ארבע פעמים), וכד"ו הוגה בכולם 'בית שאן' (וכ"ה ברש"ס). ראה: י"ג אפשטיין, מבואות לספרות אמוראים, עמ' 396, הערה 7; בכ"ר: שאן (ד"ו, שורה 42), שאין (שורה 46), שאן (שורה 53), ולבסוף (שורה 64) גם שם: שן! ('בית-שן' גם בע"ז א: ד בכ"י פארמה; אבל בפ"ד מ"ב גם שם כבדפוסים ובשאר כתביהיד — כתיב שהוא מעין: 'כאן-כ"ו', וכד' ? ראה: מבוא לנה"מ, עמ' 1236).

119 ראה לעיל, הערה 99.

120 ראה להלן, עמ' 148.

121 לכתב, לה"א הידיעה וכד' ראה להלן, עמ' 151 ('וכ"ה בירוש' — אין הכוונה לכתב).

(ראה: ספר הישוב, א, עמ' 166, הערה 4; אבל ברור כאן מן העניין, שהכוונה לפירות שאינם גידולי המקום).

122 ואף-על-פי-כן אפשר להבחין שכולהון קבוצות-קבוצות נמנו, וזה סדרן — בכתובת: (1) קישואין, (2) אבטחין, (3) ממלפסונות — בירוש' 12: [13 דילועין — ראה הערה 124], 14, 15;

לעניין קיסרין); ¹²³ וכן חסר בירושלמי: 'הזירעונין' (שורה 3), אבל לעומתה חסר אצלנו: 'הדילועין'.¹²⁴

2 והממלפפונות: בירושלמי כ"ל: והמלפפונות; בכ"ר: והמלפפונות.¹²⁵ / והאסטפליני: בירושלמי כ"ל: והאסטפליני; בכ"ר: והאסטפליני.¹²⁶ רגיל עם נון כבירושלמי כאן ועוד, אבל נמצא גם עם למ"ד; ראה: קרויס, *Lehnwörter*, עמ' 82. בפרק זרעים, מהדורת י' פליקס, עמ' קצב, שורה 9, כמו לפנינו: אסטפליני.¹²⁷ / והמינתח הנאגדת בפני עצמה: ספק מינתח (כך נראה) וספק מינתה; 'הנאגרת' כתיב, אבל כנראה צ"ל: 'הנאגדת',¹²⁸ כבירושלמי (כ"ר; כ"ל: הנאגד') וכלהלן בפול המצרי. / פול המצרי הנאגד בשיפה: וכ"ה בירושלמי (בכ"ר: הנאגר). והכוונה, כנראה, להוציא פול מצרי סתם (להלן, שורה 20).¹²⁹

3 והקפלוטות מן העצרת עד חנוכה: והטעם מפורש בירוש': 'א"ר ועירא מן העצרת ועד חנוכה איסור רבה על ההיתר' וכי,¹³⁰ כלומר, בתקופה זו רוב הקפלוטות

(4) איסטפליני, (5) מינתה, (6) פול המצרי, (7) קפלוטות — בירוש': 10, 9, 8, 11; [8] זירעונין — ראה הערה 124; (9) קצע, (10) שמשמין, (11) חרדל — בירוש': 1, 2, 3; (12) אורז, (13) כמן — ראה הערה 123; (14) תורמסין, בירוש': 19 (ראה הערה 135); (15) אפונין, (16) שום, (17) בצליון, (18) בולבסין — בירוש': 6, 4, 7, 5; (19) תמרין אפסיות, (20) יין (21) שמן — בירוש': 18, 16, 17; (22) הפת בסוף הרשימה — בשתייהן. — אבל לא הצלחתי לעמוד על משמעותן של קבוצות אלו.

¹²³ אבל בפנים מופיע, גם אצלנו (שורה 20) וגם בירוש': האורז; ולפי הירוש' היה משמע, שבפנים דבילה, תמרין וכמן מותרין. ואילו בבית-שאן הכול אסור, כולל המפורטים במשנה, ולא נמנו ברשימה (אלא שהזכירו כנראה בייחוד 'תמרין אפסיות' בגלל ייחודן). אבל בטקסט שלנו, הפונה לקהל הרחב ללמדם הלכה למעשה, כללו את הכול, גם את המגויים במשנה, ולכן מנו את כולם (אבל עדיין חסרה הדבילה).

¹²⁴ ואולי נשמטה מן הרביעייה השגורה (קישואין, דילועין, אבטיחין, מלפפונים) או שמא נמנו בירושלמי באשגרתא; ראה, למשל: תוס' כפושטה, כלאים, עמ' 597, ד"ה ושמא.

¹²⁵ 'ממלפפונות' — טעות (דיטוגראפיה) פשוטה? שהרי גם ב'לישנא יונא צווחין ליה *μελοπέπων* 'ירוש' כלאים ספ"א, כז ע"א). [אבל כמדומני שכבר ראיתי כתיב זה (בכתב-יד כלשהו?) אלא שלפי שעה איני יכול לאתרו].

¹²⁶ בירוש' שם: 'והאסטפליני לעולם', לעולם בניגוד לקפלוטות שבסמוך, שהן אסורות מן העצרת ועד חנוכה; ולא כ'לעולם' של פת, להלן, שורה 5, שפירשו בכל שני שבוע — עיי"ש.

¹²⁷ ראה עוד להלן, עמ' 143.

¹²⁸ ראה לעיל, עמ' 96. (ל'מינתח/ה' ראה עוד להלן, הערה 432.)

¹²⁹ יבש — ולח? ראה: תוס' נדרים ד: ג (מקומי — יבוא? ראה: ליברמן, יוונית ויוונית, עמ' 285, הערה 18) וירוש' כלאים פ"ח, לא ע"ג (גנוי-קדם, ג, תרפ"ה, עמ' 68).

¹³⁰ להמשך שם — 'ולעניין ספחין' — עיין במפרשים ובראשונים שציין באהבת צו"י כאן (וכעת אפשר להוסיף עליהם עוד); וראה גם: ירוש' שביעית פ"ו, לו רע"א.

מיובאות מארץ-ישראל שחזקתן חזקת איסור.¹³¹ / והזירעונים:¹³² ליתא בירושלמי;
ראה לעיל, שורה 1, ד"ה הקישואין והאבטיחין וכו',¹³³ / והקציע:¹³⁴ והשמשמין
והחרדל: וכ"ה בירושלמי (בראש הרשימה; ראה לעיל, שם). / והאורז והכמן:
ליתא בירושלמי; ראה לעיל, שם. / והתורמסין היבשישין: בירושלמי: ויש אומ'
אף התורמסין; והשווה להלן, שורה 20: יש אומרין וכו'; ושורה 24: ויש אוסרין.¹³⁵
4 והאפונין הגמלונים הנימכרין במידה: בירושלמי: האפונין
השחורים.¹³⁶ / והשום ובצל וכל בני מדינה הנימכרין במידה: בירושלמי
(כ"ל): ובצלים הנמכרין לבני המדינה הנמכרין במידה; 'הנמכרין' הראשונה תלויה על
השורה (על-ידי אחר ?) ונוספה (? הוגהה ?) למ"ד לפני 'בני'; ואפשר שיש לגרוס בירושלמי
בכתובת.¹³⁷ / והבולבסין: בירושלמי (כ"ל): והבולבסין.¹³⁸
5 והתמרין אפסיות: וכ"ה בירושלמי.¹³⁹ / והיין והשמן: וכ"ה (בסדר
שונה) בירושלמי.¹⁴⁰

בשביעית שביעית שני שבוע דמי: = [הרי אלו] בשביעית שביעית [ובשאר]
שני שבוע [הן מתעשרין] דמי.¹⁴¹ סיכום הרשימה, ומשמעות 'הפירות האסורין' בבית-שאן
(שורה 1); בירושלמי כאן:¹⁴² הרי אילו בשביעית שביעית, בשאר שני שבוע מה ? ר' יונה
אמ' דמי ר' יוסי אמ' ודאי — ולא פליגין וכו'; והכתובת מנסחת כדברי ר' יונה: דמי.¹⁴³

- 131 ואפשר שהכוונה לקפלוט יבש (ראה: ירוש' תרומות ריש פ"י), שדרכו להשתמר זמן ארוך יותר
(ראה: תוס', שם, ד: ה) ורגילים לייבא אותו ממקום אחר.
132 בתחילה הייתי מסופק בקריאה שמא יש לקרוא: והשעונין (ראה: מבוא לנה"מ, עמ' 443,
הערה 1); אבל בצילום טוב יותר ובהעתק-ציוור, אין, לדעתי, ספק, שקריאתי זו נכונה.
133 ועיין: משנה ותוספתא, סוף מסכת מעשרות.
134 ראה: תוספתא כפשוטה, תרומות פ"ה, עמ' 360, שורה 28. ('שמשמין' — כתיב רגיל בכ"י
המשנה והתוספתא; ראה גם: ח' ילון, מבוא לגיקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 215.)
135 וראה להלן, עמ' 139, הערה 375.
136 ונראה שהם היינו הך; ראה: י' פליקס, עולם הצומח המקראי, תל-אביב תשי"ז, עמ' 162.
137 וראה: י"ג אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 397, והערה 9 שם (ועיין בגר"א — אבל
גם לגופו של הירושלמי הצעתו קשה, שהרי הרשימה באה להדגיש, שרק מין אחד אסור, בניגוד
למשנת תרומות, הבאה להכליל כל מיני בצלים).
138 כ"י: בולסין; אבל לעיל, שורה 40, גם בכ"י: בולכסין. ראה: אפשטיין, מבואות לספרות
האמוראים, עמ' 396, הערה 6; עמ' 397, הערה 8.
139 ראה: I. Löw, *Flora*, II, p. 343. 140 ראה לעיל, הערה 103.
141 ראה לעיל, הערה 99; וראה גם הערה 119 לעיל. והשווה, למשל, ירוש' פאה פ"ה, יח ע"ד: 'היא
שביעית היא שני שבוע' (ובסמוך שם: 'לא בשביעית ... <כ"ל> אלא בשאר שני שבוע').
142 אלא שבירושלמי בא קודם: ופת וכו' (ראה הקטע הבא).
143 ולא ברור אם פסק כר' יונה (כפשוטה של משנה — פ"ב מ"א — שם) או (וכך נראה) שסיכם
על-פי הירושלמי: 'ולא פליגי' וכו' (ועוד צריך עיון בירושלמי שם). ראה להלן, עמ' 138 ואילך.

והפת חלה לעולם: בירושלמי באה פיסקה זו לפני הקודמת וכהמשך לרשימה: ... התורמסין — ופת חלה לעולם — הרי אילו בשביעית וכו' ¹⁴⁴; כלומר, והפת בבית-שאן חייבת בחלה לעולם, דהיינו, בכל שני שבוע, בשביעית ¹⁴⁵ ושלא בשביעית, משום שלעניין חלה דין בית-שאן כדין ארץ-ישראל ¹⁴⁶.

לאחר פירוט 'הפירות האסורים' והגדרת איסורים בעיר בית-שאן המותרת באים גבולות העיר שהותרה:

אילו המקומות המותרין סביבות בית שאן: בירוש' דמאי בקצרה: 'עד היכן' ¹⁴⁷ וסעיף זה כולו נמצא שם בקיצור גמרץ בציון ארבע נקודות בלבד המציינות את קצה גבול בית-שאן (ראה להלן), ואילו לפנינו טקסט חדש, המפרט את הגבולות של סביבות העיר בית-שאן. הוא הולך ומפרט את סביבות העיר מארבע רוחותיה, כשהוא מקיף אותה החל מן הדרום בכיוון למערב. בכל כיוון הוא מציין את שער העיר בשמו ואת הנקודה שעד אליה נחשב כסביבות העיר, ותמיד באותו נוסח קבוע: 'מן ה... (הכיוון) שהיא ¹⁴⁸ פלי ד... (שם השער) עד...'. כלומר, מהם גבולות העיר בית-שאן ¹⁴⁹ שנפטרה מן המעשרות

144 ונראה שזה הטעה את המפרשים לפרש: פתחלה — שם קטנית! וכד' (רש"ס, פ"מ, רז"פ, לונץ ועוד — וראה גם: Löw, Flora, II, p. 456), ולא פירשו את הדברים כפשוטם. הם הוטעו אולי גם מן הניסוח הדומה שבירושלמי לעיל שם: '... והאטפניני לעולם', שהוא בא שם בניגוד ל'קפלותות מן העצרת ועד חנוכה'; עיין לעיל, הערה 126. וראה עוד להלן, סוף הערה 146; ולהלן, שורות 22—23.

145 עיין: שביעית ט: ט; וראה ירוש', שם, סוף פ"ט, לט סע"א.

146 שהרי גם ארץ-ישראל שלא כבשנה עולי בבל חייבת בחלה (חלה ד: ח), ובארץ-ישראל גופה לעניין חלה לא הכיבוש קובע (ראה ירוש' ערלה פ"א, ס סע"ד והנסמן שם). ואפילו באה התבואה מחוץ-לארץ, פירות חוץ-לארץ שנכנסו לארץ חייבים בחלה (חלה ב: א). ונראה ש'עד כויב' מפרשים חלה אחת בלבד גם באזורי פטור (כגון אשקלון, ואחר-כך גם קיסרין) אף-על-פי שלא כבשום עולי בבל (ראה: חלה ד: ח; והשווה לשביעית ו: ב) שהרי 'אע"פ שפטורות מן המעשר ומן השביעית אין בהם משום ארץ העמים' (תוס' אהלות יח: ד). ואף אם אינו יכול לעשות עיסתו בטהרה (מדורות עכו"ם וכד') או במקום שחוששים מטומאת ארץ העמים (קיסרין?) הפרישו רק חלה אחת או עשו עיסתם קבין (עיין: ירוש' חלה פ"ב, נח ע"ג; וראה תרביץ, ב, תרצ"ג, עמ' 108; ועוד צריך עיון).

147 כ"ה בכ"ל; בכ"ר: 'עד איכן'; ראה להלן, עמ' 152. וכ"ה בירושלמי לעניין קיסרין: 'עד היכן' (בכ"ר בטעות-סופר: אינן), ושם גם בכתובת בניסוח דומה לירושלמי: 'ועד איכן סביב לקיסרין' (שורה 25); ראה להלן, שם, ולהלן, עמ' 143, הערה 393.

148 'שהיא' = דהיינו; ראה הערתו של הר"ש רונגטל בספר היובל לח' ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 290, הערה 20 (וראה להלן, עמ' 127, הערה 261).

149 ולא גבולות החרום בית-שאן; ראה להלן.

ומן השביעית. עד כמה שידוע לי, זהו הטקסט הראשון המוסר לנו פרטים טופוגרפיים מפורטים על העיר, שעריה וסביבתה הקרובה.

6 מן הַדְרוֹם שהיא פילי דקמפון עד חקלה חירותה: 'הדרום' כתיב.¹⁵⁰ 'פילי' — πύλη — רגיל בספרות האמוראית לשערה-העיר,¹⁵¹ פתח-החצר וכד'; 'קמפון' — κάμπος, campus — מצוי במשנה¹⁵² ובמדרשים.¹⁵³ 'חקלה חירותה' — שדה לבן — שדה תבואה,¹⁵⁴ נקודה מסוימת וידועה בזמנו מדרום לשער הדרומי. לא ידוע כלום על השער הדרומי של בית-שאן ועל סביבתו;¹⁵⁵ ראה עוד להלן. בירושלמי: פרשתא¹⁵⁶ (פרשת הדרכים הסמוכה לשער, שמעבר לה נמצאת 'חקלה חירותה'?).

מן המערב שהיא פילי דזיירה עד סוף הרצפה: 'פילי דזיירה' — שער הגת?¹⁵⁷ 'הרצפה' — המשטח המרוצף שמחוץ לשער בכביש הראשי (Cardo) החוצה את העיר? ראה להלן. בירושלמי: רציפתא (כ"ר: רציפתה).

7 מן הצפון שהיא פילי דסכותה עד כפר קרנוס וכפר קרנוס לבית שאן: 'פילי דסכותה' — שער המצפה?¹⁵⁸ 'כפר קרנוס',¹⁵⁹ וכ"ה בירושלמי כ"ר: עד

150 ראה לעיל, עמ' 96.

151 'פילי' סתם או כגון 'פילי דפמיס' (בר"ר סג: ח, עמ' 689); אבל לא מצאתי כלפנינו (שם השער); ראה: קרויס, *Lehnwörter*, עמ' 447 (וגם כאן בכתיב הרגיל במקורות, ראה: י"נ אפשטיין, תרביץ, כרך א, תר"צ, ספר א, עמ' 152). וכך הוא 'מתרגם' בעצמו להלן (שורות 8—9): ופילי דכפר זמרינ ופילי דאגמה — לפנים מן השער מותר...'

152 כלים כג: ב; ובפירוש הגאונים שם: 'שדה ששוחקין בו המלכים שמו בלשון יוני קומפון' (מהדורת י"נ אפשטיין, עמ' 64).

153 ראה: קרויס, *Lehnwörter*, עמ' 510.

154 ואולי שדה-לבן ממש, והכוונה לאדמות חוור-הלשון המשתרעות בסמוך מדרום לבית-שאן??
155 אף-על-פי שדווקא כאן היה חשוב לדעת בדיוק את גבולות 'סביבות' העיר כדי לקבוע אם איזור בית-הכנסת (המרוחק כארבעה-חמישה קילומטרים מבית-שאן) כלול עדיין ב'מקומות המותרין סביבות בית-שאן' ואם לאו. אבל גם אם הוא מחוץ לתחום זה (וכך נראה), חשיבות רבה היתה לקביעת הגבולות המדויקים לצורך קניית פירות (וזה כנראה עיקרו של ההיתר, עיין לעיל, הערה 74) באיזור ובשווקים, דווקא במקומות הנמצאים באזורי הגבול שליד תחומי העיר.

156 בכ"ר: פרשתה. מתוך שיתר הציונים הקצרים שבירושלמי מתאימים לתיאורים שבכתובת (ראה להלן), יש להניח, ש'פרשתא' מקבילה לציון הדרומי.

157 השווה תוס' אהלות יח: יג: ואיזה מזרח קיסרי מכנגד טטרפלין [τετραπύλον] ועד כנגד בית הגת שלה. (ל'טטרפילון של קיסרין' ראה: ש' אברמסון, ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, יא, תש"ה, עמ' 65.)

158 ואם אנמם כהצעתי בדבר מיקומו של שער זה בצפון-מזרח העיר (ראה להלן), הנקודה מתאימה ביותר מבחינה טופוגראפית למצפה.

(ואפשר אולי שהכוונה לשער המוביל ליישוב בשם 'סכותא' — בדומה, למשל: 'פילי דכפר זמרינ' (להלן, שורה 8) — מצפון לבית-שאן, כגון זו שבעבר-הירדן הצפוני; ראה: ספר הישוב,

ספר ¹⁶⁰ קרנוס (1); ¹⁶¹ אבל בכ"ל (ומשם בדפוס ויניציה ¹⁶²): עד כפר קרנים ¹⁶³ וכפר קרנים ¹⁶³ כבית שן. זהותו של כפר קרנוס אינה ידועה, אבל ברור מכאן, שהוא מצפון לבית-שאן — לא כמקובל היום ¹⁶⁴ — וסמוך לה. ¹⁶⁵ כלומר, כפר קרנוס עצמו כלול עדיין ב'מקומות

א, עמ' 112; H. Hildesheimer, *Beiträge zur Geographie Palestinas*, Berlin 1885; תרגום עברי בתוך: גבולות, עמ' 76, והערה 324 שם. [בע"ז נח ע"ב: 'סכותא', גם בכ"י ספרדי, מהדורת אברמסון — ועיי"ש קו ע"א — וכנראה, שגם בד"ו יש לקרוא שם 'סכתא'. 'לסכותא' שבתחומי ארץ-ישראל לנוסח הספרי, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 118, שורה 2, ראה מה שכתבתי שם, והוא אינו עניין לכאן.] ואין להניח ש'סכותא' קשורה בדרך כלשהי לשם העיר בית-שאן: 'סקיתור' פוליס'. ראה גם: M. Avi-Yonah, *IEJ*, XII, 1962, p. 124 — ולא נראה. לסכותא ראה גם: ש' ליברמן, ירושלמי כפשוטו, מבוא, עמ' יא; אבל לא נראה שהוא יתאים לכאן.)

159 הקריאה בכתובת ברורה; מכל-מקום, לא בא בחשבון 'קרניים' לפי שיטת הכתיב (יו"ד כפולה ביו"ד עיצורית) המקובלת עליו; ראה להלן, עמ' 150.

160 'ספר', סמ"ך במקום כ"ף, וזו מן הטעויות הברורות הרגילות בכתב-יד זה, שלמרות שיבושיו המרובים והגלויים שומר על גירסאות מקוריות מרובות.

161 'קרנוס' או 'קרנים'; אבל נראה, שלאחר הגוף יש לקרוא וי"ו, וי"ו קצרה כדרכו של כתב-יד זה כמה וכמה פעמים ביו"ו שבסמוך לאחר אות עם רגל נטויה שמאלה (ראה, למשל, שם, שורה 2: גוברין; שורות 23, 25: החנוכה; שורה 38: שמעון; שורה 39: האגוזין; ועוד כאלה הרבה). בכ"ר שם: עד ספר קרנוס בבית שן (ראה לעיל, הערה 118) — בהשמטה על-ידי הדומות (קרנוס), ולכן מופיע שם המקום בכ"ר רק פעם אחת בלבד (גינצברג, שרידי ירושלמי, עמ' 356, ולונץ בירושלמי במהדורתו, לא העירו כלום!).

162 ומשם כנראה גם ברש"ס (גם בכתב-יד); ראה לעיל, הערה 110.

163 בכ"י לידן לעתים קשה מאוד להבחין בין מ"ם סופית לסמ"ך, אבל כך נראה וכך העתיקו בד"ו, ומכאן ואילך אצל כולם.

164 דהיינו, 'כפר קרנים' שהוא מדרום לבית-שאן. נמצא, שלא קיים כלל כפר קרניים בסביבות בית-שאן, ואילו כפר קרנוס מקומו בכיוון ההפוך מן המקובל — בצפון.

כל פרשת כפר-קרניים מבוססת על הגירסה המשובשת שבירושלמי כ"ל (ראה ההערה שלפני זו), מחד, ועל ההשערה הבלתי-מבוססת בדבר החלפת כפר קרניים שבעבר-הירדן (עירו של איוב לפי המסורת) עם כפר קרניים שליד בית-שאן, מאידך. ראה: ש' קליין, מאסף 'ציון', ו (תרצ"ד), עמ' טו, ומשם בספר הישוב, א, עמ' 97. מכאן ואילך נתקבלו עצם הדברים ללא עוררין (כך בספרי גיאוגרפיה, אנציקלופדיות ועוד; ראה, למשל, י"א גרינץ, ספר יהודית, עמ' 102), אלא שערערו על הזהוי המדויק של המקום. ראה: ש' גולדשמידט, ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, יט (תשט"ו), עמ' 237 (= *IEJ*, VI, 1956, p. 65) ומשם אצל צורי, סקר, עמ' 165. ועל-פי זה מכונה בית-הכנסת ששרידיו נתגלו לאחרונה בתל זה בשם 'בית הכנסת של כפר קרניים' (ארץ-ישראל, יא, תשל"ג, עמ' 39), וכאן כבר כעובדה ברורה וידועה ללא אסמכתא כלשהי. ראה גם: ז' ספראי, עמודים — בטאון הקיבוץ הדתי, גליון 320 (תשל"ב), עמ' 404.

[אגב, מקומו(?) של איוב במדרשים — ראה: ספר הישוב, א, סוף עמ' 96 — נכתב בכתב-יד הטובים: קרינוס, קורנוס, קרנים, קרנוס וכד'; ראה: וי"ר, מהדורת מרגליות, עמ' שעט

המותרין סביבות בית שאן' מן הצפון, ודינו כדין בית-שאן. והוא, כנראה, היישוב היחיד המצטרף לעיר בית-שאן; ראה להלן.

8 ומן המיזרח שהיא פילי דובלייה עד נפשה דפנוקטייה: 'פילי דובלייה' — שער האשפות (2); ¹⁶⁶ בירושלמי כ"ל: ונפשא דפנוטיה; ¹⁶⁷ בכ"ר: ונפשה דפנוטיה. ¹⁶⁸ 'נפשה דפנוקטייה' — הנפש (Mausoleum) ¹⁶⁹ של אדם בשם זה? ¹⁷⁰ ופילי דכפר זמרין ופילי דאגמה לפנים מן השער מותר ולחוצ אסור: אין הצעת זיהוי סבירה לשערים אלה. אפשר שהכוונה אולי לשערים צדדיים (2) שבחומה, בנקודות קיצוניות ובמקומות מרוחקים יותר ממרכזי העיר. ולכן, בשערים אלה, המצויים בקצה תחום העיר, לא חל היתר בית-שאן לעניין מעשרות ושביעית אלא 'לפנים מן השער' בלבד.

אין לנו אלא ידיעות טופוגראפיות מעטות ביותר על העיר הרומית-הביזנטית בית-שאן, ולכן אין בידנו לזהות את הנקודות המצוינות בכתובת. שרידים מעטים בלבד נותרו מחומות

(ק = קטע גניזה אוקספורד, ראה: שרידי ו"ר שבכרך המבוא, עמ' 64; ועיי"ש, עמ' 74); פסיקתא דרב כהנא, מהדורת מגדלבוים, עמ' 130; רות רבה, מהדורת לרנר, עבודה לקבלת תואר דוקטור, ירושלים תשל"א (משוכפל), ג, עמ' 19, לפרק ב, שורה 154, והנסמן שם (עיי"ש; בפסדר"כ מקטע פאלימפסטס יווני עתיק עם ניקוד ארצישראלי, לשוננו, כג (תשי"ט), עמ' 64, ועיי"ש עמ' 61, מנוקד: קָרְנוס = קָרְנוס). וראה גם: ו"ר, מהדורת מרגליות, עמ' תרסו; פסדר"כ הנ"ל, עמ' 145 והנסמן שם; דקדוקי סופרים, מגילה, עמ' 84, אות ה. ואם-כך, אולי אפשר היה כבר לחזור להשערות של קליין. אלא שכל העניין אינו מבוסס, והכול טעון בדיקה מחדשת, כולל מסורות חז"ל על מקומם של איוב והמן.]

165 בדומה לשאר כל הכיוונים והשערים, מן השער ועד לנקודה מסוימת, כנראה במרחק קטן (חקלה, רצפה, נפשה) או אפילו עד השער (פילי דכפר זמרין ופילי דאגמה), ותו לא. וראה עוד להלן.

166 ואמנם, עד היום, מובאות אשפות בית-שאן — כרגיל בארץ — למזרחה של העיר.

167 וכן הוא בד"ר (ונראה, שגם 'דפנוטיא' שברש"ס בא משם; בד' קרוטושין בט"ס: דפנוטיה — ועל סמך טעות-דפוס זו הוצעו כמה הצעות זיהוי, כגון קוהוט בערוך השלם, ערך 'פגש א'; וראה עוד להלן, הערה 170 והנסמן שם).

168 דפנוטיקה? הדף קרוע שם בכתב-יד, ויש כאילו מעין שריד של רגל הקו"ף; אבל נראה שהוא נכתב כבר מתחילה מסביב לפגם שבקלף, ולא חסר שם כלום.

169 'בנין שבנין על הקבר ואותו ציון שמו נפש', פירוש הגאונים לטהרות, מהדורת אפשטיין, עמ' 85 (והשווה: תוס' אהלות יח: טו: 'תחום אשקלון מקבר גדול' וכו'). ואמנם, רגילים היו לציין תחומי עיר בציונים' גדולים וכולטים מעין אלה, שנמצאים בדרך-כלל בסמוך לדרכים. וממש כך מצינו גם בקשר לטבריה: 'נפשה דסיריקין', ירוש' עירובין פ"ה, כב סע"א (ראה: ש' ליברמן, תרביץ, ג (תרצ"ד), עמ' 208; ירושלמי כפשוטו, עמ' 292; ותוס' עירובין ד (ו): ז—ח; תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 370). והיא עצמה נמצאה (ראה: תרביץ, שם; ספר הישוב, א, עמ' 176; קליין, הגליל, עמ' 99).

170 ראה הספרות הרשומה להלן (הערה 178); אבי-יונה, סקיתופוליס (לעיל, הערה 1), עמ' 49, הערה 22.

העיר הביזאנטית, אבל בעזרת הצעות ההשלמה של קו החומה שהוצעו על-ידי הארכיאולוגים שסקרו וחפרו באיזור בשנים האחרונות אפשר אולי לשער את מקומם של השערים המצוינים כאן בשמותיהם, אף-על-פי שעד כה לא נתגלו שרידים של ממש משער כלשהו.¹⁷¹ אם נצרף את קו החומה המשוער למפת הדרכים העתיקות המובילות לעיר¹⁷² נקבל כנראה את התמונה שלהלן:

מן הדרום — נותר רק שריד קטן של החומה, אבל נראה ש'פילי דקמפון' היה מול שרידי המצודות הצלבניות והטורקית ביציאה מן העיר דרך הכביש בית-שאן—שכם, שלידו נמצא בית-הכנסת שלנו.

מן המערב — היו כנראה שני שערים; האחד, דרומית ליד האקוואדוקט שבא מדרום-מערב; והאחר, צפונית בכניסה לעיר דרך הכביש המערבי, כביש בית-שאן—לגיו, וממנו נמשך הקארדו שחצה את העיר מן המערב למזרח. אפשר ששער זה היה השער הראשי (?) בכיוון מערב, והוא אולי 'פילי דויירה', שלידו נמצאו גם שרידי ריצוף ורחבה ביזאנטיים ('הרצפה'?).

מן הצפון — ממש לא היה כנראה שער. הכביש הצפוני, כביש בית-שאן—פילותיריה, יצא, כנראה, מצפון-מזרח, ליד מוצא הקארדו (?) מן העיר, בסביבות 'הגשר הקטוע'. את 'פילי דסכותה' יש לחפש כנראה בנקודת-תצפית נוחה זו צפונה ומזרחה בכיוון לעמק הירדן. לא הרחק מכאן,¹⁷³ על הכביש הפונה צפונה, יש לחפש כנראה את כפר קרנוס.¹⁷⁴

171 ראה: A. Rowe, *The Topography and History of Beth-Shean*, Philadelphia 1930 (ראה שם, עמ' 3, על שרידי החומה; ועמ' 50—51, על חידוש החומה בראשית המאה ה-1). בשנים האחרונות נוספו פרטים נוספים, שרובם טרם פורסמו, ויש בהם נקודות-השלמה אחדות, אלא שהדברים לא סוכמו עדיין. שרידים אפשריים של שערים נמצאו כנראה: בצפון-מערב, במקום הכניסה המערבית לעיר (ראה להלן); ובדרום-מערב שרידי המגדל שנתגלו באיזור בית-הכנסת אפשר שאף הם שייכים לשער (ראה: צורי, סקר, עמ' 188; ד' בהט, קדמוניות, ה, תשל"ב, עמ' 55). אני מודה לאגף-העתיקות הממשלתי על שאיפשר לי לעיין בתיק חפירות בית-שאן. כן אני מודה למר נ' צורי, לד"ר ג' פרסטר ולמר ד' בהט, שהתייעצתי עמם בעניינים הקשורים בטופוגרפיה של בית-שאן. בהיעדר פרסומים מלאים עלי לסמוך על תורה שבעל-פה. 172 קו החומה הביזאנטית המשוער במפה שבתיק החפירות הנ"ל; מפת הדרכים פורסמה על-ידי מ' אבי-יונה: M. Avi-Yonah, *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine*, V (1936), pp. 214—215. ראה גם: הנ"ל, גיאוגרפיה, עמ' 81 ואילך.

173 ראה לעיל, הערה 165.

174 זה אולי מסביר גם את העובדה, שבעוד שבכיוונים האחרים מדובר על נקודות-ציון קרובות לשער — כאן בצפון מוזכר כפר (נפרד ?) שמחוץ לעיר. הסיבה לכך, אולי, שקו הצפון של העיר לא נמצא ליד השער, היוצא למעשה מן המזרח, אלא בהמשכו, ובסביבה זו לא הרחק מקו החומה הצפונית של העיר היה אולי כפר קרנוס ?

(והשווה הניסוח שבירושלמי: 'ונפשה דפנוטיה עד כפר קרנוס' וכו' — שניהם במזרח (?), האחד דרומית והאחר צפונית — אבל צפון ממש אין שם כלל !?)

מן המזרח – השער המזרחי 'פילי דובליה' נמצא כנראה ליד הכביש בית-שאן – גרש, בדרום-מזרח של העיר, מדרום לנחל בית-שאן. כאן נמצאו 'קברים מתקופת המשנה והתלמוד'¹⁷⁵ ואפשר שגם 'נפשה דפנוקטייה' היתה באיזור זה לא הרחק משער העיר.¹⁷⁶ מובן, שכל ההצעות הללו אינן לעת עתה אלא בגדר של השערות בעלמא שקשה לכבשן למראה הכתובת בהשוואה עם הממצאים הארכיאולוגיים המעטים שהגיעו אלינו. הדברים טעונים עוד בדיקה יסודית הן בפירושה של הכתובת הן במציאות הארכיאולוגית. אבל כבר עכשיו נראה, שהתיאור המפורט של 'סביבות בית שאן' מלמדנו לא רק על הטופוגרפיה של העיר, אלא, וזה חשוב עוד יותר, בעיקר על משמעותו של היתר בית-שאן למעשרות ולשביעית. ראשית, מתברר שהיתר לא היה מכוון לתחום בית-שאן,¹⁷⁷ כפי שהניחו בדרך-כלל,¹⁷⁸ אלא לעיר בית-שאן בלבד.¹⁷⁹ משמע, שכוונת התקנה לשטח מצומצם בלבד, ומכאן שהיקפו ומשמעותו של 'רבי התיר ב"ש' שונה ממה שחשבו עד כה.¹⁸⁰

175 כך מצוין במפורש במפת אגף-העתיקות הנ"ל (הערה 172). בכל סביבות בית-שאן מצויים קברים עתיקים רבים, ובמיוחד מצפון לנחל בית-שאן, אבל אלה כנראה קדומים יותר (ראה : צורי, סקר, עמ' 178, מס' 106).

176 נתגלתה אמנם 'נפשה' מאוזוליאון בסמוך מחוץ לחומת בית-שאן המשוערת (במרחק של כחצי קילומטר), אבל זו מצויה בדרומה (דרום-מערב) של העיר העתיקה, ולא במזרח (או בדרום-מזרח), וכנראה אין זו 'נפשה דפנוקטייה'. ראה : צורי, סקר, עמ' 187, מס' 141 (237).

177 תחום בית-שאן מוזכר אמנם פעמיים בבראשית רבא (פרק לג, מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 309 ; פרק צח, עמ' 1267), אבל ללא כל קשר לעניין שלנו.

178 כך הניחו בדרך-כלל החוקרים שטיפלו בפרשה זו, ולכן חשבו, ש'פרשתא ורציפתא' וכו' שמות מקומות הם והציעו גם הצעות לזיהויים. ראה : לונץ בפירושו לירושלמי, שם, י ע"ב : 'עד היכן נמשך תחום בית שאן' (וראה שם בהוספות שבסוף המסכת) ; אבל המפרשים שקדמוהו סתמו ולא פירשו את שלא מפורש בירושלמי עצמו. כך, למשל, הרש"ס : עד היכן גבול בית שאן דשריא, ובעקבותיו, ועל-פיו, ר"מ חביב בפירושו פני משה (כתב-יד) : 'עד היכן גבולי בית שאן שהיתיר רבי', וכך רוב המפרשים האחרים. אבל, כאמור, רוב החוקרים מדברים על 'תחום' בית-שאן ועל שמות יישובים שהיו גבול התחום (ראה : A. Neubauer, *Géographie*, p. 274, No. 3 ; גולדהאר, אדמת קדש, ירושלים תרע"ג, עמ' קיא ; ש' קליין, 'ירושלים' של לונץ, י (תרע"ד), עמ' 157 (= הוספות שבירוש' דמאי, מהדורת לונץ, בסופו ; בספר הישוב, א, מעתיק קליין את הירושלמי בלי כל נסיון לזיהויים, אבל במפתח 'שמות המקומות', עמ' 188–189, הם מופיעים ; אבל ראה ספר זכרון לג' אונא, עמ' 145) ; י"ז הורוביץ, ארץ-ישראל, א, עמ' 1, הערה ; אבייונה, גיאוגרפיה, עמ' 143 ; ח' בר-דרומא, וזה גבול הארץ, ירושלים תשי"ח, עמ' 310, הערה 22 ; ו' ספראי, עמודים (לעיל, הערה 164) ; י"מ גרינץ, ספר יהודית, עמ' 184 ; דברים מזורים ביותר של י' בן-צבי בקובץ 'בקעת בית-שאן' (לעיל, הערה 1), עמ' 75.

179 בדומה לכפר צמח וכנראה גם בית-גוברין. לעניין קיסרין ראה עוד להלן.

180 כפי שזה עולה, לפי דעתי, גם ממקורות אחרים, אלא שעניין זה טעון בירור יסודי בפני עצמו (ראה לעיל, הערה 74).

ח ט י ב ה 11 (סעיפים ב—ה)

חטיבה זו, העוסקת בתחומין ובעיירות, מצויה כולה ברציפות (אם כי בסדר שונה) בתוס' שביעית ד: ח—יא; בירוש' דמאי פ"ב, כב ע"ג (בהמשך לרשימות 'הפירות' שבחטיבה הקודמת) נמצאים רק שלושת הסעיפים של 'העיירות האסורות' (סעיפים ב—ד), ואילו הסעיף (ה) של 'תחומי ארץ-ישראל' נמצא בנפרד במסכת שביעית פ"ו, לו ע"ג;¹⁸¹ סעיף אחרון זה נמצא בפני עצמו גם בספרי, דברים, נא (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 117—118).¹⁸² שתי המקבילות של הסעיפים ב—ד (תוס' שביעית וירוש' דמאי)¹⁸³ קרובות זו לזו — ולכתובת¹⁸⁴ — והן בבחינת נוסחאות שונות של אותה המסורת.¹⁸⁵ ואילו בסעיף האחרון (ה) לפנינו ארבע (חמש)¹⁸⁶ נוסחאות (ספרי, תוספתא, ירושלמי והכתובת), שהן קרובות להיות מסורות שונות ועצמאיות, הנבדלות זו מזו בניסוחם של הדברים, במספר המקומות המנויים בהן, בשמותם ובסדרם.¹⁸⁷

מבחינת התוכן אין בטקסט של הכתובת בחטיבה זו כמעט כל חדש¹⁸⁸ לעומת המקבילות הספרותיות. חשיבותה של הכתובת כאן בגירסאותיה המקוריות, ובעיקר בסעיפים אלה שעיקרם רשימות ארוכות של שמות מקומות שנשתבשו בידי המעתיקים.¹⁸⁹ את תפקידנו בחלק זה של הכתובת ראינו בקביעת הנוסח המדויק של הכתובת ובהשוואתו המדוקדקת

181 ראה להלן, עמ' 139.

182 בהמשך ישיר למשנה שביעית ו: א המובאת שם בסמוך לפנינו ('נמצאת אומר כל מקום שהחזיקו עולי בבל מארץ ישראל ועד כזיב' וכו'). נמצא, שברייתא 'דתחומי א"י' שנויה בכל המקורות בקשר למשנה שביעית הנ"ל; ואילו שאר הבריות ('העיירות האסורות') שנויות בתוספתא יחד עם הברייתא הנ"ל, בעוד שבירושלמי שלנו הן נמצאות במסכת דמאי, יחד עם החטיבה הקודמת ('הפירות האסורות').

183 ראה לעיל, הערות 109—110.

184 אלא שסדר הסעיפים שונה בכל אחת מן המקבילות: בתוספתא: נוה, צור, סוסיתה; בירושלמי: צור, סוסיתה, נוה; ובכתובת: סוסיתה, נוה, צור.

185 אבל למרות קרבת הנוסח יש כמובן לטפל בח"נ שביניהן באופן נפרד, בהיותן מסורות ספרותיות בעלות שלשות ייחסי צמאיות (וראה עוד להלן, הערות 223, 377). ואף-על-פי-כן, במקרה של ח"נ בלבד — ובמיוחד שהמדובר כאן בעיקר בשמות-מקומות העולים להזדייף תחת ידי הסופרים — משקל של הכרע כמעט לגירסאות הכתובת שלא עברו עליה קולמוסיהם של סופרים ומגיהים (אבל ראה עוד לעיל, הערה 55).

186 ראה להלן, עמ' 128, הערה 276.

187 ראה להלן, עמ' 129 ובהערה 279 שם.

188 אבל ראה להלן, עמ' 127 ('וכל שקנו' וכו'); עמ' 126 ('מזה היא קסטלה'); עמ' 124 ('העיירות שהן ספיק' וכו').

189 ויש לציין, שאפילו כאן מצב הטקסטים שלנו באופן יחסי אינו גרוע ביותר (ראה לעיל, עמ' 93).

עם יתר נוסחאות המקבילות.¹⁹⁰ באשר לזיהויים הגיאוגרפיים-ההיסטוריים הסתפקנו בציון לדברי קודמינו ובהערות מעטות עליהם.¹⁹¹

סעיף ב (שורות 9–10): תחום סוסיתה¹⁹²

9 העיירות האסורות ביתחום סוסיתה:¹⁹³ וכ"ה בירושלמי: [אילו¹⁹⁴ עיירות אסורות בתחום (ובי)¹⁹⁵] ¹⁹⁶ סוסיתה; אבל בתוספתא: עיירות שחיות במעשרות בתחום סוסיתא¹⁹⁷ — משמע חייבות במעשרות בלבד ולא 'אסורות' כדין ארץ-

¹⁹⁰ ראה לעיל, הערות 109–110. באשר לתוספתא, נבדקו כל כתבי-היד מחדש ונמצאו מדויקים עד לאחת, ולכן לא הבאנו את כל ח"ג, ויש לעיין תמיד במהדורת ליברמן. גם ח"ג שבירושלמי הובאו על-פירוב בתוספתא כפשוטה שם, אבל אותם הבאנו כאן מחדש (בברייטא דתחומין סמך הר"ש ליברמן על מהדורת פינקלשטיין — ראה להלן, הערה 278).

¹⁹¹ אף-על-פי שהדברים טעונים כעת בדיקה מחדשת. גם בתוספתא כפשוטה, שם, עמ' 532 ואילך, צוין לחלק מספרות זו (ועיי"ש, עמ' 534, הערה 39).

¹⁹² על סוסיתה ראה לעיל, עמ' 101. להצעות זיהוי של העיירות בתחום סוסיתה ראה ביכלר, תקנות רבי, עמ' 194, והנסמן שם בהערה 1; לונץ, מסכת דמאי במהדורתו, י ע"ב — יא ע"א, ובהוספות שבסוף המסכת; קליין, עבר-הירדן, עמ' 37; אבי-יונה, גיאוגרפיה, עמ' 158 (= ידיעות, יא, תש"ד, עמ' 4); (הטקסט שבספר הישוב, א, עמ' 111, הוא בעיקרו על-פי מהדורת צוקרמנדל עם 'תיקונים' — גם בלי הערות — של המהדיר).

¹⁹³ עם ח"א, בכתבי הארצישראלי המובהק, כרגיל תמיד בכתובת שלנו (ראה להלן, עמ' 150), וכ"ה בכתובת בית-הכנסת שבחמת-גדר: 'מוניקה דסוסי[ת]ה'; ראה: E. L. Sukenik, *The Ancient Synagogue of El-Hammeh*, Jerusalem 1935, pp. 48, 50 (קריאתה של כתובת זו מפורקת).

¹⁹⁴ בירושלמי בא בכל אחת מן הרשימות: 'אילו עיירות אסורות וכו' (הרש"ס הוסיף והקדים בכולן — ראה להלן, הערה 196 — 'תני אלו' וכו', בדרכו תמיד במונחים מעין אלה; אבל ראה: ש' ליברמן, ספר-היובל לא' מרכס, עמ' שא, הערה 88, ולהלן שם בפנים); בתוספתא בככתובת (ראה להלן, עמ' 151).

¹⁹⁵ = נבי (?) — ראה תוספתא כפשוטה, עמ' 532, הערה 34 (וצריך עיון אם אין זו סתם טעות-סופר, כרגיל בכי"ר; הסופר העביר עיגיו להלן והתחיל להעתיק נבי וחזר וכתב סוסיתא, בלי לסמן סימן מחיקה).

¹⁹⁶ כן הוא בכי"ר; בכי"ל (ובעקבותיו בד"ו ובשאר כל הדפוסים) נשמטה שורה. גם בנוסח הרש"ס (ראה לעיל, הערה 110) שהיה לפניו רוב הקטע החסר בד"ו נשמטו המלים: 'אילו עיירות אסורות' על-ידי הדומות ('אסורות'), ויצא לו: '... אבל עכשיו יש עיירות שהחזיקו בהן ישראל שהן אסורות בתחום סוסיתא' (ובפירושו: 'יש אחרות מפלך צור ומובלעות בתחום סוסיתא'! — אלא שהמהדיר טעה וחילק את הדיבורים שלא במקומם, ד"ה בתחום צור נמשך כדיבור אחד עד לד"ה הדא דתימר, עיי"ש; וכן הוא בשתי העתקות המוויאון הבריטי — וכך העתיק ממנו הר"ש חביב בפני משה (כתבי-יד) שלו — ['מצאתי כתוב' = רש"ס], וראה כי"פ!). ולכן גם לא הוסיף הרב 'תני' בראש בבא זו כדרך שהוא הוסיף לעיל (צור) ולהלן (גוה); ראה לעיל, הערה 194.

197 ראה ח"ג שם.

ישראל¹⁹⁸, וכבר העיר הר"ש ליברמן (תוספתא כפשוטה, עמ' 533, שורה 20): 'וכנראה שמתחילה הטילו עליהן חיוב מעשרות (כעמון ומואב ומצרים) ואח"כ אסרו אותן גם בשביעית ועשאו כ"י'; ועוד צריך עיון בנוסח התוספתא.¹⁹⁹

ע י נ ו ש: וכ"ה בירושלמי: עיינוש; ²⁰⁰ בתוספתא: ועיינוש.²⁰¹ / ו ע י נ ו ח ר ה: בירושלמי: ועין תרע (כ"ר ורש"ס), ועין תדע (כ"ר); בתוספתא: ועין תרעא (בכל כתבי-היד). ואם אמנם כך יש לקרוא בכתובת,²⁰² אפשר ²⁰³ שיש לחפש זיהויים חדשים.²⁰⁴ / ו ד מ ב ר ע י ו ן: כך יש כנראה לצרף לאור העובדה שבניגוד לכל שאר השמות המרובים שבסעיף זה — ובדרך-כלל בכל הכתובת כולה²⁰⁵ — חסרה כאן וי"ו-החיבור. לעומת זה (בניגוד לתוספתא) יש להפרידה מן השם הבא:

10 ו י ע ר ו ט: בירושלמי: ורם ברין ועיון ויעד[ר?] וט (כ"ל ורש"ס), והם [ורום?] בריך ועיין ויעריט (כ"ר); ²⁰⁶ ואילו בתוספתא: ורומברך (בר) — ורומכוך (א) — עין

198 כלומר, אסורות בשביעית וחייבות במעשרות בשאר שני שבוע — כמשמעותו של המונח 'אסור' בהקשר זה גם בכתובת (שורות 1, 9, 11, 13, 19, 24), וכן היפוכו 'מותר' (שורות 6, 9, 10, 23, 27).

199 שהרי לא מצינו בשום מקום אחר שאוורים הכלולים ב'תחומי א"י' יהא דינם כעמון ומואב, שהם מחוץ לתחום זה (ראה: תוספתא כפשוטה, עמ' 537, ד"ה ועמון ומואב, והנסמן שם; ועמ' 576, סד"ה כגון חרים). יתר-על-כן, קשה להניח, שבאותו זמן שעירות בתחום נזה הרחוקה 'נאסרו' (ראה להלן, הערה 223), עיירות בתחום סוסיתה הקרובה הותרו בשביעית. וראה עוד לעיל, הערה 81.

200 בכל הנוסחאות (כ"ל, כ"ר ורש"ס). להצעת זיהוי, ראה בספרות הרשומה לעיל, הערה 192 (בחוף המזרחי של הכינרת מול מגדל).

201 בכל הנוסחאות, אלא שבכ"א: ועיני שט — ראה ההערה שלפני זו (וראה: חדשות ארכיאולוגיות, מה, תשל"ג, עמ' 1: עין נשוט?).

202 הקריאה ברורה למדי (ח ולא ת; ר ולא ד למרות הדמיון, חסרה הרגל העוברת את הגג), אבל אפשר, שגם כאן נתחלפו האותיות בידי הכותב; ראה לעיל, עמ' 96.

203 אבל אפשר, שיש רק חילוף (י?) ח—ת (ראה לעיל, עמ' 96, הערה 47), וצ"ל: ועינחרה—ועינחרה—ועינחרה (ראה: ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, יט, תשט"ו, עמ' 183; י קוטשר, לשוננו, כו, תשכ"ב, עמ' 10).

204 ראה לעיל, הערה 192; אבי-יונה, שם, וליברמן, תוספתא פשוטה, נמנעו מלהציע הצעות זיהוי (ואם אמנם גם כאן החילוף הרגיל מאוד בכתובת ד—ר לפנינו, השווה אולי: עין חדה שביה' יט: כא. וראה: אנציקלופדיה מקראית, ו, עמ' 210, בקצה המזרחי של הנחלה? ליד הירדן [בעבר מזה?], בסביבות כפר צמח שלהלן ברשימה?).

205 ראה להלן, עמ' 151 (אבל אין לצרפה למלה אחת, שהרי אין זו דרכו של הסופר להפריד מלה בין שתי שורות).

206 היר"ד הראשונה תלויה למעלה בין וי"ו לעי"ן.

יעריט (בא) 207 — עין יערים (ד). כל הוהיית שהוצעו 208 טעונים בדיקה לאור גירסת הכתובת. / וכפר יחריב: וכ"ה בירוש' (כ"ר), וכפר וחורב 209 (כ"ל), וכפר חרוב (רש"ס); 210 בתוספתא: וכפר יערים. 211 / ונוב: וכ"ה בירושלמי (בכל הנוסחאות); 212 בתוספתא: דנב (א), דכב (ד), רגב (ב). 213 / וחספיה: וכן גם בירושלמי (בכל הנוסחאות); 214 בתוספתא: חצפא (ד), צפא (ב), צפיה (א). 215 / וכפר צמח: וכ"ה בירושלמי ובתוספתא. 216 / ורבי היתיר כפר צמח: וכ"ה בירוש' 217 ובתוספתא. 218

207 בשני כתבי-יד (ראה להלן, הערה 276), וכ"ה בירושלמי כ"ר, ובדומה לכך בכתובת. גירסת ד — וכן הוא בכפתור ופרח, ראה תוספתא כפשוטה — כנראה בהשפעת כפר יערים שלהלן).

208 ראה לעיל, הערה 192; א' הורוביץ, ארץ-ישראל, א, עמ' 329; ועוד.

209 הו"ר'ים נתחלפו בו"ר'ים — כרגיל בכתבי-יד.

210 ואפשר, שאין כאן אלא תיקונו של הרב, הרגיל בכגון אלה (ראה לעיל, הערה 110).

211 בכל הנוסחאות. החי"ת נתחלפה בעי"ן, והבי"ת במי"ם — חילופים מצויים (ואולי בהשפעת יערים-יערים שלעיל; ראה הערה 207).

הוהי' עם 'כפר חריב' מדרום לסוסיתה נראה פשוט ומקובל על דעת כולם (ראה לעיל, הערה 202; ביכלר, תקנות רבי, עמ' 240, הערה 2). אבל ספק אם הוא זהה לכפר חרוב שבירוש' תענית פ"ד, סט ע"א, וש"נ (כך סבר בתחילה קליין, עבר-הירדן, עמ' 34, אבל חזר בו אחר-כך בספר הישוב, א, עמ' 92, וקיבלו את דבריו אלון, תולדות, ב, עמ' 21, ואחרים; אבל ראה: תוספתא כפשוטה, עירובין, עמ' 360, הערה 80, וצריך עיון).

212 אלא שבכ"ר חסרה וי"ן, הבי"ת השתבשה לכ"ף והשם כולו נתחבר לשם שלאחריו: ונכוחספיה — תופעות רגילות ביותר בהעתקה משובשת זו.

213 וכולם מתפרשים כשיבושים מ'נוב' (ו-ד-ר; ג-ג-כ; ראה: תוס', שם, לעיל, שורה 17: דנב/ודג; להלן אצלנו, שורה 11: ורגב).

214 ביו"ד אחת; לכ"ר ראה לעיל, הערה 212.

215 שוב שינויים באותו שם עצמו (ס-צ, ונשירת החי"ת בראש המלה; ראה, למשל, י' קוטשר, 'מחקרים בארמית גלילית', תרביץ, כא-כג, תשי"ב-תשי"ב [מספרי העמודים צוינו על-פי התדפיס המיוחד, ירושלים תשכ"ו], עמ' 54; תוספתא כפשוטה, עירובין, עמ' 371, ד"ה ואשר, והספרות הרשומה שם). — באשר ליהי, ראה לעיל, הערה 192; וכך כבר הילדסהיימר, גבולות, עמ' 47, הערה 167; הורוביץ, ארץ-ישראל, עמ' 279 והנסמן שם.

216 לכ"ו ראה: ח"ג במהדורת ליברמן; ולגירסת בעל כפתור ופרח ראה בבה"א שם.

217 אלא שבכ"ר נשמט, כנראה, על-ידי הדומות ('צמח'; אבל לא בגלל הכפילות עם זו שבירוש' שם, לעיל — כב ע"ג, שורה 46, ובכ"י שם, רע"ג, שורה 2 — בכ"ר שם: 'בית צמח', כנראה בהשפעת 'בית גוברין' שבסמוך לפגיו; בכ"ל ורש"ס גם שם, כמו כאן: כפר צמח).

218 אלא שבכולם (ירושלמי ותוספתא) בכתב חסר (התיר) ובל' וי"ו-החיבור (ראה: מבוא לנה"מ, עמ' 1066, 1090). ('רבי' בכתב הרגיל; ראה: י' קוטשר, בתוך: ערכי המילון החדש לספרות חז"ל [להלן: 'ערכי'], א, עמ' 41).

סעיף ג (שורות 10—11): תחום נווה ²¹⁹

העיירות שהן ספיק בתחום נווה; ²²⁰ בירוש' כ"ל (ד"ן): ²²¹ אילו ²²² עיירות שהן מותרות בתחום נבי; ²²³ אבל נראה ודאי, שיש לתקן על-פי גירסת כ"ר: אילו עיירות שהיו מותרות [בתחום] ²²⁴ נביא [= נווה] ונאסרו; וכעין זה גם בתוספתא: עיירות המותרות בתחום ניוי (ב) ²²⁵ ונאסרו. ובאה הכתובת ומלמדת, כנראה, שעירות אלו 'נאסרו' מטעם 'ספיק'.

11 ציר וצייר: בירושלמי: צור ²²⁶ (צורן, כ"ר) וצייר; בתוספתא (בכל כתיב-היד): ציר וצייר. ²²⁷ / וגשמי: וכ"ה בירושלמי; ²²⁸ בתוספתא: וגשמי (ב), ונשמי (ר),

²¹⁹ על נווה ראה לעיל, עמ' 102. להצעות זיהוי של העיירות בתחום נווה ראה עוד: ביכלר, תקנות רבי, עמ' 198; לונץ, דמאי, שם (כנ"ל); קליין, עברי-הירדן, עמ' 41 (ועמ' 51); הנ"ל, ספר הישוב, א, עמ' 107 (הטקסט שם על-פי מהדורת צוקרמנדל); אבי-יונה, שם, עמ' 153. ²²⁰ בכתב ארצישראלי מובהק, ולא מצאיתיה בצורה זו אלא בכ"ל, 'ירוש' תענית פ"א, סג ע"ד: בני נווה (ולא: בנינוה, כפי שהגיה המגיה!). ראה: אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 542 (וכבר העיר על-כך גם ג' אלון, מחקרים, ב, עמ' 95, הערה 14). 'נווה' גם בבר"ר מא: ו, עמ' 411, בכ"ז (סוקולוף, שרידי כתיב-יד של בראשית רבא, עבודה לקבלת תואר דוקטור באוניברסיטה העברית, עמ' 281 [משוכפל]).

²²¹ וכ"ה בנוסח הרש"ס (בתוספת 'תני'; ראה לעיל, הערה 194). אלא ששם: 'אלו עיירות המותרות בתחום צור גבי' [כ"ה בכתב-יד, ולא 'גבי' כבמהדורת דינקלס] וצייר' וכו', בחילוף הסדר נבי-צור (ראה להלן, הערה 226). לכאורה יש כאן עדות-נוסח נוספת לעיקר נוסח כ"ל ('שהן מותרות'), אבל פשוט יותר להניח, שאין זו אלא נוסח ד"ו = כ"ל בלבד (ראה לעיל, הערה 110) עם שינויי הרב בהתאם לפירושו (הכול מוסב על תחום צור; ראה לעיל, הערה 196) — וכך נראה.

²²² ראה לעיל, הערה 194.

²²³ לכאורה, לפי גירסה זו, אין בין הכתובת שלנו לירושלמי אלא חילוף במלה אחת (אמנם מכרעת) בלבד: 'ספיק' — 'מותרות' (ראה ההערה שלפני זו); אף-על-פי-כן נראה ודאי, שהשמטה פשוטה לפנינו בירושלמי, שהרי בודאי שלא מנו במקום רחוק כמו נווה את העיירות המותרות דווקא, ואילו בסוסיטא, הסמוכה יותר, את האסורות (ראה לעיל, הערה 199), מה שאין כן במרכז הארץ, ששם באמת יש למנות את המותרות דווקא (סבסטי; להלן, שורה 27).

²²⁴ נשמט בכ"ר; ובכולם עם ב"ת (ו—ב, ולא 'נכי'; ראה: תוספתא כפשוטה, שם, הערה 36. 'גבי' ראה לעיל, הערה 221; וראה תוס' טהרות סוף פ"ט, מהדורת צוקרמנדל, שורה 19: 'בית ג ב י'; ליברמן, תוספת ראשונים, ד, עמ' 80; ותוספתא כפשוטה, עירובין, סוף עמ' 384).

²²⁵ ראה: ח"ג, שם (כולם בוי"ו).

²²⁶ וכ"ה ברש"ס (צור), אלא שהוחלף הסדר. ראה לעיל, הערה 222. וראה להלן, שורה 27.

²²⁷ בתוספתא כאן (ולא ביתר הרשימות) נוסף בכל כתיב-היד: כגון. — לזיהויים ראה לעיל, הערה 219. וראה: ספר הישוב, א, עמ' 129, צור, ב (לסנהדרין ה: ב ראה כעת: מרגליות, וי"ר, עמ' תס, ועוד צ"ע).

²²⁸ כ"ל ורש"ס; בכ"ר: וגשמים — הנקודה מעל למי"ם סימן מחיקה (או חילופה ביו"ד).

וגושמי (א). / וזיוון: בירושלמי: וזיוון (כי"ר), וזיוין (כי"ל ורש"ס); בתוספתא: וזיוון (בד), וזיוין (א).

בנקודה זו שונה הסדר בתוספתא ובירושלמי: וזיוון ויגרי טב (וכד') ודנב (וכד') וכו', ואילו בכתובת:

וֹדְנָב וְחֶרְבַּת הַ: כְּנִרְאָה רֶנֶב כְּתִיב. ²²⁹ לְפִי גִסָּח זֶה (עַם וִי"ו־הַחִיבּוּר) ²³⁰ שְׁנֵי שְׁמוֹת לְפָנֵינוּ, וְאִילוּ לְפִי כָל יֵתֵר הַנוֹסְחָאוֹת — תּוֹסַפְתָּא וִירוּשְׁלָמִי בְּכָל כְּתִיב־הִיד — לְכַאוּרָה שֶׁם אֶחָד הוּא (בְּכֹלֶם בְּלִי וִי"ו־הַחִיבּוּר). בִּירוּשְׁלָמִי: וְדַבָּב חֶרְבַּתִּיה (כי"ל ורש"ס), וְדַבָּב חֶרְבַּתִּיה ²³¹ (כי"ר); בתוספתא: וְדַבָּב (ב), וְדַבָּב (ד), דַּבָּב (א) חֶרְבַּתָּא.

וְאִיגְרִי חוֹטָם: בִּירוּשְׁלָמִי: וִיגְדִי חָטָם (בְּכָל כְּתִיב־הִיד); בתוספתא: וִיגְרִי טַב (כנ"ל). / וְכִרְכָּה דְּבֵר הַרְגָּ: בִּירוּשְׁלָמִי: וְכִרְכָּה ²³² דְּבֵר הוֹרָג (כי"ר) הוֹרָג (כי"ל); ²³³ בתוספתא: וְכִרְכָּא (ב; וְכִרְכָּא ד; וְכִרְכָּא א) דְּבֵית חֶרְבַּ.

ס ע י פ ד (שורות 11—13): תחום צור ²³⁴

הַעִיִּירוֹת אֶסּוּרוֹת ²³⁵ בְּתַחֲמוֹם צוֹר: וְכ"ה בִּירוּשְׁלָמִי (כי"ל) ²³⁶ וּבְתוֹסַפְתָּא, ²³⁷ אֲבָל בִּירוּשְׁלָמִי כִי"ר: 'אִילוּ עִירוֹת אֶסּוּרוֹת שְׁבַתְחוּם עֲכוּ' ²³⁸!

²²⁹ ראה: תוס' דמאי א: יג, מהדורת ליברמן, שורה 41, וח"נ שם; בתוספתא כפשוטה, שם, סוף עמ' 200.

²³⁰ ראה להלן, עמ' 151.

²³¹ חרבותה? בכי"ר, בשורה זו, גם לא חולקו המלים כראוי.

²³² בכי"ר: וְכִרְכָּה? (חילופי כ—ב רגילים מאוד בכתב־יד זה). ראה לעיל, הערה 231.

²³³ רש"ס: הוֹדָג?

²³⁴ על צור ראה לעיל, עמ' 102. לעיירות שבתחום צור, ראה: הילדסהיימר, גבולות, עמ' 62, הערה 234; ש' קליין, ידיעות החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, ו (תרצ"ט), עמ' 29—30; הג"ל, ספר הישוב, א, עמ' 121 (162); הג"ל, הגליל, עמ' 159; אבייונה, גיאוגרפיה, עמ' 149; י' ברסלבסקי, ידיעות החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, י (תש"ג), עמ' 26; א' הלטרקט, שם, יד (תש"ח—תש"ט), עמ' 43 (ש' ליברמן, תיקונים והוספות שבתוספתא כפשוטה, ה, עמ' 1340).

²³⁵ ראה להלן, עמ' 151.

²³⁶ ראה לעיל, הערה 194.

²³⁷ ראה ההערה הנ"ל. בד: צורא (וצ"ל 'צור'; האל"ף נפרדה מן המלה הסמוכה. עיי"ש בבה"א; ולהלן, הערה 241); בב: ציר.

²³⁸ 'עכּי' (ראה לעיל, הערה 61). וראה להלן, הערה 381.

²³⁹ לא ברור אם במלה אחת או שתיים (ראה לעיל, עמ' 97, הערות 56—58; להלן, הערה 343). ראה לעיל, הערה 234, וידיעות החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, יד, הנסמן שם; קוטשר (לעיל, הערה 215), עמ' 55.

12 שצת ובצת ופי מצובה: 239; וכ"ה בירושלמי (כ"ל); 240; בתוספתא: שגץ 241
ובצת 242 ופומא ציבא. 243 כולן כנראה סמוכות לסולמה של צור. 244

וחנותה עלייתה וחותה ארעיתה: וכ"ה בירושלמי כ"ר; 245; וגם בתוספתא:
וחניתא עלייתא 246 וחניתא 247 ארעיתא; אבל בירושלמי כ"ל (ד"ו): וחותה עלייתה
וחנותה תחתיה! 248

וביברה 249 וראש מיה: 250 בירושלמי (כ"ר): 251 ובית בדיה וראש מיה; וכעין
זה — בהיפוך הסדר — בתוספתא (ב): ריש מיא 252 ובית בדיא/כריא (א). 253 ל'בית
בדיה/כריא' לא הוצעו זיהויים על-ידי החוקרים האחרונים, 254 ואפשר שיש לגסות מחדש
על-סמך גירסת הכתובת: וביברה. 255 'ראש מיה' זוהתה עם 'ראס אל עין דרומית לצור', 256
אבל נראה, שיש לחפש דרומית יותר, 257 בסביבות סולמה של צור. 258
ואמון ומזה היא קסטלה: בירושלמי: 259 ואמון ומזי; בתוספתא (ב): ועומק

240 וכן הוא ברש"ס; בכ"ר: שיצת רפי מצובה, 'ובצת' ליתא.

241 כ"ב, וכך היה כנראה גם בד (ראה לעיל, הערה 237); כ"א: שגץ.

242 בד: ובצת. 243 ראה לעיל, הערה 239.

244 ראה לעיל, הערה 234.

245 אלא ששם בטעויות-סופר, כרגיל: והניתה עלייתה וחותה ארעיתה.

246 ראה ח"נ, שם.

247 ראה שם.

248 ראה לעיל, הערה 238; ולהלן, עמ' 140, הערה 381. ברש"ס, מהדורת דינקלס, כט סע"א:
וחמתא עילאה וחמתא תחתיה; ואמנם כ"ה בשתי ההעתקות שבכתב-יד המוזיאון הבריטי, אבל
בכ"פ: וחנותא, אלא שבראשונה הנ"ן והוי"ו סמוכות ודחוקות זו לזו ואפשר לקרוא גם מ"ם.
'עילאה' וכו' בהשפעה בבליית כרגיל אצל הרב (וראה לעיל, הערה 110).

249 וביבדה? (ר = ד — ראה לעיל, עמ' 96); וביברה = וביבדה = ובי בדה (ראה לעיל, עמ'
97, הערה 58) = ובית בדה = ובית בדיה?

250 ראה לעיל, הערה 58.

251 בכ"ל (שבדרך-כלל אינו שומר על ה'אין סופיות'): ובית בדיא (= ד"ו; בריא? = רש"ס;
כריא? ראה להלן, הערה 253) וראש מיא.

252 ראה ח"נ שם.

253 וכן הוא בד (ושם: בית מזיל כריא — 'מזיל' בטעות מלהלן בסמוך שם); וראה: תוספתא
כפשוטה, שם, עמ' 533, סוף ד"ה ריש מיא.

254 קליין, אבייונה ואחרים; אבל ראה: הילדסהיימר, גבולות, עמ' 62, והנסמן שם.

255 [ראה להלן, שורה 14: וכבר (ראה לעיל, עמ' 96, הערה 47; עמ' 97, הערה 55); וראה
בסמוך כאן, הערות 258, 263? וצריך עיון.]

256 קליין, שם, ואחרים.

257 ראה לעיל, עמ' 102; הר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, כאן, ד"ה ריש מיא.

258 [ראה שורה 14: 'וראש מי' וכו'; וראה לעיל, הערה 255].

259 בכל הנוסחאות.

ומזון.²⁶⁰ תוספת הזיהוי שבכתובת, 'היא' ²⁶¹קסטלה, אינה לא בירושלמי ולא בתוספתא. לאחרונה ²⁶²הוצעו הצעות זיהוי עם שני מקומות בסמוך לסולמה של צור.²⁶³ וכל מה שקנו ישראל נאסר: פסקה זו אינה לא בתוספתא ולא בברייתא שבירושלמי. אבל נראה, שהיא ניסוח אחר וסתמי ²⁶⁴למאמרו של ר' מנא שם: 'א'ר מנא הדא דאת ²⁶⁵אמר בראשונה אבל עכשיו יש [עירות אחרות ²⁶⁶שהחזיקו בהם ישראל ²⁶⁷שהם אסורות].²⁶⁸ לכאורה היה נראה, שפיסקה זו, המופיעה בסוף רשימות 'העירות',²⁶⁹ מוסבת על כולן (סוסיתה, נווה וצור), אלא שגם בירושלמי נמצא המאמר בסמוך לאחר 'תחום צור' דווקא, אף-על-פי ששם הסדר שונה וצור באה בראש 'העירות'²⁷⁰ — ועוד צריך עיון.²⁷¹

260 בא: ועמק ומזין; בד: ועמק מזיל.

261 ראה לעיל, עמ' 114, הערה 148 (ובנסמן שם, בסוף ההערה: 'ואף "היא" בלבד').

262 ברסלבסקי (לעיל, הערה 234), שם, אלא שכבר קידמו הילדסהיימר הג'ל (שם; וראה כבר קליין, הגליל, שם, הערה 23).

263 [קסטלה = קסטרה (?) — κάστρα — מופיע כמה וכמה פעמים במקורות (ראה: קרויס, *Lehn-wörter*, עמ' 557) אבל כציון גיאוגרפי תמיד (?) עם תוספת שם מסוים — קצטרא דגלילא, דציפורי, שליד חיפה, של הר המלך, של פרסיים (וכצ"ל גם באיכ"ר, מהדורת בובר, עמ' 174; ליברמן, תוספת ראשונים, ריש עמ' 11) — וגם כאן כנראה הכוונה לקסטרה מסוימת בסמוך לסולמה של צור, ושמה נשמט שמו? ואולי מזה-קסטלה-קלעת מס/מיש-מישא ליד צור שבירוש' ובבלי פסחים (וראה לעיל, עמ' 89, הערה 9; וירושלמי בפשוטו הג"ש) ? וראה גם להלן, שורה 14; ולעיל, הערה 255 ? — הכתיב הרגיל במקורות: קסטרה/א, קצטרה/א, קצרה/א, וכלהלן כאן, שורה 14 (למרות החילוף הרגיל ר-ל), ולא מצאתי עם למ"ד (לספר הישוב, א, עמ' 57, הערה 36, ראה כבר קרויס, *Lehnwörter*, שם, ואף קליין עצמו חזר בו, הגליל, עמ' 99; ושמה גם כאן כך ?) — רצ"ע.]

264 ראה להלן, עמ' 142, ליד הערה 386.

265 בכ"ר: הדה תתמר (דתמר ?; בכל הנוסחאות: ר' מנא, וההערה שבתרביץ, לו, תשכ"ז, עמ' 21, הערה 223, בטעות יסודה).

266 ליתא ברש"ס.

267 כ"ה ברש"ס; בכ"ר: יש (ונשמט סימן הקיצור).

268 המוקף נשמט בכ"ל (ד"ו); ראה לעיל, הערה 196.

269 כשם שהיא חזרת שוב (בניסוח קצת שונה) בסוף הטקסט (לפני 'שלום'), שורה 26, עיי"ש.

270 ראה לעיל, הערה 184. ואפשר אולי שהסדר המקורי היה כלפנינו דווקא, ובירושלמי השתנה משום-מה, ואף-על-פי-כן מאמרו של ר' מנא לא זו ממקומו.

271 אבל למעשה כנראה אין כל הבדל והיא תחום צור והיא שאר כל התחומין, אלא שכשנאמרה הלכה זו לעניין צור נאמרה.

אין אנו יודעים ר' מנא זה איזה הוא (ראה: תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 883 ואילך; שערי תורת בבלי, עמ' 480; וכעת אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 398 והג"ש). אבל מתקבל על הדעת, שהוא ר' מנא סתם בנו של ר' יונה, מאחרוני אמוראי ארץ-ישראל (ראה: רז"ס, מבוא הירושלמי,

ההלכה עצמה מבוססת על השיטה הארצישראלית, שלפיה בכיבוש שני 'ראשון ראשון קונה ומתחייב',²⁷² וכשם שעצירות של ישראל 'אסורות' כך גם כל מה שקנו ישראל מתחייב במצוות התלויות בארץ.²⁷³

סעיף ה (שורות 13–18): תחומי ארץ-ישראל

לפנינו הברייתא המפורסמת של 'תחומי א"י שהחזיקו עולי בבל' שהיא היסוד להלכות המפורסמות שבכתובת.²⁷⁴ עיקרה בקביעת הגבול הצפון-מערבי,²⁷⁵ תחום היישוב היהודי בגליל. ברייתא זו, שחוקרי ארץ-ישראל הרבו לדון בה, נמצאת כעת לפנינו בחמש נוסחאות נפרדות,²⁷⁶ ולכל אחת מהן עדויות-הנוסח שלה. אין ספק, שהמכשול העיקרי בהבנתה של ברייתא זו היה 'חוסר הבטחון המוחלט ביחס לטקסט';²⁷⁷ חוסר בטחון זה בשמות גיאוגרפיים בלתי-מוכרים ממקום אחר גרם, שגירסאות משובשות נתקבלו, בעוד שדווקא גירסאות מקוריות נדחו מפני השערות והצעות בלתי-מבוססות. כעת נמצאת לפנינו הברייתא — לפחות באחת מנוסחאותיה, נוסח הספרי (!)²⁷⁸ — ב'נוסחא עתיקא', המציעה כמה גירסאות חדשות,

קטו סע"א), ואין לנו כל יסוד להקדימו ולייחסו, למשל, לר' מנא בן דורו של רבי דווקא, שתושב עכו היה (ירוש' שביעית פ"ו, לו רע"א — וראה לעיל, הערה 238. את ר' מנא ב"ר תנחום מצאנו בצור; ירוש' ע"ז פ"ב, מב ע"א — וראה בבלי סנהדרין ה: ב: ר' מני דמן צור? ומרגליות, ו"ר, עמ' תס; ועצ"ע).

מכל-מקום, אין כל סיבה להקדים לא את הברייתא ולא את דברי ר' מנא, כדרך שעשה ש' קליין (ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ו, תרצ"ט, עמ' 30; הנ"ל, הגליל, עמ' 160, הערה 22). 'הדא דתימר בראשונה' אינה מלמדת כלום על עתיקותם המופלגת של הדברים; 'בראשונה' אינה אלא בומנים עברו, והוא משתנה ממקרה למקרה; ראה, למשל, בקשר לצור: ירוש' כלאים פ"ט, לב רע"ד; וראה גיטין פ"א, מג ע"ב; פסחים פ"א, כז סע"ב (עיי"ש, וגם אם נגיה כאלון, תולדות, ב, עמ' 249, הערה 23; ועצ"ע); וכאלה עוד הרבה, שאין כל סיבה להקדימן למשתמע מן העניין עצמו.

272 ירוש' שביעית רפ"ו, לו ע"ב, וש"נ; ראה תוספתא כפשוטה, תרומות פ"ב, עמ' 313, ד"ה ברם. 273 ראה לעיל, עמ' 100, והערה 74 שם.

274 ראה לעת עתה לעיל, עמ' 99.

275 ראה לעיל, הערה 96 (ולעיל, עמ' 99, הערה 73).

276 ספרי, דברים, גא; תוספתא שביעית ד: יא, נוסח ב/ד; תוספתא הנ"ל, נוסח א (ועיין שם בח"נ — תופעה שהעיר עליה הר"ש ליברמן בכמה וכמה מקומות; דלה אותן והעיר עליהן הרא"ש רוזנטל, 'המורה', *Proceedings American Academy for Jewish Studies*, XXXI, (1963), pp. 61 ff. וראה כעת גם תוספתא כפשוטה, גדרים, עמ' 472); ירוש' שביעית פ"ו, לו ע"ג; וכעת גם נוסח הכותב ת.

277 הילדסהיימר, גבולות, עמ' 5. והוא אמנם עמד על כמה מבעיות-היסוד הקשורות בנוסח הברייתא, אלא שלא תמיד עמד על הפרדה גמורה בין הנוסחאות שבמקבילות.

278 השוואה מדוקדקת של הנוסחאות כולן מראה, שנוסח הכתובת קרוב ביותר לנוסח הספרי דווקא, אבל אין היא זהה לו (אלא שספרי דברים, מהדורת פינקלשטיין, טעון תיקון בכמה וכמה פרטים

אבל בדרך-כלל מאשרת ומחזקת את גירסאות כתבי-היד הטובים שלנו. מכאן ואילך עלינו לפרש את הברייטא על כל בעיותיה, בלי לחפש מפלט בתיקונים התלויים בהשערות בלתי-מבוססות. אלא שדבר זה מצריך טיפול יסודי בנוסחאות השונות ובדיקה יסודית בכל עדויות-הנוסח של כל אחת מהן. ברייטא דתחומין תפורסם בנפרד בכתב-עת זה.²⁷⁹

ח ט י ב ה 111 (סעיפים ו-ז)

הכתובת חוזרת כאן לנושא של חטיבה ו, רשימות של 'פירות האסורין' במקומות הפטורים מן השביעית ומן המעשרות. נידונו הפירות האסורין כאן בפנים ובקיסרין. חלק זה של הטקסט נמצא כולו בירוש' דמאי פ"ב, בשמם של אמוראים,²⁸⁰ לפני רשימות העיירות שבחטיבה הקודמת, בראש הרשימות שבכתובת ובשינוי סדר הסעיפים.²⁸¹ מלבד הבאת הדברים בניסוח אנונימי, יש בסעיפים אלה עוד כמה שינויים לעומת הניסוח שבירושלמי.

ס ע י פ ו (שורות 18—22): פ נ י ס ²⁸²

19 הפירות הללו אסורין בפניס: כנראה 'בפנים' ²⁸³ כתיב, אבל ברור שכך יש לקרוא, וכ"ה בירושלמי (כ"ל): ²⁸⁴ ר' יונה בשם ר' שמעון בן זכריה המינין האסורין בפניס.²⁸⁵ 'אסורין' משום שחזקתן מפירות ארץ-ישראל, אף-על-פי שפנים עצמה — לפחות בחלקה (ראה להלן, שורה 21) — נמצאת מחוץ ל'תחומי ארץ ישראל מקום שהחזיקו עולי בבל' (שורה 13).

בשביעית ובישאר שני שבוע הן מתעסרין ²⁸⁶ דמיי משלם: בירושלמי כאן — בניגוד לשתי הרשימות האחרות — אין הגדרה של טיב האיסור, אלא 'המינין האסורין' בלבד.²⁸⁷ ולפי פשוטם של דברים משמע, 'האסורין' — בשביעית שביעית, ובשאר שני שבוע

על יסוד בדיקה בכתבי-יד עצמם — בפרטים המקרבים את הספרי בנקודות אחדות עוד יותר לנוסח הכתובת).

279 ראה לעיל, עמ' 95, הערה 42.

280 ראה לעיל, עמ' 110, הערה 114.

281 ראה לעיל, עמ' 103.

282 ראה לעיל, עמ' 101.

283 ראה לעיל, עמ' 96, והערה 47 שם.

284 ראה לעיל, עמ' 105, הערה 99; עמ' 110, הערה 114.

285 וכך אצל הרש"ס (בטקסט; בפירוש פעם 'פמיס', ופעם 'פניס'). בפני משה לר"מ חביב, כתב-יד: 'מצאתי כתוב [רש"ס] פמיס'; וכ"ה בר"ש (ד"ר, ראה אהבת ציון); אבל בד"ו: 'בפניס' (ועיין פני משה לרמ"מ! ואפשר, שכבר לפניו פירשו מעין זה ולכן בכ"ל הוסיפו בסמוך וי"ו-החיבור: והאגוזין; ראה עוד להלן, הערה 293); וכ"ה בכ"ר (אבל שם: האגוזין).

286 ראה להלן, עמ' 148.

287 ראה, לעיל, עמ' 105, הערה 99, ד"ה הפורמולה הקבועה.

דמאי (כמפורט במשנה ב: א שם). 'דמיי משלם' — דמאי שלם, דמאי מוחלט (1?); 288 מונח זה לא מצאתי בשום מקום אחר, 289 והוא כשלעצמו מוזר ביותר, 290 יתר-על-כן, בסיכום החוזר שבסוף הסעיף 291 נאמר (שורה 21): 'מתעסרין ודיי'! — וכל העניין צריך עיון ובירור, 292

20 האורז והאגוזין והשמשמין ופול המצרי: וכ"ה בירושלמי, שם, בשינוי סדר קטן (האגוזין 293 והאורז וכו'), 294 / יש אומרים אף אחוניות הבכירות: בירושלמי: גמלייל זוגה אמ' [אוף] 295 אחוניות 296 הבכורות; וכאן בכתובת שוב ניסוח סתמי (יש אומרים) 297 למאמרי האמוראים שבירושלמי, 298

21 הרי אלו בשביעית שביעית ובשאר שני שבוע הן מתעסרין ודיי: 'הדי' כתיב (וכנראה גם 'וריי'), 299 סיכום החוזר לטיב האיסור בפנים; ראה מה שכתבתי לעיל לשורה 19, ד"ה בשביעית — ועוד צריך עיון.

22 ואפילו מן תרנגללה עלייה ולחוף: אף-על-פי שאי-אפשר לקרוא בתצלום, 300 כך קראתי באתר וכך נראה בצירוף, 300א בירושלמי: אמ' ר' יונה הדא דתימר

288 ראה: ח' ילון, תרביץ, כרך א (תר"ץ), ספר א, עמ' 153; ולאחרונה: מ' פרידמן, לשוננו, לד (תשל"ל), עמ' 72, והספרות הרשומה שם.

289 לעניין תרומות ומעשרות ראה: תוס' דמאי ה: כ, כ"א; בבלי בכורות כו סע"ב, וכן הובא מן הבבלי בס' האשכול, מהדורת אלבק, ב, עמ' 58; ועוד.

290 מעין 'שמא מוחלט' (דמאי: 'שמא'; ראה לעיל, הערה 78). 291 ראה לעיל, עמ' 105. 292 ולא אציע כאן השערות. ראה לעיל, עמ' 95, הערה 42. — קשה להכריע אם כך היה לפניו בירושלמי שלו ואצלנו זה חסר (ראה הערה 287 לעיל) או שמא אמנם תוספת מפרשת ומפרטת לפניו; אבל נראה שלא מקרה הוא, שדווקא בסעיף זה, שבירושלמי חסרה ההגדרה המפורשת הרגילה, נוסחו הדברים בכתובת במונח קשה ובניסוח פאראדוקסאלי.

293 ראה לעיל, הערה 285 (ושמא 'והאגוזין' שבכ"ל מלמד, שהסדר הוחלף שם?).

294 בכתובת האורז המפורש במשנה מופיע בראש; ועיין לעיל, עמ' 112 והערה 123 שם.

295 כ"ה בכתב אלחאי של רבי האי גאון (א' הרכבי, חדשים גם ישנים, א, 7, עמ' 4—5 [דפוס-צילום: ירושלים תשל"ל, עמ' 112—113]); לפניו נשמט כנראה בגלל ריבוי האל"פים שבראשי-התיבות וקיצוריהן (א' א' אחוניות — ראה כ"ר). 'אוף', ככתיב הרגיל בירושלמי (גם בקטעים עבריים).

296 אצל רב האי גאון הג"ל, וכ"ה בכ"ר: אחוניות, ככתובת; אצל הרש"ס: אחוניות (כנראה גם כאן בהשפעת הבבלי — אהיני; ראה: י"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 203), והכוונה למין תמרים (ראה: Löw, Flora, II, p. 341; תוספת ערוך השלם, 12ב) או למין שזיפים (Flora, IV, p. 163; תוספת ערוך השלם, 17א) — מומחים יכריעו.

297 והשווה להלן, שורה 24: ויש אוסרין. ובניסוח דומה לזה שבירוש', שם, לעניין בית-שאן: 'ויש אומ' אף התורמסין' שהובא אצלנו (שורה 3) בסתם.

298 ראה להלן, עמ' 139, הערה 375. 299 ראה לעיל, עמ' 96.

300 ראה לעיל, הערה 24. לכתיב ראה עוד להלן, הערה 472.

300א ראה: עתיקות הג"ל (הערה 23), לוח XXXVI.

מתרנגול קיסריון³⁰¹ ולמעלן אבל מתרנגול קיסריון ולמטן כארץ³⁰² ישראל היא; וכאן שוב גיסוח סתמי למאמר של אמורא (ראה השורה שלפני זו). כלומר, אף-על-פי שמן 'תרנגולה עלייה דקיסריון' ואילך נחשב כבר מחוץ לארץ-שכבשו-עולי-בבל, כמפורש לעיל (בברייתא דתחומי א"י — שורה 16), הפירות הללו אסורין, כדין פירות שחוקתן מן הארץ בחוץ-לארץ (דמאי ב: א). אבל משם ולפנים — דרומה — דינו כארץ-ישראל, וכל הפירות חייבין בשביעית ובמעשרות.³⁰³

ס ע י ף ז (שורות 22—26): קיסריון³⁰⁴

הפירות הללו מתעסרין דמיי בקסרין: בירושלמי נמסרה רשימה זו בסתם — כנראה בתור מסורת אמוראית³⁰⁵ — בנוסח קרוב מאוד לזו שלפנינו; שם: המינין³⁰⁶ האסורין בקיסרין;³⁰⁷ נוסח פתיחה זהה לזו של הרשימות האחרות שם, אבל בכתובת — בניגוד לפתיחות האחרות — מוזכרים כאן רק מעשרות משום ש'אלו מותרין בשביעית' (להלן, שורה 23, עיי"ש).³⁰⁸ החיטין והפת חלה לעולם: בירושלמי ליתא 'חלה לעולם'; וזו כנראה תוספת לרשימה המקורית³⁰⁸ — ראה מה שכתבתי לעיל לשורה 5 (בית-שאן).

23 והיין והשמן והתמרין והאורז והכמן: וכ"ה בירושלמי.

הרי אלו מותרין בשביעית בקסרין ובישאר שני שבוע הן מתקנין דמיי: וכ"ה בירושלמי: הרי אילו בשביעית היתר בשאר שני שבוע דמאי. סיכום החוזר לטיב האיסור, כרגיל בשאר רשימות הפירות,³⁰⁹ לטעם היתר שביעית וחיוב מעשרות, ראה בסוגיית הירושלמי, שם.³¹⁰

301 'קיסריון' נשמט בכ"ר, אבל כנראה כצ"ל גם שם (ולא 'עלייה' בכתובת) — עיי"ש להלן.

302 בכ"ר (בטעות-סופר): בארץ; ברש"ס: מארץ. ועל-פיו הגיה לונץ במהדורתו, ללא צורך.

303 ראה: קליין, גבולות, עמ' 154. ואין כל יסוד לדיוקו מדברי ר' יונה, האמורא המאוחר, על מצב היסטורי בזמן שקדם לו דורות הרבה; עיי"ש.

304 ראה לעיל, עמ' 100.

305 ראה לעיל, עמ' 110, הערה 114.

306 ראה לעיל, הערה 99.

307 בכ"ר נשמט: 'בקסרין'; כנראה לא הצליח הסופר לקרוא, אבל הוא הניח מקום חלק.

308 כלומר, מעיקרא נאמר ש'החיטין והפת' חייבין בדמאי, כחלק מן הרשימה, אלא שהוסיפו והעירו, ש'חלה לעולם'.

309 אלא שכאן הוא חוזר גם על שם המקום, שלא כדרכו לעיל (שורות 5, 21 — משום זהירות במקום של היתר?). וכן הוא משנה כאן — משום מה (?) — גם בניסוח: 'מתקנין' במקום 'מתעשרין' הרגיל, אף-על-פי שכנראה אין שום נפקא מניה (ראה, למשל, מעשרות ב: א).

310 אלא שהסוגיה שם צריכה עיון.

24 ויש אוסרין בולבסין הלבנין הבאין מהר המלך: בירושלמי: 811
 ר' אבהו בשם ר' יוסי בר חנינא בולבסין 812 הנמכרין בקיסרין הרי אילו אסורין מפני
 שרובן באין מהר המלך — ר' חייא בר אדא אמ' בלבנין ורבנין דקיסרין אמרין באדומין;
 וכאן שוב ניסוח סתמי (ויש אוסרין) 818 למאמר אמוראי, 814 כשכבר משולב בתוכו כדעת
 ר' חייא בר אדא. 815 'אוסרין' — לכאורה אף בשביעית, 816 ולא כשאר פירות הארץ
 בקיסרין 817 — משום שהם באים 'מהר המלך' ? 818 — וצ"ע.

לאחר רשימת הפירות ה'מתקנין דמאי' בקיסרין, באה הגדרתה הגיאוגראפית של העיר
 וסביבותיה. קטע זה מקביל להגדרת 'סביבות בית שאן' שבסעיף בית-שאן (סעיף 2,
 שורה 5), והם — בית-שאן וקיסרין — היחידים מבין המקומות שהותרו בתקנת רבי
 שניתן להם (בירושלמי ובכתובת) הגדרה גיאוגראפית. 819 הטקסט כאן קרוב מאוד
 לירושלמי; וציוני נקודות-הגבול של העיר קיסרין לעניין היתר שביעית ומעשרות 820
 שבירושלמי זהים — מלבד שינויים בסדר ובכתיב — לאלה שלפנינו בכתובת. 821

311 בירושלמי בא מאמר זה לאחר הגדרת איזור קיסרין ('עד היכן'), ואילו לפנינו להיפך.
 312 כ"ר וכ"ל (ולא הצלחתי להבחין בצילום שלפני בשום הגהה — ראה: אפשטיין, מבואות
 לספרות האמוראים, עמ' 396, והערה 6 שם); גירסת (?) הרש"ס: בלובסין (ועיין שם בפירושו —
 בבלי נדרים נ ע"ב). ראה: Löw אצל קרויס, *Lehnwörter*, עמ' 139; ליברמן, תוספתא כפשוטה,
 שביעית, עמ' 548.

313 ראה לעיל, הערה 297.

314 אלא שבכתובת: ה ב א י ן מהר המלך; ואילו בירושלמי: מפני שרובן באין מהר המלך; וראה
 להלן.

315 ראה להלן, עמ' 139, הערה 375.

316 אבל אפשר, ש'אוסרין' בא בהשפעת ניסוח הירושלמי, ושם גם ברישא: 'המינין האסורין
 בקיסרין' (ראה לעיל, הערה 99).

317 ואפשר, שלכן מנה 'בולבסין הלבנין' לחד, ולא כללן בין שאר הפירות, כדרך שעשה לעיל —
 בפנים — ב'אחוניות' (שורה 20).

318 ראה: תוס' דמאי א: יא; תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 198—199, ועוד צריך עיון (וכל פרשת
 הרה"מלך והגדרתו הגיאוגראפית לא נתבררו עדיין כראוי; ראה: ש' קליין, ארץ יהודה, תל-
 אביב תרצ"ט, עמ' 239 ואילך).

319 שניים האחרים — בית-גוברין שבדרום (ראה לעיל, הערה 60, והנ"ש) וכפר-צמח שהוזכרה כבר
 בתוספתא (שביעית ד: י) — לא נידונו עוד לעניין זה במקורות כלל.

320 ולא מדובר כאן כלל על ה'תחום' האדמיניסטרטיבי של קיסרין; ראה להלן, ובספרות הרשומה שם.
 321 בירושלמי (כ"ל): עד היכן פונדקא דעמודא פונדקא (רטיבתא) [דטבתא — כ"ר] עד כפר סבא
 וצורן (דאי) [דאר — כ"ר] (ב) [כ] קיסרין (וכן הוא בכ"ר, אלא ששם, כרגיל, הסיומות בה"א,
 בככתובת; נוסח הרש"ס כד"ו עם כמה 'תיקונים' של הרב כנראה: 'דטיבתא', 'וצ"ד ודאי
 בקיסרין', ועיי"ש בפירושו: דלא כבשוה עולי בבל ולא עולי מצרים (!)).

העוסקים בגיאוגרפיה היסטורית של התקופה התלמודית הציעו הצעות לזיהוי של הנקודות המצוינות כאן ללא ביסוס גיאוגרפי של ממש ובלי שיעמדו על משמעותם של הדברים מבחינה הלכתית.³²² לפי ההצעה, שעליה חוזרים רובם, הגבולות הם, פחות או יותר, כדלהלן: דואר בצפון, כפר סבא (בסמוך לעיר של היום) בדרום ומרכז-שומרון (פנדקומיה)³²³ במזרח, דהיינו, חלק גדול ממרכזה ועיקרה של ארץ-ישראל.

דבר זה אינו מתקבל על הדעת כלל: בשום מקום לא מצאנו במקורות זכר לכך שרבי הוציא על-ידי תקנתו חלק הגזן ממרכזה של הארץ מכלל ארץ-ישראל החייבת בתרומות, מעשרות ושביעית כהלכתן. היתר קיסרין מופיע בירושלמי (דמאי, שם)³²⁴ יחד עם שלושה מקומות אחרים: רבי התיר בית-שאן, רבי התיר קיסרין, רבי התיר בית גוברין, רבי התיר כפר צמח (שם, שם) — משמע ארבעה יישובים ותו לא, קיסרין וכי' דומיא דכפר צמח.³²⁵ וכעת, מן הכתובת מתברר (ראה לעיל, הערה 178) שגם בבית-שאן אין הכוונה ל'תחום' בית-שאן אלא לעיר וסביבתה הקרובה. ונראה, שכל תקנות ההיתר של רבי, ושל אחרים, מצומצמות היו — בהיקפן ובמשמעותן — בהרבה ממה שנטו החוקרים להניח בדרך-כלל.³²⁶

ונראה, שבדומה ל'סביבות בית שאן' (שורה 6) יש לפרש גם 'סביבת קיסרין' (שורה 25) כאיזור לא רחוק ביותר מן העיר, הכולל רק את העיירות שבסביבתה ממש,³²⁷ וציוני הגבול (לפחות בחלקם) אינם שמות של יישובים אלא נקודות ידועות ומוכרות מחוץ לעיר קיסרין. ואמנם בסמוך לרשימתנו נמצאת בירושלמי הגדרה נוספת להיתר קיסרין: כל דחמי מיא [ימה, כי"ר] שוריי — עד מגדל מלחא או עד מערת טלימון;³²⁸ גם כאן משמע, שהמדובר באיזור מצומצם בלבד לאורך החוף.³²⁹ יתר-על-כן, סביבות העיר קיסרין, שנידונה לעניין

322 ראה: A. Neubauer, *Géographie*, p. 172; הילדסהיימר, גבולות, עמ' 31—32; קליין, 'ירושלים' של לונז, י (תרע"ד), עמ' 158—159; הנ"ל, גבולות, עמ' 152—153; Idem, *MGWJ*, 1930, p. 376; הנ"ל, ארץ יהודה, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 173; (הנ"ל, ספר הישוב, א, עמ' 147); לונז, ירושלמי, דמאי, במהדורות; אבי-יונה, גיאוגרפיה, עמ' 126—128.

323 וכאן כבר הרגיש גם קליין שהוא 'רחוק מאוד מקסרי' ('ירושלים' הנ"ל, עמ' 159, הערה א) והחליפה (בעקבות ספיר) בא-טיבה שליד כפר-סבא, הרחוקה עוד יותר אלא שבכיוון לדרום (וכעת ברור שפנדקומיה לא בא בחשבון; ראה להלן, שורה 28).

324 והוא מוזכר עוד פעם אחת (שם פ"ג, כג ע"ג), וגם שם רק בקשר לעיר קיסרין עצמה, עיי"ש. 325 קיסרין לא הוזכרה אפילו במקום הראשון ברשימה; הבבלי (חולין ו ע"ב) מזכיר רק את בית-שאן; וגם בירושלמי ההדגשה היתה על בית-שאן, עיי"ש.

326 ראה לעיל, הערה 180.

327 השווה, למשל, תענית ג: ג (ראה: תוס', שם, ב: ח, ותוספתא כפשוטה, שם); וי"ר, כג: ה, מהדורת מרגליות, עמ' תקלג, וש"נ; בבלי יבמות טז ע"ב, וש"נ.

328 אמנם לא ברור אם שני התיאורים זהים, ואפשר, שכאן האיזור מצומצם משום שמדובר על היתר מופלג יותר — היתר דבילה האסורה אפילו בחוץ-לארץ הסמוכה לארץ (משנה, שם) — שלא חל אלא על איזור החוף והגמל בלבד. מכל-מקום, לא נראה שיש הבדלים גדולים ביותר בין השניים.

329 כל הזיהויים שהוצעו אינם משכנעים (ראה לעיל, הערה 322); אבל מתקבל על הדעת, שגם כאן

טהרות, שביעית ומעשרות בסוף תקופת התנאים,³³⁰ מתוארות גם בתוספתא, סוף מסכת אהלות:³³¹ ואיזהו מזרח קיסרי מכנגד טטרפלין ועד כנגד בית הגת שלה וכו' (עיי"ש) ²⁸² —

גם כאן האיזור הקרוב עם ציוני נקודות המצויות כנראה בסביבות העיר ממש.

ולכן נראה — למרות הקושי שבדבר — שבכיוון זה יש לחפש את ציוני הגבול המנויים כאן. 'פונדק' הוא פונדק כפשוטו וכו' (ראה להלן), ואילו את כפר סבה שלנו (!) יש למצוא כנראה בנקודה קרובה יותר לקיסרין (ראה להלן). והכוונה כנראה לסביבה לא רחוקה ביותר: מדור שבצפון ועד לנקודה כלשהי (במרחק דומה? ³³⁸ גידרה של קיסרין?) מדרום לעיר; קו החוף במערב וקו מקביל לו העובר לא הרחק מגבול תחומה של העיר (פונדקאות?) במזרח. השפלה שמסביב לעיר קיסרין לאורך החוף ובעומק של כמה מילין,³³⁴ איזור שאת גבולותיו המדויקים אין אנו יודעים לקבוע. ובהתאם לכך יש לפרש:

25 ועד איכנ סביב לקיסרין: בירושלמי: עד היכן,³³⁵ 'סביב לקיסרין' כפשוטו, סביב לעיר, כפי שמצאנו לעיל בסביבות בית-שאן (שורה 6), עיי"ש. / עד צורנה: בירושלמי: וצורן.³³⁶ איני יודע לפרש; ואפשר שהוא שם של יישוב בסביבות קיסרין? ³³⁷ / ופנדקה דטביתה ועמודה: בירושלמי:³³⁸ פונדקא דעמודא פונדקא דטביתה;

לא מדובר בשמות יישובים, אלא במגדל ובמערה ידועים לא הרחק מן העיר (ראה תוספתא כפשוטה, דמאי, עמ' 535, הערה 52).

330 הלכות קיסרין נידונו כנראה עם גידולו של היישוב היהודי בעיר, בסוף תקופת התנאים (ראה לעיל, הערה 75. במשנה סוף אהלות, בסמוך שם, מוזכר בפירוש 'רבי ובית דינו'; ראה אפשטיין, מבוא לנה"מ, עמ' 949).

331 אמנם מדובר שם על טומאת קברות, ולא על טומאת ארץ העמים, אבל נראה שאין הדברים רחוקים.

332 גם לפירושים שניסו לפרש תוספתא זו — שלא בקשר לירוש' דמאי! (ראה למשל: Krauss, 'Zur Topographie Caesarea', JQR, XIV, 1902, p. 745) — מתברר, שאין להם על מה שיסמכו (ראה: ליברמן, תוספת ראשונים, ג, עמ' 157).

333 אבל אין בהכרח ללמוד מ'דור' המרוחקת כעשרה מילין מן קיסרין צפונה על המרחק לכל רוח, שהרי היא מוזכרת כבר בברייתא של 'תחומי א"י' (שורה 13), הקדומה לרבי, אם-כי לא בהרבה כנראה. רצועת-החוף ממגדל שורשן ועד לדור מוצאת כבר שם מתחומי ארץ-ישראל של כיבוש עולי בבל; רבי כנראה רק הוסיף וצירף את העיר הרומית קיסרין והרחיב את תחום ההיתר דרומה. ולא אוכל להיכנס כאן לפרטים הקשורים בפירושה של הברייתא; ראה לעיל, הערה 42.

334 עיין: ירוש' חלה פ"ב, נח ע"ג; וראה: ש' ליברמן, תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 108; ועוד צריך עיון.

335 כ"ר: אינן, וצ"ל: איכן (ראה להלן, הערה 472). וכאן כל הנוסח קרוב מאוד בכתובת לירושלמי ללא הרחבות ופירוט מפורט כבבית-שאן (שורות 5—9); ראה לעיל, עמ' 114.

336 ראה לעיל, הערה 321.

337 להצעות זיהוי ראה בספרות הרשומה לעיל, הערה 322; קליין, גבולות, עמ' 152; י' פרס, אנציקלופדיה, ד, עמ' 793 (אבל בכתובת: צורנה).

ואפשר, שגם אצלנו פנדקה מוסב על שניהם (דטביתה ועמודה).³³⁸ והכוונה לפונדק(אות)³³⁹ בשם זה³⁴⁰ ולעמוד (Columna,³⁴¹ או פונדק על שמו) שמחוץ לעיר קיסרין, ידועים ומוכרים. 26 ודור: וכ"ה בירושלמי (כ"ר): ודאר.³⁴² / וכפר סבה: וכ"ה בירושלמי. כאמור, יש לחפשו במקום קרוב יותר לקיסרין מן המקובל, ואפשר אולי שהכוונה לכפר-סיב, כארבעה ק"מ צפונית-מערבית לטול-כרם, אתר שמוזהים אותו עם 'ישיב' המקראי ושבתרסי שומרון, שם נמצאו גם שרידים רומיים-ביזאנטיים רבים;³⁴³ ועוד צריך עיון. ואם יש מקום שקנו אותו ישראל חוששין לו רבותינו: ליתא בירושלמי; וזו כנראה תוספת וסיכום לרשימות כולן, על-פי הנאמר לעיל (שורה 12): 'וכל מקום שקנו ישראל נאסר', המבוסס כנראה על מאמר בירוש' דמאי, שם; ראה מה שכתבתי לעיל, שם.³⁴⁴ שלום: לא ברור אם 'שלום' זה — בדומה לראשון הפותח את הכתובת כולה (שורה 1) — משמש כפתיחה לסעיף שלאחריו, או כסיום לטקסט הקודם — כרגיל בכתובות.³⁴⁵ מכל-מקום ברור, שהוא מפריד בין הסעיפים הקודמים לסעיף האחרון,³⁴⁶ שבניגוד לקודמים לא נמצא במקורות הידועים לנו.

- 338 ואפשר אולי, שזוהי הכפלה מוטעית בירושלמי? אבל ראה ירוש' ברכות פ"ד, ז ע"ג, ומקבילות: 'אצל פונדוק אחד'; ובבלי, שם, כז ע"ב: 'בצד עמוד זה! עיי"ש, וצ"ע.
- 339 כתיב חסר (?) זה במקום פונדק 'הרגיל' (פונדק, פונדק — ראה: י' קוטשר, ספר יובל לב' דה-פריז, ירושלים תשכ"ט, סוף עמ' 244 — וכ"ה בכלם, גם בכ"פ; וכן בכ"ל — מלבד אחת, ראה להלן), נמצא פה ושם (כגון: ע"ז ב: א, בכ"ל; תוס' מגילה פ"ג [ד] סה"ל בד; וראה דמאי ב: ה, מהדורות מכון התלמוד, ובח"ג שם); ראה: תוספתא כפשוטה, עירובין, עמ' 354, הערה 44.
- 340 ש' קליין, *MGWJ*, שם, עמ' 376, מציע לתרגם: *Gasthaus zur Säule & Gasthaus zur Ga-* selle; ואפשר אולי ששם פרטי הוא, כשמה של האמה דבית רבי (בדומה לפונדקה דלוי? ירוש' שקלים פ"ז, נ ע"ג; אבל ראה: לונץ, הוספות והגהות למסכת ברכות במהדורתו לדף ע"א; ש' ליברמן, תרביץ, ב, תרצ"א, עמ' 110; קליין, הגליל, עמ' 120, הערה 25 — זיהוי שנתקבל ללא עוררין; ראה גם אלון, תולדות היהודים, ב, עמ' 257 — אבל עוד צריך עיון בבר"ר צב: ו, עמ' 1144, עיי"ש).
- 341 אחד מ'עמודי דקיסרי' (מגילה כח ע"ב) המפורסמים (ראה גם: תרביץ, ב, תרצ"א, סוף עמ' 113)?
- 342 בכ"ל: ודאי (וראה: ש' קליין, 'ירושלים' של לונץ [לעיל, הערה 322]. אבל כבר חזר ותיקן המחבר ב'גבולות', שם). וראה לעיל, הערה 333.
- 343 ראה: B. Mazar, *JPOS*, 1934, p. 96; י' אהרוני, ארץ-ישראל, עמ' 301, חולק על זיהוי זה. ראה תוס' דמאי א: יא; תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 198—199 והנ"ש.
- 344 וראה עוד להלן, עמ' 145 (ראה גם כאן, להלן, הערה 346).
- 345 ראה לעיל, הערה 112; ולהלן, הערה 370.
- 346 שאמנם כאן מסתיימת יחידה אחת, ברור גם מן הפיסקה האחרונה: ואם יש מקום שקנו אותו ישראל וכו', שהוא מעין סיכום וסיום לכל הסעיפים הקודמים, ובאמת לא נמצא בירושלמי.

ח ט י ב ה IV

ס ע י פ ח (שורות 26—29): ס ב ס ט י 347

כאמור, סעיף אחרון זה, העוסק שוב ברשימת 'עיירות' (כמו סעיפים ב—ד, שורות 9—13)³⁴⁸ — והפעם עיירות מותרות — לא נמצא במקורות הידועים לנו. ככל הנראה הבחין גם עורך הטקסט שבכתובת בין סעיף זה ובין קודמיו.³⁴⁹ אבל אין לדעת אם כבר לפני-כן צורפו יחד סעיפים אלה או שמא רק כאן לראשונה. סעיף זה מנוסח בניסוח דומה לסעיפי העיירות האחרות (הנ"ל): פתיחה, 'העיירות המותרות בתחום (שם התחום)',³⁵⁰ ורשימת העיירות, ללא כל סיכום או תוספת כלשהי.³⁵¹

אבל אף-על-פי שהרשימה עצמה איננה במקורות, נראה, שמקורה במסורת עתיקה. זכר לרשימה מעין זו נשתמר, כנראה, בירוש' שביעית ו, לו ע"ג (כ"ל): 'אמ' ר' אבהו יש עיירות שלכותים — שנהגו בהן היתר מימי [י] הושע בן נון³⁵² — והן מותרות'; ולכאורה נראה, שהכוונה 'מותרות' בשביעית ופטורות מן המעשרות, כבכל הרשימות הדומות האחרות של עיירות.³⁵³ ואף-על-פי שלא נמסרה שם רשימת העיירות הללו,³⁵⁴ מסתבר שהיתה קיימת כזאת.³⁵⁵

347 ראה לעיל, עמ' 103.

348 ראה לעיל, שם.

349 ראה לעיל ('שלוש' והערה 346 שם); וראה גם לעיל, הערה 112.

350 השווה: תוס' שביעית ד: ח: עיירות המותרות בתחום ניוי וכו' (ראה לעיל, שורה 10, והערות 221—223 שם).

351 ראה לעיל, עמ' 106.

352 חבריו חלוקין עליו על ר' אבהו בפסקה זו (שנהגו בהן היתר מימי וכו') וסוברים: 'לא בגין מלתא דאת אמרת' וכו', אבל במסורת עצמה אף הם מודים (ועיין בביאור הגר"א ובשערי תא"י, שם [אלא שיש לתקן בדבריו שם; ר' יודה בן פזי אינו סובר שיש קניין לגוי בארץ-ישראל, אלא שבכיבוש שני לא נכללו עיירות אלו בארץ-ישראל שהחזיקו בהן עולי בבל ולא נתחייבו כלל בתרומות ומעשרות, עיי"ש]).

353 ואם אמנם כן, כעת מתוך הכתובת 'מתברר לאילו עיירות כיוון ר' אבהו' — ראה מה שכתב הר"ש ליברמן, תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 107; וראה אלון, מחקרים, ב, עמ' 9—14. ונראה שמן הכתובת מתברר, שהכוונה אמנם לעיירות של כותים ממש ולעניין מצוות התלויות בארץ. (אלא שבסיפא שם אי-אפשר לפרש כאלון, שהרי היכן מצינו, שמטעם 'לאומי' מעין זה יפטר איזור כלשהו מן השביעית ומן המעשרות? ומדוע דווקא עיירות אלו ולא אחרות? ובוודאי יש לפרש כהר"ש ליברמן: משום שעיירות אלו לא נחלטו בידיהם, בידי היהודים [או הכותים] היושבים שם ואין כיבושם כיבוש מוחלט, ודינם כדיון ארץ-ישראל מכיבוש עולי מצרים. אבל אף-על-פי שלא נתחייבו בשביעית ובמעשרות, חלתן טהורה ויש לחשוש לטהרתן, שהרי עיירות המובלעות בארץ-ישראל 'אע"פ שפטורות מן המעשרות ומן השביעית אין בהן משום ארץ העמים' כמפורש בתוס' אהלות יח: ד, ואין כאן טומאת ודאי אלא חשש מקברי עכו"ם החמור [רצוזה של כותים] — לפחות לשיטת הירושלמי — מטעם טומאת קברות; ואכ"מ.] וכן יש מקום לפקפק אם

סעיף חדש זה, המכיל רשימה של עיירות בתחום סבסטי, מצפה לטיפולו של גיאוגרף היסטורי מומחה. ידיעותינו על היישובים בתחום ארץ הכותים מאז ימי הבית ועד לסוף התקופה הביזנטית מועטות ביותר, ולדאבונינו לא עלה זכרון שמות מקומות אלו על ספר רק מעט מזער.³⁵⁶ העיירות המנויות כאן נחשבו כנראה ליישובים שאינם יהודיים³⁵⁷ (ושאינם של כותים?) מאז כיבוש עולי בבל, ולכן לא נתחייבו במצוות התלויות בארץ. אסתפק כאן בכמה הצעות ונסיונות זיהוי על-פי רשימות ומפות³⁵⁸ שבהן מצאתי את זכרם של שמות אלה באיזור סבסטי — ויבואו המומחים ויכריעו.

27—29 העיירות המו³⁵⁹ת'רות בתחום סבסטי: ³⁵⁹ה'מדות' כתיב, אבל נראה, שנשמטה לכתוב התיי³⁶⁰, ואת הרי"ש החליף בדל"ת, חילוף רגיל בכתובת זו,³⁶⁰ וצ"ל:

ה מות רות.³⁶¹

אי קבין: עקאבה, צפונית-מערבית לטובאס. / וכפר כסדיה: חרבת כשדה, דרומית-מערבית לטובאס. / וציר: ציר (58). / ואזילין: [?]. / ושפירין: חורבת א-שיח' ספירין (37).³⁶² / וענגין: [?]. / ובלעם עלייתה: [י]בלעם המקראית.³⁶³ /

חששו בקיסרין משום טומאת ארץ העמים [ראה: תרביץ, שם, עמ' 108], וכנראה לא נידונה קיסרין אלא לעניין טומאת קברות עכ"ם ולעניין מצוות התלויות בארץ בלבד; ועצ"ע.
354 ואפשר אולי שהרשימה במקורה כללה עיירות נוספות בתחום שומרון (בדרום ובמערב) אלא שבעל הכתובת שלנו התעניין רק בעיירות הסמוכות לתחומן, תחום בית-שאן (ראה לעיל, עמ' 97).

355 אבל כאמור, גם לפני בעל הטקסט שבכתובת לא היתה רשימה זו יחד עם הרשימות האחרות.
356 ש' קליין, 'ארץ הכותים', 'ירושלים' של לונץ, י, עמ' 139. בספר הישוב לא מצאתי זכרם של אף אחד (כולל סבסטי) מן היישובים המנויים כאן. ראה: אבי-יונה, גיאוגרפיה, עמ' 124; אלון, תולדות היהודים, א, עמ' 248 ואילך; י' גרינץ, 'התחום הישראלי בשומרון', ספר יהודית במהדורתו, עמ' 29—34, והספרות הרשומה שם.

357 כולל כפר יהודית !!

358 השתמשתי בעיקר במפות המצורפות ל'יהודה, שומרון וגולן' (סקר ארכיאולוגי, ירושלים תשל"ב) ולספרו של אבי-יונה, גיאוגרפיה (המספרים שליד השמות מציינים את המספר הסידורי בסקר הנ"ל).

359 נראה ברור למדי, שצריך לקרוא סבסטי/אי קבין ולא סבסטיא/קבין. 'סבסטי' כך גם בערכין ג: ב (כ"פ וכ"ל — אבל בכ"ק: סבסטא; וראה מלאכת שלמה ותורת כהנים שם, וערוך שצוינו שם). אמנם אפשר, שהשם הוא 'קבין', אבל דרכה של הכתובת תמיד ביו"ד תחילית להוסיף לה אל"ף — ראה להלן, עמ' 146 ואילך.

360 ראה לעיל, עמ' 96.

361 כמו 'העיירות האסורות'; ראה לעיל, עמ' 106; עמ' 136, הערה 350.

362 וראה: קליין, 'ירושלים', שם, סוף עמ' 153.

363 ראה: אנציקלופדיה מקראית, ג, עמ' 452; אבי-יונה, גיאוגרפיה, עמ' 125.

ומזחרו: [?]. / ודות: המקראית.³⁶⁴ / וכפר מייח: [?]. / ושילתה: כפר
 סילה (?). / ופנטאקומותה לבייה:³⁶⁵ Πεντακώμια³⁶⁴ / ופרדיסלייה:
 [?].³⁶⁶ / ויצת: יציד (105) הוא יצת שבחרסי שומרון.³⁶⁷ / ואר בנורין: [?].³⁶⁸ /
 וכפר יהודית: [?].³⁶⁹ / ומונרית: מרות ליד דות?³⁶⁴ / ופלגה ד שלאף:
 שלעבה?³⁶⁹ א

כאן מסתיימת הכתובת. ואין שום סיבה להניח שהטקסט נפסק כאן באמצע מחוסר מקום
 להמשך, שהרי גם הרשימות האחרות של העיירות (לעיל, סעיפים ב—ד) מסתיימות כך.³⁷⁰

ה. הכתובת והמקורות הספרותיים

אחת הבעיות הראשונות המתעוררות עם קריאתה של הכתובת והשוואתה למקורות
 התלמודיים, היא יחסו של הטקסט למקורות הספרותיים שבידנו. ראינו, שהטקסט נמצא רובו
 ככולו במקורות תנאיים ואמוראיים, אלא שמצאנו שינויים לא רק בפרטי גירסאותיו אלא גם
 הבדלים מהותיים יותר. ונראה לכאורה, שהנוסח שבכתובת לא רק שאינו העתקה סתם מנוסח
 המקורות הידועים לנו, אלא אף לא עיבוד ישיר וניסוח חדש מתוך מסורות-הנוסח שלנו.
 קיימים שינויים לא רק בסדרם של סעיפי ההלכות,³⁷¹ אלא גם בפרטיהם³⁷² — בניסוחם,
 בסדרם ובתוכנם של הפרטים — כאשר הכתובת קרובה פעם למקבילה זו ופעם לנוסחתה של

364 אבייונה, שם.

365 משום העקיבות שבכתובת בוי"ו-החיבור (ראה להלן, עמ' 151) החסרה כאן, הייתי מציע לצרף
 שמות אלה כשם ותוארו. התואר בא להבדילו כנראה ממקום אחר בשם זה, כגון: פנטקומיה
 שמדרום לפטרה (ראה: אבייונה, שם, עמ' 172) ?

'לבייה' — אפשר שאין זו אלא כינוי על-שם Livia, אשת אוגוסטוס, שעל שמה נקראו כמה
 יישובים בארץ (אבייונה, שם, עמ' 59, 65; ראה גם לעיל, סוף הערה 340) על-ידי בית הורדוס,
 מייסד סבסטי ? (ראה עוד להלן, עמ' 147, והערה 420 שם).

366 ושם: פרדיס-עלייה ? — כמו לעיל בשורות 12, 16, 27 (ראה גם: משנה ערכין, שם, הערה 359).

367 ראה: י' אהרונ, ארץ-ישראל, עמ' 295—302.

368 ערבונה כשנים-עשר קילומטרים ממערב לבית-שאן, על הגלבוע ?

369 ראה: י' ידן, 'אחא היהודי'(י), ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, טז (תשי"ב),
 עמ' 61.

369א ראה אונומאסטיקון שצוין בידי אבייונה, שם (תרגום מלמד, מס' 863). — מחצית הכפר שלאף ?
 (ראה גם: וי"ר ה: ג, מהדורת מרגליות, עמ' קז: מפלגותא שעל ידי יינה נתפתו וגלו
 עשרת השבטים; ועיי"ש בהערות).

370 ראה לעיל, עמ' 106. אבל אפשר, שלו היה לאומן מקום פנוי, היה עוד מוסיף בה 'שלום', כדרך
 של הכתובות שהן רגילות לחתום בכך (ראה לעיל, הערה 345).

371 ראה לעיל, עמ' 103.

372 ראה לעיל, עמ' 108 ואילך.

מקבילה אחרת. לכאורה, הכתובת הכתובה עברית של לשון-חכמים, ואינה מזכירה שמות, חוץ משמו של רבי (שורה 10), ומנסחת הלכות ברורות שסעיפים שלימים מהם נמצאים במפורש וכלשונם במקורות תנאיים, כבר אפשר היה להניח, כפי שהיה נראה ממבט ראשון, שאין זה אלא קובץ הלכות מתורתם של תנאים. אבל ברור שאין הדבר כך, ולמרות הקירבה בסעיף זה או אחר למקורות התנאיים דווקא, אין ספק שהכתובת בכללה קרובה ביותר לירושלמי. ראינו, שכמעט כל מה שנמצא בכתובת נמצא בירושלמי, והסעיף החדש היחיד (סבסטי, שורה 26), שנוסף בכתובת ואינו בירושלמי, צוין כנראה במפורש כתוספת ('שלום').³⁷³ ולהיפך, בכתובת מופיע כל מה שנמצא בירושלמי בנושאים אלה.³⁷⁴ וכן ראינו, שחטיבות 1 (שורות 1–9) ו-18 (שורות 18–26) — רשימות הפירות — כנראה אינן אלא הלכות המפורשות בירושלמי על שמם של אמוראים, בהשמטת שמות אומריהם ולעתים גם בניסוח חדש.³⁷⁵ ועוד נראה להלן,³⁷⁶ שיש בחטיבות אלה (1, 10) תופעות-לשון השייכות לשכבת לשון-חכמים ב', דהיינו, לשון אמוראי ארץ-ישראל. אבל גם אם בקווים כלליים נראים הדברים ברורים, פרטיהם טעונים עוד ברור; ואף-על-פי שמחוסר מקורות ארצישראלים נוספים אין אנו אלא כמגששים, אין אנו פטורים מלשקול ולדון בדבר טיב הקשר שבין הכתובת לירושלמי.

חטיבה 11 של הכתובת (סעיפים ב–ה; שורות 9–18), שהיא מתורתם של תנאים, נמצאת כיחידה אחת ובהמשך אחד רק בתוספתא שביעית; ואילו בירושלמי קבוצת הלכות אלו חלוקה לשניים: רשימת 'העצירות האסורות' (ב–ד) במסכת דמאי לחוד, וברייתא ד'תחומי ארץ ישראל' (ה) במסכת שביעית (וכך גם בספרי) לחוד. כך שלמעשה רק התוספתא משמשת כברית מחבר בין כל סעיפי הכתובת. יתר-על-כן, נוסח הכתובת בברייתות אלו אינו זהה בכול לנוסח הירושלמי, ולעתים נוסחתו קרובה למקורות התנאיים ובניגוד לירושלמי. כך

373 ראה לעיל, עמ' 135. התוספת שביעית 22 (סביבות בית-שאן) אינה אלא הרחבה מקומית. כל יתר התוספות אינן אלא ניסוחים מורחבים וכד' (וראה לעיל, עמ' 130, הערה 292).

374 ראה לעיל, עמ' 104, הערה 90. וכל מה שלא מצוי במקורות תנאיים נמסר בירושלמי במפורש על-ידי אמוראים.

375 בית-שאן, פניס וקיסרין — ראה לעיל, עמ' 109 והערות 113–114 שם. וראה גם שורה 1: 'מתאסרין דמי' (ר' יונה — ראה לעיל, הערה 143); שורה 3: 'והתורמסין' (יש אומרים — ראה לעיל, עמ' 113); שורה 12: 'וכל מה שקנו ישראל' וכו' (ר' מנא — ראה לעיל, עמ' 127); שורה 20: 'יש אומרים' (גמליאל זוגא — ראה לעיל, עמ' 130, והערה 297 שם); שורה 21: 'ואפילו מן תרנגולה עליה' וכו' (ר' יונה — ראה לעיל, עמ' 131); שורה 24: 'יש אומרים בולבסין' וכו' (ר' אבהו בשם ר' יוסי בר"ח — ראה לעיל, עמ' 132); שם: 'בולבסין ה'ל' ב'נ' י' (ר' חייא בר אדא — ראה לעיל, שם). [ואף-על-פי שעקרונית אפשר היה להניח, שאין האמוראים אלא מוסרים דברי תנאים (ראה, למשל: ח' אלבק, מחקרים בברייתא ובתוספתא, ירושלים תש"ד, עמ' 137), אבל כל כגון דא ראייה צריכה.]

376 ראה להלן, עמ' 146.

ברשימות 'העיירות האסורות',³⁷⁷ שבהן הכתובת קרובה ביותר לירושלמי,³⁷⁸ ואף-על-פי-כן היא סוטה ממנו, לא רק בסדרם של הסעיפים,³⁷⁹ אלא גם בפרטים אחרים,³⁸⁰ שאפשר שהם רומזים על נוסח אחר.³⁸¹ ואילו בברייתא של 'תחומי ארץ-ישראל', שבה נוסחאות כל

377 בברייתות אלו אין הבדלים מהותיים בין שלוש המקבילות (וגם לא בין כתיב-היד השונים; ראה לעיל, עמ' 120). הן זהות במספר העיירות המנויות (אלא שהוא תלוי בגירסאות; ראה לעיל, שם) והן קרובות גם בשמותיהן למרות חילופי-נוסח ושיבושים מרובים — בניגוד לברייתא דתחומין, שם ההבדלים מהותיים בין המקבילות כולן.

378 גם בניגוד לנוסח התוספתא, כגון: 'העיירות האסורות בתחום סוסיתה' (שורה 9) — תוספתא 'עיירות שחייבות במעשרות'; בתחום נווה תוספתא 'כגון' בתוספתא; ובתחום צור בתוספתא 'ריש מיא ובית בדיא', ואילו בכתובת ובירושלמי הסדר הפוך. גם בשמות העיירות, אף-על-פי שאין הבדלים מהותיים בין המקבילות (ראה ההערה שלפני זו), קרובה יותר הכתובת בגירסאותיה לירושלמי דווקא.

379 שאינם זהים באף אחת מן המקבילות, ואפשר שהותאמו בכתובת מסיבות גיאוגרפיות (נקודת-המוצא בית-שאן); ראה לעיל, עמ' 98.

380 ובניגוד לירושלמי ולתוספתא, 'העיירות שהן ספיק בתחום נווה' (שורה 10), ואילו במקבילות הגל: 'עיירות שהיו מותרות בתחום נוה ונאסרו' (ראה לעיל, עמ' 124, והערה 223); וסדר העיירות בתחום זה בכתובת: 'ודנב וחרבתה ואיגרי חוטם' (שורה 11), ובירושלמי ובתוספתא הסדר הפוך.

381 אבל לא מצאנו בכתובת נוסחאות הסטות מן הירושלמי ומסכימות עם התוספתא — אלא-אם-כן נקבל בירושלמי את גירסת כ"ר: 'תחום עכו' במקום 'תחום צור' (כ"ל — עיין לעיל, עמ' 125, הערה 238), שהרי אם כך, נוסח הכתובת 'צור' הוא כנוסח התוספתא ולא כירושלמי. אלא שגירסת כ"ר, שהחוקרים נטו לראות בה גירסה מקורית (עמד עליה לראשונה א"מ לונץ בירושלמי מס' דמאי במהדורתו, תרע"א, י ע"ב, הערה 3 — ולא בעקבות הרישום של ל' גינצברג בשרידי ירושלמי, תרס"ט, סוף עמ' 356, ומשם באהבת צ"י דמאי, תר"ץ, סוף עמ' 93 — ומאז שש' קליין [ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ו (תרצ"ט), עמ' 29; ראה גם הגליל, עמ' 159; ספר הישוב, א, עמ' 121] ייחס לה חשיבות, חוזרים על כך הרבה, כגון: אלון, תולדות היהודים, ב, עמ' 257 ועוד; וראה גם: תוספתא כפשוטה, עמ' 533, לשורה 18; וכעת גם: תוספתא כפשוטה, גיטין, עמ' 783) אינה נראית, אף-על-פי שגירסה יחידאה היא, מה שאין כן גירסת כ"ל, שאפשר שתוקנה כבר על-פי התוספתא.

העיירות המנויות כאן הן, כנראה, עיירות שבסביבות סולמה של צור בין שני התחומין עכו וצור, סמוך לקו של תחומי ארץ-ישראל שהחזיקו עולי בבל ומצפון להם — דהיינו, או בקצה הצפוני של תחום עכו שבארץ-ישראל או בקצה הדרומי של תחום צור שבחוץ-לארץ. בשלמא אם הכוונה לתחום צור, מובן ש'אילו העיירות' חייבות והאחרות פטורות; מה שאין כן בתחום עכו, שעיקרו נמצא בתוך תחום עולי בבל (רק מ'תומת עכו' ולחוץ תוצא מן התחום) ושם היו בוודאי 'עיירות אסורות' יתירות על 'אלו' המנויות כאן סמוך לחוץ-לארץ בקצה הצפוני של תחום עכו. ונראה, שמדובר כאן לא רק באיזור שמצפון לעכו אלא אפילו באיזור שמצפון לכזיב, שהרי 'ההולך מעכו לכזיב מימינו למזרח הדרך טהורה משום ארץ העמים וחייב במעשר ובשביעית עד ש ת י ו ד ע ש ה י א פ ט ו ר ה' (תוס' אהלות יח: יד, וש"נ) — ולפי זה היו צריכים למנות את

המקבילות שונות זו מזו, נוסח הכתובת כנוסח הספרי דווקא, וסוטה מן הירושלמי ומן התוספתא, הקרובות יותר זו לזו.³⁸²

אף-על-פי-כן נראה ברור למדי, שהטקסט כולו³⁸³ — כולל חטיבה זו שיש בה כל ברייתות התוספתא — נובע מן הירושלמי דווקא. ראינו, שבנוסח הברייתות של 'העיירות האסורות' הכתובת קרובה ביותר לירושלמי. יתר-על-כן, הפיסקה הקצרה 'וכל מה שקנו ישראל נאסר'

'העיירות המותרות' (מעין סבסטי שלהלן, שורה 26) שבתחום עכו. אמנם, נכון שנחלקו תנאים (תוס' גיטין א : ג) אם 'עכו ותחומיה' [כגירסת כ"ב ; ראה כעת מהדורות ליברמן] כארץ ישראל' או 'עכו ותחומיה כח"ל' — אבל אין זה עניין אלא 'לגיטין' בלבד כמפורש ומודגש שם, אבל לשאר עניינים בוודאי ש'תחומה של א"י' היא, ועיי"ש ; כשם שכל בעיית 'עיירות שבתחום ציפורין הסמוכות לעכו ועיירות שבתחום עכו הסמוכות לציפורין' (ירוש' שם, פ"א סוף ה"ב, מג ע"ג) אינה עניין לקדושת ארץ-ישראל, לטהרתה ולחיוב מצוות התלויות בארץ (ובאמת במקבילה שבירוש' שביעית פ"ו, לו סע"ב, ליתא בעיה זו), לעניינים אלה היו ספקות רק לגבי העיר עכו עצמה וסביבתה הקרובה (ולא כביכלר, תקנות רבי, עמ' 203–205, ובעקבותיו אחרים). אבל גם אם נניח, שאף לעניין מצוות התלויות בארץ רובו ועיקרו של תחום עכו דינו כחוץ-לארץ, אלא שיש בו 'עיירות אסורות' — בוודאי שרוב עיירות יהודיות אלו בחלקו הדרומי והמערבי של התחום היו, 'קרוב לציפורי' וליישוב היהודי הצפוף בגליל המערבי, ולא בצפון סמוך לסולמה של צור. ובאשר לגירסת כ"ר, אפשר שזו פרי 'תיקוני' של לומד ומגיה קדום (גרסן קדום או סופר מאוחר יותר — וביסודה אין זה שונה מן התופעה, הרגילה למדי בירושלמי ובמדרשים, של החלפת מלים בפירושים ובתרגומים למלים זרות ללומד ולכותב ; ראה, למשל : ש' ליברמן, תרביץ, כ, תש"ט, עמ' 112 ואילך ; ש' רוזנטל, 'המורה', עמ' 80) באחד הימים כאשר עלתה עכו בחשיבותה על חשבון ירידתה של צור (על ההתעצמות בין שתי ערי-גמל אלו בסוף התקופה הביזאנטית ובראשית התקופה הערבית ראה לאחרונה : י' דן, מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל, ב, חיפה תשל"ב, עמ' 53 ואילך), שתיקן מתוך מה שהכיר במציאות ימיו עיירות אלו כעיירות שבתחום עכו, ולא נתן דעתו על משמעות הגהתו. ושמא לא מתוך הכרת הגיאוגרפיה אלא מהכרת הספרות הגיה המגיה, מתוך ש'תחום עכו' שגורה (במקצת, על-כל-פנים, כגון : תוס' גיטין וירושלמי הנ"ל ; תוס' אהלות טז : יב [גירסת הר"ש] ; ואולי אף בבלי ב"ב קכב ע"א) יותר מ'תחום צור' שלא הכיר ממקום אחר. ואפשר בהחלט, שאין זו אלא תוצאה של טעות-העתקה פשוטה (צ—ע, ור—כו), שלמרות היותה קולעת במקרייתה, אינה מתמיהה ביותר למי שרגיל בשיבושיו של כתב-יד זה.

וכך גם להיפך, בהתאמה שבין נוסח התוספתא לנוסח הכתובת : 'וחנותה ארעייתה' (שורה 12), ולא כירושלמי כ"ל הגורס : 'וחנותא תחתיה'. גם כאן יש, כנראה, לגרוס בירושלמי, בהתאם לגירסת התוספתא וכגירסת כ"ר, דווקא : ו(ת)[ח]נותה ארעייתה' וכגירסת הכתובת. הניגוד הרגיל בארמית גלילית ל'עלייתה' שלפניה הוא 'ארעייתה' (השווה, למשל, ירוש' מע"ש פ"ה, נו ע"ג, והנ"ש : 'גלילא עילאה גלילא ארעייתה' — דרומא עילאה דרומא ארעייתה ; תוס' סנהדרין פ"ב, ובח"נ שם ! ; ובבלי, שם, יא ע"ב ; מדרש תנאים לדברים, עמ' 176) ולא 'תחתיה' — שהיא כנראה גירסה משנית, ופרי 'תיקון' כלשהו.

382 ראה לעיל, עמ' 128.

383 לפחות כל מה שבין 'שלום' (שורה 1) ל'שלום' (שורה 26) ; ראה לעיל, עמ' 135.

(שורות 12—13) אינה אלא פאראפראזה וסיכום מאמרו של ר' מנא בירוש' דמאי שם,³⁸⁴ ומכאן, שגם הברייתות דרך הירושלמי הגיעו אליו. ובאשר לברייתא של 'תחומי ארץ-ישראל', אף-על-פי שנוסחה שונה מן הנוסח של הברייתא שבירושלמי שביעית של נ, בודאי שלא מן התוספתא היא לקוחה (נוסח ספרי),³⁸² ומתקבל על הדעת שכך היה לפניו בירושלמי (דמאי ?) שלו בהמשך אחד לברייתות דעירות.³⁸⁶ ואם משום השינויים בנוסח הברייתות בין הכתובת לירושלמי של נ, הרי שינויים כאלה מצאנו גם בסעיפים האחרים, ואת סיבתם יש לחפש, כנראה, בגורמים אחרים.

חלק גדול משינויים אלה מסתברים בהחלט כעיבודים וכניסוחים מכוונים. לא הרי טקסט תלמודי כהרי טקסט — הכתובת או אבותיה — הבא לתורות הלכה למעשה ולהודיע לציבור את האסור והמותר לו. בהודעה מעין זו אין מקום לא לשמות החכמים בעלי המאמרים ולא לשקלא-וטריא תלמודית, ומכאן הגיסוח המסכם והאנונימי שבכתובת. המנסח של טקסט זה שילב ברציפות, בניסוח סתמי ושוטף, את הברייתות ואת מאמרי האמוראים והערותיהם, והכריע במחלקותיהם.³⁸⁶ תופעה זו כשלעצמה אינה מפתעת, ואף מצאנו כדוגמתה בתחומים אחרים של הספרות הארצי-ישראלית, כגון במדרשי האגדה שמסוג התנחומות למהדורותיהם, שאף בהם 'השימוש בירושלמי נראה לעין' ובכמה מקומות הם מסכמים 'את דברי הירושלמי כדרך הפוסקים הראשונים המסכמים את דברי ההלכה שבתלמוד'.³⁸⁷

אלא שאין די בכך להסביר את כל סטיות הכתובת מנוסח הירושלמי שלנו. שכן מלבד שינויים כגון השמטת שמות, ניסוחים מסכמים ותוספת הסברים³⁸⁸ — וכן אולי סדר הסעיפים וההלכות³⁸⁹ — המסתברים כשינויים מכוונים, יש גם שינויים (ודווקא שינויים שאינם מהותיים) שאין למצוא בהם כל טעם ואין לראות כל סיבה לכוונתם. כאלה הם השינויים בנוסח הברייתות,³⁹⁰ וכן ההשמטות, ההוספות והשינויים ברשימת הפירות.³⁹¹ ואם אמנם

384 ראה לעיל, עמ' 127.

385 ואפשר בהחלט, שהברייתא ד'תחומי ארץ-ישראל', שנשנתה גם בדמאי (אגב ברייתות דעירות) וגם בשביעית (לגופה) נשמטה בדמאי ונשארה לפנינו רק בשביעית — תופעה רגילה ביותר בכפולות שבירושלמי (ורמז לכך, שגם בירושלמי נשנו רשימות העירות יחד עם ברייתא דתחומין, אפשר אולי למצוא בעובדה, שגם בירושלמי שלנו מופיע: 'עירות של כותים' — ראה להלן, עמ' 136 — במסכת שביעית לאחר ברייתא דתחומין).

[ואיני חושב שנודעת חשיבות כלשהי לזהות בנוסח הכותרות '[ה]עירות האסורות' בכתובת ובתוספתא — לעומת 'אילו עירות אסורות' שבירושלמי (ראה לעיל, עמ' 121, הערה 194).]

386 ראה לעיל, הערה 375.

387 הר"ש ליברמן במבואו לדברים רבה במהדורתו, עמ' xv.

388 כגון: ומוזה היא ק ס ט ל ה; ראה לעיל, עמ' 126. וראה גם להלן, הערה 393.

389 ראה לעיל, עמ' 103.

390 ראה לעיל, הערה 185.

391 ראה לעיל, עמ' 111; עמ' 130, והערה 293 שם; וראה גם עמ' 132, הערה 321.

גניח, שהטקסט של הכתובת קשור באופן ישיר בתלמוד הירושלמי, אין לנו אלא להניח, שהיה לפניו תלמוד זה במהדורה או במסורת-נוסח שונה מן הירושלמי שלנו. בירושלמי של ו נשנו כנראה כל סעיפי הלכות הללו יחד,³⁹² והיו לו מסורות-נוסח שונות במקצת³⁹³ במקורות התנאים ובמאמרי האמוראים.³⁹⁴

מאידך, אפשר שהתלות של הטקסט שבכתובת בנוסח הירושלמי אינה תלות ספרותית ישירה — כלומר, ההלכות עצמן מקורן אמנם בישיבות ארץ-ישראל, ואולי גם בתלמוד עצמו, אלא שחוליות של מסורות שונות ועקיפות מפרידות ביניהן. ייתכן, שרשימות מעין אלו נמסרו גם במסגרת הלכות-למעשה — אם כרשימות קצרות העומדות בפני עצמן, מעין הכתובת שלנו, ואם כספרות-הלכה כוללת ורחבה יותר — ובמסגרת זו נוסחו וחזרו ונוסחו הדברים כהוראות ברורות ופשוטות. שהרי אפשר בהחלט, ואף סביר להניח, שטקסטים מעין זה שבכתובת בית-הכנסת שלנו נמסרו גם מחוץ למסגרת הישיבות והתלמודים. ובודאי אם גניח, שהכתובת מאוחרת באופן מהותי לירושלמי שלנו,³⁹⁵ אפשר שנוסח הירושלמי כבר עבר ניסוחים חדשים וגלגולים שונים דרך ספרות-הלכה הארצישראלית עד שהגיע לכותבי הכתובת. ואמנם משהו ממסורת-הלכה זו נתגלה לנו בשנים האחרונות מתוך אוצרות הגניזה בשרידי הקטעים של רשימות הלכה-למעשה המכונים 'ספר המעשים',³⁹⁶ ואפשר, שיש קשר כלשהו בין הדברים.

392 כולל ברייתא דתחומין — במסכת דמאי או במסכת שביעית ואולי בשתייהן (ראה לעיל, הערה 385) — דווקא בנוסח הספרי שלנו; בדומה למה שמצאנו גם בתוס' שביעית שתי מסורות-נוסח בברייתא זו (ב/ד וא); ראה לעיל, עמ' 128.

393 ואולי מעין מסורת מקומית בירושלמי (תלמודה של בית-שאן?) מוגת ביסוד הטקסט שלנו, ומכאן הניסוח המפרט דווקא בסעיף הנוגע למקומו (ראה לעיל, עמ' 104, והערה 89 שם) — או שמא בירושלמי שלנו נתקצרה המסורת המקורית? ואין להכריע בוודאות אם הנוסח הארוך הוא המקורי או — וכך נראה — שלפניו הרחבה ופירוש (בדומה לסעיפים האחרים; ראה, למשל, לעיל, הערה 388) מפורט לבני המקום; ועוד צריך עיון.

394 שהרי נוסח התלמוד הירושלמי שלנו אינו אלא אחת מן המסורות והמהדורות שהתהלכו בישיבות ארץ-ישראל, זו ליד זו ובזו אחר זו, בזמנים ובמקומות שונים. מאז ראשית מחקר הירושלמי העירו החוקרים על מסורות ומהדורות שונות בירושלמי (ר"ז פרנקל, מבוא הירושלמי, מח ע"א, ועוד; ר"י לוי, במבוא לפירושו לירושלמי ב"ק; וראה ש' הורוביץ, *MGWJ*, LXVII, p. 126 — ואחרים) ואף הצביעו על שרידי מהדורות אלו, כגון 'תלמודה של קיסרין' (ש' ליברמן, תלמודה של קיסרין, 'ירושלים תרצ"א; וכעת: ספרי זוטא, גויארק תשכ"ח, עמ' 125 ואילך), הירושלמי של בראשית רבא (ח' אלבק, מבוא לבר"ר, עמ' 71; י"ב אפשטיין, מבואות לספרות האמורא-אים, עמ' 287, 328; ועיי"ש עמ' 321-322); ועוד (ראה, למשל, אפשטיין, *HUCA*, XXIII (II), החלק העברי, עמ' יג-יד). — ואולי דווקא בכך חשיבותה של הכתובת מן הבחינה הספרותית.

395 ראה להלן, עמ' 152 ואילך.

396 ראה: צ"מ רבינוביץ, תרביץ, מא (תשל"א), עמ' 275 ואילך; מרגליות, הלכות ארץ-ישראל,

השרידים המעטים שהגיעו אלינו מספר המעשים הם 'מן המתנות החשובות ביותר שהביאה לנו הגניזה'³⁹⁷ אלא שעדיין לא נתברר כל-צורכו טיבה של מתנה זו. אין זה ספר או חיבור מסוים אלא 'ספרות' בעלת אופי מסוים, ממקורות שונים, מזמנים שונים ולמטרות שונות, ואין ספק, שלא כולם בחדא מחתא מחתינו: יש ביניהם קטעים ארצישראליים מובהקים ומקוריים, ויש מאוחרים ומעובדים, המושפעים כבר מן הבבלי.³⁹⁸ אבל אם נשווה את הטקסט שבכתובת עם קטעי 'המעשים' הקדומים³⁹⁹ הנראים כשייכים ל'מהדורא עתיקתא'⁴⁰⁰ המבוססים בכול על הירושלמי, כגון הקטע הראשון, שפרסם לזין, והדומים לו — נמצא לא מעט קווים משותפים ביניהם. יש ביניהם דמיון באופיים הכללי: הם מבוססים על הירושלמי, כתובים עברית⁴⁰¹ במעין 'לשון משנה חיצונית';⁴⁰² משמיטים את שמות בעלי המאמרים, ובדרך-כלל 'אין הם מזכירים שום תנא או אמורא';⁴⁰³ משמיטים את השקלא-וטריא ואינם עוסקים ב'תלמוד' אלא ב'מעשה עצמו';⁴⁰⁴ ואף קיים דמיון בפרטי לשונות:⁴⁰⁵ מלים יווניות⁴⁰⁶

והספרות הרשומה שם. קטעים מקבילים ונוספים נתפרסמו לאחרונה גם בידי מ"ע פרידמן, סיני, עד (תשל"ד), עמ' יד ואילך.

397 ש' ליברמן, גנוז-קדם, ה (תרצ"ד), עמ' 177; וראה מה שכתב לאחרונה בתרביץ, מא (תשל"א), עמ' 90 ואילך; ותשלום תוספתא², ירושלים תש"ל, עמ' 65.

398 וכבר עמדו על-כך מאז ר"נ אפשטיין רוב העוסקים בקטעים אלה. ראה לאחרונה ראשית טיוטה של מפתח ונסיון חלוקה לסוגים: מרגליות, הלכות ארץ-ישראל, עמ' עה ואילך; (וראה כעת: ש' אברמסון, 'ערכי', ב, עמ' 14).

399 על זמנם אין לנו אלא השערות כלליות בלבד, כגון: 'בסוף ימי ביצנץ או בתחילת שלטון הערבים' — י"נ אפשטיין, תרביץ, כרך א (תר"ץ), ספר ב, עמ' 33 (אבל זמן קצר לאחר-מכן כותב כבר מהר"ן אפשטיין, שם, כרך ב, ספר ג, עמ' 312: 'בוודאי, כספר המעשים בכלל, מלפני זמן ממשלת הערבים בא"י'; ראה עוד להלן, הערה 494); 'י' מאן, שם, א (ג), עמ' 2; וראה כעת: מרגליות, הלכות ארץ-ישראל, עמ' כו.

400 כמליצתו של ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, מבוא, עמ' פא.

401 ראה להלן, עמ' 146.

402 ב"מ לזין, תרביץ, כרך א (תר"ץ), ספר א, עמ' 79 (פורסמו גם קטעים בארמית ובעברית-ארמית מעורבת; ראה, למשל: מרגליות, הלכות ארץ-ישראל, עמ' יח; ראה כעת: צ"מ רבינוביץ, תרביץ, מ, תשל"ל, סוף עמ' 277). בקטעים מסוימים של ספר המעשים קרוב מאוד גם הכתיב לכתיב של כתובתנו (להלן, עמ' 148); ראה, למשל, תרביץ, כרך א, ספר א, עמ' 99: 'כך הוא המעשה'; וראה: רבינוביץ, תרביץ, שם, עמ' 276, וכאלה עוד הרבה; אבל אין זה מלמד אלא על כך שהם הועתקו ונפוצו באזורים ובזמנים שכתוב זה מקובל היה.

403 לזין, תרביץ, שם, עמ' 81. בכתובת מוזכר 'רבי' (אבל בקטעים שפורסמו אחר-כך — כנראה מאוחרים יותר — מוזכרים גם שמות תנאים ולעתים רחוקות גם שמות אמוראים; וראה כעת: רבינוביץ, תרביץ, שם, עמ' 279).

404 לזין, שם; וראה רבינוביץ, שם.

405 באשר ללשון וסגנון באים בחשבון בכתובת רק קטעים קצרים מעטים שהם אינם לא לשון

וביטויים אפייניים: 'ואם',⁴⁰⁷ 'חשש', 'רבותינו'⁴⁰⁸ — ואולי גם במה ש'לא מצאנו דוגמא לכך בכל ספרות ההלכה',⁴⁰⁹ דהיינו, השימוש ב'שלום' בין סעיף לסעיף, אפשר שמצאנו דכוותה בכתובת.⁴¹⁰

ברור, שבכל נקודות-הדמיון האמורות אין עדיין משום ראייה לקשר של ממש בין הכתובת לספרות 'המעשים', ואפשר שכל הדמיון נובע רק מן העובדה, שהם שייכים לעולמה של ההלכה הארצי-ישראלית המבוססת על הירושלמי. אבל העובדה, שרשימות של הלכות, קיצורים ותמציות מן הירושלמי ומשאר ספרות ההלכה נפוצו בארץ-ישראל, מעוררת את הספק אם הטקסט של הכתובת נובע באופן ישיר מן הירושלמי — או מטקסט ספרותי כלשהו — או שמא עבר גלגולים ועיבודים דרך רשימות עממיות נפוצות ומקובלות.⁴¹¹ מכל-מקום, לא הוברר

ברייתות ולא לשון הירושלמי, דהיינו, הניסוחים החדשים והתוספות הקצרות, כגון זו שבשורה

26. ראה גם להלן, עמ' 147, הערה 423.

406 ראה להלן, הערה 419.

407 רגיל מאוד ב'מעשים' כפתיחה לפרטי הלכות; בכתובת שורה 26.

408 שורה 26: 'חוששין לו רבותינו' (לשימוש בכינוי זה במקורות התנאים ראה: אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, עמ' 230; בפי האמוראים הוא נדיר, וכנראה לעולם לא בצורה זו. אבל היא אפיינית ביותר למדרשים מן הסוג תנחומא-ילמדנו. ראה גם באכר (לעיל, הערה 114), עמ' 590 ואילך; ועיי"ש, עמ' 594 [לנ"ש בהערה 3 ראה בר"ר, מהדורת תיאודור ואלבק; ופסדר"כ, מהדורת מנדלבוים; ובמפתחות שם]; וכן חיבורו: *Rabbanan*, Budapest 1914, p. 1, n. 1. והשווה דרך הבאת מחלוקת אמוראים שבירושלמי בצורה הסתמית: 'יש אומרי' (שורה 20); 'יש אסירי' (שורה 24); 'יש רבותינו חולקין' (תרביץ, מא, תשל"א, עמ' 289, טור ד, שורות 3–4).

409 מרגליות, הלכות ארץ-ישראל, עמ' ב.

410 ראה לעיל, עמ' 109.

מאידך, אין דמיון מוחלט בין השימוש ב'שלום' בכתובת שלנו לקטע הנ"ל שפרסם מרגליות; עיי"ש. אבל הקטע אינו שלם, ואין אנו יודעים במה היתה פתיחתה וסיומה. הקטע עבר גם העתקות וגלגולים, וכנראה לא הגיע אלינו בדמותו המקורית. מכל-מקום, משותף לשניהם השימוש ב'שלום' בין סעיפי טקסט הלכתי שלא כרגיל, ושלא במקום הרגיל בכתובות.

411 גם בספרות 'המעשים' מצינו הלכות במצוות התלויות בארץ (השווה גם: 'פרק זרעים', מרגליות, הלכות ארץ-ישראל, עמ' קצא ואילך), ודרכם הגיעו אלינו כנראה העדויות האחרונות על קיומן הלכה למעשה בארץ-ישראל. מניסוחן ודרך הופעתן משמע שמוסיפים לקיים אותן כהלכתן — שומרים על שביעית (ראה: רבינוביץ, שם, עמ' 280; מרגליות, שם, עמ' יט), כוהנים אוכלין בתרומתן ובחלתן (שם; וראה מרגליות, שם, עמ' פ, סימן ח; עמ' פד, סימן כט; תרביץ, כרך א, תר"ץ, ספר א, עמ' 10; שם, ספר ב, עמ' 139, והנסמן שם); ועוד. כמדומני רק בהלכות פסוקות (מהדורת ששון, עמ' לט; הלכות ראו, עמ' 33; הלכות גדולות, ד"ו, מהדורת רש"ט, טו סע"ד; ובשם ר"ש קיירא בהלכות פסוקות מן הגאונים, מהדורת מילר, עמ' 14) מצאנו לראשונה במפורש: '... וחלה בא"י אין מפרישין אלא אחת ושורפין אותה'.

לנו עדיין במה יש לתלות את השינויים שבנוסח הכתובת לעומת נוסח הירושלמי שלנו — במהדורה או במסורת-נוסח שונה או שמא בגלגולים ועיבודים שנעשו מתוך נוסח הירושלמי שלנו, ואולי בשני הגורמים גם יחד.⁴¹² ואף-על-פי-כן נדמה, שראויים הדברים לתשומת-לב, ולא רק לגופו של נוסח הכתובת, אלא גם משום שיש כאן לפחות משום רמז לחוליות אפשריות שונות בדרך גלגולן של מסורות-הנוסח של ההלכה הארצישראלית.

ו. לשון וכתב

גדולה חשיבותה של הכתובת גם מן הבחינה הלשונית. כאן נסתפק בכמה הערות כלליות ובציון עובדות בולטות אחדות במידה שיש בהן כדי ללמד על המסגרת הספרותית והכרונו-לוגית של הכתובת. רוב התכונות שמנו חוקרים ב'לשון חכמים ב' (לח"ב)⁴¹³ מצויות בכתובת, וגדולה חשיבותה מבחינת הכתיב — הכתיב הארצישראלי המובהק — אותו 'קו ראשון' שהוא פגיע ביותר ובהעתקות המאוחרות הלך ונשחק.⁴¹⁴ כמעט שלא היה לנו עד כה שום שריד מקורי מן העברית (ראה להלן) הארצישראלית המאוחרת שלא עברו עליה קולמוסיהן של מעתיקים ומגיהים למיניהם.⁴¹⁵ לשונה של הכתובת, למרות הארמית והצורות הארמיות המרובות שבטקסט, ביסודה ובעיקרה עברית היא, עברית של לשון חכמים. אמנם שמות מקומות וכינוייהם,⁴¹⁶ וכן ציונים גיאוגרפיים

412 ברור, שאם אמנם אין קשר ישיר בין הכתובת לנוסח הירושלמי שלנו, כבר אין בידנו אלא לשער השערות ולהפליג בדמיונות, שהרי כמעט ואין לנו שריד אחר מן היצירה ההלכתית הארצישראלית אלא מה שהגיע אלינו דרך מסורת אחת, דרך הירושלמי שבידנו. אבל דווקא משום כך, כל שריד חדש הרומז על כיוון אפשרי אחר חשוב לנו ביותר — וכמובן שלא באנו אלא להעיר על-כך.

413 ראה: מ' סוקולוף, לשוננו, לג (תשכ"ט), עמ' 26, הערה 3, והספרות הרשומה שם. גם מבחינת אוצר-המילים קרובה כנראה הכתובת ללח"ב (בדמותה המאוחרת; ראה להלן, הערה 427), כגון: פילי (שורות 6—8); משלם (שורה 19), הללו (שורות 1, 19, 22—?) ראה סוקולוף, שם, עמ' 137; וקוטר, 'ערכי', א, עמ' 56, רבותינו (שורה 26 — ראה לעיל, הערה 408) — וכל אלה כנראה בניסוחים שלו (ראה להלן, הערה 423).

414 ראה: י' קוטשר, ספרי-יובל לח' ילון, סוף עמ' 249. 415 והרי גם כתיב-היד המעולים ביותר, כגון כ"ק של המשנה וכ"ר של תורת-כהנים — וכיוצא בהן שרידי המשנה, הירושלמי, בראשית רבה ועוד הקדומים שבטקטי הגניזה — הנחשבים כאבות טקסטים של ספרות ארץ-ישראל, אף הם רק קרובים יותר ללשון חז"ל המקורית; ראה: י' קוטשר, ספרי-זכרון לב' דה-פריס, עמ' 234; הג"ל, ספרי-יובל לח' ילון, עמ' 250. — וראה עוד להלן, הערה 497.

416 כגון: איגרי חוסם (שורה 11), כרכה דבר הרג (שם), חנותה עלייתה וחנותה ארעייתה (שורה 12), סחרתה דית'ר] (שורה 15), ניקבתה דעיון (שורה 16), גינייה דאשקלון (שורה 18), תרגולה עלייה (שורה 22), כפר מייה (שורה 28) וכאלה עוד.

גראפיים אחרים,⁴¹⁷ שמות פירות וירקות⁴¹⁸ ועוד מופיעים בארמית וביוונית⁴¹⁹ (יוונית-ארמית)⁴²⁰ — כנראה בצורה המוכרת והמקובלת בזמנם ובמקומם⁴²¹ — אבל חוץ מאלה⁴²² כל משפטי, הערותי, הוספותיו וקישוריו בעברית נאמרו.⁴²³ עובדה זו מפתעת במקצת, שהרי מצפים היינו, שכתובת הפונה לקהל הרחב, באיזור הסמוך למרכזים היהודיים בגליל, ותפקידה להורותם הלכה למעשה,⁴²⁴ שתהא כתובה בארמית גלילית — כלשונן של שאר כתובות בתי-הכנסת מאיזור זה בתקופה זו.⁴²⁵ אלא שכל פרשת מעמדן של הלשונות העברית והארמית

417 כגון: חקלה חירותה (שורה 6), נפשה דפנוקטייה (שורה 8), פנדקה דטביתה (שורה 25) ועוד.
418 ראה להלן, עמ' 158.

419 המלים השאלות מן היוונית (והלאטינית) מוכרות כולן מן המקורות (ראה: קרויס, *Lehnwörter*, ב). הן שייכות לתחום השמות של מבנים: פילי (שורות 6–8, שש פעמים), פנדקה (שורה 25), קמפון (שורה 6), קסטרה (שורה 14 — קסטלה שורה 12; ראה לעיל, הערה 263); של פירות וירקות: אסטפליגי (שורה 2), בולבסין (שורות 4, 24), מינתה (שורה 2), (מ)מלפסונות (שם), קפלוטות (שורה 3), תורמסין (שם); ושל מקומות: סבסטי (שורה 27), פנטאקומוותה "לבייה" — שורה 28; ראה לעיל, הערה 365, פניס (שורה 19), קסרין (קיסרין — שורות 22, 23, 25), קיסריון (שורה 16) [ראה גם: פנוקטייה (שורה 8) ואפסיות (שורה 5)?].

420 כגון: פילי דזיירה (שורה 7), פילי דובלייה (שורה 8), פילי דסכותה (שורה 8 — ראה לעיל, הערה 158); ואף שמות יווניים מובהקים מופיעים במעין ז'ארגון יווני-ארמי: פנטאקומוותה (שורה 28) וגם פילי דקמפון (שורה 6) — ראה: ש' ליברמן, יוונית ויוונית, עמ' 21 (לדוגמאות שם ראה מגן אבות לרשב"ץ, פ"ד מי"א).

421 אפשר היה לצפות, שבבית-שאן, עיר בעלת מסורת הלנית עתיקה ובירתה של הדיקאפוליס, נמצא יוונית טובה וטהורה. אבל כבר הראו החוקרים, שאף-על-פי שבעיר עצמה דיברו כנראה יוונית, שלטה באיזור הארמית; ראה: ליברמן, שם, עמ' 2 (אביייונה, סקיתופוליס [לעיל, הערה 1], עמ' 60).

422 שהם אמנם חלק גדול מסך כל המלים שבטקסט, שעיקרו רשימות של מקומות ושל פירות וירקות.

423 אמנם נכון, שההלכות שהוא מעתיק מנוסחות במקורות (ראה לעיל, הערה 90) בעברית, אבל גם משפטים וניסוחים שלו בעברית הם כתובים. כך במשפטים השלמים (כגון: שורות 1, 5–6, 12–13, 18–19, 20–22, 26 ועוד) וכך בחלקי משפטים — כל אימת שבעל הטקסט מדבר. ראה, למשל: פילי דכפר זמרינ ופילי דאגמה — לפנים מן השער מותר (שורות 8–9); ואפילו מן תרנגולה (!) עלייה ו לחוץ (שורה 22). גם בכינויי שמות המקומות יש לטקסט שלנו נטייה לעברית, כגון: חומת עכו (שורה 13), ראש מי גיאתו וגיאיתו עצמה (שורה 14) ועוד — ולא: 'שורא דעכו', 'ריש מיא דגעתון' 'וגעתון גרמא' וכדומה כבחלק מן המקבילות — אבל כך הוא גם בנוסח הספרי; ראה לעיל, עמ' 128, הערה 278. 424 ראה לעיל, עמ' 94.

425 עד כמה שידוע לי כל פסיפסי בתי-הכנסת המרובים שנתגלו עד כה בצפון הארץ לשונם ארמית (ראה כעת: י' נוה, 'הערות לכתובות ארמיות אחדות מבתי-הכנסת העתיקים', לשוננו, לה, תשל"ד [בדפוס]), ולא נמצאו בעברית אלא כמה כתובות קצרות חקוקות באבן [כאלה הן גם כתובות שנתגלו לאחרונה בדבורה (בר קפרא) ובקצרין (ר' אבון)]. רק בדורם נחשפו כתובות בחדות בפסיפס הכתובות עברית (כגון סוסיא); ראה י' קוטשר, לשוננו, כו (תשכ"ב), עמ'

בארץ-ישראל וההתעצמות ביניהן,⁴²⁶ במיוחד למן ימי האמוראים ועד לאחר הכיבוש הערבי, מצפה עדיין לבירורה; מכל-מקום נראה, שבעיית הלשון ובעיית הזמן כרוכות זו בזו.⁴²⁷ אין בכתובת חומר לשוני חדש,⁴²⁸ משום שעיקר תוכנה ברשימות רצופות. מעטים בה המשפטים, והפעלים שבה אינם אלא כחמישה (!) אחוזים⁴²⁹ מסך כל מלותיה. בגלל ריבוי שמות-העצם הפרטיים — הגיאוגרפיים — גם אוצר-המלים של השם מצטמצם לתחום שמות הפירות והירקות. כאמור, גדולה תרומתה של הכתובת בכל הנוגע למבטא ולכתיב הגילי האפיני. כל הסגולות שנמצאו בכתבי-היד העתיקים של ספרות ארץ-ישראל שהם 'אבות טקסטים', מצויות בכתובת, ומבחינה זו היא בחזקת 'אבי אבות טקסט' ארצישראלי מובהק.⁴³⁰ כיאה לטקסט שנמצא באיזור בית-שאן ונכתב כנראה על-ידי 'בישני' אין הוא נמנע מלהחליף את הגרוניות ועושה 'חיתין היתין ועיינין אינין'⁴³¹ — תופעה שבזמנה של הכתובת כנראה כבר אינה מיוחדת לאיזור מסוים דווקא,⁴³² כאשר התערערותן של הגרוניות הולכת ומתפשטת ומעמיקה.⁴³³ כך מתחלפת בכתובת עי"ן באל"ף: מתאסרין (שורה 1),⁴³⁴ גיאתו

S. Safrai, 'The Synagogues South of Mt. Judah', 22 ; הנ"ל, 'ערכי', א, עמ' 59 ; וכעת גם :

Immanuel, III (1973/4), pp. 47–48

426 ראה לאחרונה בקטע תנחומא שפרסם פרופ' א"א אורבך, קובץ על-יד, סידרה חדשה, ו (תשכ"ו), עמ' 13, והנסמן שם בהערה 70.

427 ונראה, שהדברים קשורים בתופעה הכללית של דחיקתה של הארמית על-ידי העברית בספרות הארצישראלית הבתר-אמוראית בכל תחומי היצירה; באגדה: המדרשים מסוג תנחומא-אילמדנו והקורבים אליהם, המתרגמים מן הארמית של המדרשים הקלאסיים הקדומים (ראה גם: ש' רוזנטל, לשונות סופרים, עמ' 312, והערה 140 שם; ו[כעת] גם: אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 326, סד"ה בכתובות); ראה גם לעיל, הערות 408, 387; ועוד; בהלכה: ספר המעשים (לפחות בקטעים הנראים להיות מקוריים) — ראה לעיל, עמ' 144; בתשובות (ראה: אסף, תשובות גאונים, תש"ב, עמ' 116 ואילך); ובשאר שטחי הספרות, כגון: ס' הרוזים, פרק זרעים, ועוד; ואפשר שגם עלייתו ופריחתו של הפיוט הארצישראלי הקלאסי שייכת לכאן (ראה: ע' פליישר, תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 60–63). — כמדומני שחוקרי לשון-חכמים על שלביה (לח"א ולח"ב — ראה, למשל, קוטשר, 'ערכי', א, עמ' 40, סעיף 33) טרם נתנו דעתם על שכבה לשונית זו כחטיבה העומדת בפני עצמה, והנושא כולו מצפה עדיין לבירורו המקיף.

428 ראה לעיל, עמ' 103. 429 כולל פעלים שהם תארים. (הנאגדת, הנימכרין וכד').

430 ראה לעיל, הערה 415.

431 ברייתא בירוש' ברכות פ"ב, ד ע"ד (וש"נ) — כהגהתו של הר"ש ליברמן, תרביץ, כ (תשי"א), עמ' 110 (וראה כעת: אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 348).

432 אבל היא מצויה באיזור זה, וכך גם בכתובת בית-הכנסת שנתגלתה לאחרונה בעיר בית-שאן עצמה: חדה אבידתה (= הדה עבידתה)!; ראה קדמוניות, ה (תשל"ב), עמ' 57.

433 ראה: קוטשר (לעיל, הערה 215), עמ' 49 ואילך (ואין הכתובת מאשרת התערערות מוחלטת של הגרוניות).

434 אבל להלן (שורות 19, 21, 22) : מתעסרין (ראה עוד להלן, הערה 472; ואין להניח, שכאן בא הכתיב באל"ף רק בהשפעת ה'אסורין' שלפניה).

(שורה 14) 435; עי"ן במקום חי"ת: קצע (שורה 3) 436; וכן הוא מחליף שי"ן בסמ"ך: מתאסרין (שורה 1), מתעסרין (שורות 19, 21, 22); 437; וראה גם חילופי צד"י בסמ"ך: חספיה (שורה 10); 438; למ"ד ברי"ש: קסטלה/רה (שורות 12, 14); 439; ואולי גם חילופי ביי"ת—וי"ו: לבייה (שורה 28); 440; ואף ביי"ת—מי"ם ?? 441

בהתאם לרגיל בטקסטים ארצישראליים מובהקים, צורת-הרבים בכתובת באה תמיד — בפועל, בשם ובתואר — עם סיומת 'י'. 442; וכן גם כינוי הגוף, גוף שלישי רבים, הוא 'הן' בזכר (שורות 19, 21, 22) כבנקבה (שורה 10). 443; לעומת זה מצויה, בניגוד למצופה, ביחיד בשמות ובתארים, מי"ם סופית — ולא מצאנו אף מקרה של סיומת 'ן' במקום 'ם' 444 — ונראה שאין כאן 'חוק חיסול הניגוד שבין שתי הפונימות בסוף התיבה'. 445;

435 במקום געתון/געתין שבתוספתא ובירושלמי (אבל בספרי כבכתובת — ראה לעיל, הערה 278). וראה גם: קובעיה דאיתתה (שורה 14) במקום: עיתא/עיתא שבתוספתא (א) ובספרי (עיי"ש); וכן ראה: פרדיסלייה (שורה 28 — ולעיל, הערה 366); ברשתה — מרעשתה (שורה 15 — ולעיל, הערה 278); ועינחרה (שורה 9 — ולעיל, עמ' 122).

436 ראה: קוטשר, שם, עמ' 45 (וראה גם לעיל, הערה 211; שורה 15: ברשתה — מרעשתה — מחרשת וכו'; וכן ראה: המינתח ? (שורה 2) — אפשטיין, מבוא לנה"מ, עמ' 1232—1233; קוטשר, שם, עמ' 49).

437 לחילופי שי"ן—סמ"ך, ראה: א' פורת, לשון חכמים, ירושלים תרצ"ח, עמ' 11; אפשטיין, מבוא לנה"מ, עמ' 1233; ש' ליברמן, 'ערכי', א, עמ' 106; וכעת גם תוספתא כפשוטה, נשים, עמ' 969. וכך רגיל בספרות ארץ-ישראל: 'מעסה' (= מעשה) — תרביץ, כרך א, ספר א, עמ' 99; 'סעורים' (= שעורים) — תש"ג אסף, תש"ב, עמ' 120, שורה 25; עמ' 123, שורה 22; וכאלה עוד הרבה בטקסטים בכתבי ה'ארצישראלי', 'שכל מקום סמך משתמש בשי'ן' (משנת רבי אליעזר, פרק יח, מהדורת ענעלאו, עמ' 337).

438 לחילופי צד"י—סמ"ך ראה אפשטיין, שם, עמ' 1224.

439 לחילופי למ"ד—רי"ש ראה שם, עמ' 1228.

440 לחילופי ביי"ת—וי"ו ראה: ש' רוזנטל, לשונות סופרים, עמ' 308, הערה 127, והנסמן שם.

441 ראה: ברשתה (שורה 15) — מרעשתה (עיי"ש והערה 278); וראה גם: יחריב (שורה 10 — לעיל, הערה 211) ? — לחילופי ביי"ת—מי"ם ראה תוספתא כפשוטה, מועד, עמ' 360, הערה 80, והנסמן שם.

442 ראה: ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, עמ' 198; וש' ליברמן, 'ערכי', א, 106; אבל ראה: כוריים (שורה 15) ?

443 ראה: י' קוטשר, ספר-יובל לח' ילון, עמ' 259.

444 כגון: שלום (שורות 1, 26), דרום (שורה 6); וכן: שום (שורה 4), לפנים (שורה 9), תחום (שורות 9, 10, 11, 27), דמתחם (שורה 17), חוטם (שורה 11), מקום (שורות 13, 26), משלם (שורה 19), לעולם (שורה 23); וראה גם: רקם (שורה 17), ובלעם (שורה 27). — ראה: אפשטיין, מבוא לנה"מ, עמ' 1230, והספרות הרשומה שם.

445 קוטשר, שם, עמ' 258.

תופעה שהצביעו עליה חוקרים בלשון חכמים ובארמית גלילית — מעתק קמץ/פתח לחולם בהשפעת רי"ש ושפתית (ועוד ?) ⁴⁴⁸ — מצויה גם בכתובת: פורשת (שורה 13), תורמסין (שורה 3), ואולי עוד. ⁴⁴⁷

כאמור, מבחינת הכתיב תואמת הכתובת לכתב־היד המעולים של ספרות חז"ל. ⁴⁴⁸ אפרט כאן כמה מן התופעות הבולטות: a בסוף התיבה משמשת ה"א בכל עשרות המלים והצורות. ⁴⁴⁹ בכל הכתובת הארוכה אין אף פעם — ולו גם במקרה — תיבה המסתיימת באל"ף, לא רק בידוע הארמי, בשמות, בתארים וכדומה, אלא גם בשמות פרטיים וגיאוגרפיים. ⁴⁵⁰ אבל a באמצע התיבה אינה מצוינת באם־קריאה (א), מלבד במלה הזרה 'פנטאקומוותה' (שורה 28) ⁴⁵¹!

יו"ד עיצורית באמצע התיבה ⁴⁵² והדיפטונג ay בסופן של תיבות ⁴⁵³ כתובים כמעט תמיד ביו"ד כפולה, ⁴⁵⁴ חוץ מחריגים בודדים ⁴⁵⁵ שבהם הם כתובים ביו"ד אחת (אבל אף לא פעם

446 ראה: ז' בן־חיים, לשוננו, יד (תש"ו), עמ' 194; שם, כב (תשי"ח), עמ' 236; י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 378 ואילך, עמ' 391, והספרות הרשומה שם (וראה גם ההערה שלאחר זו; לדוגמה מן כתובת גלילית שבהערה 252 שם יש להוסיף כעת את כתובת עין־גדי, שורה 15 — תרביץ, מ, תשל"א, עמ' 20: שומיה).
447 ושם לכאן שייכות גם תופעות כגון 'אוף' (שורה 20 ?? הרגילה כל כך, הן בעברית הן בארמית, בירושלמי ובטקסטים ארצי־סוראליים אחרים; ראה כעת גם מ' מרגליות, הלכות ארץ־ישראל, עמ' כג; ולעיל, עמ' 144); ואולי גם 'חומת מיגדל ש ר ו ש' (שורה 13) במקום 'שרשון' הרגילה (הברה פתוחה ?? ראה, הדוגמאות שנרשמו כבר במבוא לנה"מ, עמ' 1245).

448 ראה: אפשטיין, מבוא לנה"מ, עמ' 1207 ואילך; מ' סוקולוף, העברית של בראשית רבה, לשוננו, לג (תשכ"ט), עמ' 25 ואילך (וכן בעזרתי בדוגמאות ובספרות שרשם מ' סוקולוף בעבודת־הדוקטור שלו, 'שרידי כתב־יד ופלימפסטים של בראשית רבה מן הגניזה', ירושלים תשל"א, עמ' 26 ואילך [משוכפל]).

449 ראה: סוקולוף, שם (עבודת־הדוקטור), עמ' 27.

450 ובכך סוטה הכתובת גם מן הספרי (ראה לעיל, הערה 278), שהרי בכל כגון דא אין כתב־היד שלו עקיבים.

451 ראה: סוקולוף, שם, עמ' 30 (בית־שאן המקראי אינו עניין לכאן).

452 זיירה (שורה 7), זבלייה (שורה 8), פנוקטייה (שם), העיירות (שורות 9, 10, 11, 26), צייר (שורה 11), עלייתה (שורות 12, 27), ארעייתה (שורה 12), מיה (שורות 12, 28), קובעייה דאייתה ומציייה דירכתה (שורה 14), כוריים (שורה 15), עלייה (שורות 16, 22), גנייה (שורה 18), לבייה (שורה 28), פרדיסלייה (שם).

453 גשמי (שורה 11), דמי (שורות 19, 22, 24), ודיי (שורה 21).

454 ראה: קוטשר, ספר־יובל לח' ילון, עמ' 251 ואילך; סוקולוף, שם, עמ' 33.

455 באמצע: עיט (שורה 15), כסדיה (שורה 27); בסוף: דמי (שורות 1, 5 — ראה להלן).

אחת ב'א'י',⁴⁵⁶ וכן גם אחרי ה"א-הידיעה ודל"ת-הזיקה⁴⁵⁷ וכך לפני וי"ו⁴⁵⁸ גם וי"ו עיצורית באמצע המלה באה בדרך-כלל כפולה,⁴⁵⁹ חוץ ממקרה אחד.⁴⁶⁰ בראש המלה אין היא נמצאת בכתובת אלא פעם אחת בלבד — ושם בוי"ו אחת.⁴⁶¹

בכתובת קיימת נטייה ברורה לכתוב מלא.⁴⁶² בולט כתיב מלא בוי"ד (הן לציון i הן לציון e)⁴⁶³ ולעתים אפילו לאחר אות-השימוש ב"ת⁴⁶⁴ ובצורת הנפעל.⁴⁶⁵ אבל נראה, שאין כאן עקיבות מוחלטת.⁴⁶⁶ גם חולם ושורוק כתובות מלא.⁴⁶⁷

נראה, שגם בשימוש בה"א-הידיעה אין עקיבות ברורה — היא באה לעתים עם השם ועם תוארו, כגון: המינתה הנאגדת (שורה 2), האפונין הגמלונין הנימכרין (שורה 4); לעתים רק עם התואר,⁴⁶⁸ כגון: אחוניות הבכירות (שורה 20), פול המצרי הנאגד (שורה 2), פול המצרי (שורה 20), דרך הגדולה ההולכת (שורה 18); אבל גם עם השם בלבד ולא עם התואר, כגון: התמרין אפסיות (שורה 5).⁴⁶⁹

ברשימות הארוכות שבכתובת מחוברים הפרטים המגויים תמיד עם וי"ו-החיבור — כך ברשימות הפירות (שורות 1—5, 20, 23) וברשימות העיירות (שורות 9—10, 10—11, 11—12, 27—29).⁴⁷⁰ אבל בבבות אין וי"ו אלא באחרונה (מן הדרום... מן המערב... מן הצפון...).

456 ראה: קוטשר, שם, עמ' 253.

457 היבשיין (שורה 4), דירכתה (שורה 14), דיתיר (שורה 15) — כשם שהן כתובות בראש המלה (או עם וי"ו-החיבור), וברור שהן משמשות כעיצור.

458 דהיינו, הדיפטונגים יו או י: אפסיות (שורה 5), עיון (שורה 16), קיסרין (שם), אחוניות (שורה 20).

459 נווה (שורה 10 — ראה לעיל, הערה 220), צוורנה (שורה 25), פנטאקומוותה (שורה 28).

460 חיוורתה (שורה 6); ראה סוקולוף, שם, עמ' 32. 461 חיי (שורה 21).

462 ראה: אפשטיין, מבוא לנה"מ, עמ' 1242 ואילך; סוקולוף, שם, עמ' 30 ואילך.

463 כגון: קישואין (שורה 1), היתיר (שורה 10), מיורח (שורה 8), מידבר (שורה 18) ועוד; פירות (שורות 1, 21); וכאלה עוד.

464 כגון: ביתחום (שורה 9), בישאר (שורות 19, 24) — אבל: בתחום (שורות 10, 11, 27), בשאר (שורות 1, 21); וכאלה עוד. 465 כגון: נימכרין (שורה 4, פעמיים).

466 ראה, למשל: מתקנין (שורה 24), מתאסרין/מתעסרין (שורות 1, 19, 21, 22); וראה לעיל, הערה 464. וכן: קסרין (שורות 22, 23) — קיסרין (שורה 25), קיסרין (שורה 16); אלו (שורות 21, 23) — אילו (שורה 5).

467 כגון: תנוכה (שורה 3), תורמסין (שם), בוצרה (שורה 17) ועוד. אבל ראה שמשמין (שורות 3, 20), כמן (שורות 3, 23).

468 ראה: מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, עמ' 55—56. וראה כעת: א"א אורבך, תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 305, הערה 3, והספרות הרשומה שם.

469 סגל, שם (ראה גם: העיירות אסורות — שורה 11, וראה שורות 9, 27, והשווה שורה 10).

470 לעומת זה חסרה וי"ו-החיבור בכמה מקרים בברייתא דתחומין (ראה: דור, שורה 13; וראה שורות 17—18 — ואפשר שדברים כגו — ראה לעיל, עמ' 129, והערה 279 שם; ואולי עוד). ספקות מתעוררים גם במקומות אחרים, אבל נראה, שיש לסמוך על הדירות הופעתה של הוי"ו ולהכריע על פיה; ראה לעיל, הערות 205, 365.

ומן המיזרח... שורות 6—8). וכן יש כנראה שימוש בוי"ו כניגוד וכמשלים⁴⁷¹ (ראה: והפתחלה לעולם — שורה 5; ופילי דכפר זמרין וכו' — שורה 8; ורבי היתיר כפר צמח — שורה 10; וראה גם: וכל מה שקנו ישראל — שורה 12; ואם יש מקום שקנו אותו ישראל — שורה 26; וכאלה עוד).⁴⁷²

ז. הזמן

בתוכנה של הכתובת הארוכה, שהוא בעיקרו העתקה מן המקורות הספרותיים,⁴⁷³ אין משום רמז לזמנה,⁴⁷⁴ אבל נראה ברור, שהטקסט אינו קדום לסוף תקופת אמוראי ארץ-ישראל. אמנם השם היחיד המוזכר במפורש הוא 'רבי' (שורה 10 — ר' יהודה הנשיא⁴⁷⁵ — ראשית המאה השלישית) — אבל כבר ראינו, שכמה מן ההלכות שבכתובת מקורן במאמרי אמוראים שבירושלמי,⁴⁷⁶ ביניהם ר' מנא⁴⁷⁷ וכנראה גם בן-דורו הצעיר ר' חייא

471 ראה: אפשטיין, מבוא לנה"מ, עמ' 1050 ואילך (ושם, עמ' 1090).

472 מן הראוי לציין גם לכתוב הארצישראלי: אי כן — שורה 25 (כרגיל באורח עקיב בכתבי-יד הטובים — ראה כבר ר"ז פרנקל, מבוא הירושלמי, ז סע"ב; פורת, לשון חכמים, עמ' 196; סגל, דקדוק לשון המשנה, עמ' 38, 158 — אבל ראה גם: רוזנטל, לשונות סופרים, עמ' 311, הערה 139). וכן לכתוב: תרנגולה — שורה 22 (הרגילה בכתבי-יד הטובים בארמית ובצורת הרבים בעברית; ראה למשל, כ"ק, פסחים פ"ד מ"ז: תרנגולים — תרנגולות וכך רגיל בכ"ק ובכ"פ ועוד); אבל ראה שורה 16.

ולבסוף יש לציין את חוסר העקיבות שבכתובת בכתבן של כמה מן המלים הכתובות בכתב הארצישראלי המובהק (מתאסרין/מתעסרין; דמיי/דמי; ביתחום/בתחום; ובישאר/ובשאר; קיסרין/קסרין; אילו/אלי; [קסטלה/קסטרה?] ועוד — ראה לעיל, הערה 459 ואילך) — משמע לכאורה, שלא היתה אחידות גמורה כנראה גם לא מעיקרא בשעה שכתב זה היה חי ונהוג למעשה. ומכאן שאפשר שגם בכתבי-יד הקדומים אין חוסר העקיבות בכתב עדות תמיד דווקא — כפי שנוטים להניח — ל'שחיקתן' של הצורות המקוריות הקדומות והחלפתן ההדרגתית בצורות המוכרות לכותב (ראה לעיל, הערות 414—415), אלא שצורות-כתיב שונות נהגו זו בצד זו (ראה עוד להלן, הערה 497).

473 המפתח הריאלי היחידי שבטקסט היה אולי יכול להיות תיאור שערי העיר בית-שאן וסביבתה (שורות 6—9), אבל אין לנו מקורות היסטוריים להשוואה ולקביעה כרונולוגית (ראה לעיל, עמ' 117).

474 אין גם לדעת אם הטקסט משקף עוד את המציאות — הגיאוגרפית, החקלאית וכדומה — בזמן שנקבעה הכתובת, או שמא אין כאן אלא העתק של מקור ספרותי קדום יותר (ראה לעיל, עמ' 94). מכל-מקום, עצם הנושא — הלכות שביעית ומעשרות — נראה ודאי שנהגו בימיו (ראה לעיל, עמ' 145, הערה 411).

475 ראה: אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, עמ' 229 (וראה לעיל, הערה 74).

476 ראה לעיל, עמ' 139, והערה 375 שם.

477 'וכל מה שקנו ישראל נאסר' (שורה 12) = 'אמר ר' מנא הדא דאת אמר בראשונה אבל עכשיו יש עיירות אחרות' וכו'; ראה לעיל, עמ' 127, והערה 271 שם.

בר אדא,⁴⁷⁸ שהוא מן אחרוני אמוראי ארץ-ישראל (דור ה'—ו),⁴⁷⁹ דהיינו, סוף המאה הרביעית. ומכאן שאין להקדים את הכתובת למאה החמישית. נראה, שגם לשונה של הכתובת⁴⁸⁰ וכן קשריה האפשריים עם ספרות-המעשים⁴⁸¹ מקרבים אותנו לזמן שלאחר תקופת האמוראים.⁴⁸² ובאשר לכתב של הכתובת, אנו עומדים בתקופה של חלל פאליאור-גראפי ריק שבין המגילות הגנוזות ובין ראשוני כתבי-היד העבריים המתוארכים,⁴⁸³ ובו בלבד אין משום הכרעה.⁴⁸⁴

בית-הכנסת שבו נחשפה הכתובת הוא מן הטיפוס המכונה 'מאחר'⁴⁸⁵ — ואף-על-פי שאין עדיין קריטריונים ברורים לקביעת זמנם של מבנים אלה,⁴⁸⁶ נוטים בדרך-כלל להניח, שהם

478 'ויש אוסרין בולבסין הלבנין הבאין מהר המלך' (שורה 24) = 'ר' חייא בר אדא אמ' בלבנין'; ראה לעיל, עמ' 132.

479 ונראה, שהוא השני בשם זה (ראה גם: אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 392), דהיינו, בן הדור האחרון לאמוראי ארץ-ישראל; ראה ר"ז פרנקל, מבוא הירושלמי, נה ע"א; ושם, פב ע"ב.

480 ראה לעיל, עמ' 146 ואילך, והערה 427 שם.

481 ראה לעיל, עמ' 143.

482 ונראה, שלתקופה זו (המאות ה'—ה') יש לייחס את גידולה של ההתיישבות היהודית בעמק בית-שאן (ראה לעיל, עמ' 90; וראה גם: צורי, סקר, סוף עמ' 198). בתקופה זו גדלה העיר והפכה לאחת הערים החשובות בארץ-ישראל, ונעשתה בירתה של *Palaestina Secunda* (ראה: אבי-יונה, גיאוגרפיה, עמ' 75). מכאן ואילך היו הגליל היהודי ועמק בית-שאן יחידה אדמיניסטרטיבית אחת, והעיר בית-שאן 'בירת הגליל' (כך היא מכונה במחצית השנייה של המאה ה'; ראה: Rowe [לעיל, הערה 171], עמ' 52). טבריה ממשיכה את מעמדה כבירתם של היהודים ומושב הסנהדרין (ראה לעיל, הערה 30), ואילו בית-שאן היא העיר הגדולה וביירתם המינהלית. בתקופה זו נמשכו כנראה יהודי הגליל אל סביבות הבירה החדשה, כאשר ההתיישבות החדשה בעיר (?) ובאיזור מהווה מעין שלוחה דרומית לריכוזי היהודים שבגליל (אבל ראה אבי-יונה, סקיתופוליס [לעיל, הערה 1], עמ' 60).

483 ראה: מ' בית-אריה, קרית ספר, מג (תשכ"ח), עמ' 411; וכעת גם: אנציקלופדיה עברית, כו (תשל"ד), עמ' 629.

484 עד כמה שידוע לי לא נעשתה עדיין שום עבודה פאליאוגראפית שיטתית בכתובות בתי-הכנסת שמספרן הולך וגדל בשנים האחרונות. מכל-מקום, אנשי מקצוע נמנעו מלהביע דעה על זמנו של הכתב. ראה עוד להלן, הערה 497.

485 ראה בדין-והחשבון של התופרת, הגב' פ' ויטו, שב'עתיקות' הנ"ל (הערה 23).

486 ככל שמתרבים שרידי בתי-הכנסת מתברר יותר גיוונם הארכיטקטוני וההבדלים שבין מבנה למבנה, ומתרבות הבעיות המקשות על סידורם הכרונולוגי. כבר לפני שלושים שנה כתב פרופ' סוקניק המנוח (קובץ החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, תש"ה, עמ' 32): 'יש לעיין מחדש בתוצאות שכבר הגיעו אליהן'; ראה גם: י' ידון, קדמוניות, ה (תשל"ב), עמ' 37; וראה מה שכתב פרופ' אבי-יונה ו"ל בסקירתו הקצרה: *'Ancient Synagogues', Ariel, XXXII (1973)*, pp. 38–41. ואף-על-פי שהדברים מכוונים בעיקר לבתי-כנסת מן הטיפוס הקדום, כוחם יפה גם למאחרים.

שייכים למאות הה'—הז' 487. ברצפות הפסיפס שבתוך אולם בית-הכנסת אובחנו כנראה שלושה שלבים, ואילו הנארקס ורצפתו שבה נקבעה הכתובת שייכים כנראה לשלב השלישי, 488. דהיינו, שלבו האחרון של הבניין שעבר תיקונים והוספות במשך ימי קיומו. העובדה שאין בפסיפסים (גם לא בקדומים שבתוך האולם) דמויות כלשהן 489 וכן הדגם הגיאומטרי הפשוט שמסביב לכתובת 490 מצביעים על-כך שכנראה אין להקדים את הכתובת למאות השישית—השביעית. לתקופה מאוחרת זו שייכים כנראה גם מעט הממצאים שנתגלו בשטח ובסביבה הקרובה. המטבעות הבודדים שנמצאו בשטח בית-הכנסת עצמו שחוקים לגמרי, אבל נראה שגם הם, בדומה לחרסים המעטים שנמצאו במקום, שייכים לתקופה הביזאנטית המאוחרת. 491. ראינו שמטמון מטבעות-הזהב שנתגלה בסביבה הקרובה קשור כנראה לבית-הכנסת, 492. ותאריכם של אלה מגיע עד לסוף המאה השביעית. לאור נתונים אלה נראה לכאורה, כי הכתובת שייכת לשלבו האחרון של בית-הכנסת שהוא מן המאוחרים בין בתי-הכנסת העתיקים וכי יש לשייך אותה למאה הז', בערך, 493. סמוך לכיבוש הערבי—לפניו או לאחריו. 494. ואם אמנם נכונה השערת החופרת, שבית-הכנסת

487 ראה, למשל, מ' אבי-יונה ו' יבין, קדמוניות ארצנו, עמ' 236; ג' פרסטר, 'בתי-כנסת עתיקים בארץ-ישראל', קדמוניות, ה (תשל"ב), עמ' 40—41.

488 ראה: עתיקות הנ"ל (הערה 23), עמ' 102.

489 תופעה המתאימה כנראה לבתי-הכנסת המאוחרים ביותר; ראה: מ' אבי-יונה, *Bulletin* (לעיל, הערה 54), עמ' 34—35.

490 ראה: M. Avi-Yonah, *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine*, III (1934), pp. 66, 71.

491 ראה: עתיקות הנ"ל (הערה 23), עמ' 104. 492 ראה לעיל, הערה 22.

493 תקופת הפריחה של אמנות הפסיפס בארץ היתה כנראה במאה ה', ושרידים מיצירות-פאר אלה נחשפו גם בבית-שאן עצמה, כגון זו שבמנזר על-שם סנט מרי (ראה: G. M. Fitzgerald, *A Sixth-Century Monastery at Bet Shean*, Philadelphia 1939), אבל גם עוד בתקופה מאוחרת הרבה אנו שומעים על 'פסיפסין'. . . ורופסין בהן חצרותיהן בארץ ישראל' (פירוש הגאונים לס' טהרות, מהדורת אפשטיין, עמ' 97—98).

494 מסוף התקופה הביזאנטית ואילך תכפו בזה אחר זה גורמים שונים להצרת פעילותן של קהילות ישראל בארץ: שמדות שגורה 'מלכות אדום' (ראה: פירקי בן באבוי, גנזי שכטר, ב, עמ' 551, 555, ועוד; תש"ג אסף, תרפ"ט, ראש עמ' 126; וראה: J. Mann, *HUCA*, IV, pp. 241 ff.); ומה שכתב פרופ' א' אורבך בערוגת הבושם, ד, עמ' 65—66; וראה גם: ש' שפיגל, ספר-היובל לוולפסון, עמ' רנח-רס, והספרות שנרשמה בידי ע' פליישר, תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 41; התקוות והאכזבות הקשורות לכיבוש הפרסי; הכיבוש הערבי ותוצאות ההרס של המלחמה (גם באיזור בית-שאן, אלא שהשיקום היה כאן מהיר); רעידות אדמה ועוד; אבל לא הוברר עדיין כראוי לאיזה מן גורמים אלה יש לייחס השפעה מכרעת ליירידת כוחן הרוחני ולחורבן הפיזי של קהילות ישראל (ראה גם: ש' קליין, ציון, ב, תר"ץ, עמ' 21; הנ"ל, תולדות הישוב היהודי בארץ-ישראל, עמ' 36).

'נהרס על-ידי רעידת אדמה', ⁴⁹⁵ אפשר שהיה עוד בשימוש עד לשנת 748/9 — שנת רעידת האדמה הגדולה שגרמה לחורבנו של קהילות ישראל בארץ. ⁴⁹⁶ וייתכן, שגם הבחינה הפאלי-אוגראפית יש בה משום סעד לתאריך מאוחר זה. ⁴⁹⁷

וגראה, שעם הכיבוש הערבי ובסמוך לאחריו לא חלו שינויים מפליגים בדפוסי החיים בארץ-ישראל — האדמיניסטרציה נמשכת בדפוסי הביזאנטיים, השפה היוונית שומרת על מעמדה, המטבעות הביזאנטיים מוסיפים לצאת ואין סימנים לערביוזאציה של סדרי החיים בארץ. גם יהודי ארץ-ישראל לא ראו כנראה בכיבוש דווקא מאורע שיש בו משום פתיחה של תקופה חדשה (ראה לאחרונה: ע' פליישר, ציון, לו, תשל"א, עמ' 110; ועיי"ש, עמ' 227—228); ואם אמנם נמשכה בארץ היצירה הרוחנית עד 'סוף ימי ביצנץ' (ראה, למשל, אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 334), אין סיבה להניח, שדווקא כאשר 'באו ישמעאלים והניחום לעסוק בתורה' (פירקוי בן באבוי; שם, עמ' 552) פסקה תורה מארץ-ישראל. המפנה היה אטי, ועיקרו כנראה במאה ה'ח' כאשר חברו גורמים שונים — חיצוניים ופנימיים — לירידת כוחה של היצירה הארצי-ישראלית, ובסמוך לכך מלחמתם של רב יהודאי גאון ותלמידיו במסורת ההלכה הארצישראלית וראשית השתלטותה של הספרות והמסורת הבבליות.

495 ראה: עתיקות הנ"ל (הערה 23), עמ' 104.

496 ראה: מ' מרגליות, 'תעודה חדשה על צום הרעש', תרביץ, כט (תש"ך), עמ' 339 ואילך.

497 אף-על-פי שאין לנו קריטריונים פאליאוגראפיים ברורים (ראה לעיל, הערה 484) קשה להתאפק מלהעיר על הקירבה והדמיון המרובה שבין הכתובת ובין כתבי-היד הקדומים שבגניזה, הן מבחינת הכתיב (ראה לעיל, עמ' 146 ואילך, והערה 472 שם) הן מבחינת הכתב (ראה לעיל, הערות 48—52; וכאלה עוד הרבה). ואם אמנם יתברר, שאין להקדים את הכתובת שלנו למאה ה'ו' אפשר שכבר אין אנו רחוקים מזמנם של הקדומים שבין שרידי ספרות ארץ-ישראל שבגניזה (משנה, ירושלמי, מדרשים, פיוטים, מעשים ועוד) ובמיוחד מן הפאלימפססטים שביניהם, וייתכן שצדק דווקא אלה שהעזו והפריזו בקדמותם. בהשפעת ראשוני התעודות שבגניזה וראשוני כתבי-היד המתארכים נוטים בדרך-כלל שלא להקדימם למאה ה' (כך כבר ד' קריפמן, השלוח, ב, עמ' 428; ולאחרונה: S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, I, 1967, pp. 18—19; וראה הנ"ל, ספונות, יא, עמ' יב, הערה 4). ברם, ההערכות שישודן רק בחזותם של כתבי-היד לא נבדקו כלל באופן שיטתי (ראה, למשל: ל' גינצברג, גנוי שכטר, א, עמ' 430: 'לא ראיתי כ"י עתיק כמוהו בין שרידי הירושלמי ולא רחוק שנכתב זה יותר מאלף שנים' — אבל הוא עצמו פרסם כבר קודם לכן קטע אחר מאותו דף עצמו ב'שרידי הירושלמי' שלו! ובוודאי שיש גם עתיקים הימנו). גם חוקרים שביססו את מחקריהם על 'אבות טקסטים' שבגניזה קיבלו הנחות אלו ללא בדיקה כלשהי. ראה, למשל: י' קוטשר, ספרי-יובל לח' לילון, עמ' 249, בהכללה על קטעי הגניזה ב כ ל ל: 'לכל המוקדם מסוף האלף הראשון לספירה', וזאת בהסתמך על אפשטיין, ספרי-יובל לא' מרכס, סוף עמ' כד: 'הכתב הוא ישן בערך מן המאה העשירית' — אף-על-פי ששם הכוונה לכתב-יד אחד מסוים (שכעת ידועים ממנו קטעים נוספים) שאינו מן הקדומים ביותר דווקא; ומהרי"ן אפשטיין עצמו, שבדרך-כלל זהיר מאוד בקביעת תאריכים, מעיר, למשל, על קטע ירושלמי פאלימפססט (קוקובצב — וכנראה יש ממנו עוד): 'ב ו ד א י מן המאה התשיעית! (מבוא לנה"מ, עמ' 938; והוא היה בקיא מאין כמוהו בקטעי גניזה משנה, ירושלמי וכו'); להערת אלוני בספרי-יובל לאלבק, עמ' 32, הערה 12, ראה מבוא לנה"מ, עמ' 1305 [לעמ' 167]. גם בקשר

הכתובת שייכת כנראה לאחת התקופות העלומות ביותר בתולדות ישראל, דהיינו, לסוף התקופה הביזנטית וראשית השלטון הערבי בארץ-ישראל. בכל הנוגע לארץ-ישראל שלאחר תקופת האמוראים וביטול הנשיאות ועד לקראת סוף תקופת הגאונים חסרים אנו כל מסגרת כרונו-לוגית ואין לנו ידיעות על שלשלת 'הנשיאים והגאונים וראשי ישיבות בתי דינים והחכמים ומרי דת ודין משפחת רבינו הק[דו]ש זק"ל.⁴⁹⁸ אמנם מתברר יותר ויותר שהיצירה הארץ-ישראלית המקורית נמשכה והתפתחה בתחומים שונים — מדרשות, פיוטות, מעשים, רזים, מסורה ולשון — אלא שחסרים אנו סדרי המעשים והזמנים. טיפין טיפין הולכות ומתגלות ידיעות על היישוב היהודי בארץ-ישראל ועל יצירתו הרוחנית — תחילה על-ידי השרידים שעלו מן הגניזה וכעת על-ידי ממצא ארכיאולוגי-ספרותי זה. יש לקוות שתגלית זו ראשונה היא לשורת תגליות העתידות להוסיף ולהבהיר את שנותר סתום בכתובת שלנו.⁴⁹⁹

לקטעי-הפאלימפסטט הארצישראלים הקדומים נאמרו השערות שונות, החל מן המאות העשרית — הששית — עשרה, כפי ששיער רש"י שכטר שטיפל בהם לראשונה (ראה: Lewis & Gibson, *Palestinian and Syrian Texts*, London 1900, מבוא, עמ' xix, xii), ועד למאה השמינית כפי שהניחו אחרים (כגון ר"ח ילון בשמו של מ' זולאי; ראה: מבוא לניקוד המשנה, עמ' 14, הערה 13. וראה לאחרונה: J. Revell, *Hebrew Texts with Palestinian Vocalization*, Toronto 1970, p. 110, ומה שכתב עליו י' יהלום, קרית ספר, מט (תשל"ד), עמ' 216; וראה גם: ג' אלוני, קטעי גניזה של משנה, תלמוד ומדרש מנוקדים בניקוד א"י, ירושלים תשל"ד, מבוא, עמ' 4). וייתכן, ששרידי כתבי-יד קדומים אלה שנמצאו בגניזה הם צאצאיהם הקרובים של אותם 'ספרים שלמשה ושלמקצת תלמוד גנוזין' מן התקופה הביזנטית שהיו בידי בני ארץ-ישראל לאחר הכיבוש הערבי (ראה: ש' שפיגל, ספר-היובל לוולפסון, עמ' רמה; ועמ' רנו, והערה 18 שם).

ואין זה מפליא, שבגניזת קהיר נגנזו שרידים בלויים מאותם כתבי-יד קדומים שהגיעו גם לידינו של הרמב"ם במצרים 'כתוב על גוילים כמו שהיו כותבין קודם לזמן הזה בקרוב חמש מאות שנה' (הלכות מלוה ולוה טו: ב). גם אם אין כאן תאריך של ממש — 'בקרוב' — אין סיבה לפקפק בקדמותם של כתבי-יד אלה, שהרי — כפי שמזכירני ידידי מר ד' רוזנטל — עוד במאה הט"ז היה מצוי בצפת כתבי-יד של המשנה מתקופה קדומה זו: ד"א תס"ב! (ראה מבוא לנה"מ, עמ' 1284). וכבר אין כתבי-יד קדומים אלה — ובמיוחד הפאלימפסטטים — רחוקים מן הזמן 'כשבאו ישמעאלים וכו' והיו [בני א"י] לוקחין ריק מן הגוים שעשו לכתוב בהן ספרי עב[וד]ה [זרה] כתיאורו של פירקוי בן באבוי, שחי כמאה וחמישים שנה לאחר הכיבוש הערבי (גנזי שכטר, ב, עמ' 561—562). מובן שדברים אלה אינם יוצאים מגדר של הרהורים בעלמא, ולא באתי כאן אלא להעיר על נקודת-מגע אפשרית ולעורר לבדיקה שיטתית וקפדנית.

J. Mann, *The Jews in Egypt and Palestine under the Faṭimid Caliphs*, II, London 1922, p. 50. ואף-על-פי שאפשר שנתגלה 'זכר לכעין "איגרת רב שרירא" לגאונות ארץ ישראל' לסופה של התקופה (ראה: ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 26), אין זו עדיין אלא זכר ורמז לתקופה לתגליות נוספות.

⁴⁹⁹ יש לקוות שבעונת-החפירות הבאה, המתוכננת לחשיפתם של יתר שרידי בית-הכנסת, יתגלו נתונים נוספים לקביעת זמנה של הכתובת.

רשימת שמות המקומות שבתובת
לאחר שמהם צוין מספר השורה (השורות)

11	*זיוון (תחום נווה)	15	*אולי רב־תה
	זימרה — ראה רקם טרכון זימרה	27	*אזילין (תחום סבסטי)
	זרד — ראה נחלה דורד	17	איגר סהדותה
12	*חנותה ארעייתה (תחום צור)	11	*איגרי חוטם (תחום נווה)
12	*חנותה עלייתה (תחום צור)		אייתה — ראה קובעייה דאיתה
10	*חספייה (תחום סוסיתה)	27	*איקבין (תחום סבסטי)
11	*חרבתה (תחום נווה)	12	*אמון (תחום צור)
17	חשבון	28	*ארבגורין (תחום סבסטי)
	טביתה — ראה פנדקה דטביתה	13	ארץ ישראל
	טרכון זימרה — ראה רקם טרכון זימרה	13	אשקלון, פורשת
17	יבקה	18	— גנייה ד
10	*יערוט (תחום סוסיתה)	17	בוצרה
28	*יצת (תחום סבסטי)	12	*ביברה (תחום צור)
	ירכתה — ראה ממציה דירכתה	14	*[ב]ית זניה
	יתיר — ראה סחרתה דיתיר	16	*בית סבל
14	*כבר[תה]	15	*בית עיט
	כוריים — ראה מלתה דכוריים	8, 6, 1	בית שאן
8	*כפר זמירין	27	*בלעם עלייתה (תחום סבסטי)
28	*כפר יהודית (תחום סבסטי)		בצאל — ראה נחלה דבצאל
10	*כפר יחריב (תחום סוסיתה)	12	*בצת (תחום צור)
27	*כפר כסדיה (תחום סבסטי)	15	*ברשתה
28	*כפר מייה (תחום סבסטי)		גיאה — ראה רקם דגיאה
26	כפר סבה	14	*גיאתו (עצמה)
10 (פעמיים)	*כפר צמח (תחום סוסיתה)	14	ראש מי גיאתו
	(*) כפר קרנוס 7 (פעמיים)		גלילה — ראה קסטרה דגלילה
11	*כרכה דבר הרג (תחום נווה)		גנייה דאשקלון — ראה אשקלון
16	*כרכה ד[בר ס]נגורה	11	*גשמי (תחום נווה)
	לבייה — ראה פנטאקומוותה (?)	26, 13	דור
29	*מונרית (תחום סבסטי)	28	דותר (תחום סבסטי)
12	*מוה — היא קסטלה (תחום צור)	9	*דמבר — [עיון ?] (תחום סוסיתה)
27	*מזחור (תחום סבסטי)		דנב — ראה רנב
13	מיגדל שרושן, חומת	18	דרך הגדולה ההולכת למידבר
18	*מלח רזיה	25	הר המלך
15	*מלתה דכוריים		זיוה — ראה מלח רזיה (דזיוה ?)

* שמות המקומות שלא מצאתי במקורות התלמודיים מחוץ לכתובת ומקבילותיה — ואינם שמות מקראיים ברורים — צוינו בכוכב.

28	*פרדיסלייה (תחום סבסטי)	14	*מִמְצִיחַ דִּירְכָתָה
25	*צוֹרְנָה (ז)	16	*מִסְבַּ סַפְנָחָה
11	צוֹר	10	(*) נוֹב (תחום סוסיטה)
11	*צִיר (תחום נווה)	10	נווה
11	*צִיר (תחום נווה)	15	*[נחל]ה דְּבַצָּל
27	*צִיר (תחום סבסטי)	17	נחלֶה דּוֹרֵד
14	*קוֹבְעִיָּה דְּאִיִּיתָה	17	*גִּימְרִין
16	קִנָּת	15	*גִּיקְבָּתָה דְּעִיּוֹן
	קִיסְרִיּוֹן — רֹאה תִרְנַגּוּלָה עֲלִיָּה	27	סבסטי
25, 23, 22	קִיסְרִין, קִסְרִין	9	סוסיטה
	קִסְטָלָה — רֹאה מוֹה	15	*סִחְרָתָה דִּיתִי[ר]
14	(*) קִסְטָרָה דְּגִלִּילָה		(סְכוּתָה ז', פִּילִי ד' 7)
	קִסְרִין — רֹאה קִיסְרִין		סִגְגּוּרָה — רֹאה כִּרְכָּה דְּבֵר סִגְגּוּרָה
	רֹאשׁ מִי גִיֹּאֲתוֹ — רֹאה גִיֹּאֲתוֹ		סַפְנָחָה — רֹאה מִסְבַּ סַפְנָחָה
12	*רֹאשׁ מִיָּה (תחום צור)	9	*עִיגּוּשׁ (תחום סוסיטה)
	רִזְיוֹה — רֹאה מִלַּח רִזְיוֹה	9	*עִינְחָרָה (תחום סוסיטה)
11	*רִנְב (תחום נווה)		עִיּוֹן — רֹאה דְּמִבְר עִיּוֹן, גִּיקְבָּתָה דְּעִיּוֹן
18	רְקַם דְּגִיָּאָה		עִיר — רֹאה צִיר
17	*רְקַם טִרְכוֹן זִימְרָה	13	עִכּוֹ
28	*שִׁילָתָה (תחום סבסטי)	25	*עִמְדוּתָה ז'
	שְׁלֹאָף — רֹאה פִּלְגָּה דְּשִׁלָּאָף	27	*עִנְגִּין (תחום סבסטי)
27	*שְׁפִירִין (תחום סבסטי)	12	*פִּי מְצוּבָה (תחום צור)
11	*שַׁצַּת (תחום צור)	29	*פִּלְגָּה (ז') דְּשִׁלָּאָף (תחום סבסטי)
	שְׁרוּשָׁן — רֹאה, מִיגְדֵּל שְׁרוּשָׁן	25	*פְּנִדְקָה דְּטִבִּיתָה
22, 16	*תִּרְנַגּוּלָה עֲלִיָּה [דְּקִיסְרִיּוֹן]	28	*פְּנַטְאָקוּמוּוּתָה [לְבִיָּה ז'] (תחום סבסטי)
		19	פְּנִיט

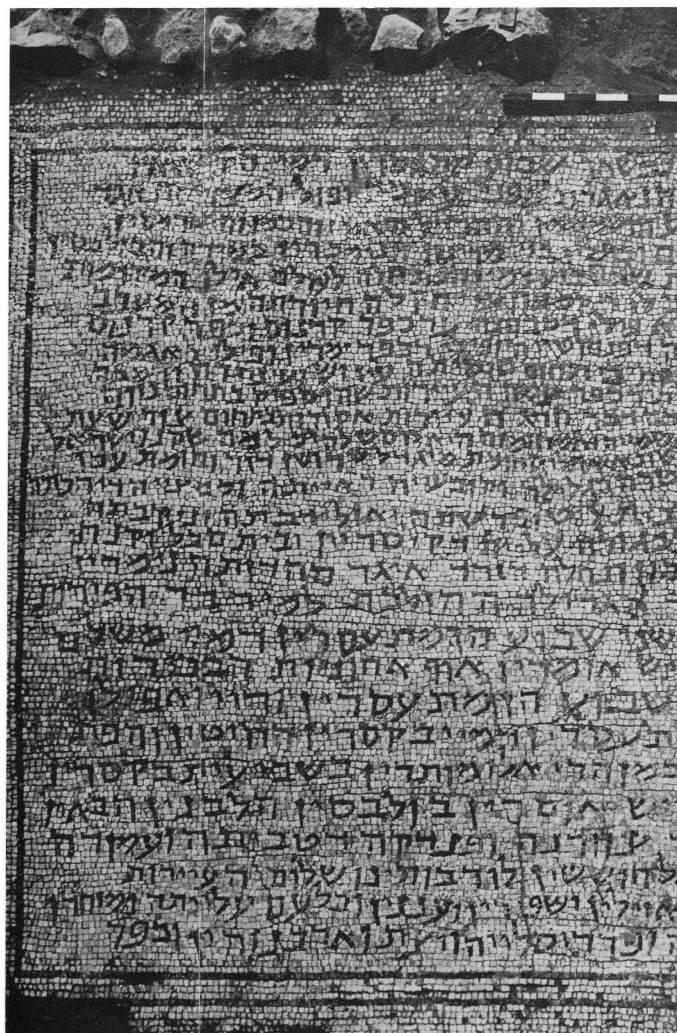
ה פִּירוֹת, הִירְקוֹת וְכֹד' ש ב כ ת ו ב ת

3	קִפְלוּטוֹת	22	חִיטִין	2	אֲבִטִּיחִין
3	קִצֵּעַ	3	חִרְדֵּל	20	אֲגוּזִין
4	שׁוּם	23, 5	יִין	23, 20, 3	אֹרֶז
3	שִׁיפָה	23, 3	כֶּמֶן	20	אֲחוּנִיּוֹת הַבְּכִירוֹת
23, 5	שֶׁמֶן	2	מִיגְתָּח	2	אֲסִטְפִּלִּינִי
20, 3	שְׁמִשְׁמִין	2	(מ) מִלְּפִסּוֹנוֹת	4	אֲפוּנִין גְּמִלוּנִין
3	תוֹרְמָסִין	20, 2	פּוֹל הַמְּצָרִי	4	בּוֹלְבָסִין
23	תִּמְרִין	22, 5	פֶּת	24	בּוֹלְבָסִין הַלְּבָנִין
5	תִּמְרִין אֲפִסִּיּוֹת	1	קִישׁוּאִין	4	בְּצִלִּין בְּנֵי מְדִינָה
				3	זִירְעוּנִין

לְצוּרֵךְ הַדְּפֶסֶת תְּצִלּוּם הַכְּתוּבָה הַשְּׁתֵּמֶשְׁנוּ בְּגִלוּפָה שֶׁאֵגָף הַעֲתִיקוֹת הוֹאִיל בְּאִדִּיבוֹתוֹ לְהַעֲמִיד לְרִשׁוֹתָנוּ.

סעיף	
1א	שְׁלום הפירות הללו אסורין בבית שאן בשביעית ובשאר שבוע מתאסרין דמי הקישואין
2	והאבטיחין והממלפפונות והאסטפליני והמינתא הנאגדת בפני עצמה ופול המצרי הנאגד
3	בשיפה והקפלוטות מן העצרת עד החנוכה והזירעונין והקצע והשמשמין והחרדל והאורז והכמן והתורמסין
4	היבשישין והאפונין הגמלונין הנימכרין במידה והשום ובצלן בני מדינה הנימכרין במידה והבולבסין
2א	5 והתמרין אפסיות והיין והשמן בשביעית בשביעית שני שבוע דמי והפת חלה לעולם אילו המקומות
6	המותרין סביבות בית שאן מן הדרום שהיא פילי דקמפון עד חקלה חזרתה מן המערב
7	שהיא פילי דזיירה עד סוף הרצפה מן הצפון שהיא פילי דסכותה עד כפר קרנוס וכפר קרנוס
8	כבית שאן ומן המזרח שהיא פילי דזבלייה עד נפשה דפנוקטייה ופילי דכפר זמרין ופילי דאגמה
9	לפנים מן השער מותר ולחוץ אסור העיירות האסורות ביתחום סוסייה עינוש ועינחרה ודמבר
ג	10 עיון ויערוט וכפר יחריב וגוב והספיייה וכפר צמח ורבי היתיר כפר צמח העיירות שהן ספיק בתחום נווה
ד	11 ציר וצייר וגשמי וזיון ורגב וחרבתה ואיגרי חוטם וכרכה דבר הרג העיירות אסורות בתחום צור שצת
12	ובצת ופי מצובה וחנותה עלייתה וחנותה ארעייתה וביברה וראש מייה ואמון ומוזה היא קסטלה וכל מה שקנו ישראל
ה	13 נאסר תחומי ארץ ישראל מקום שה[חזיקין] עולי בבל פורשת אשקלון וחומת מיגדל שרושן דור וחומת עכו
14	וראש מי גיאטו וגיאטו עצמה וכבר[תה] וב[ית] זניתה וקסטרה דגלילה וקובעייה דאיייתה וממצייה דירכתה
15	ומלתה דכוריים וסחרתה דיתי[ר] ונחל[ה] דבצאל ובית עיט וברשתה ואולי רבחה וניקבתה
16	דעיון ומסב ספנחא וכרכה דב[ר] ס[נ]גורה ותרנגולה עלייה דקיסריון ובית סבל וקנת
17	ורקם טרכון זימרה דמתחם לבוצרה יבקה וחשבון ונחלה דורד איגר סהדותה נימרין
18	ומלח רזיוה רקם דגיאיה וגנייה דאשקלון ודרך הגדולה ההולכת למידבר הפירות
ו	19 הללו אסורין בפניס בשביעית ובישאר שני שבוע הן מתעסרין דמיי משלם
20	האורז והאגוזין והשמשמין ופול המצרי יש אומרין אוף אחוניות הבכירות
21	הרי אלו בשביעית בשביעית ובשאר שני שבוע הן מתעסרין ודיי ואפילו
11	22 מן תרנגולה עלייה ולחוץ הפירות הללו מתעסרין דמיי בקסרין החיטין והפת
23	חלה לעולם והיין והשמן והתמרין והאורז והכמן הרי אלו מותרין בשביעית בקסרין
24	ובישאר שני שבוע הן מתקנין דמיי ויש אסרין בולבסין הלבנין הבאין
21	25 מהר המלך ועד איכן סביב לקיסרין עד צוורנה ופנדקה דטביתה ועמודה
ח	26 דורד וכפר סבה ואם יש מקום שקנו אותו ישראל חוששין לו רבותינו שלום העיירות
27	המו>ת<ות בתחום סבסטי איקבין וכפר כסדיה וציר ואזילין ושפירין ועננין ובלעם עלייתה ומזחרו
28	ודותן וכפר מייה ושליתה ופנטאקומוותה לבייה ופרדיסלייה ויצת וארבונין וכפר
29	יהודית ומונרית ופלגה דשלאף

סעיף	חטיבה
1 א	I
2	
3	
4	
5 א	
6	
7	
8	
9 ב	II
0 ג	
1 ד	
2	
3 ה	
4	
5	
6	
7	
8 ו	III
9	
10	
1	
2 17	
3	
4	
5 21	
6 ח	IV
7	
8	
9	

Additional Notes to 'A Halakhic Inscription from the Beth-Shean Valley' /

תוספות ותיקונים למאמרי 'כתובת הלכתית מבית-שאן' (תרביץ מג, תשל"ד, עמי 88 ואילך)

Author(s): י' זוסמן and Y. Sussmann

Source: *Tarbiz* / תרביץ, כרך מד, חוברת א/ד

pp. 193-195 תשרי-אלול תשל"ה

Published by: [Mandel Institute for Jewish Studies](#) / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23594973>

Accessed: 02/12/2014 12:15

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

תוספות ותיקונים למאמרי 'כתובת הלכתית מבית-שאן'

(תרביץ מג, תשל"ד, עמ' 88 ואילך)

מאת

י' זוסמן

עמ' 88, הערה 6. — כאן יש להזכיר כמובן גם את הברייטא שצינתי לה להלן בעמ' 148, הערה 431; אבל לא הבאתי את המעשה בר' חייא (אסת"ר פ"ב — ספר הישוב, עמ' 17, מס' ג) — ראה: ש' ליברמן, סיני, ה (תרצ"ט), עמ' תסד. — על יהודי בית-שאן ראה גם א' ביכלר, תקנות רבי (צוין בפנים, עמ' 100, הערה 74), עמ' 209–211.

עמ' 89, הערה 7, ד"ה [ושמא — עיר אחת בדרום. — ראה ש' ליברמן, ספרי זוטא, עמ' 123, הערה 167.

עמ' 91, הערה 22 (ועמ' 154, והערה 492 שם). — מיד לאחר פרסום המאמר בתרביץ הודיעני מר' איילי מקיבוץ עין הנצי"ב: 'בררתי עוד פעם את מקום מציאתם של מטבעות הזהב. הם נמצאו כ-100–150 מ' מצפון-מזרח לבית-הכנסת כ-30 מ' ממזרח לרצפת פסיפס של בניין גדול שעמד על ראש הגבעה'. תודתי למר איילי.

עמ' 96, הערה 47. — לחילופי ת-ח — אפשריים ראה גם שורה 18: ומלח רויזה (ראה גם להלן, לעמ' 125).

שם, הערה 48. — חילופי ד-ר; ברצוני להדגיש, שהכוונה לטעות גראפית ברורה של אומן הפסיפס, ולא לספק בקריאה שלנו ולא לחילוף אותיות אפשרי (ראה, למשל, רש"י שבת יב ע"ב, ד"ה סועד; וראה: ש' ליברמן, תרביץ, כז, תשי"ח, עמ' 187, והערה 44 שם).

עמ' 101, הערה 81. — סוסיטה — *ἵππος*; ראה גם: ש' קליין, דרך חוף הים, עמ' 5, הערה 3. שם, שם. — ל'תחום נווה' ראה גם: ש' קליין *JQR*, NS II (1911–1912), pp. 554 ff. שם, שם. — ר' שילה דנוה — ספר הישוב, א, עמ' 108 — ראה גם: אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 615. וראה גם יומא עח ע"ב: ר' אלעזר דמן גנוה (ודק"ס שם).

עמ' 106, הערה 104: עיירות — קריות. — אף-על-פי שאפשר להוסיף עוד ועוד דוגמאות, מן הראוי היה לציין לפחות לירושלמי מעשרות פ"ב, מט ע"ד: 'רוכלין המחזרין בעיירות... כגון אילין דכפר חנניה דנפקין וטרסין [כ"ל וכו']' — ש' ליברמן, תרביץ, כ, תשי"ח, עמ' 113; ש' רוזנטל, 'המורה', עמ' טז] ארבע וחמש קוריי'ן' וכו'; ו'קוריי'ן' אלה שבסביבות כפר חנניה שוב אינם אלא 'כפר חנניה וחברותיה' (תוספתא ב"מ ו, ג, ושי"ב).

ל'עיירות' ראה גם ספרי, במדבר, פיסקא קנד, מהדורת הורוביץ, עמ' 215, והג"ש; ביכורים ג: ב; וכאלה עוד: ל'קריית' ראה גם בבלי סוכה מד ע"ב: 'קרייתא אית לי וכרמיא אית לי' וכו' (והכוונה לכפרים חקלאיים בארץ-ישראל, ולא כר"ל גינצבורג [Geonica, II, p. 218] ואחרים; ואכמ"ל); ל'מדינה' ראה כעת תוספתא כפשוטה, גיטין, עמ' 778, ד"ה ברם.

עמ' 108, הערה 110, ד"ה נמצא. — ראה גם הערתו של ש' רוזנטל, תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 184, הערה 8. ולסוף הפסקה שם ראה כעת: פרקים, ב, ירושלים תשל"ד, עמ' 5.

עמ' 109, הערה 112 (ועמ' 145, והערה 409 שם). — ראה גם: א"ל סוקניק, ספר זכרון גולאק—קליין, ירושלים תש"ב, עמ' 138.

לעניין 'שלו' כפורמולה של ברכת סיום בספרות ארץ-ישראל העיר את תשומת לבי ד"ר ב' לרנר לקטע ירושלמי מן הגניזה (T-S F 17/16), סוף מס' משקין (סוף הסדר): '[של]ום' (כ"ה בכ"י, בוי"ו ולא בוי"ד כבשרידי הירושלמי, עמ' 207, שורה 28). — אבל נראה, שיש להשלים שם: 'זכינו להשלנים בשל]ום', כמו בקטע ירושלמי אחר (T-S 12/187), אותו קטע ישן פאלימפסטט (י"נ אפשטיין, מבוא לנה"מ, עמ' 935) שבשרידי הירושלמי, עמ' 185, שורה 10; וכך יש כנראה להשלים גם בקטע קידושין (סוף הסדר) שבשרידי הירושלמי, עמ' 238, שורה 31.

עמ' 111, הערה 122: רשימת הפירות. — ד"ר י' יהלום העיר את תשומת-לבי — ותודתי לו — על פיוט קלירי לטל שפרסם מ' זולאי ב'הארץ' מיום י"ד בניסן תש"ב (מבחר השבעים, עמ' ל) ובו רשימה ארוכה של שלושים וחמישה מיני פירות וירקות שנמנו שם קבוצות-קבוצות בשורה השלישית (האחרונה) של כל אחד משמונת בתי הפיוט. בדומה לכתובת שלנו תורם גם פיוט זה — כדבריו של זולאי — לידיעותינו מחיי היהודים בארץ-ישראל במאות הראשונות שלאחר חתימת התלמוד הירושלמי. אבל למרות הדמיון שבין שני מקורות ארצי-ישראליים אלה ומיני הפירות המופיעים בשניהם, אין ביניהם שום קשר ישיר — הדמיון הממשי היחיד הוא בקבוצה החמישית שבשורה 15 של הפיוט: 'שמשמין וחדלל וכמון וקצח', בדומה לשורה 3 של הכתובת שלנו.

זולאי מניח כדבר של ודאי שהמחבר לא 'ליקט לו את השמות מתוך ספרות שבכתב' ו'לפנינו קטע של ריאליות מתוך עולם המציאות של המחבר מעין צילום חלקי של השוק הארצי-ישראלי כפי שראהו עיני המחבר וכפי שנקראו הדברים בשמותם בפי העם'; אבל עדיין צריך עיון אם אמנם אין — לפחות גם — השפעת המקורות הספרותיים ברשימות אלו ובסידורן קבוצות-קבוצות, תוך כדי התאמת סדרי הפרטים לצורכי מקצב הפיוט וחרויו. ראה, למשל, הקבוצה הראשונה שבשורה 3: 'חטים ושעורים ועדשים' — כלשון המקרא (שם"ב יז: כח; יח' ד: ט — וראה בבלי עירובין פא ע"א) וכמה וכמה ברייתות (כגון ת"כ, בחוקות א: א, וש"ג; בבלי מנחות ע ע"ב, וש"ג; בבלי ביצה יד ע"ב [והשווה תוספתא שם ספ"א]; אדר"ג, נו"א, פי"ח, לד ע"א) ועוד; הקבוצה השביעית שבשורה 21 ופסחים ב: ו; וכאלה עוד.

אבל אם אמנם מציאות חיה עמדה לנגד עיני הפייטן בשבחו את כנסת ישראל כ'מפקירי שביעית' (שורה 16) — בדומה לשאר כל כינויי המקבילים, כגון: 'שבתות מקדשים' (שורה 1); 'רחוקי תרמית' (שורה 11); ועוד — לפנינו עדות נוספת לקיום שמיטה בארץ-ישראל לאחר חתימת הירושלמי; ראה להלן, עמ' 145, הערה 411.

[ראה כעת גם: צ"מ רבינוביץ, 'הארץ ופירותיה בפיוטי ינאי', ספר ברוך קורצווייל, תשל"ה, עמ' 275—282.]

עמ' 119, הערה 178. — ראה גם: S. Klein, *Beiträge zur Geographie und Geschichte* Galiläas, p. 61, n. 2.

ומן הראוי לציין, שכדברי כך פירש כבר החזון איש, וז"ל: 'נראה שלא הניחו עו"ב הכרכים שהניחו אלא הכרכים ותחומן ולא יותר וכו' והלכך אין לנו אלא מה שאמרו בגמ' "בית שאן" אבל לא שדות סביבותיה חוץ לתחומה וכו' ובשטח זה היו עירות הרבה ותפשת מרובה לא תפשת ואין לנו אלא ב"ש ותחומה' (חזון איש, זרעים, שביעית, סי' ג, ס"ק יט).

להערות 192, 219, 234. — לספרות נוספת בעניין תחומי נוה, סוסיתה וצור ראה כעת: P. Freimark, *Tosefta Schebiit*, Stuttgart 1971, pp. 193—195.

- עמ' 125, סוף סעיף ג: וכרכה דבר הרג. — (השווה: 'כרכה דב[ר]ס' נגורה' שבשורה 16 — בסביבה הלא רחוקה); אף-על-פי שבתצלום המצורף אפשרית גם הקריאה 'חרג', אבל במקור ובהעתקה המצוירת שנעשתה ממנו באגף העתיקות הה"א ברורה למדי; וראה לעיל, עמ' 96, הערה 47 ('ל'חרג' / 'הרג'?) ראה: תוספתא כפשוטה, נדרים, עמ' 419, והספרות הרשומה שם).
- עמ' 127, הערה 263: ואולי מזה — קסטלה וכו'. — כך כבר ש' קליין, 'דרך חוף הים', תרפ"ד, עמ' 11, הערה 5.
- עמ' 133, הערה 322. — וראה כעת: L. I. Levine, *Roman Caesarea (Qedem, II)*, Je-rusalem 1975, pp. 5–6, והספרות הרשומה שם.
- עמ' 137, סוף הערה 359. — ראה להלן, לעמ' 152, הערה 472.
- עמ' 141, הערה 381: גרסון קדום וכו'. — ראה גם הירושלמי כפשוטו, עמ' יג.
- עמ' 143, והערה 393 שם: מסורת מקומית בירושלמי. — ופשיטא שהזכרה מפורשת של שם המקום, בית-שאן, אינה מלמדת, שהדברים לא בבית-שאן נוסחו; ראה ש' ליברמן, ספרי זוטא, עמ' 131, הערה 22, והנ"ש.
- עמ' 145, הערה 410. — ראה לעיל, לעמ' 109, הערה 112.
- שם, סוף הערה 411. — ראה ערוך, ערך 'חל' (19); ערוך השלם, ג, עמ' 391, סע"א; ותוספות הערוך השלם, עמ' 183 סע"ב. וראה כעת תשובות ופסקים, מהדורת א' קופפר, עמ' 93, סוף סי' נא; ועצ"ע. — ראה גם לעיל לעמ' 111, הערה 122.
- עמ' 147, הערה 420. — למגן אבות של הרשב"ץ ציין כפר הר"ש ליברמן, תלמודה של קיסרין, ירושלים תרצ"א, עמ' 15, הערה 4.
- עמ' 149, והערה 437 שם: מעסר, עסר וכו'. — אף-על-פי שכתיב נדיר הוא (ראה: קוטשר, לשוננו, כה, עמ' 119, הערה 11), הוא נמצא לא רק במגילות (מגילת נחושת, DJD III, p. 284), אלא גם בכתב-יד המשנה (כגון בקטע גניזה עם ניקוד בבלי, CUL Or. 1080, I 37, ביכורים ב:ו: עיסורו).
- עמ' 150, למעלה: חולם. — צ"ל שורוק/חולם.
- עמ' 152, הערה 472. — וכן יש להעיר על יו"ד שוואית בראש המלה שנכתבת בכתובת באל"ף: איגרי חוטם (שורה 11) ואיגר סהדותא (שורה 17); כתיב זה רגיל להתחלף בכתב-יד של ספרות ארץ-ישראל (ראה, למשל, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 407, הערה 11).
- עמ' 154, הערה 492. — ראה לעיל, לעמ' 91, הערה 22.
- עמ' 155, הערה 497. — קוטשר, אבל ראה גם מה שכתב בלשוננו, כו (תשכ"ב), עמ' 172, והנ"ש בהערה 49.
- עמ' 156, הערה 497, ד"ה ואין. — מצרים (על 'הנוסחאות הישנות' המזרחיות של הרמב"ם ראה גם תשובות הרמב"ם, מהדורת בלוי, סי' רפט, סוף עמוד 543) ומשם הגיעו גם לאירופה עוד בזמנים מאוחרים יותר, כגון כ"י התוספתא של בעל פני משה 'אשר הובאה ממצרים'; ראה תוספתא כפשוטה, א, מבוא, עמ' יז.

The Inscription in the Synagogue at Rehob /

כתובת מבית-הכנסת של רחוב

Author(s): יעקב זוסמן and J. Sussmann

Source: *Qadmoniot: A Journal for the Antiquities of Eretz-Israel and Bible Lands* / *קדמוניות: כתב-עת לעתיקות ארץ-ישראל וארצות המקרא*, כרך ח, חוברת 4 (32)

1975 / תשל"ו pp. 123-128

Published by: [Israel Exploration Society](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23671631>

Accessed: 02/12/2014 12:48

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new form of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

בית-הכנסת של רחוב; החלק המערבי של הבימה; שים לב למדרגות ולשבר הסורג

נהרס ברעידת-אדמה. באשר לשינויים ולתיקונים שנעשו במבנה המקורי, עדיין אין בידנו נתונים מספיקים, ומשום כך מוטב להמתין לממצאים נוספים בעונות-החפירה הבאות.*

* וראה עוד: פאני ויטו, עתיקות, ז (תשל"ד), עמ' 100.

אמנם נחשפו ברובם בעונת-החפירות הראשונה, אך מותר להניח, כי בהמשך החפירות יחשפו חדרים הצמודים לבית-הכנסת, ובכך תושלם התמונה הכללית של המבנה. מכל-מקום, קטעים מספר של קירות נוספים כבר החלו להתגלות.

בית-הכנסת אינו יוצא דופן מבחינת מבנהו הכללי, אך דומה, שהיה בניין נאה, ובמיוחד חלקו הפנימי: האולם הראשי גדול יחסית (הוא גדול מזה של בית-הכנסת בבית-אלפא), והסידור הפנימי עשוי בקפידה; כל הר-צפות מכוסות בפסיפס צבעוני, ששיא מלאכתו היה בשלב השני של הבניין; הקירות מטויחים בטיח, ועליו עיטורים צבעוניים שונים; על התקרה היו תליות נברשות עשויות ברונזה וזכוכית; בין הבימה ובין אולם-התפילה הפריד לוח-סורג של שיש, ועליו גילוף של מנורה.

לאחר עונת-החפירות הראשונה עדיין אי-אפשר לתא-רך במדויק את שלושת שלבי הבניין, אך על-סמך הממצא בשטח יש יסוד לומר, שבית-הכנסת שימש במאות הד'—ה' לסה"נ. דומה, כי השלב השני הוא משלהי המאה הד' ומן המאה ה' לסה"נ, והשלב השלישי — משלהי המאה ה' ומן המאה ה' לסה"נ. עדיין אין בידנו די נתונים כדי לעמוד על זמן הקמתו של הבניין ועל תכנית שלבו הרא-שון. אשר לאחרית הבניין, אפשר לשער, שנהרס במאה ה' לסה"נ. בשטח לא נמצאו עקבות שריפה. מפולת הע-מודים ונתונים נוספים מעידים, כנראה, שבית-הכנסת

כתובת מבית-הכנסת של רחוב

יעקב זוסמן

1807 אותיות! היא גדולה לאין-שיעור מכל הכתובות שנתגלו עד כה ברצפות-הפסיפס, בין של בתי-הכנסת העתיקים ובין של מבנים אחרים. כך, למשל, היא גדולה פי שלושה ויותר מכתובת בית-הכנסת של עין-גדי, שנח-שפה לפני שנים אחדות ועד כה היתה הגדולה ביותר שנתגלתה בארץ.

נוסף על גודלה, נבדלת הכתובת שלפנינו משאר הכתובות גם מבחינת תוכנה. בדרך-כלל קשורות השורות הבו-דדות של הכתובות במבנה בית-הכנסת — דברי-הקדשה או דברי-ברכה לתורמים — או מונות את שמות החור-שים, המזלות וכדומה. רק בעין-גדי נמצאה כתובת הנוג-עת בקהל בכלל, ולא דווקא בבניין בית-הכנסת. והנה, הכתובת שלפנינו היא כל-כולה טקסט הלכתי, ובו סעי-פים-סעיפים של הלכות פסוקות, קצובות ומפורטות. הכתובת עוסקת בהלכותיהן של המצוות התלויות בא-

הכתובת שנתגלתה לאחרונה ברצפת-הפסיפס של בית-הכנסת ברחוב היא ללא ספק אחת התגליות הארכיאולו-גיות החשובות ביותר מן התקופה הרומית-הביזנטית שנעשו בארץ בשנים האחרונות. הכתובת מיוחדת במינה, הן בתוכנה, הן בגודלה והן בעצם היותה קבועה ברצפת בית-כנסת, ורבה חשיבותה מכל הבחינות — ארכיאולוגית, היסטורית, גיאוגרפית, ספרותית, הלכתית, לשו-נית ועוד. הכתובת, שנשתמרה במצב מצוין להפליא, בוודאי עוד תעסיק את החוקרים הרבה, איש-איש בתחום עיסוקו, ואין בדעתי אלא להציגה כאן לפני הקהל הרחב ולהעמידה בהקשר הספרותי וההלכתי המתאים.*

הכתובת מכילה עשרים ותשע שורות ארוכות, ובהן

* דיון נרחב בכתובת ראה: י' זוסמן, תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 88—158.

בתקופת התלמוד: טבריה של המאה ה' לפני סה"נ. הנו-
סח שלפנינו אינו תלוי במסורת-הנוסח של כתבי-היד,
שדרכם הגיעה אלינו הספרות התלמודית הארצישראלית,
לית, ולא עבר דרך קולמוסיהם של סופרים, מעתיקים
ומגיהים למיניהם, ומשום כך הוא חשוב ביותר לביקורת
הטקסט התלמודי. חשובים במיוחד הכתיב הארצישראלי
המובהק וגירסאותיהם המקוריות של השמות הגיאוגר-
פיים המרובים, שני תחומים שהיו מועדים לטעויות-מע-
תיקים ולהגהות-לומדים. יתירה מזו, לפנינו, כפי הנראה,
עיבוד של התלמוד הירושלמי, ולא העתקה סתם, ובכך
תרומה חשובה לידיעותינו על הספרות הארצישראלית
בתקופה שלאחר חתימת התלמוד הירושלמי, תקופה
שידיעותינו עליה מעטות ביותר.

הכתובת אינה אלא רשימה מפורטת של פירות ושל
ירקות האסורים או מותרים באזורים מסוימים (סעיפים
א, ו-ז) ושל "עיירות" ומקומות אחרים האסורים או
מותרים (סעיפים ב-ה, ח). בסך-הכול נמנים בכתובת
כתשעים "עיירות" — דהיינו, יישובים חקלאיים כפריים —
ומקומות אחרים וכן כשלושים פירות. התחומים הנדונים

רץ, דהיינו, הלכות מעשרות ושביעית באזוריה השונים
של הארץ. בהתאם לכך אפשר לחלקה לשמונה סעיפים,
שכל אחד מהם מוקדש לאיזור מסוים. רוב-רובו של
הטקסט ידוע לנו מן המקורות התלמודיים: הוא נמצא
בתלמוד הירושלמי (דמאי פ"ב ושביעית פ"ו), ובחלקו
גם במקורות התנאיים (תוספתא שביעית פ"ד וספרי דב-
רים, פיסקה נא). חדשים הם רק הסעיף האחרון וחלק מן
הסעיף הראשון, דהיינו, התיאור הטופוגרפי המדויק
של שערי העיר בית-שאן וסביבותיה הקרובות, המופיע
בתלמוד הירושלמי בקיצור נמרץ בלבד. אמנם אין הכתו-
בת מכילה, למעשה, אלא מעט חומר חדש, ומבחינה זו
היא אולי מאכזבת במקצת, אך רבה מאוד חשיבותה
מבחינה ספרותית ומבחינת ביקורת הנוסח. ראשית-כול,
לפנינו העותק הקדום ביותר מכל אלה שהגיעו לידינו
מספרות התורה שבעל-פה. זו הפעם הראשונה שבידנו
טקסט תלמודי כלשהו הקרוב קירבת זמן וקירבת מקום
למרכזי היצירה התלמודית בארץ-ישראל, טקסט שנכתב,
כנראה, זמן לא רב לאחר חתימת היצירה הארצישראלית
המקורית ובמקום קרוב למרכזה הרוחני של ארץ-ישראל

בית-הכנסת של רחוב; מראה כללי של הכתובת

כוללים — נוסף על "תחומי ארץ ישראל" (סעיף ה) — את האזורים שמסביב לגליל היהודי, דהיינו, בית-שאן, סוסיטה, נווה, צור, פאניאס, קיסרין וסבאסטי. הכתובת פותחת בבית-שאן, הלא הוא איזור בית-הכנסת, ולאחר-מכן היא מונה את יתר התחומים לפי הסדר, מן הדרום למזרח, לצפון, למערב ושוב למזרח. כל ה"תחומין" הנ-דונים הם אזורים פאגאניים מובהקים, המעוררים בעיות הלכתיות בענייני מעשרות ושביעית.

קיום המצוות התלויות בארץ תפס מקום חשוב בעולם ההלכה של ארץ-ישראל בימי בית שני ולאחר-מכן. את העובדה הזאת העולה מן המקורות מאשרות גם התגליות הארכיאולוגיות. במשך כל ימי קיומו הרצוף בארץ — עד סוף התקופה הביזאנטית וראשית התקופה הערבית, לפחות — על-פי-רוב הקפיד היישוב היהודי המידלדל וה-לך על קיומן של מצוות מעשרות ושביעית כהלכתן. למרות התנאים הכלכליים הקשים שהיה נתון בהם, תמיד השתדל היישוב היהודי למלא ככל יכולתו את מצוות השמיטה והפרשת תרומות ומעשרות. שמירתן של מצוות אלו, המיוחדות ליהודי ארץ-ישראל, דרשו מסירות-נפש מרובה, ולא לחינם דרשו חכמים את הפסוק "גברי כח עשי דברו" (תה' קג: כ) על "שומרי שביעית", שהבירו את שדותיהם ואת כרמיהם למרות עול-המסים הכבד —

"יש לך גיבור גדול מזה ?!" (ויקרא רבה, פרשה א, מהדו-רת מרגליות, עמ' ד).

חכמים השתדלו למצוא דרכים שונות כדי להקל את העול הכבד ולאפשר את קיומן של מצוות הארץ גם בתנאים הכלכליים הקשים, ואחת הדרכים היתה צמצום-מם של תחומי הארץ החייבים בשביעית ובמעשרות. עוד בתקופת התנאים נתקבל העקרון, שחובת מצוות הארץ בכל חומרתה חלה רק בתחומי הארץ המצומצמים של עולי בבל, דהיינו, השדות שחזרו לידי היהודים מימי עולי בבל ואילך. עתה נוסחה הברייתא של "תחומי ארץ יש-ראל שהחזיקו עולי בבל" (סעיף ה), שקבעה בקווים כל-ליים את תחומי הארץ החייבים במצוות התלויות בארץ. מכאן ואילך גם נקבעו במפורש ה"עיריות" האסורות שבתחומים המותרים, דהיינו, ה"עיריות" היהודיות שבא-זורים פאגאניים מובהקים (סעיפים ב—ד), וגם ה"עיר-רות" המותרות שבתחום האסור, דהיינו, ה"עיריות" שב-מרכזי ארץ-ישראל שלא התיישבו בהן, כנראה, יהודים (סעיף ח). הערים הפאגאניות שבארץ-ישראל הותרו, וכדברי התלמוד הירושלמי: "רבי התיר בית שאן, רבי התיר קיסרין, רבי התיר בית גוברין, רבי התיר כפר צמח" (דמאי פ"ב, כב ע"ג). אך גם במקומות המותרים נאסרו פירות שעליהם היה ידוע שהובאו ממקומות החייבים

סעיף	חסיבה	
1	א	שְׁלֹם הַפִּירוֹת הֵלְלוּ אֶסְרוּן בְּבֵית שָׁאן בִּשְׂבִיעִית וּבִשְׂאֵר שְׁבֹעַ מֵאֶסְרוּן דְּמִי הַקִּישׁוֹאִין וְהַבִּטְחִין וְהַמְלַסְפִּסְתוֹת וְהַאֲסִטְסִלִּין וְהַמִּינְתָּה הַנֶּאֱגִדָּה בְּשָׁנִי עֲצֵמָה וְפֹלֵל הַמִּצְוָה הַנֶּאֱגִדָּה
2		בִּישִׁיעָה וְהַקְסִלּוֹת מִן הַעֲצֵרָה עַד הַתּוֹכָה וְהוֹיֶרְעוֹנִין וְהַקֶּצֶץ וְהַשְׁמֵשְׁמִין וְהַחֲדָרִין וְהַאֲוִירוֹ וְהַכֶּמֶן וְהַחֲמוֹרִים
3		הַיִּבְשִׁין וְהַאֲסוֹנִין הַגְּמִלוֹנִין הַגִּימְכָרִין בְּמִידָה וְהַשֹּׁמֵן וּבְצִלֵּין בְּנֵי מִדְּנָה הַגִּימְכָרִין בְּמִידָה וְהַבּוֹלְבָסִין וְהַחֲמִירִין אֲסִיתִין הֵיחִין וְהַשֹּׁמֵן בִּשְׂבִיעִית שְׂבִיעִית שְׁנֵי שְׁבֹעַ דְּמִי הַפֶּתַח חָלָה לְעוֹלָם אֵילֹו הַמְּקוֹמָה
4	א	הַמּוֹתְרִין סְבִיבֵית בֵּית שָׁאן מִן הָדָרִים שֶׁהָיָה פִּילִי דְקַמְפּוֹן עַד חֲקֵלָה חִיזְרָה מִן הַמִּצְוָה
5		שֶׁהָיָה פִּילִי דְוִיזְרָה עַד סוֹף הַרְצָפָה מִן הַצִּפּוֹן שֶׁהָיָה פִּילִי דְסִכּוּתָה עַד כְּפָר קִרְנֹס וְכָפֵר קִרְנֹס
6		כְּבִית שָׁאן וּמִן הַמִּיזְרָה שֶׁהָיָה פִּילִי דְבּוֹלִיָּה עַד גִּשְׁתָּה דְפִנוֹקִיָּה וּפִילִי דְכָפֵר מְרִין וּפִילִי דְאֶגְמָה
7	ב	לְפָנִים מִן הַשֶּׁמֶר מוֹתֵר וְלַחֹץ אֶסְרוּן הַעֲיִירוֹת הָאֲסוּרוֹת בִּיתוּחֹם סוֹסִיתָה עֵינֹשׁ וְעִינְהָרָה וְדַמְבָר
8	ג	עֵינֹשׁ וְעִינְהָרָה וְכָפֵר יוֹרֵיב וְנוֹב וְחִסְפִּיָּה וְכָפֵר צִמָּה וְרִבִּי הִתִּיר כָּפֵר צִמָּה הַעֲיִירוֹת שֶׁהֵן סְפִיק בְּתַחוּם נוֹוָה
9	ד	צִיר וְצִירִי וְגִשְׁמִי וְיוֹזֵן וְרֶגֶב וְחֲרֵבָה וְאִיגְרִי חוּסֵם וְכִרְכָּה דְכָר הָרָג הַעֲיִירוֹת אֲסוּרוֹת בְּתַחוּם צוֹר שִׁצָּה
10		וְכַזֵּת וְפִי מִצְבֹּה וְחֲנוּתָה עֲלִייתָה וְחֲנוּתָה אֲרַעֲיִיתָה וְכִיבִירָה וְרָאשׁ מִיָּה וְאֶסְרוּן וְזִמָּה הָיָה קִסְטָלָה וְכָל מַה שֶּׁקִּנּוּ יִשְׂרָאֵל
11	ה	נֶאֱסָר תְּחוּמֵי אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל מְקוֹם שֶׁ[חֲזִיקוֹן] עוֹלִי בְּבֵל פּוֹרֶשֶׁת אֲשַׁקְלוֹן וְחֻמַּת מִיגְדָל שְׂרוּשָׁן דּוֹר וְחֻמַּת עֶכוּ
12		וְרָאשׁ מִי גִיאָתוֹ וְגִיאָתוֹ עֲצֵמָה וְכִבְ[חַת] וְכִבְ[חַת] זִנְיָה וְקִסְטָרָה דְּגִלְגָּלָה וְקוֹבְעִיָּה דְאִיִּיתָה וְנִמְצִיעִיָּה דִירְכָּתָה
13		וּמִלְחָה דְמוֹרִים וְשִׁחְרָתָה דִּיתִין וְנַחְלָה דְבִצְאָל וּבֵית עֵיט וְכִרְשָׁתָה וְאוּלִי רִבְתָּה וְנִיבְבָתָה
14		דְעִין וּמִסְכָּה וְכִרְכָּה דְכָר [ס]גְּזִירָה וְתִרְגוּלָה עֲלִיָּה דְקִיסְרִין וּבֵית סָבֵל וְקִנָּה
15		וְרָקִם שְׂרָכוֹן יוֹמֵר דַּמְתָּחַם לְבִצְרָה יִבְקָה וְחֲשִׁבוֹן וְנַחְלָה דּוֹרֵר אִיגְרִי סְחָדוֹתָה גִימְרִין
16	ו	וּמִלֵּךְ רִיזִיָּה רָקִם דְּגִיאָה וְגִנְיָה דְאֲשַׁקְלוֹן וְדִרְךְ הַגְּדוּלָה הַחוּלְכָת לְמִדְבָּר הַפִּירוֹת
17		הֵלְלוּ אֶסְרוּן בְּפָנִים בִּשְׂבִיעִית וּבִשְׂאֵר שְׁנֵי שְׁבֹעַ הֵן מִתְעַסְרִין דְּמִי מִשְׁלֵם
18		הַאֲוִירוֹ וְהַגְּמִלוֹן וְהַשְׁמֵשְׁמִין וְפֹלֵל הַמִּצְוָה יֵשׁ אֲמוּרִין אֹף אֲחוּזִיָּה הַבְּכִירוֹת
19		הָרִי אֵלֹו בִּשְׂבִיעִית שְׂבִיעִית וּבִשְׂאֵר שְׁנֵי שְׁבֹעַ הֵן מִתְעַסְרִין דְּמִי וְאִסְלוֹ
20	ז	מִן הַרְגִלָּה עֲלִיָּה וְלַחֹץ הַפִּירוֹת הֵלְלוּ מִתְעַסְרִין דְּמִי בְּקִסְרִין הַחִסִּין וְהַפֶּתַח
21		חָלָה לְעוֹלָם וְהֵיחִין וְהַשֹּׁמֵן וְהַחֲמִירִין וְהַאֲוִירוֹ וְהַכֶּמֶן הִרִי אֵלֹו מוֹתְרִין בִּשְׂבִיעִית בְּקִסְרִין
22		וּבִשְׂאֵר שְׁנֵי שְׁבֹעַ הֵן מִתְקַנִּין דְּמִי וְיֵשׁ אֲסוֹרִין בּוֹלְבָסִין הַלְבָּנִין הַבָּאִין
23	ח	מִהָרָה מִלֵּךְ וְעַד אֵיכָן סְבִיב לְקִיסְרִין עַד צוֹרְנָה וּפְגִדָּה דְטִבְעִיָּה וְעַמּוּדָה
24		דּוֹר וְכָפֵר סָבָה וְאֵם יֵשׁ מְקוֹם שֶׁקִּנּוּ אוֹתוֹ יִשְׂרָאֵל חוֹשִׁישׁ לוֹ רִבּוּתִיָּה שְׁלֹם הַעֲיִירוֹת
25	ט	הַמּוֹתְרִין בְּתַחוּם סְבִסְטִי אִיבְקִין וְכָפֵר כְּסָדִיָּה וְצִיר וְאוּלִין וְשִׁפְרִין וְעַנְגִּין וְכִלְעִיָּה וּמִזְחֹרֵי
26		דּוֹתָן וְכָפֵר מִיָּה שִׁלְחָה וּפְנַטְאִקוּמוּתָה לְבִיָּה וּפְרִדִּסְלִיָּה וְיָצָת וְאַרְבִּנּוֹרִין וְכָפֵר
27		יְהוּדִית וּמוֹנִית וְשִׁלְחָה דְשִׁלְחָה

בירושלמי. "הפת", לעומת זאת, חייבת בחלה "לעולם", דהיינו, בכל שנות המחזור, שהרי לענין חובת הפרשת חלה מן העיסה אין כל ייחוד לאיזור זה. תיאורם המפורט של שערי בית-שאן וסביבתה הקרובה מעניין במיוחד. במקורות הספרותיים אין שום תיאור טופוגרפי של העיר בית-שאן (סקיטופוליס) בתקופה הביזנטית, על-אף גודלה וחשיבותה, וגם שרידי חומה-תיה של העיר הביזנטית ושעריה דלים ביותר. זו הפעם הראשונה שניתן לנו תיאור מפורט של תחומי העיר, וייתכן, שעל-סמך תיאור זה, יחד עם השרידים הארכי-אולוגיים המעטים, אפשר עתה להציע שחזור טופוגרפי כלשהו.

ב-ד. סוסיתה, נווה וצור (שורות 9—13)
שלושת הסעיפים האלה, שמקורם בתוספתא שביעית פ"ד, מצויים גם בתלמוד הירושלמי (דמאי, שם). מניות בהם "העירות האסורות" שבפריפריה של היישוב היהודי-די באזורים שנחשבו בעיקרם כאזורים פאגאניים, הפטו-רים מן השביעית ומן המעשרות, ולא נאסרו בהם אלא ה"עירות" שנחשבו כיישובים קלאיים יהודיים. שמות ה"עירות", שנשתבשו תכופות במקורות הספרותיים, ניתנו כאן בכתבים המקורי, ומובן, שיש בכך תרומה חשובה לזיהויים הגיאוגרפי המדויק. ההערה "וכל מה שקנו ישראל נאסר" שבסוף הרשימה אינה מצויה בתוספתא, אלא שדומה, שלפנינו מאמרו של ר' מנא בירושלמי, שוב בניסוח אנונימי: "א"ר מנא דאח דאח אמר בראשונה אבל עכשיו יש [עירות אחרות שהחזיקו בהם ישראל שהם אסורים]*. כלומר, רשימת התנאים מנתה את ה"עירות" שהחזיקו בהן ישראל, אך מאז ועד ימי ר' מנא (המאה ה' לסה"נ) נוספו מקומות שהתיישבו בהם יהודים, ואף אלה נאסרו.

ה. תחומי ארץ-ישראל (שורות 13—18)
זו הברייתא המפורסמת של "תחומי ארץ ישראל", אחד הטקסטים החשובים ביותר שבספרות התלמודית בעניין הגיאוגרפיה ההיסטורית של הארץ. קטע קצר זה נמצא בכמה מן המקורות התלמודיים בהבדלי-נוסח קטנים: תוספתא שביעית פ"ד, בהמשך ישיר לסעיפים ג—ד שלעיל; ספרי דברים פ"א נא; ירושלמי שביעית פ"ו, לו ע"ג. חוקרי הארץ הרבו לדון בטקסט קצר זה, ומאז המאה ה"ט ועד ימינו נכתבה עליו ספרות שלימה.** הבעיה העיקרית שעמדה לפני החוקרים היתה בעיית הנוסח, שכן כמה מן השמות שברשימה זו שובשו בידי המעתיקים, והחוקרים עמלו הרבה בשחזורו המדויק של הנוסח המקורי. עתה בידנו הנוסח המקורי של הברייתא, הוזהר לנוסח

* המלים שבין הסוגריים חסרות בדפוס התלמוד הירושלמי, אך הן מופיעות בכתב-יד.
** דיון מפורט בברייתא זו (נוסח ופירוש) עומד להופיע בחוברת הבאה של תרביץ.

במצוות התלויות בארץ, או פירות שהיו בחזקת פירות הגדלים באזורים יהודיים מובהקים. כך נוצרו במקומות אלה רשימות "הפירות האסורים" (סעיפים א, ו-ז), דהיינו, פירות שנמכרו שם והיו בחזקת יבוא מאזורי הא-רץ החייבים בשביעית ובמעשרות. רשימות אלו של "עיי-רות" ושל פירות מובאות בתלמוד הירושלמי, והן-הן הרשימות הכלולות בכתובת שלפנינו. כאמור, מבחינת התוכן אפשר לחלק את הכתובת לש-מונה סעיפים:

א. בית-שאן (שורות 1—9)

לאחר הפתיחה במלה "שלום" בא הסעיף הראשון, העוסק בהלכות בית-שאן. סעיף זה נמצא גם בתלמוד הירושלמי: "ר' יוסי דכפר דן בשם ר' [?] בן מעדיה המי-נין האסורין בבית שאן...". (דמאי, שם). החלק הראשון של סעיף זה — רשימת הפירות — מופיע כמעט מלה במלה בתלמוד, אלא שכאן הוא ניתן בניסוח אנונימי, כיאה לכתובת הפונה לקהל רחב. ההבדלים הקטנים, כגון סדר הפירות, חשובים להבנת מהות הקשר שבין הטקסט שלפנינו ובין נוסח הירושלמי. החלק השני של סעיף זה — "סביבות בית שאן" — מופיע בירושלמי בקיצור נמרץ, ואילו בכתובת שלפנינו, הפונה לבני האיזור, ניתן פירוט מלא של סביבת העיר לארבע רוחותיה: משער (פילי, ὁ πύλος) מסוים עד מקום מסוים.

בית-שאן, שהיתה איזור פאגאני מובהק, נמנית עם ארבעת המקומות שהתיר רבי יהודה הנשיא. אלא שפי-רות מסוימים שהם בחזקת פירות-יבוא מאזורי הארץ החייבים בשביעית ובמעשרות אסורים גם בה, דהיינו, הם אסורים בשביעית, ובשאר שנות המחזור הם חייבים במ-עשרות. ונחלקו האמוראים (בירושלמי, שם) אם חייב המעשרות על פירות אלה הוא בדרגת "ודאי" או "דמאי" בלבד. בעל הטקסט שלפנינו פסק דמאי, כדברי ר' יונה

פילי דסקנותה

פילי
דזיכה —

פילי
דזבליה —

פילי דסקפון פילי

ארבעה משערי בית-שאן לפי התיאור שבכתובת מבית-הכנסת של רחוב

הברייתא שבספרי, ובכך ניתן לנו אפוא בסיס איתן לפי-רוש הקטע.

מטרת הברייתא היא לציין את גבולות (תחומי) הארץ שהחזיקו עולי בבל, דהיינו, אזורי ארץ-ישראל החייבים במצוות התלויות בארץ בכל חומרתן. זה הטקסט היחיד בכל ספרותנו העתיקה המתאר בפרוטרוט את גבולות הארץ. הברייתא פותחת בחוף המערבי, עד עכו, עוברת בקו אלכסוני לצפון-מזרח, עד קיסרין, משם פונה מזרחה, עד בוצרה, יורדת לדרום, עד רקס דגיא (פטרה) וחוזרת לחוף המערבי.

בעוד שרוב הגבולות ניתנו בקווים כלליים בלבד, הרי הגבול הצפוני-המערבי, מעכו לקיסרין, ניתן בפירוט רב. ואכן מתברר, שעיקר כוונתה של הברייתא לפרט את גבולו של קטע קצר זה שבקצהו של היישוב היהודי הצפוני בגליל ולהגדיר במדויק את גבולות הארץ שצוינו במשנה (שביעית ו: א) כארץ-ישראל "שהחזיקו עולי בבל מארץ-ישראל ועד כזיב". מכאן, שאין זו אלא בריו-תא הלכתית, שמטרתה לפרט את הנאמר במשנה, ולא מיסמך גיאוגרפי-היסטורי עתיק, כהנחתם של רוב החוקרים.

ו. פאניאס (שורות 18—22)

סעיף זה, כמו הסעיף על בית-שאן, דן בפירות האסורים באיזור פטור, ואף הוא נמצא בירושלמי (דמאי פ"ב) בשמו של אמורא: "ר' יונה בשם ר' שמעון בן זכריה המי-נין האסורין בפנייס וכו'". גם איזור פאניאס שבגבולה הצפונית של ארץ-ישראל נחשב כאיזור פאגאני מובהק, ואף-על-פי-כן נאסרו בו פירות שהם בחזקת פירות-יבוא מאזורי ארץ-ישראל החייבים בשביעית ובמעשרות. איסור זה חל גם על אזורי פאניאס שמעבר לגבול, דהיי-נו, "אפילו מן תרנוגלה [!] עילייה ולחוץ" — נקודת-הגבול שנזכרה לעיל (שורה 16) בתחומי ארץ-ישראל. גם הערת-סיום זו נמצאת בתלמוד הירושלמי בשמו של ר' יונה (דמאי, שם), אף-כי בנוסח שונה במקצת.

ז. קיסרין (שורות 22—26)

זו הרשימה השלישית העוסקת בפירות של איזור שהותר, בדומה לאיזור בית-שאן: "רבי התיר קיסרין". גם רשימה זו נמצאת בירושלמי: "המינין האסורין בקיסרין" (דמאי, שם). בדומה לרשימה על בית-שאן (סעיף א), מובא גם כאן פירוט האיזור שהותר: "ועד איכן סביב לקיסרין" (בירושלמי: "עד היכן"), דהיינו, הסביבה הקרובה שבה נאסרו הפירות שנמנו. בסופה של רשימה זו שוב באה ההערה על "מקום שקנו ישראל", בדומה לסעיף ד, שו-רות 12—13.

התיבה "שלוש" שבסוף רשימה זו נועדה, כנראה, לציין את המעבר בין הסעיפים הקודמים (א—ז), המצויים כולם במקורות הספרותיים, ובין הסעיף האחרון (וראה להלן).

בית-הכנסת של רחוב; הפינה השמאלית התחתונה של הכתובת

ח. סבאסטי (שורות 26—29)

סעיף זה כולו חדש, ודומה, שגם בעל הטקסט הדגיש עובדה זו בהפרידו בינו ובין הסעיפים שלפניו במלה "שלוש". לפנינו רשימה של ה"עיירות" המותרות * באי-זור סבאסטי, איזור שידיעותינו עליו בתקופה הרומית-הביזנטית מועטות ביותר. כאן, בטבורה של ארץ-יש-ראל, נמנו ה"עיירות" המותרות לעומת ה"עיירות" הא-סורות שבפריפריה הפאגאנית של ארץ-ישראל. הרשימה עצמה אמנם אינה ידועה ממקום אחר, אך ייתכן, שהיא נרמזת בתלמוד הירושלמי: "עיירות של כותים שנהגו בהן היתר" (שביעית פ"ג, לו ע"ג).

ה"עיירות" המנויות כאן ידועות בחלקן מן המקרא (דותן, בלעם), מחרסי שומרון (יצת, יהודית ?) וממקו-רות אחרים, בעוד ש"עיירות" אחרות עדיין מצפות לזיהוין המדויק.

ראינו, שכמעט כל סעיפי הכתובת מצויים בתלמוד הירושלמי, אלא שאין הטקסט העתיקה סתם מן התלמוד,

* וכך צריך להיות, במקום "המורות" — התי"ו נשמטה, והרי"ש נתחלפה בדל"ת.

בית הכנסת" (קהלת רבה, פרשה ג). יום-יום התכנסו בו התושבים ודנו בענייני הקהילה, וכדברי ר' אלעזר הקפר, שגם בית-מדרשו נתגלה בשנים האחרונות, * "אהוב את בית הכנסת כדי שתטול שכר כל יום" (דרך ארץ רבה, מהדורת היגר, עמ' 137). אין תימה, שדאגו לקשט את הבניין ולהביא בו לידיעת הציבור עניינים חשובים הנוגעים בקיום מצוות יומיומיות, ובמיוחד בנושא הלכתי בעל חשיבות מקומית הקשור בבית-שאן. בדרך זו שימשה הכתובת למטרות שונות: לעיטור, למתן הוראות למעשה ולהבעת מעין לוקאל-פאטריסטיזם, בבחינת: ראו מה נאמר במקורות על אזורנו.

כאמור, הכתובת לפי שעה יחידה במינה, אבל אין להניח, כי לפנינו תופעה יוצאת דופן. כל נשכח, שעד לפני זמן קצר כמעט לא היו ידועות רצפות-פסיפס וכתובות של בתי-כנסת. עוד בראשית המאה הכ' סברו החוקרים, שדווקא העדר פסיפסים וכתובות היא תופעה אופיינית לבתי-הכנסת, בעוד שהיום נהפכו לסימני-היכר מובהקים של בתי-כנסת מתקופה מסוימת. הבה נקווה, שתגלית זו תהיה רק ראשונה בשורה של תגליות מסוג זה.

* ראה: קדמוניות, ד (תשל"ב), עמ' 133.

כי-אם עיבוד מחדש של נוסח התלמוד. שמות החכמים הושמטו, והדברים נוסחו ניסוח פשוט וחד-משמעי, כיאה לטקסט הבא להורות הלכה-למעשה. אפשר להניח, שעיבוד-דים מעין אלה בצורת פסקי-הלכה היו נפוצים בארץ-ישראל. אף ייתכן, כי הטקסט שלפנינו קשור בספרות של הלכה-למעשה, ששרידים ממנה נתגלו בשנים האחרונות בגניזת קאהיר, דהיינו, שרידי ס' המעשים (ספר הפסקים), שגם בו כלולים פסקים על-פי הירושלמי שניסוחם מע-שי, פשוט וחד-משמעי.

מכל-מקום נדמה, שלפנינו טקסט מאוחר מזה של התלמוד הירושלמי, ואם אמנם כך הדבר, יש לייחס את הכתובת למאה הה', לכל המוקדם. הממצאים הארכיאולוגיים המעטים שנתגלו באיזור מרמוזים, כנראה, שהיא אף מאוחרת יותר, ואפשר שיש לייחסה למאה הז', בערך, זמן קצר לפני הכיבוש הערבי, ואולי אף לאחר-מכן. יש לקוות, שחפירות שיטתיות במקום יעלו ממצאים חדשים, אשר יאפשרו תארוך ברור ומדויק יותר.

מציאותה של כתובת מונומנטאלית מעין זו על רצפת בית-כנסת מובנת למדי, אף שהיא יחידה במינה לפי שעה. בימים ההם היה בית-הכנסת מרכז חיי-הציבור היהודיים, ובמיוחד ביישובים קטנים — "עיר קטנה — זה

הרב יוסף ליברמן
מח"ס "משנת יוסף" על מסכת שביעית

הכתובת העתיקה מבית הכנסת של "רחוב"

בשורות יג—טז, והחסר השלם בסוגריים מרובעים].

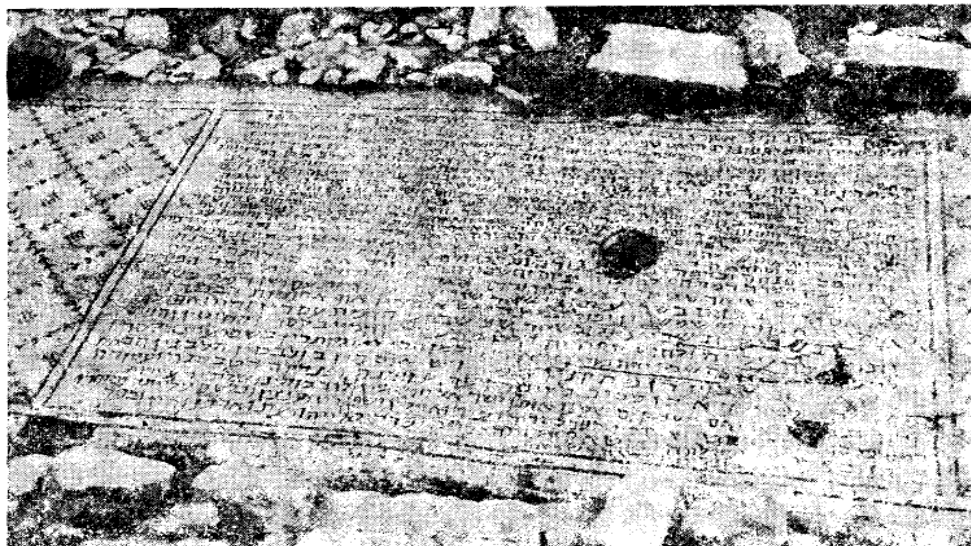
בימים אלה היו רגילים בכתובות כגון אלה בבתי כנסיות, וגם נתגלו בשנים האחרונות כמה מכתובות פסיפס על רצפות שרידי בתי כנסת, אבל לא בגודל כזה, ובפרט לא בנוסח כזה, כי הכתובת הזו אינה מכילה שמות המקדישים כנהוג, כי אם כולה בעלת תוכן הלכתי, שתוכנה נמצא בירושלמי (דמאי פ"ב ה"א, שביעית פ"ו ה"א) תוספתא (שביעית פ"ד) וספרי (סו"פ עקב). האמנם שהכתובת אינה מהווה העתק ממקורות הנ"ל, אלא היא כמו קיצור הלכה מהנ"ל; ולכן כיון שלפנינו מסמך חשוב, שנשתמר באדמה תקופה כה ארוכה מזמן גלותינו, והיא נוסח מקורי ללא טעויות דפוס או העתקה, אמרתי לזכות הרבים בהעתקתה (ממה שנתפרסם בפירסומים ארכי-אולוגיים), ואוסף בה כמה הערות וביאורים בע"ה:

בשנת תשל"ד נחשפו בחפירות הארכיאולוגיות יסודות בית הכנסת של העיר רחוב, הנמצא 5 ק"מ דרומית לבית שאן, ויושב באמצע המשולש שבין עין הנציב (ממזרח), שלוחות (ממערב), ורחוב (מדרום). בית הכנסת [שגדלו 17.30×18.50 מטר, ואשר צדדיו ישנם עדיין שרידי שתי שורות עמודים] עמד לדעת החוקרים כשלש מאות שנה, ונהרס ע"י רעידת אדמה לפני כאלף ושלש מאות שנה. מצפון לבית הכנסת [דהיינו באחורי ביהכנ"ס, כי כיוון ארון הקודש היה לדרום לירושלים] היתה עזרה (פרוזדור), אשר בה ג' פתחים [כנראה נכנסו המתפללים דרך שני הפתחים הצדדיים, והפתח האמצעי שימש רק להכנסת ארון הקודש], ומול הפתח האמצעי נמצאה על הרצפה כתובת פסיפס גדולה, באורך 4.50 מטר על רוחב 2.75 מ', בעלת כ"ט שורות, עשויה אבני גיר שחורות על רקע לבן. הכתובת נשתמרה באופן נפלא, וניתנת לקרוא היטב [חוץ מבמקום אחד בו נפגעה,

- א. (א) שלום, (ב) הפירות הללו אסורין בבית שאן בשביעית, (ג) ובשאר שבוע מתאסרין דמי, (ד) הקישואין
- ב. והאבטיחין והממלפסונות והאסטפליני, והמינתח הנאגדת בפני עצמה, ופול המצרי הנאגד
- ג. בשיפה, והקפלוטות מן העצרת עד החנוכה, והזירעונין והקצע והשמשמין והחרדל והאורז והכמץ והתורמסין
- ד. היבישין, והאפונין הגמלונין הנימכרין במידה, והשום ובצלילן בני מדינה הנימכרין במידה, והבולבסין,
- ה. והתמרין אפסיות, והיין והשמן, (ה) בשביעית שביעית שני שבוע דמי, (ו) והפת חלה לעולם. || אילו המקומות
- ו. המותרין (ז) סביבות בית שאן, מן הדרום שהיא פילי דקמפון עד חקלה חיוורתא, מן המערב
- ז. שהיא פילי דזיירה עד סוף הרצפה, מן הצפון שהיא פילי דסכותא עד כפר קרנוס, וכפר קרנוס

מוריה, שנה שמינית, גליון ח—ט (צב—צג), שבט, תשל"ט

- ח. כבית שאן, ומן המיזרח שהיא פילי דובלייה עד נפשה (ח) דפנוקטייה, ופילי דכפר זמרינ ופילי דאגמה
- ט. לפנים מן השער מותר ולחוץ אסור. || (ט) העיירות האסורות ביתחום סוסייתה, עינוש ועינחרה ודמבר
- י. עיון ויערוט וכפר יחריב ונוב וחספיה וכפר צמח, ורבי היתיר כפר צמח. || (יא) העיירות שהן ספיק בתחום נווה,
- יא. ציר וצייר וגשמי וזיוון ורגב וחרבתה ואיגרי חוטם (יב) וכרכה דבר הרג. || (יג) העיירות אסורות בתחום צור, שצח
- יב. ובצת ופי מצובה, וחנותה עלייתה, וחנותה ארעייתה, וביברה וראש מיה ואמון, ומוה היא קסטלה, (יד) וכל מה שקנו ישראל
- יג. נאסר. || (טו) תחומי ארץ ישראל מקום שה[חזיקו] עולי בבל, פורשת אשקלון, וחומת מיגדל שרושן, דור, וחומת עכו,
- יד. וראש מי גיאתו, וגיאתו עצמה, וכבר[תה], וב[ית] זניתה, וקסטרה דגלילה, וקובעיה דאייתה, וממצייה דירכתה,
- טו. ומלתה דכוריים, וסחרתה דיתי[ר], ונחל[ה] דבצאל, ובית עיט, וברשתה, ואולי רבתה, וניקבתה
- טז. דעיון, ומסב ספנחה, וכרכה דב[ר] ס[ג] נגורה, ותרנגולה עליה דקיסריון, ובית סבל, וקנת,
- יז. ורקם טרכון זימרה דמתחם לבוצרה, יבקה, וחשבון, ונחלה דורד, איגר סהדותה, נימרינ,
- יח. ומלח רוזיה, רקם דגיא, וגנייה דאשקלון, ודרך הגדולה ההולכת למידבר. || הפירות יט. הללו אסורין (טז) בפנים בשביעית, ובישאר שני שבוע הן מתעסרין (יז) דמיי משלם, כ. האורז (יח) והאגוזין והשמשמין ופול המצרי, (יט) יש אומרינ אוף (כ) אחוניות הבכירות,
- כא. הרי אלו בשביעית שביעית, ובשאר שני שבוע הן (כא) מתעסרין ודיי, (כב) ואפילו כב. מן (כג) תרנגולה עליה ולחוץ. || (כד) הפירות הללו מתעסרין דמיי בקסרין, החיטין, והפת
- כג. חלה לעולם, והיין והשמן והתמרין והאורז והכמון, הרי אלו מותרין בשביעית בקסרין, כד. ובישאר שני שבוע הן מתקנין דמיי, (כה) ויש אסרין בולבסין הלבנין הבאין כה. מהר המלך. || (כו) ועד איכן סביב לקיסרין, עד צוורגה, ופנדקה דטביתה, ועמודה, כו. ודור, וכפר סבה, (כז) ואם יש מקום שקנו אותו ישראל חוששין לו רבותינו, (כח) שלום. || (כט) העיירות
- כז. המו[ת]רות בתחום סבסטי, איקבין, וכפר כסדיה, וציר, ואזילין, ושפירין, ועננין, ובלעם עלייתה, ומזחרו,
- כח. ודותן, וכפר מיה, ושילתה, ופנטאקומוותה לבייה, ופרדיסלייה, ויצת, וארבנורין, וכפר
- כט. יהודית, ומונרית, ופלגה דשלאף.

קצו:). — ואמרינן ביר' (דמאי ב, א) דהגם דרבי התיר בית שאן, מ"מ יש פירות האסורים בבית שאן בשביעית, ופי' הרש"ס והפנ"מ דבבית שאן אמנם אין נוטעים אלו, אבל בודאי הובאו מא"י של עולי בבל. — ואם האיסור האמור כאן בכתובת, „אסורין בבית שאן“ הוא משום קדושת שביעית, דהיינו שחייבים בביעור ובקדוש, או גם שהירקות אסורים משום ספיחין, יבואר אי"ה לקמן (בהערה כ"ד).

(ג) ובשאר שבוע מתאסרין דמי. הכונה לשאר שני שבוע, שמתעשרין דמאי. ולהלן בשורה י"ט כ"א וכ"ב כתב „מתעשרין“ בחילוף „ש“ ב„ס“, וכאן החליף גם ה„ע“ ב„א“. — והנה בירושלמי (דמאי ב, ב) איתא, בשאר שני שבוע מה, רבי יונה אמר דמאי, רבי יוסי אמר דאי, ולא פליגי, מה דרבי יונה אמר דמאי, בלוקח מן הבלנקי (פי' הפנ"מ) מלשון פלן, כלומר הגדלים בשדה וחוקתן הפקר), ומה דר' יוסי אמר דאי, בלוקח מן

(א) שלום. הכותב פותח בשלום, שכן היו רגילים בכתובות העתיקות. ואחרי כן מתחיל בבית שאן ובתחומה, ומרחיב הדיבור בה, באשר כאן הוא המקום הנדון.

(ב) הפירות הללו אסורין בבית שאן בשביעית. בית שאן יושבת בתוך גבול א"י של עולי בבל, אלא שרבי התיר בית שאן כולה (חולין ו:), ופירש"י לאו מא"י היא, וכ"כ רש"י (כתובות קיב). בבקעת בית שאן שהיה משאר ארצות. ומשמע דאזיל בשיטת הר"ש סיריליאן (רפ"ו דשביעית) דבית שאן לא נכבשה אפילו ע"י עולי מצרים. וכ"כ הרש"ס גם ביר' (דמאי פ"ב ה"א). וכן משמע במגילת תענית (פ"ג) שאנשי בית שאן לא הוגלו ע"י יהושע בן נון ודור המלך, עד שהגלום החשמונאים. — אך הכפתור ופרח (דף יא. ועוד) ס"ל שהיא מכיבוש עולי מצרים ולא עולי בבל, וכ"כ בספר התרומה (בהל' ארץ ישראל) דבית שאן היתה בקדושת יהושע. ועיי' במשנת יוסף עמ"ס שביעית (ח"ב עמ'

במדה", והגר"א מוחק חייבת ובצלים
 „הנמכרים", וכ' דצ"ל „הכופרים", ולפי
 גירסתו י"ל דהנמכרים במדה חוזר על אפונים
 השחורים, ובצלים הכופרים, ובני מדינה. וכן
 מבואר כאן „והאפונים הגמלונין הנמכרים
 במידה". והשום ובצלין בני מדינה הנמכרים
 במידה בירו': ובני מדינה הנמכרים במדה,
 ופי' הפנ"מ ובני מדינה כך שמש, וכן גירסת
 הגר"א „ובני מדינה", ומשמע לכאורה דלאו
 אבצלים קאי, אלא מין כשלעצמו הוא. אבל
 מנוסח הכתובת „ובצלין בני מדינה" מבואר
 דבני מדינה אינו מין בפני עצמו, אלא אבצלין
 קאי. ואולי י"ל כך גם לפי גירסת הגר"א,
 דהכי קאמר בצלים הכופרים ובצלים בני
 מדינה. והבולבסין בירו': והבולבסין. ושם
 בדף ח' ע"א והכולבסין, והפנ"מ גורס שם
 ג"כ בולבסין. אמנם ככתוב בכתובת „בולבסין"
 היא גירסת הר"ש סיריליאן, וכן מפורש בערוך
 (ע' בלבס) שמביא כן מהירור' דילן. וע"ע
 בערוך (ע' בלפסין).

(ה) בשביעית שביעית שני שבוע דמי. יש
 כאן קיצור לשון, והכונה הרי אלה בשביעית
 אסורים משום שביעית, ובשאר שני שבוע
 מתעשרין דמאי.

(ו) והפת חלה לעולם. כן גם הגירסא
 בירו' (דפוס ווילנא) שלפנינו. אולם הרש"ס
 והפנ"מ גורסים „ופתחלה" ופי' שם קטנית,
 וזה גם מתפרש יפה לפי סדר הבבא שביור'
 שלפנינו „תורמסין ופת-חלה, לעולם הרי אלו
 בשביעית שביעית" וכו'. אבל מהכתובת
 למדנו שכונת הירו' הוא, שכל המינים הנ"ל
 הרי אלו בשביעית וכו', והפת לענין חלה
 חייבת לעולם, בין בשביעית בין בשאר שני
 שבוע (כסופ"ט דשביעית), ואשמעינן דגם בית
 שאן המותרת בשביעית, מ"מ חייבת בחלה.

(ז) פכיבות בית שאן בירושלמי: עד היכן
 (היא בית שאן, רש"ס ופנ"מ) פרשתא
 וריצפתא ונפשא דפגוטיה עד כפר קרנים,
 וכפר קרנים כבית שאן. והכתובת שלפנינו
 מבארת היטב קטע של ירו' זה, אשר החוקרים

הגינה (שחזקתה משתמרת, פנ"מ). וא"כ צ"ע
 אמאי החליט הכותב כאן שמתעשרין דמאי. —
 וצ"ל שבזמנם היו כל הפירות מן הבלנקי, אם
 כפי פי' הפנ"מ שגדלו בשדה חפקר, או
 שפירשו „מן הבלנקי" באופן אחר, כגון כהר"ש
 סיריליאן שפי' מן הבלונקי סתם ערביים בעלי
 רומח, לונקי רומח, כדאמרינן נעצו בו לונביות
 של ברזל, וחיישינן שלקח מאותם שנכבשו,
 או שמא מארצות שלא נכבשו עכ"ל. וזה
 מסתבר, שהרי נכתבה כתובת זו בזמן גלות
 ישראל, שלא היו להן שדות, ולקחו ירקות
 מסוחרים ערביים. — אמנם יל"ע ברמב"ם (הל'
 מעשר פי"ג ה"ח) וברדב"ז שם, ואכמ"ל.

(ד) הקישואין. בירו' איתא גם והדלועין.
 ואציין עוד כמה שינויים בין הירו' לכתובת.
 והאסטפניני בירו': והאסטפניני, וכן פירשה
 בערוך (ע' אסטפניני) במוסף הערוך, שהוא
 הנקרא בלשון יוני „אסטפני" מין עשב וריחו
 נודף חם ויבש וכו'. והכותב כאן החליף „ג"
 ב„ל" ששניהם מאותיות הלשון דטלנ"ת, כאשר
 רגיל להחליף אותיות המבטא כגון „ע" ב„א",
 או „ש" ב„ס", (כלעיל הערה ג'). והמינתה
 בירו': והמינתה. ופול המצרי הנאגד בשיפה
 בירו': ופול הנאגד בשיפה (של גמי, פנ"מ),
 ורק להלן במינים האסורין בפניס מזכיר פול
 „המצרי", וכאן בכתובת אוסר גם בבית שאן
 רק פול המצרי, ולא פול סתם, וכנראה היתה
 גירסתו כן בברייתא דילן. והזירעונין. ליתא
 בירו'. הקצצ בירו': והקצצ, וכן הוא לשון
 המשנה „הקצצ" בעדיות פ"ה מ"ג, עוקצין פ"ג
 מ"ו, טבול יום פ"א מ"ה, ומתואר במפרשים
 שם שהוא מין תבלין. וכיון שאותיות הגרון
 אחה"ע מתחלפות, וגם במבטא הספרדי ח' וע'
 קרובים, כתב הכותב ע' במקום ח'. והאורז
 והממ' ליתא בירו'. והתורמסין היבשינן בירו':
 וי"א אף התורמסין, וכאן בכתובת התמיר
 כה"א, אבל כנראה היתה גירסתו לאסור
 רק בתורמסין יבשים. והאפונים הגמלונין
 הנמכרין במידה בירו': „האפונים השחורים,
 ובצלים הנמכרים, ובני מדינה הנמכרים

ורומברך, וכנראה גם כאן יש טעות כתיב או טעות קרי, וצ"ל ורמבר, שיתכן שכן נקראה בפי העם, ושמה המלא רם-ברין או רומברך. וחפסייה בירו' דפוס ווילנא: והכפיה, אבל בירו' לפי נוסח הרש"ס: חספיה, וכן מביא האדמ"ק, ומנוסח הכתובת מוכח כן.

(יא) העיירות שהן ספק בתחום נווה. בירו' (שם, דף ח' סוע"ב): אלו עיירות שהן מותרות בתחום (צור) (נכי) [נבי] צור וצייר וכו'. ובתוספתא (שביעית ד, ה): עיירות המותרות בתחום (נואי) [נוי] ונאסרו. וכאן בכתובת: העיירות שהן ספק. ויל"ע מהו הספק, אם הספק אם נקטינן כהירו' שהן מותרות, או כהתוספתא שנאסרו. או שהספק אם מותרות, ולכן מספק נאסרו, דהיינו שמקודם החזיקו בהן היתר, ואח"כ גפ"ל ספק בהיתרן ואסרום. שוב ראיתי בשינויי נוסחאות לירו' שמביא בשם כת"י רומי: „שהיו מותרות [בתחום] נביא ונאסרו", כהתוספתא. ולפ"ז הספק הוא אם מותרות ולכן אסרום.

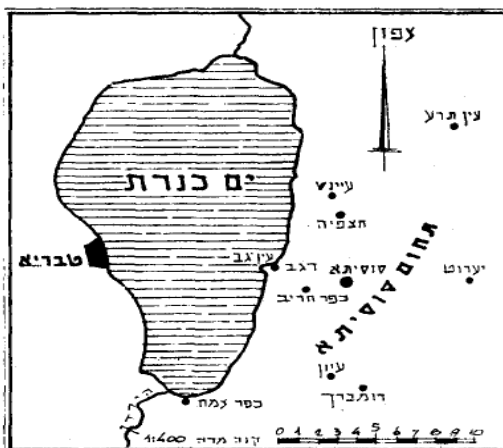
(יב) וברכה דבר הרג לא אעמוד על השינויים בשמות אלה בין הירו' לתוספ' והכתובת. ואעיר רק בשם זה, שבתוספ' כתוב לפי כת"י, „כורכא" ולפי כתיו"ו „כרכה", כלפנינו. אלא שכאן כתוב כרכה (כלומר כרך) „דבר הרג", ובתוספ' כרכה „דבית חרב", וכנראה היינו הך, שהיה הכרך נקרא ע"ש המלחמה (הרג וחרב) שעברה עליו.

(יג) העיירות אסורות בתחום צור. תשעת העיירות הנזכרות כאן, מתאימות כמעט לנוסח הירו', עם כמה שינויים. והנה לפום ריהטא, מדהתחיל בתחום סוסיתא הסמוך לים כנרת בעבר הירדן, וממשיך בתחום נווה שמזרחית-צפונית לתחום סוסיתא, א"כ גם תחום צור באותה סביבה הוא, וכן נזכרו ג' תחומים אלה ביחד בירו' ובתוספ'. אמנם בספר אדמת קודש (קמו:—קמט): מתאר את תחומי סוסיתא ונווה על כל מקומותיהם, בעבר הירדן כנ"ל, ואת תחום צור מתאר (בדף מד). בסביבות העיר צור הידועה על שפת הים התיכון (דרומית

עד כה הרבה טרחו לבארו. וראה מה שכתבנו בזה בע"ה בארוכה (בסימן הבא). וכאן נבאר רק ש„פילי" הוא תרגומו של שער, ולוט יושב בשער סדום מתרגם בתרגום ירושלמי בפילי סדום. וזהו שמסיים בכתובת „ופילי" דכפר זמרינ וכו' לפנינו מן „השער" מותר וכו'.

(ח) דפנוקטייה. בירו' הגירסא פנוטיא, וגירסת הר"ש סיריליא פנוטיא, וכאן נוסח המתאים לשניהם פנוקטייה.

(ט) העיירות האסורות בתחום סוסיתא. פיסקא זו מתאימה כמעט לגמרי לנוסח הירושלמי (דמאי ב, א), חוץ מאי אלה שינויים קטנים. ועיין בס' אדמת קודש (דף קמו:—קמח): שמבאר מקומות אלה באריכות, ואצייר בזה כמה שסימן במפתו (המצורפת לדף מט.).

והכונה דכיון שהעיירות האלה בעבר הירדן, במקום שלא כבשו עולי בבל, ולכן סוסיתא עצמה מותרת ופטורה מן המעשר והשביעית, כתוספתא אהלות פי"ח], הורונו חז"ל דשמונה מקומות אלה אסורים, מפני שבהם כן החזיקו עולי בבל (ועיין לעיל בסי' כ').

(י) ועינחרה בירו': עין-תרע, ובתוספתא (שביעית פ"ד ה"ה): עין-תרעא. וכנראה צ"ל כאן עינתרה (או שהקורא קרא „ח" במקום „ת"). ורמבר בירו': ורם-ברין, ובתוספ':

שחזקתן מהארץ שהחזיקו עולי בבל, שהיא קרובה לה עכ"ל. וז"ש שלא רק פירות עיירות אלה שבתחום צור אסורות, אלא גם כל מה שקנו ישראל ממה שהובא מבחוץ נאסר, שחזקתו מא"י. — אכן כיון שמקור דברי הכתובת מסוגיית היר' דפ"ב דדמאי, נראה יותר שהכונה כאן, דלא רק העיירות הנ"ל שבתחום צור אסורות, אלא אם קנו ישראל קרקע בתחום צור, הגם שאינו מהעיירות האלה, מ"מ נאסר. והיא מימרא דר' מנא (לפי גירסת הרש"ס) הדא דאת אמר בראשונה (דלא אסרינן אלא כפרים אלה ותו לא, רש"ס), אבל עכשיו יש עיירות שהחזיקו בהן ישראל (ר"ל בתחום צור), [וחסרה שם תיבה, וצ"ל „העיירות” שהן אסורות בתחום סוסיטא, והוא ענין אחר, שמתחיל לבאר תחום סוסיטא עיי"ש]. וכנראה שלזה נתכוין בעל הכתובת באמרו „וכל מה שקנו ישראל [קרקע בתחום צור] נאסר”. וכן משמע קצת מלשון הכתובת לקמן (שורה כ"ו) ואם יש מקום שקנו „אותו” ישראל חוששין לו. דמשמע לכאורה שאת המקום קנו.

(טו) תחומי א"י. רשימה זו של תחומי א"י מופיעה בירושלמי תוספתא וספרי, וביניהן שינויים קלים. עם הגלות הכתובת, הרי לפנינו רשימה בנוסח חדש, שתוכל להכריע בין שינויי הנוסחאות שלפנינו, או לתקנו ולבארן. אעתיק בזה את שמות העיירות (כפי הסדר אשר בכתובת) בארבעת הנוסחאות שלפנינו:

הכתובת	ירושלמי (דמאי ב, א)	תוספתא (שביעית ד, ה)	ספרי (דברים, פ' עקב)
פורשת אשקלון	פרשת	פרשת אשקלון	פרשת אשקלון
וחומת מיגדל שורשן	חומת מגדל שיר	וחומת מגדל שורשן	חומת מגדל שורשן
דור	ושינא דרור	ידור	דור
וחומת עכו	ושורא דעכו	ושורא דקיסרא	חמת ועכו
וראש מי גיאתו	וראש מי געתן	וריש מיא דגעתין	מגיאתו
וגיאתו עצמה	וגעתן עצמה	וועתין גרמא	וגיאתו עצמה
וכברתה	וכברתה	וכברתא	סברתה
ובית זניתה	ובית זניתה	וכזניתא	ובית זניתא
וקסטרה דגלילה	וקציירא דגלילא	וקצטרי דגלילה	קצרה דגלילה
וקובעייה דאייתה	וקובעיא	וקובעאיא דראתין	קנייא רעיא
וממצייה דירכתה	וממציא דאבהתא	וממציא דגתא	מצי רעבתא

מוריה, שנה שמינית, גליון ח—ט (צב—צג), שבט, תשל"ט

לצידון), וחישב ומצא שם את כל ט' העיירות הנ"ל. ומצאנו לו סעד מגירסת כת"י רומי שבחילופי נוסח' ביר', שבמקום תחום „צור” גורס „עכו”, שהיא בסביבה ההיא. עלפ"ז אתו היר' והתוספ' לאשמעינן דהגם שצור היא חוץ משטח שכבשו עולי בבל, מ"מ עיירות אלה הוחזקו כא"י. — והנה מהכתובת שלפנינו יש לכאורה הוכחה לכת"י רומי ולאדמ"ק הנ"ל, מדמסיים „ומזה היא קסטלה”, כי האדמ"ק (מג.) כ' שהעיר עתלית נקראת בלשון יוני קסטליום, והיא קסטרא הסמוכה לחיפה, הנז' במד"ר (ויקרא כ"ג ואיכת א'). ומדנותן בכתובת סימן למזה שהיא קסטלה, יש ללמוד שתחום צור הנזכר כאן הוא אמנם בסביבות צור המערבית, ולא בעבה"י. ולפ"ז הגם שקסטלה היא בשטח עולי בבל, כיון שהיתה עיר שהוחזקה כל הזמן ע"י נכרים, הוצרך לאשמעינן שבכל זאת היא אסורה.

(יד) וכל מה שקנו ישראל נאסר. לשון זה אינו ביר' ובתוספ', ולכאורה היה אפשר לפרשו עפמש"כ הרמב"ם (תל' מעשר יג, ה) החמרים שהביאו פירות לצור חייבין בדמאי,

הכתובת	ירושלמי (דמאי ב, א)	תוספתא (שביעית ד, ה)	ספרי (דברים, פ' עקב)
ומלתא דכוריים	ומילתא דכור	ומלתא דכור	כמותה דכריין
—	ובירייתא רבתא	וטרתי רבתא	—
וסחרתה דיתיר	כחרתה דייתיר	וסחרתא דיתיר	נהוראתא דיתיר
ונחלה דבצאל	—	ונחלה דיפצאל	נחלה דאבצאל
ובית עיט	—	—	בית עד
—	מי ספר	—	—
וברשתה	ומרחשת	וטחרשא (ומרחשת, כי"ע)	מרעשת
—	—	ועולשא	—
ואולי רבתה	ואילים רבתא	ואולם רבתא	לולא דבתא
—	ומגדול חרוב	ומגד[ל] חרוב	—
וניקבתה דעיון	ונוקבתא דעיון	ונקבתא דעיון	ניקבתא דעיון
ומסב ספחיה	תפנית וספנתה	ותפני' וספנתה	—
—	—	ומישא	משקא
—	ותיקרת	ותקרא	—
וכרכה דבר סנגורה	ברכה רבא ובר סנגרא	כרבא סינגורא	כרכא דבר סנגרא
ותרנגולה עלייה	ותרנגולא עילאה	ותרנגולא עייליאה	תרנגולא עילאה
דקיסריון	דלמעלן מקיסרין	דקיסרין	דקיסרי
ובית סבל	ובית סבל	—	בית סוכת
וקנת	וקנת	וקנת	קנת
ורקם טרכון —	וסרכונא —	ורכא (ורקם דדוגרא, כי"ו)	ורקם תחגרא
זימרה דמתחם לבוצרה	דמתחם לבוצרה	וטרכתא דמתחת לבוצרה	וטרכונא דנימרא
—	—	—	דבתחום ביצרא
יבקה	ויבקא	ויבקא	—
וחשבון	חשבון	וחשבון	וחשבון
ונחלה דזרד	ונחלא דזרד	ונחלא דזרד (כי"ו)	ונחלא דזרד
—	ורפית דחגרא	ורפח	—
איגר סהדותה	ויגר שהדותא	ויגר שהדותא	—
נימרין	ונימרין	ונימרים	נימרין עליה
ומלת רוזיה	ומלת דורכאי	מלת דחראי	זירנא
—	—	וחונבא (עי' בחילופי גרסאות)	—
—	—	ועמון ומואב	—
רקם דגיא	ורקם רגיעה [דגיעה]	ורקם גאה	ורקם גיאה
וגנייה דאשקלון	וגניא דאשקלון	וגנייה דאשקלון	וגבניא דאשקלון
ודרך הגדולה ההולכת	ודרך הגדולה ההולכת	ודרך הגדולה ההולכת	ודרך הגדולה ההולכת
למידבר	למדבר	למדבר	למדבר

עיי"ש. [והפנ"מ כ' דאחוניות הן דורמוסקין (דברכות לט.), וצ"ע מנא ליה].

(כא) מתעשרין ודיי. לכאורה צ"ע, שהרי בירושלמי לא מבואר מה דין פירות אלה, ורק אמר, "המינים האסורים" וכו'. אלא שבעל הכתובת נקט שמתעשרין דמאי (וכלעיל שורה א' וי"ט), וא"כ למה זה מחייב אחוניות בודאי. והרי מהירושלמי משמע שגמליאל זוגא רק הוסיף אחוניות, למינים הנזכרים לפני זה (אגוזים וכו'), אבל לא חייבם יותר מהם, ואם אלה מתעשרים דמאי, למה יתעשרו אחוניות ודאי. — ולכאורה היה נראה שיש כאן טעות סופר, וצ"ל דמאי. — ואולי מפרש דעת גמליאל זוגא שדין אחוניות שונה מדין המינים הנז' לפני זה. וכן משמע קצת מלשון הכתובת דהכי קאמר: הפירות הללו אסורין בשביעית ומתעשרין דמאי, האורז והאגוזים וכו', וי"א שאף אחוניות אסורין בשביעית, אבל מתעשרין ודאי. דאל"כ למה חוזר ואומר, "הרי אלו בשביעית שביעית ובשאר שני שבוע הן מתעשרין ודיי", היה די באומרו י"א אף אחוניות הבכירות, ותו לא, אלא משמע שדין אחר להם, ומשו"ה חזר לומר דינן, שאסורין בשביעית ומתעשרין ודאי, וצ"ע.

(כב) ואפילו מן תרנגולה עלייה ולחוף. גם לשון זה צ"ע, דבירו' הנ"ל אמר ר' יונה הדא דתימא (דהמינים הללו בלבד אסורים), מתרנגול קיסרן ולמעלן (שהוא בשטח עולי מצרים בלבד ולא כבשוהו עולי בבל, כהרש"ס), אבל מתרנגול קיסרן ולמטן כארץ ישראל היא (וכל המינים אסורין בה). וא"כ איך זה אמר כאן בכתובת, "ואפילו מן תרנגולה עלייה ולחוף", דמשמע דכש"כ מתרנגולה ולפנים, והרי מתרנגולה ולפנים לא רק שמינים אלה אסורים, אלא שם הרי הוא כא"י. — ומכאן לכאורה ראייה שמש"כ לפני זה אחוניות מתעשרות, ודאי", אינו ט"ס, ורק על אחוניות קאי, וא"כ רבותא אשמעינן, שאלה מתעשרות ודאי", אפילו מתרנגולה ולחוף ששם עולי

(טז) בפנים. בירושלמי (דמאי פ"ב ה"א): ר' יונה בשם ר"ש בן זכריה המינין האסורים בפניי האגוזים והאורז והשומשמן ופול המצרי, גמליאל זוגא אמר אהיניות הבכורות, א"ר יונה הדא דתימא מתרנגול קיסרן ולמעלן, אבל מתרנגול קיסרן ולמטן כארץ ישראל היא עכ"ל. ובתיבת בפניי גרס הפנ"מ, "כפניים" ר"ל תמרים שלא בשלו, ומפרש דאלעיל קאי, שמנה המינים האסורים בבית שאן, ואח"כ מנה תחום בית שאן, ואומר כאן שמינים אלה אסורים באלה המקומות. — אך הר"ש סיריליאו גרס המינים האסורים בפניי, ובבא חדשה היא, דכשם שמנה לעיל המינים האסורים בבית שאן, מפני שחזקתן שמוכאים מא"י, כן מנה כאן המינים האסורים בפניי, שהיא מעולי מצרים, ששם בשביעית נאכל אבל לא נעבד (כשביעית פ"ו מ"א) עיי"ש. וכגרסתו נראה מנוסח הכתובת שלפנינו.

(יז) דמיי משלם. אזיל בשיטתו, כלעיל שורה א' (ובהערה ג' שלנו), דבשאר שני שבוע מתעשרין דמאי (ועיין מה שכתבנו שם). אבל תיבת דמאי, "משלם" צ"ע.

(יח) והאגוזין. יש לעיין ממש"פ הרמב"ם (הל' מעשר יג, יא) וכן דברים שחזקתן תדיר מחו"ל כגון אגוזים ודרמסקעות הרי אלו פטורין מן הדמאי עכ"ל, ואילו כאן בירושלמי אוסר האגוזים, וא"כ אין חזקתן מחו"ל [ובענין אורז, עיי' רמב"ם שם ה"ד וה"ה, שסתם אורז חזקתו תמיד מחו"ל, רק אורז הלבן ביותר, שניכר שהוא מא"י. וצ"ע שכאן אוסר כל אורז].

(יט) יש אומרים. זו דעת גמליאל זוגא (בירו' הנ"ל אות ט"ז).

(כ) אחוניות. כן גם גירסת דפוס ויניציאה והפני משה, "אחוניות", אמנם בירו' שלפנינו וכן בירו' לפי גירסת הרש"ס כ', "אהיניות", גם בערוך לא הביא פרי בשם אחוניות, כי אם בשם, "אהן" ונוכח בכמה מקומות בשם, "אהיני" ופירושו תמרים שאינם מבושלים (בוסר)

בשביעית רק משום קדו"ש אבל לא משום ספיחין, וכן כאן בקסרין הול"ל שמותרים בשביעית משום ספיחין, אבל קדו"ש יש בהן.

(כה) ויש אסורין בולבסין הלבנין הכאן מהר המלך. בירו' הנ"ל, אחרי שמנה את המינים הנ"ל, המותרים בשביעית, ובשאר שני שבוע מתעשרין דמאי, מוסיף הירוש', ר' אבהו בשם ר' יוסי בר חנינא בלובסין (כן גי' רש"ס, ובירו' ווילנא כולכסין) הנמכרין בקיסרין הרי אלו אסורים, מפני שרובן באין מהר המלך, ר' חייא בר אדא אמר בלבנים, ורבנן דקיסרין אמרין באדומין, ע"כ. — וא"כ צ"ע על בעל הכתובת, שמביא בשם יש אסורין רק בולבסין הלבנין, והרי רבנן דקיסרין רוב הם נגד ר' אבהו בש"ר יוסי בר חנינא, והם אסרי דוקא האדומין.

(כו) ועד איכן סביב לקיסרין. בירו' לפי גירסת הרש"ס: עד היכן (עיירות של פלך קיסרין דשריאן, רש"ס), פונדקא דעמודא (פונדק של העמוד), ופונדקא דטיבתא, עד כפר סבא, וצידן (ובירו' ווילנא וצירן) ודאי כקיסרין, ע"כ. ו, "צוורנה" ו, "דור" הנזכרות כאן בכתובת הן כנראה צידן או צירן שבירושלם. ופונדק קאי על טביה ועל עמודה, ור"ל פונדק דטביה ופונדק דעמודה, כבירו'. — מקומות אלה אינם ידועים לנו, אבל ברור הוא שהם מקומות סמוכים סביב לעיר קסרין, דוגמת המקומות הנזכרים לעיל סביבות בית שאן, שהוכחנו בע"ה (בסימן הבא) שהכונה למקומות שבקצה תחום העיר עיי"ש. — וכפר סבא הנז' כאן, בודאי שאינה כפר סבא הידועה היום [הסמוכה לאנטופרס, או שהיא עצמה אנטופרס, ראה בתבואות הארץ ואדמ"ק] כמש"כ התבואה עמ' קע"א, דממה נפשך, בין אם ננקוט דקיסרין היא קסריה של היום כהכפתור ופרח פ"א (בדפוס ירושלים תשי"ט, דף מב:) והאדמ"ק (קכנ), ובין אם ננקוט שהיא עקרון הסמוכה לרחובות, כדסלקא דעתיה דהכופ"פ שם, אין סבירא שיהי' תחום

מצרים, וכש"כ מתרגגולה ולפנים ששם כיבוש עולי בבל. אלא שצ"ע איך משמע ל"י כן מסוגיית הירוש' שלפנינו. — ויותר נראה שאין לדייק כל כך בלשון הכתובת הזו, כבלשון המשנה והתלמוד, שהרי רק קצור הלכות נכתבו בה, והכי קאמר, שפירות הללו אסורין בפניס ואפילו מתרגגולה ולחוץ, ולא דיבר מתרגגולה ולפנים, ששם א"י גמורה לשביעית ולמעשרות.

(כג) תרגגולה עלייה ולחוץ. הר"ש סיריליאן מפרש את הירושלמי (הנ"ל בהערה ט"ז) מתרגגול קיסרין ולמעלן (ששם כבשו רק עולי מצרים), אבל מתרגגול קיסרין ולמטן כארץ ישראל היא (מכיבוש עולי בבל) עיי"ש. ועיין מה שביארנו בע"ה (בס"י ג' אות א') גבול עבר הירדן, שלפי דעת האדמת קודש, נראה שגבול עו"מ נמשך משפם למזרח-דרום, וגבול עו"ב נמשך מבאניאס (שסמוך לו היא תרגגולא) ישר מזרחה, ראה ב, מפת גבול עבר הירדן הצפונית" אשר שם. ועיין בס' אדמ"ק (דף קלח. — קמ:). הרי שתרגגולה על גבול עו"ב יושבת, וכבבריייתא דתחומי א"י הנ"ל (שורה ט"ז).

(כד) הפירות הללו מתעשרין דמאי בקסרין. קיסרין היא כבית שאן מהעיירות שהתיר רבי (בירו' דמאי ב, א). אמנם אמרינן בירו' שם, דבכל זאת יש מינים האסורין בקיסרין (משום דמאי) משום שהובאו מא"י (רש"ס ופנ"מ), והם החטים הפת והיין והשמן והתמרים האורז והכמון. ומסיק דבשביעית מותרים (משום ספיחין) דישאל (שבא"י) משמטין, ונכרים לא נצטוו. ומה שאמר לעיל (שורה א') הפירות הללו אסורין בבית שאן בשביעית, משום דמא"י הובאו, ואמאי לא נימא כמו"כ דישאל משמטין וכו', פי' הרש"ס דשם לענין קדושת שביעית קאמר, שחייבין בביעור ואסורין בסחורה וכדומה. — וא"כ תימה למה כאן בכתובת זו, שנכתבה כמו קצור הלכה ולמעשה, סתם ולא פירש, והול"ל בבית שאן שאסורין

היום נמצא שם כפר סבסטיה וסמוך לו חורבות שומרון. וכן תיארה התבואות הארץ (עמ' קפ"ה), וכתב בשם מגילת תענית שנמצאת בתחום של כותים. וכן הבאנו במשנת יוסף עמ"ס שביעית (ח"ב, עמ' קכה—קכו, בהערה ל"ז) כי רצועה של כותים היתה מפסקת בין יהודה לגליל (כתגיגה כה.), ותיארה האדמת קודש (קנא:) בשם יוסיפון שאורך הרצועה היה על כל רוחב א"י, מהירדן במזרח, עד הים התיכון במערב, ורוחב הרצועה מעקרבה (בדרום) עד ג'נין (בצפון), והמרחק ביניהם כ-38 ק"מ, והעיר שכם באמצע. — וכנראה שמפני היותה עיר כותית, וגם העיירות הסמוכות לה, לכן היתה קבלה בידי יושבי א"י שמותרות הן, כי לא קידשו ע"ב. ויפה הביא מר י' זוסמן במאמרו את הירושלמי (שביעית פ"ו ה"א, דף ט"ז סע"ב) א"ר אבהו יש עיירות של כותים שנהגו בהן היתר מימי יהושע בן נון והן מותרות עיי"ש.

מבין יתר המקומות המנויים כאן מצאתי רק שנים בתבוא"ה: בלעם (בעמ' קפג) מערבית דרומית לבית שאן [אן מערבית-צפונית, עיי' בהערה שם]. דותן (בעמ' ר"ה, בהערה) חורבות העומדות על גבעת תל-דותאן לצפון סבסטי. ואת יתר המקומות לא נוכל לגלות, אם לא נרצה לחפשם ע"י השערת דימוי שמות; אבל זה ברור שהמדובר בעיירות הסמוכות לסבסטי, כעין העיירות שבתחום סוסיאת נזה וצור דלעיל. — ומכיון שבדברי חז"ל לא מצאנו להדיא היתר לתחום סבסטי לענין המצות התלויות בארץ, וכפי הנראה ההיתר הנאמר כאן משום מושב הכותים הוא, יש לעיין אם אחר שהכותים אבדו משם שוב חזר תחום זה לחיובו, כעין שמצינו לגבי טומאת ארץ העמים, דעיר של עכו"ם שחורבה בטלה משם טומאת מדור עכו"ם (עיי' רמב"ם הל' טומאת מת יא, ט ור"ש וראב"ד אהלות פ"ח מ"ט), כמבואר בס"ד במשנ"י שם עמ' קל"ה, ואכמ"ל.

קיסרין נמשך עד כפר סבא, המרוחקת 35 ק"מ בין מקסריה ובין מעקרון, ויושבת באמצע המרחק שבין שתייהן. [ובפרט למה דמשמע מהרש"ס (סופ"ט דשביעית) דנקט דקיסרין יושבת על שפת הים דרומית לעזה, שכ' וז"ל קיסרין להלן מן עזה, דתניא בסיפרי (פ' דברים) ובחוף הים אשקלון ועזה וקיסרין עכ"ל, אשר לפ"ז מרוחקת כפר סבא מאד מקיסרין זו. אלא היה זה מקום הנקרא כפר סבא הסמוך לקיסרין. [ועלי לציין דמה שכתבתי במשנת יוסף עמ"ס שביעית (ח"ב עמ' קכו). דדעת הכפ"פ דקיסרין היא עקרון של היום, וכ"כ הרש"ס סופ"ט דשביעית, אלו דברי ס' המעשר והתרומה (עמ' ג') שהזכרתי שם. אבל אחרי העיון בכפ"פ נראה להדיא דרק סלקא דעתיה לומר כן, אבל לא קאי הכי במסקנא, אלא נוטה לומר שקיסרין היא קסטרא הסמוכה לים דרומית לחיפה, ומוכיח כן מהתוספתא (פ"ק דמאי) הלוקח מן הספינה בקסרי חייב, ועקרון מזרחי לים כארבע שעות, הרי שהתוספ' מכרחת היות קיסרי אל-קסריאה הנז' שהיא על הים עיי"ש. וגם מהרש"ס הנז' לא משמע כן, מדכ', וקיסרין להלן מן עזה, משמע שהיא דרומית לעזה, מדהביא ראה מהספרי דנקט העיירות שבחוף הים כסדרן, מצפון לדרום, אשקלון ועזה וקיסרין].

(כז) ואם יש מקום שקנו אותו ישראל וכו'. עיין לעיל בהערה י"ד (לשורה י"ב).

(כח) שלום. כנראה שהכותב סיים כאן בשלום, כשם שפתח בשלום, והוסיף אח"כ עוד בבא. וגם אם הכל נכתב בבת אחת, היתה לו סבה לסיים הנאמר עד כאן בתיבת „שלום". כי עד כאן נלקח מהירושלמי התוספתא והספרי כנ"ל, ואילו הבא האחרונה, על העיירות שבתחום סבסטי, היא חדשה, ולא נמצאת במקורות הנז'.

(כט) העיירות המותרות בתחום סבסטי. סבסטי היא העיר שומרון, 8 ק"מ צפונית מערבית לשכם, הנקראת סבסטי בלע"ז, וגם

The 'Boundaries of Eretz-Israel' /

ברייתא ד'תחומי ארץ ישראל'

Author(s): י' ווסמן and Y. Sussmann

Source: *Tarbiz* / כרך מדי, חוברת ג'/ד

תרכ"ז, ניסן-אלול תשל"ו pp. 213-257

Published by: [Mandel Institute for Jewish Studies](#) / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23594784>

Accessed: 02/12/2014 12:34

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at
<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

ברייאת ד'תחומי ארץ ישראל*

מאת

י' זוסמן

א. הברייאת

הברייאת המפורסמת של 'תחומי ארץ ישראל שהחזיקו עולי בבל'¹ היא מן הטקסטים הידועים והחשובים ביותר לגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל שבספרות התלמודית.² זהו הטקסט היחיד בכל ספרותנו העתיקה המתאר באופן מכוון, רצוף ומפורט את גבולות הארץ מכל רוחותיה. כל החוקרים שעסקו בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל העתיקה נתנו את דעתם על ברייאת חשובה זו, המפרטת את גבולות הארץ על-ידי ציון של קרוב לארבעים נקודות גיאוגראפיות.³ למן המאה ה"ז⁴ ועד ימינו עסקו בה חוקרים רבים, מבני

* ראה: תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 128—129, והערה 279 שם; וראה גם: תרביץ, מד (תשל"ה),

עמ' 193—195. [וכעת גם: תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 54—63.]

1 ספרי דברים, פי' נא, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 117, והמקבילות שצוינו שם.

2 ראה: ספר הישוב, א, 'ירושלים תרצ"ט, מבוא, עמ' יד; ותוספת ב, שם, עמ' 159 ואילך.

3 לפי נוסח תוספתא כ"י ב; ראה להלן, עמ' 221.

4 ראה להלן, הערה 6. — לברייאת זו אין לנו עדויות נוסח או מסורת פירוש, לא אצל הגאונים ולא

אצל הראשונים. היחיד מבין רבותינו הראשונים שהביא את הברייאת כלשונה — אבל, כמובן,

בלי כל פירוש — הוא ר' יצחק בן מלכיצדק בפירושו לסדר זרעים (שביעית ו: א, נוסח הירושלמי;

ראה להלן, הערות 29, 76); וכן העתיקה בעל ילקוט שמעוני (דברים, רמז תתעד — נוסח הספרי;

ובחלקה גם בילקוט תלמוד-תורה; ראה להלן, הערה 28). מלבד אלה לא מצאתי ראשונים שעסקו

בברייאת דתחומין או בגבולות עולי בבל, וחכמים רק נגעו בה באופן כללי ביותר (ראה, למשל:

תשובות הרשב"ץ, ג, סי' ר) ובדרך-כלל בקשר לסוגיות הש"ס (כגון ריש מס' גיטין), אף-על-פי

שכמה מגדולי הראשונים לא היו רחוקים מן העיסוק הריאלי בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל,

וכעדויות של הרשב"ם (במ' לד: ב): 'רבינו זקיני פירש וצייר תחומין' (וראה הערת

ברלינר לרש"י על התורה במהדורתו, שם, הערה ג). וראה תשובת הרמב"ם, מהדורת בלוי, סי' קכז;

רשב"ץ, שם, סי' קצח.

ואפילו בעל כפתור ופרח, שעסק הרבה בגבולות הארץ (פרק יא ועוד), אינו מעתיק אלא את

תחילתה ('תחומי — עכו'; מהדורת לונץ, עמ' רעח), ופעם (שם, עמ' רעב) רק רומז לנוסח

התוספתא. בפירושי הספרי שהגיעו לידנו בכתבי-יד לא נמצא נוסח הברייאת ולא כל דיון שהוא

בברייאת לגופה, לא בפירושו של רבינו הלל (אלא שפירושו לסוף פרשת עקב חסר משום-מה,

כמפורש בכ"י וינה ולונדון; האם בגלל אופייה של הברייאת? ולא בשני הפירושים האנונימיים

ברית⁵ ושאנים בני ברית.⁶ בדרך-כלל ראו החוקרים את עיקר תפקידם בזיהויים המדויק של

האחרים (כ"י ששון 598 ומאנטובה 36). מפרשי הספרי האחרונים שכנראה עוד היו בידיהם כתבי-יד של הספרי עצמו או של פירושו — כגון ר"מ בנבנשת בעל אות אמת ב פ י ר ש ו (כ"י) לספרי וכן בפירושו של ר"ח כפסי (כ"י) — לא הזכירו את הבריתא שלנו כלל. ונראה, שגאונים וראשונים לא מצאו בה עניין להעתיקה ולפרשה מפני שלא ידעו לזהות את רובם המכריע של המקומות המנויים בה. והרי אפילו על ציוני-הגבול הכלליים ביותר שבמשנה שביעית ו: א כתב בעל תוספות יו"ט, שדברי הראשונים בזה 'אינם אלא באומד הדעת ולא כיונו אל האמת כפי המציאות', ובוודאי ש'אילו הוה חזי ליה למר ארעא דישראל כדחזי לי לא הוה אמר הכי', כדברי ר' ישעיה דטראני באחת מתשובותיו (סי' קכג). וזה לשון הנצי"ב בפירושו לספרי (שם): 'כולה בירושלמי שם, ויש כמה שינויים בשמות הערים והמקומות וא"א לעמוד על האמת עד שיזכנו ה' לראות במהרה בימינו אמן'.

5 כיוון שעיקרי הדברים כבר נרשמו אצל אחרים (ראה להלן), אציין רק לכמה מן המחקרים העיקריים שהוקדשו במיוחד לנושא זה במאה השנים האחרונות, ובראש ובראשונה: H. Hildesheimer, *Beiträge zur Geographie Palestinas — Jahresbericht des Rabbiner Seminar*, Berlin 1885. זהו מחקר מקיף, שכל הבאים אחריו בנו על החומר המרובה שנאסף בו וקיבלו את רוב מסקנותיו. במיוחד יש לציין, שהמחבר השתדל לבסס את מחקרו על כתבי-יד מרובים ככל האפשר, שלא כמקובל כלל בימיו, אף לא במחקרים תלמודיים מובהקים. כמדומה שהוא היה הראשון שנעזר לבירור גירסאות התוספתא, מדרשי ההלכה והירושלמי בכתבי-יד שונים, והוא אף שימש דוגמה ומקור לידיעות על כתבי-היד של הירושלמי לחוקרים שעסקו בו בתחומים אחרים (ראה, למשל: M. Schlesinger, *Magazin für die Wissenschaft des Juden* - thums, XVI, 1889, p. 8); א"מ לונץ חזר ודן בבריתא שלנו במחקריו השונים, ואף הקדיש לה מחקר מיוחד: 'תחומי עולי בבל', ירושלים, יא—יב (תרע"ז), עמ' 283—310; ש' קליין הרבה לעסוק בנושא של גבולות הארץ בכלל ובבריתא דתחומין בפרט (החל באחד מפרסומיו הראשונים — *M.Zs.Sz.*, XXIV, 1907/8, pp. 238—258 — ועד לספרו האחרון, שהופיע לאחר פטירתו: ארץ הגליל, ירושלים תש"ו, עמ' 140), ובמיוחד במחקרו המקיף המוקדש כולו לבריתא זו: S. Klein, 'Das Tannaitische Grenzenverzeichnis Palästinas', *Hebrew Union College Annual*, V, 1928, pp. 197—259 (= *Palästina Studien*, II, 1), וכן הקדיש לה נספח מיוחד ב'ספר הישוב', כרך א, חלק א, עמ' 159—162 (ועיי"ש מבוא, עמ' יד. — פרופ' קליין המנוח חשב כנראה לחזור ולדון בפרשת גבולות הארץ; ראה: ארץ יהודה, תל-אביב תרצ"ט, פתח-דבר, עמ' א). — מחקריהם הנ"ל של הילדסהיימר ושל קליין תורגמו לעברית והופיעו בכרך מיוחד בשם 'גבולות הארץ' [להלן: גבולות], ירושלים תשכ"ה (הציונים להלן מכוונים למהדורה עברית זו למרות אי-הדיוקים המרובים שבתרגום).

סקירה ביבליוגרפית מפורטת מן המאה הי"ז ועד לשנות השמונים של המאה הי"ט נתן הילדסהיימר במבואו לחיבורו הנ"ל (גבולות, עמ' 3—5); הוסיף עליו והשלימו ש' קליין בנספח למאמרו 'דרך חוף הים', בקובץ: קדם ויהדות, א, כתבי האוניברסיטה ובית-הספרים בירושלים, תרפ"ד, עמ' 11—12. אבל יש להוסיף עליהם עוד השערות והערות שונות המצויות במחקריהם של החוקרים החל מצונץ ושי"ר (כגון: L. Zunz, 'Geographische Literatur der Juden', *Gesam. melte Schriften*, I, p. 151, ועוד: שי"ר, ערך מילין, ערך 'ארץ-ישראל' [אבל 'צונץ' הרשום

השמות הגיאוגרפיים שבטקסט זה, שברובם אינם מוכרים לנו ממקורות אחרים. רוב החוקרים ניסו גם לקבוע את זמן ניסוחה של רשימה גיאוגראפית זו ולקבוע על-פיה את תחום התפשטותו של היישוב היהודי בארץ בתקופה זו או אחרת. לזיהוין של רוב הנקודות הגיאוגרפיות המצוינות בברייתא הוצעו הצעות שונות, אבל בחלק גדול מהן לא הוכרעו לא הקריאה הנכונה ולא הזיהוי המדויק. ואילו באשר לקביעת זמנה של הברייתא נבוכו החוקרים ושיערו השערות מהשערות שונות בטווח של כשבע מאות שנים.¹ לאחרונה עסק בברייתא זו הר"ש ליברמן במסגרת חיבורו הגדול 'תוספתא כפשוטה' (שביעית, עמ' 534–538), רשם את כל המקבילות והמובאות ואת רוב כל שינויי גירסאותיהן; והוא גם סיכם בקצרה את

אצל קליין הנ"ל, עמ' 12, אינו אלא טעות-דפוס, וצ"ל: לונץ]) ועד לשנת הופעת רשימתו הביבליו-גראפית של קליין (כגון: A. Büchler, 'Der Patriarch R. Jehuda I und die griechisch-römischen Städte Palästinas', *Jewish Quarterly Review*, XIII, 1901, pp. 683 ff. [= *Studies in Jewish History*, London 1956, pp. 198–212]; in 'מ' איש שלום, גבולות ארץ ישראל וסוריא, 'ירושלים' של לונץ, ב, תרמ"ז, עמ' 33 ואילך; וראה גם: י"מ גוטמן, מפתח התלמוד, תרפ"ה, ערך 'ארץ-ישראל, עמ' יב).

רוב החוקרים שעסקו בשנים האחרונות בברייתא זו (כגון: מ' אבי-יונה בספרו הקלאסי 'גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל', ירושלים תש"ט, עמ' 155, וכן ב'אטלס כרטא לתקופת בית-שני, המשנה והתלמוד' בעריכת מ' אבי-יונה וש' ספראי, מהדורה ב, ירושלים 1974, עמ' 88; וראה גם: F. M. Abel, *Géographie de la Palestine*, Paris 1933, pp. 308–310) סומכים על קליין. גם אחרים (א' אלטרקט, ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, יא, תש"ד, עמ' 56; וראה עוד להלן בהערות; י' פרס, אנציקלופדיה ארץ ישראל, א, ירושלים תשי"א, מבוא, עמ' מ-נה; י' ליברמן, מסכת שביעית, ב, ירושלים תשכ"ו, עמ' קיא ואילך; 'קונטרס ביאור גבולות הארץ') לא תרמו דברים של ממש להבנתה של הברייתא. ח' בר-דרומא (וזה גבול הארץ, ירושלים תשי"ח, פרק ה, עמ' 299–1610) הפליג בדמיונו למרחבי המזרח התיכון בזיהוי הרחוקים, וזאת משום שלדעתו השמות המקוריים השתבשו 'ומחמת חלופי הגרסאות והשבושים הרבים כמעט שאין כל תקווה לבררם אי פעם אלא אם כן יתגלו בעתיד כת"י עתיקים ומוסמכים יותר' (שם, עמ' 607).

6 מאז ראשוני חוקרי ארץ-ישראל בעת החדשה — כגון Lightfoot ו-Reland, שצוינו כבר על-ידי צונץ והילדסהיימר בחיבוריהם הנ"ל — ועד לימינו ממש, כגון: P. Freimark, 'Zu einigen Ortsnamen im Tosefta-Traktat Schebiit', *Festgabe für Hans Wehr*, Wiesbaden 1969, pp. 1–12 [לאחר כתיבת המאמר בא לידי מאותו המחבר גם הספר: *Tosefta Schebiit*, Stuttgart 1971, במסגרת ההוצאה הגרמנית החדשה של התוספתא בעריכת Rengstorff, אבל לא מצאתי בו חידושים של ממש. הספר נכתב כנראה קודם למאמר הנ"ל, אף-על-פי שהופיע לאחריו; מכל-מקום, אין שום אזכור מן האחד לשני]. — כמה מן המקומות ששמותיהם מופיעים בברייתא שלנו הוזכרו גם בספר: S. Wild, *Libanesische Ortsnamen*, Beirut 1973, אבל בכל הנוגע לענייננו הוא חי מפי קודמיו, ולא מצאתי בו כל דבר חדש.

7 מאז ימי עולי-בבל ועד סוף תקופת התנאים; ראה להלן, עמ' 245.

מסקנות קודמיו לזיהויים של המקומות המפורטים ברשימה,⁸ ובדרך הילוכו דחה כמה ממסקנותיהם ואף הציע כמה הצעות חדשות.⁹

אין ספק, שהבעיה המרכזית בפירושה של הברייתא היתה בעיית הנוסח הנכון. הברייתא הגיעה אלינו במסורות שונות בשלושה מקורות ספרותיים בלתי-תלויים תלות ישירה זו בזו: בתוספתא (שביעית ד: יא, מהדורת ליברמן, עמ' 181); בספרי דברים (פי' נא, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 117); ובירושלמי (שביעית פ"ו, לו ע"ג)¹⁰ — כאשר לכל אחת מן המקבילות עדויות נוסח ובעיות נוסח משלה. טקסט קצר ופשוט זה, שעיקרו רשימת שמות גיאוגראפיים בלתי-מוכרים ממקום אחר, שובש לפעמים בידי המעתיקים עד לבלי היכר.¹¹ כמעט לכל אחד מן השמות המרובים שברשימה הארוכה צורות רבות שונות ומשונות במקבילות השונות ובכתבי-יד של כל אחד מהם. בהיעדר נוסח בר-סמך כלשהו בררו להם החוקרים את הנראה להם מבלי לברר מה מן החילופים יש לתלות במסורות השונות ומה יש לזקוף על חשבונם של המעתיקים והמגיהים למיניהם. בצדק כתב ג"צ הילדסהיימר בהקדמתו למחקרו המקיף:¹² 'הגדול בכל הקושיים הוא ללא ספק חוסר הבטחון ביחס לטקסט'; חוסר בטחון זה הביא את החוקרים מצד אחד לפקפק ולהגיה בגירסאות טובות ומבוססות ומאידך לקבל דווקא גירסאות מפוקפקות או להציע הצעות בלתי-מבוססות. ואמנם לעתים אין זו אלא עבודה סיופית חסרת-תועלת לעסוק בזיהויים של שמות גיאוגראפיים בלתי-מוכרים בטקסט משובש, שאפשר ש'גירסאותיו' אינן אלא פרי טעויות סופרים.

והנה זכינו וברייתא חשובה זו הגיעה אלינו כעת בנוסחא-עתיקא שלא עברו עליה קולמוסיהם של מגייה ספרים, בטופס קדום, הקרוב קירבת זמן וקירבת מקום למרכזי היצירה הארצי-ישראלית בתקופת התלמוד:¹³ היא מצויה במלואה¹⁴ בכתובת בית-הכנסת העתיק שברחוב (בית-שאן). זו הפעם הראשונה שיש בידנו יסוד טקסטואלי איתן¹⁵ לפירושה של הברייתא

8 ראה תוספתא כפשוטה, שביעית, עמ' 534, הערה 39 (תוספת ראשונים, א, עמ' 77). [וראה כעת: תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 62, ד"ה ואשר.]

9 בכל הדברים שלהלן סמכתי על הקורא המעיין באופן רצוף בתוספתא שביעית, מהדורת הר"ש ליברמן, ובתוספתא כפשוטה שם.

10 צונץ (לעיל, הערה 5), עמ' 151; A. Neubauer, *Géographie*, p. 10, n. 1 — ובעקבותיהם אחרים — מדברים על ארבע מקבילות שונות, כולל ילקוט שמעוני, דברים, רמז תתעד, אבל כמובן אין בילקוט אלא העתקה של הספרי.

11 כגון זו שבילקוט (שם), ד"ר (וכבר העירו עליו): 'דכתב רב תנחום נוצרא'! (בכ"י אוקספורד: 'רבת רב תחום טצרא'; ראה להלן, הערה 28), במקום: '... דבתחום בוצרא'.

12 גבולות, עמ' 5. 13 ראה: תרביץ, מג, עמ' 93; ועיי"ש, עמ' 152 ואילך.

14 אמנם גם הכתובת נפגמה (שורות 13—16; ראה: תרביץ, מג, עמ' 91—92), אבל נראה, שאין ספקות מרובים בדבר השלמתה.

15 אף-על-פי שאפשר, שגם נוסח הכתובת אינו נקי לחלוטין מטעויות; ראה: תרביץ, מג, עמ' 97.

שאפשר לבסס עליו את הזיהויים הגיאוגרפיים המתאימים ומכאן להגיע להבנת מטרתה ומשמעותה, הן במקומות שהכתובת מאשרת גירסאות ידועות מן המקורות הספרותיים (והללו הם הרוב) הן במקרים שהיא מציעה גירסאות חדשות. לאמיתו של דבר, זו הפעם הראשונה שניתנה לנו ההזדמנות לבחון את נוסחו של טקסט ספרותי כלשהו מן הספרות התלמודית לאורו של טופס קדום¹⁶ שאינו תלוי בשלשלת מסורת כתב-יד שבידנו¹⁷ — ואפשר שדווקא בכך עיקר חשיבותה של הכתובת. ואמנם פיסקה קצרה זו יש בה כדי ללמדנו כמה וכמה הלכאות גברותא בהלכות טקסטים תלמודיים ודרכי פרשנותם, ומעל לכול — את חשיבותה הגדולה והראשונית של הטיפול הטקסטואלי המדוקדק והקפדני, אשר בלעדיו עומדת כל פרשנות על בלימה של טעויות סופרים והשערות חוקרים.

בנוסח הברייטא שבכתובת אין כמעט חדש; עיקר חידושה דווקא בכך שהיא מאשרת בדרך-כלל את נוסחאות הספרים שלנו ומסייעת להכריע בין גירסאותיהם. ואל יהא דבר זה קל בעינינו, שכן בגלל אותו 'חוסר הבטחון ביחס לטקסט' וחוסר האמון בטיבם של הטקסטים שבידנו שקעו עצמם החוקרים בהצעות מהצעות-תיקון שונות במקום לעסוק בפירוש פשוטה ומהותה של הברייטא.

מכל-מקום, את עיקר תפקידי ראיתי בטיפול בטקסט ה' כת-יגיאוגרפי זה בצד הטקסטואלי-הפרשני שבו, דהיינו: (א) הטקסט — קריאתו המדויקת והשוואתו המדוקדקת למקבילותיו הספרותיות; (ב) פירושו — משמעותה העניינית-ההלכתית של הברייטא.¹⁸ בפירושה של הברייטא יעניינו אותנו בעיקר משמעותה הכללית, תפיסתה הגיאוגראפית ומטרתה העניינית, ואילו בזיהוין המדויק של הנקודות הגיאוגראפיות נעסוק רק במידה שהדבר נוגע להבנת משמעותה העניינית של המפה המתוארת בה.¹⁹ כעת מצפה עוד הכתובת לגיאוגראף ההיסטורי, שישלים את המלאכה על-ידי זיהויים גיאוגרפיים מדויקים של האתרים שעדיין לא זוהו בוודאות.

ב. המסורות השונות

ראשית-כול, עלינו לברר את מקומו של נוסח הברייטא שבכתובת בין המסורות השונות שבמקבילות הספרותיות. כאמור, נמצאת לפנינו הברייטא בשלושה מקורות ספרותיים בלתי-תלויים זה בזה תלות ישירה (תוספתא, ספרי דברים, ירושלמי). במקורות אלה נמסרה

16 ראה: תרביץ, מג, עמ' 93, 152 ואילך.

17 ראה להלן, הערה 203.

18 והרי פיסקה זו (סעיף ה) היא המרכזית והיסודית בכתובת כולה, שכל הלכותיה מבוססות עליה (ארץ-ישראל של עולי בבל; ראה: תרביץ, מג, עמ' 97 ואילך; וראה להלן, עמ' 246 ואילך).

19 ואף-על-פי שלכאורה הא בהא תליא, למעשה אין זה משנה לענייננו אם הכוונה לנקודה גיאוגראפית מסוימת זו או אחרת ובלבד שסביבתה ומיקומה הכללי ברורים ואין ספקות במהלכו העיקרי של קו-הגבול המתואר במפה; ראה להלן, עמ' 241 ואילך.

הברייתא דתחומין במסורות שונות (אם-כי קרובות). לפיכך יש להבחין היטב בין חילופי-הגירסאות שבין עדויות הנוסח לכל אחד מן מקורות אלה ובין חילופי המסורות שבין המקורות השונים. השינויים המרובים הם בעיקר: (א) חסרונות והוספות בשמות המקומות; (ב) סדרם של המקומות המוזכרים; (ג) שינויים בשמות המקומות, מהם שינויים שהם בבחינת 'חילופי לשונות' ומהם שינויים שהם בחזקת 'חילופי נוסחאות',²⁰ שהאבחנה ביניהן אינה ברורה תמיד.²¹ החוקרים הרגישו אמנם בהבדלים שבין המקורות, ובחלקם אף עמדו על כך שהם מייצגים מסורות שונות (במיוחד נ"צ הילדסהיימר),²² אבל הם לא הסיקו את המסקנות המתבקשות מכך ולא תמיד הקפידו על ההפרדה ביניהן. רוב העוסקים בברייתא דתחומין החליפו בין הנוסחאות השונות ונטלו מן האוסף הגדול של הגירסאות שעמד לרשותם כמעט ככל העולה על רוחם, בלי להבחין בין המקורות ובלי להיזקק לבדיקה קפדנית בעדויות הנוסח ולקריטריונים ברורים הדרושים לשם הכרעה ביניהן. וכך העדיפו לעתים שיבושים ברורים רק בגלל הדמיון לשמו של כפר ערבי כלשהו או בגלל תיאוריות והשקפות בלתי-מבוססות על מהותן של הגבולות המתוארות בברייתא.²³ ויש שהעדיפו מסורת אחת על האחרות מסיבה זו או אחרת. כך, למשל, בחר שי"ר את נוסח הירושלמי דווקא (!) בתור ה'נוסח היותר מוגה';²⁴ הילדסהיימר בירר לעצמו את נוסח התוספתא;²⁵ ואילו קליין העדיף את נוסח הספרי;²⁶ אבל אף-על-פי-כן לא הפרידו ביניהם הפרדה גמורה וברורה.²⁷

השינויים שבין עדויות הנוסח של כל אחת מן המקבילות הם בדרך-כלל בגדר של חילופי-גירסאות ושינויים שבהעתקה בלבד. גירסאות כל כתבי-היד ועדויות הנוסח של נוסח הספרי

20 ראה: מבוא לנה"מ, עמ' 1.

21 ובמיוחד בטקסט קצר זה, ששיבושי מרובים והקירבה בין המקבילות גדולה.

22 ראה: גבולות, עמ' 15. בחיבורו של הילדסהיימר ניתן הטקסט בלוח מיוחד ובטורים נפרדים לכל מקבילה (וכך כבר אצל נויבאוואר: A. Neubauer, *Géographie*, pp. 10–11). אבל הוא לא נמנע מהחלפות ותיקונים ממקור למקור. אגב, מעניין, ולעתים משעשע, להשוות את טבלאות הנוסחאות המופיעות במחקריהם של נויבאוואר (שם), הילדסהיימר (גבולות, עמ' 16–17), לונץ (ירושלים, יא [לעיל, הערה 5]), קליין (גבולות, עמ' 122 ואילך) ופרס (לעיל, הערה 5).

23 כגון הגהותיו השרירותיות של קליין בגירסאות הבטוחות והברורות: יבקה, חשבון ונחלה דורד (ראה להלן, עמ' 236) — ששינו את מהותם של קווי התחומים (ראה להלן, עמ' 243) — בגלל השקפותיו על היישוב היהודי בעבר-הירדן המזרחי.

24 ערך מילין, ערך 'ארץ-ישראל', מהדורת וארשה, עמ' 48 (בעקבות ר' יוסף שוורץ? ראה: תבואת הארץ, פרק א; וראה הערת לונץ במהדורתו, עמ' מא, הערה א); ראה להלן, הערה 199.

25 ראה: גבולות, עמ' 12.

26 ראה שם, עמ' 120.

27 אפשר, כמובן, להציע בוהירות רבה הצעות-תיקון (או להכריע בין גירסאות) במסורת אחת על-פי חברתה במקרה שכל הנראה הכוונה לאותו שם עצמו ויש להניח שהוא רק השתבש במסורת אחת והצורה המקורית נשתמרה באחרת — אלא שלעולם אינך בטוח היכן הגבול בין חילופי-נוסחאות לחילופי-לשונות.

קרובות מאוד זו לזו.²⁸ כך גם בגירסאות, משובשות לרוב, של הירושלמי.²⁹ ולמרות הטעויות

28 עדויות הנוסח לפסקה זו של הספרי דברים מעטות באופן יחסי. פינקלשטיין במהדורתו השתמש כאן בדפוס ראשון (ד), בכ"י ברלין (א), לונדון (ל) ורומי (ר) [כ"י אוקספורד (ב) חסר בפסקאות לז–נד] וגירסאות הילקוט (ט – כ"י אוקספורד ודפוס שלוניקי וויניציה, שהשינויים ביניהם אינם מהותיים; בכל סטייה, גדולה כקטנה, מכ"י א הולכים שני הדפוסים הנ"ל יחד; ראה לאחרונה: ד' הימן, מקורות ילקוט שמעוני, א, עמ' xxiii) [ב' מדרש חכמים' (מ) לא הובאה הפסקה שלנו, והוא הוא כ"י הלברשטם שהזכיר הילדסהיימר, גבולות, עמ' 7, סוף הערה 21; ראה: י"א רבין, מבואו הגרמני למכילתא דר"י במהדורתו, הערה 2]. – לאלה יש להוסיף את גירסאות ילקוט תלמוד-תורה (כ"י ת) שהעתיק רק חלק מן הברייתא ('ואילו תחומי א"י – מוסף סנפפא [?] קונכיא [?] = נקיבתא] וכו': ספרי ותוספתא דשביעית', אבל ברור, שהעתיק מן הספרי).

עד כמה שיכולתי לברר לא נתגלו כתבייד נוספים לפסקה זו של הספרי (כ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, H 8° 1221 [כ"י ילין] הועתק כנראה מן הדפוס); קטעי גניזה לא היו כאן בידי פינקלשטיין, ועד היום לא נמצאו (ראה גם: הילדסהיימר, גבולות, עמ' 7, סוף הערה 21; L. Finkelstein, *HUCA*, XII–XIII, 1937–1938, p. 523). גם לא מצאתי הבאות אצל הראשונים, לבד מן הרמזות הקצרות שבתוספות ובדברי הרמב"ן ותלמידיו בריש מס' גיטין (ראה להלן, הערה 147).

בדיקה חוזרת של כל נוסחאות הספרי במקורן העלתה, לדאבוני, שלפחות במקום זה – המועד לפרענות של טעויות ושיבושי סופרים – אין לבנות בלי היסוסים על חילופי-הגירסאות שבמהדורת פינקלשטיין (ראה: תרביץ, ח, תרצ"ז, עמ' 375); ואם נביא בחשבון את מספר הטעויות בשורות מעטות אלו בהשוואה למיעוט כתבי-היד, קשה לומר, שהדברים מניחים את הדעת (ראה: קרית ספר, יד, תרצ"ח, עמ' 324 [והשווה גם: י' קוטשר, ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, עמ' 47, והערה 74 שם]; הר"ש ליברמן בתוספתא כפשוטה, בפירושו לברייתא זו, סמך על מהדורה זו). ונראה, שבשעת סידור חילופי-הגירסאות וההדפסה נפלו כמה וכמה שיבושים, שהרי המהדיר עצמו מסר כעשר שנים קודם-לכן העתקות של ברייתא דתחומין מכתבי-יד הספרי לש' קליין, ובהן טעויות מעטות יותר (ראה: גבולות, עמ' 121; וראה הערה 8 שם: 'ואל יהא לבו נוקפו בסומכו עליהן'), אבל גם שם יש חיסורים ובתוכם גירסאות יחידאות חשובות (ראה להלן, שורה 17: איגר סכותא). – להלן ניתנו תיקונים ותוספות על-פי כתבי-היד עצמם.

29 כ"י ל י י ד ן (ל = דפוס וויניציה; השינויים המעטים שביניהם נרשמו בדייקנות רבה על-ידי מהרי"ן אפשטיין ב'מבואות לספרות האמוראים', עמ' 431) ו כ"י ר ו מ י (ר, המשובש כרגיל; ראה: תרביץ, מג, עמ' 107, הערה 110; אבל הוא שמר גם על כמה גירסאות טובות, כגון: 'ותחומי ישר' כל החזקו עולי פרשת דשקלין' וכו', שלמרות כל השיבושים הגסים שבו שומר על: 'דשקלין' [= אשקלון], שנשמטה בכ"ל [ד"ו] – ובכל שאר הנוסחאות [ריבמ"ן ורש"ס]! – והטעה כמה מן המפרשים [אבל הוא מופיע כבר במבחר 'שינויי נוסחאות מתוקנות' שנתן הר"ל גינצבורג ב'שרידי הירושלמי' שלו, עמ' 362; ראה: תרביץ, מג, עמ' 108, הערה 110]). בשני כתבי-היד הנוסחאות קרובות זו לזו, ואין ביניהן אלא שיבושים ושינויים רגילים שבין העתקות שונות. בכ"ל הסיומת כמעט תמיד באל"ף, ואילו בכ"ר תמיד בה"א; ראה להלן, הערות 62 ו-95. (היחס שבין שני כתבייד עיקריים אלה של הירושלמי – נוסחאות משותפות בניגוד לעדויות

המרוכבות בהם, כך גם השינויים שבין כ"י וינה (ב) לדפוס ראשון (ד) של התוספתא; ³⁰ ואילו השינויים שבין האחרונים ובין נוסח התוספתא כ"י ערפורט (א) יסודיים ביותר, וקרובים הם

האחרות וטעויות משותפות [ראה להלן, עמ' 256: מעכו לאשקלון; וכאלה עוד הרבה] — טעון בדיקה יסודית בכל המסכתות של שני כתבי-יד אלה.

באשר לנוסח ה"ר ש"ס (העתקה אחת בלבד בכ"י המוזיאון הבריטי — ראה: תרביץ, מג, עמ' 108 — שהשתמש בו כבר הילדסהיימר ואותו העתיק גם לונץ [ראה לעיל, הערה 5; וכבר קודם-לכן פרסם את הפירוש — אבל לא את נוסח הפנים — ב'ירושלים', ז (תרס"ו), עמ' 17—24]. מסכת שביעית לא נמצאת לא בכ"י מוסקבה מס' 1133 שאליו התכוון, כנראה, הילדסהיימר [גבולות, עמ' 6, הערה 20], וגם לא בכ"י פאריס Ms. héb. 1389 (קטע — שרידי שני דפים — מירוש' שביעית סוף פ"ו — ריש פ"ז עם פירוש הרש"ס; נמצא בספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו-יורק, [ENA 3033/7-8]) — ספק גדול בעיני אם היה לפניו כ"אן כתבי-יד (ראה תרביץ, שם; וראה הילדסהיימר, שם, עמ' 9—10; ועיי"ש, עמ' 11, הערה 33!). כל השינויים בינו לבין ד"ו אינם כנראה אלא הוספותיו, מחיקותיו והגהותיו של הרב (כגון: [פני], (כל) שהחזיקו וכד', ורפח (דחגרא), (יגר שהדוּתא), החסרים במהדורת דינקלס ונמצאים בכתב-היד אלא שיש עליהם סימני-מחיקה). ולכן היה נראה, שאין להסתייע כאן בגירסאותיו ולא-כל-שכן לבנות עליהן בלבד (ראה, למשל: תוספתא כפשוטה, עמ' 536, הערה 57; אבל ראה עוד להלן, הערות 35, 134); ועוד צ"ע.

בהלכה זו אין בידנו אף קטע ירושלמי מן הגניזה (אף לא בין הקטעים הידועים לי ושל אפורסמו עדיין, ביניהם גם כמה קטעים למס' שביעית; אצל ש' קליין, *HUCA* [לעיל, הערה 5], עמ' 218—219, הערות 90—94: 'Geniza-Fragm.' — הכוונה לשינויי-נוסח מכ"י רומי שנרשמו בחלקם על-ידי גינצבורג ב'שרידי הירושלמי' שלו [ראה: תרביץ, מג, עמ' 108, הערה 110], ולא כבתרגום העברי המטעה [גבולות, עמ' 141]: 'בקטעי הגניזה'). גירסאות שלוש כתבי-יד אלה של הירושלמי (ל, ר ורש"ס) וכן גירסאות הריבמ"ץ (לעיל, הערה 4; להלן ניתנו חילופי-גירסאות על-פי כ"י לונדון ואוקספורד [בינתיים הופיע פירוש הריבמ"ץ לזרעים במהדורה חדשה, המבוססת על שני כתבי-יד הנ"ל, מאת הרב נ' זק"ש ז"ל, ירושלים תשל"ה, עיי"ש, עמ' קמט. — כעת מצאתי גם כתבי-יד נוסף בספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, אוסף זולצברגר]) נרשמו ברובם כבר על-ידי לונץ ב'ירושלים', יא-יב, עמ' 290 ואילך (ועיי"ש, עמ' 284, הערה 1), כך שאין בידנו כאן שום עד-נוסח חדש, אלא שהעתיקות אינן מדויקות תמיד.

30 בחילופי-גירסאות של התוספתא נמצאו — לאחר בדיקת כל כתבי-היד — הרישומים המדויקים שבמהדורת הר"ש ליברמן, כרגיל גם כאן, מדוקדקים עד לאחת (אלא שלעיתים קשה ההכרעה בין הקריאות האפשריות השונות בכתב-היד עצמם, ולפעמים אפשר, שיש אולי מקום לקריאה שונה במקצת ובמיוחד בקריאתן של האותיות הדומות המרוכבות שבכ"י ב, כגון חילופי ד/ר: תוספתא, שורה 25, מספר / מספד ?? [ראה כעת מה שכתב הר"ש ליברמן בספר היובל לברון, עמ' רמ, הערה 19]; וכן אולי: סוף שורה 26, מישא (כבד') / כוישא (שני חלקי המ"ם נפרדו ונראים ככ"ף ווי"ן) ?? — ואננם כך הקריאה (בשניהם) אצל הילדסהיימר, גבולות, מול עמ' 16).

31 שלוש טופסי התוספתא שבידנו מתפלגים גם כאן, כבדרך-כלל: ב/ר-א (ראה, למשל, תוספתא, מהדורת ליברמן, זרעים, הקדמה, עמ' יב). התפלגות זו לא רק שהיא מייצגת מסורות צרפת-ספרד, אלא היא עולה לעתים למקורות קדומים (ראה, למשל: תוספתא כפשוטה, כלאים, סוף

להיות נוסחאות שונות.³¹ נוסח א' שונה מנוסח ב'/ד' בחסר³² וביתר,³³ בשינויים שבסדר³⁴ ובשינויים מהותיים³⁵ אחרים³⁶ — לעתים בהתאם לנוסח הספרי ולעתים בהתאם לנוסח

עמ' 633) ו'נוסחאות הטופסים השונים של התוספתא מבוססות על שתי מסורות עתיקות — ואין לפנינו תיקון סופרים גרידא' (הר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, נדרים, עמ' 472, והערה 16 שם); ויש שהם מייצגים נוסחאות עצמאיות כמעט (ראה כעת: תוספתא כפשוטה, נשים, עמ' 786, ועוד; וראה סיכומו של הר"ש רונטל שציינתי בתרביץ, מג, עמ' 128, הערה 276).

וראה מה שכתב צוקרמנדל על השינויים שבברייתא דתחומין בין כ"י א' לנוסח הדפוס: *Magazin*, II (1875), p. 82; לא ידוע לי אם אמנם הופיע המאמר המיוחד לנושא זה כפי שהובטח שם.

32 חסרים בא' לעומת ב'/ד' לא רק: עולשתא (תוספתא, שורה 26), מישא (שם; ראה לעיל, הערה 30), רפיח וחוגרה (שורה 29) ועמון ומואב (שם), שאינם נמצאים בשום נוסח אחר מלבד תוספתא ב'/ד'; חסרים גם: כ/בוריי רבא (שורה 24), שאינה בספרי, וכן ג/נחלא דפצאל (שורות 25–26), שאינה בירושלמי; וכן חסרים בא', בניגוד לכל יתר הנוסחאות (בהשמטה?): קנת (שורה 27; ראה ההערה שלאחר זו) ודרך הגדולה ההולכת למדבר (שורה 30).

נוסח תוספתא ב'/ד' הוא המלא ביותר. יש בו כל מה שנמצא במסורות האחרות כולן, וגם אם רק בחלק מהן; מסך כל המקומות חסרים בו רק בית סכל/סוכות, הנמצא בכל יתר הנוסחאות (ראה להלן, הערה 136, והנסמן שם), ובית ער/עיט, הנמצא רק בנוסח הספרי—כתובת (ראה להלן, הערה 51). ובנוסף לכל אלה מצויים בו עוד ארבעת השמות הנ"ל שאינם נמצאים באף אחת מן המקבילות.

33 יתר בא' לעומת ב'/ד': בית סוכות סכל (תוספתא, שורה 27), גירסה כפולה! בספרי: בית סוכות, ואילו בירושלמי: בית סכל!! (עיי"ש; להלן, שורה 16).

34 כבירתא (תוספתא, שורה 23; ראה: קליין, גבולות, עמ' 124, מס' ז); מומתא דבור (מילתא דכור; שורה 24); עילי רבא (אולם רבא; שורה 26); השלישייה: יגר (יגוד)—(ח)זוראי (שורה 28), כמו בנוסח הספרי, א ח ר י השלישייה: יבקא (יוקפא)—דורד (שורות 28–29; ראה עוד להלן, עמ' 237, והערה 162 שם), והסדר בשלישייה אחרונה זו בא: חשבון בראש כבירושלמי, ולא יבקא כב/ד' ובספרי; ועוד.

35 בצורתם של השמות, כגון: תרגגלא עילאה דל עילא מן קיסרין (תוספתא, שורה 27) — בדומה לירושלמי (דלמעלה מן — ברש"ס: דלעילא מן!!) ובניגוד לב'/ד' ולספרי; וכן אגר וניא (חרבת וזיגיתא של היום) במקום בית זגיתא שבכל הנוסחאות האחרות (להלן, שורה 14); ובפרטים אחרים נוספים (ראה להלן, הערה 156), מלבד הבדלי כתיב וכד', שאפשר שאינם אלא חילופיהם ושיבושיהם של מעתיקים.

36 בשינויים המהותיים שבין נוסחאות התוספתא א'—ב'/ד' הרגיש כבר הילדסהיימר, גבולות, עמ' 10 (ובעקבותיו קליין, שם, עמ' 136–140; וראה לעיל, סוף הערה 31 [וכעת גם: Freimark, To- sefta, p. 197, n. 99]), אלא שהוא נרתע והסיק ש'כ"י' [ב] שמר על נוסחת התוספתא בצורה השלמה יותר', ואילו בכ"י א' יש השמטות מן הנוסח המקורי של התוספתא. וראה עוד הילדסהיימר, גבולות, עמ' 77, הערה 326; אבל בשום אופן אין להסביר כאן (אף-על-פי שהתופעה כשלעצמה אפשרית) את החילופים שבין שתי נוסחאות התוספתא בהגות על-פי הירושלמי (ראה עוד להלן, הערה 40).

הירושלמי³⁷ — אבל יש בו בודאי נוסחאות המשותפות לתוספתא בלבד³⁸ ואינם נמצאים בשום נוסח אחר³⁹, ויש לראותו, כנראה, כענף נפרד של מסורת התוספתא.⁴⁰ יוצא, שלברייטא דתחומין יש לנו במקורות הספרותיים שלו ש מסורות שהן א ר ב ע (ולפי סדר זה דווקא) : ספרי, ירושלמי, תוספתא נוסח א ותוספתא נוסח ב/ד — וכעת נוספה לנו ח מ י ש י ת : זו שבכתובת.

במסגרת זו לא נוכל לעסוק במהותם של ההבדלים שבין המסורות השונות וביחסן זו לזו, ובודאי שלא נוכל (אם ניתן בכלל) להעדיף אחת מהן או להכריע ביניהן.⁴¹ נסתפק כאן בבירור נוסח הברייטא שבכתובת ויחסה למסורות שבמקבילות הספרותיות, ומכאן נוכל אולי להגיע לנסיון לקביעת גירסאותיה של המסורת שאליה היא שייכת. ואם אמנם נצליח בכך, נוכל לטפל לפחות בנוסחתה של מסורת א ח ת, שגירסאותיה מבוססות כעת על אב־טקסט מעולה שלא עברו עליו קולמוסיהם של מגיחי ספרים,⁴² בין אם נצליח לזהות את המקומות המופיעים בה ובין אם לאו.

37 תוספתא א בהתאם לספרי ובניגוד לב/ד וירושלמי: חסרון כורייא רבתי (תוספתא, שורה 24; לעיל, הערה 32, ולהלן, הערה 106); הסדר בשתי השלישיות התכופות — יבוק וכו' יגר סהדותא וכו' (?) לעיל, הערה 34, והג"ש; יגר סהדותא/סכותא (להלן, הערה 156); תוספתא א בהתאם לירושלמי ובניגוד לב/ד וספרי: חסרון נחלא דבצלאל (לעיל, הערה 24, ולהלן, הערה 115); הסדר — יבוק, חשבון / חשבון, יבוק (לעיל, הערה 34, ולהלן, הערה 155); תרגלאל עילאה דלעילא וכו' (לעיל, הערה 35); ואלה בנוסף לצורת השמות ולכתיבם (כגון להלן, הערה 123). וכן ראה הגירסה הכפולה שבתוספתא א: בית סוכות סכל, מעין צירוף נוסחאות הספרי והירושלמי (לעיל, הערה 33, ולהלן, הערה 136).

38 כגון הנוסחאות המשותפות לא ולב/ד עם הירושלמי, בניגוד לספרי; התוספות: תפליית (תפניא, תפניס; תוספתא, שורה 25), מגדל חרוב (שם, שורה 26) ותיקרת (?) שם, שורה 27; החסרון של 'בית ער' שבספרי (ובכתובת); וכן הצורה הארמית 'שורא דעכו' (שם, שורה 23) במקום 'חומת עכו' שבספרי (ובכתובת). לעומת זה משותפות נוסחאות התוספתא עם הספרי, בניגוד לירושלמי בכמה מקרים בסדרם של המקומות המנויים, אלא שבנוסח הירושלמי חלו בו, כנראה, שיבושים בסדר (הנמצאים כבר בכל עדויות הנוסח שבידנו); ראה להלן, הערה 199. 39 כגון הכותרת 'תחום ארץ־ישראל', ותו לא, שבתוספתא בלבד; הגיוון הארמי (בנוסף לזו שבהערה שלפני זו ובנוסף לשמות המקומות עצמם): 'גרמא' (תוספתא, שורה 23), במקום 'עצמה' שבכל יתר הנוסחאות; 'ריש' (שם, שורה 23), במקום 'ראש' שבנוסחאות האחרות; התוספת 'שורא/ה!'] דקיסר/א/ה' (שם, שורה 23; וראה הסדר שם!); ובעוד כמה פרטים קטנים אחרים.

40 כאשר נוסח תוספתא א קרובה לירושלמי יותר מן תוספתא ב/ד (ראה לעיל, סוף הערה 36 והערה 37); ראה לעיל, הערות 32—35, 38 (אלא שכאמור חלו כנראה בנוסח הירושלמי שיבושים בסדרם של המקומות המנויים).

41 והרי אין זה עניין ישיר לנוסח הברייטא שבכתובת דווקא (אבל ראה עוד להלן, הערה 151, ד"ה על כל פנים; וכאלה עוד). — וראה: תרביץ, מג, עמ' 120, הערה 185.

42 אבל ראה לעיל, הערה 15.

וזו לשון הברייאת לפי נוסח הכתובת (סעיף ה, שורות 13—18):⁴³

13 תחומי ארץ ישראל מקום שה[חזיקו] עולי בבל פורשת אשקלון וחומת מיגדל שרושן
דור וחומת עכו

14 וראש מי גיאתו וגיאיתו עצמה וכבר[תה וב] ית זניתה וקסטרה דגלילה וקובעייה דאייתה
וממצייה דירכתה

15 ומלתה דכוריים וסחרתה דיתי[ר ונחל]ה דבצאל ובית עיט וברשתה ואולי רבתה וניקבתה

16 דעיון ומסב ספנחה וכרכה דב[ר ס] גגורה ותרנגולה עלייה דקיסריון ובית סבל וקנת

17 ורקם טרכון זימרה דמתחם לבוצרה יבקה וחשבוין ונחלה דזרד איגר סהדוה נימריין

18 ומלח ריזיה רקם דגיאה וגנייה דאשקלון ודרך הגדולה ההולכת למידבר

השוואה מדוקדקת של טקסט זה עם כל מקבילותיו הספרותיות — בכל עדויות הנוסח — מראה ללא ספק, שנוסח הברייאת שבכתובת קרוב ביותר לנוסח הספרי דווקא: בשניהם אותם המקומות ללא חסר ויתר, אותו הסדר⁴⁴ וגם בפרטי הגירסאות של שמות המקומות הם קרובים מאוד זה לזה.⁴⁵ ולפיכך, נוסח הכתובת על גירסאותיו המעולות תורם תרומה ממשית ומכרעת לביסוסה של לפחות אחת מן המסורות (היסודית?)⁴⁶ של הברייאת דתחומין: מסורת הספרי. כעת נמצאת לפנינו הברייאת בנוסח בדוק ובטוח שעליו יש לבסס את פירושה — ואין עוד לתקן ולשנות את הנוסח בגלל תפיסות מסוימות בהבנת הטקסט, אלא עלינו להחליף את הקונצפציות בפני נוסח-הטקסט הברור.⁴⁷ וכן מתברר, שהטקסט של הספרי שבדינו — למרות השיבושים המרובים שבעדויות הנוסח השונות — אינו גרוע כלל וכלל.⁴⁸ מסקנתו של הילדסהיימר — הראשון שביסס את מחקרו על ביקורת הטקסט והשיג הישגים יפים בפירושה של הברייאת — שאין לסמוך על נוסח הספרי משום ש'מסורת כתבי-היד [של הספרי] נטשטשה', ומתוך השוואות עם הנוסחאות האחרות ובגלל הצעותיו לזיהוי

43 ראה: תרביץ, מג, עמ' 128.

44 חוץ ממקרה אחד; ראה להלן בפנים (ניקבתה דעיון וכו').

45 ראה להלן עמ' 227 ואילך.

46 ואמנם כך היה נראה לכאורה, ורוב יתר הנוסחאות אין בהן, בדרך-כלל, אלא הוספות מאוחרות יותר (ראה גם תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 537, ד"ה ויגר שהדוהא): תוספות מוטעות (ראה שם, ד"ה ועמון ומואב), מקבילות כפולות ותוספת הסברים, ועוד שינויים (מכוונים ומוטעים) למיניהם. אבל, כאמור, כל עניין יחס המקבילות זו לזו טעון בדיקה ובידור בפני עצמו.

47 ראה לעיל, הערה 23. הכתובת מוכיחה, שיש לנהוג זהירות והסתייגות באותו 'הכלל החשוב מאוד מבחינה מיתודית', שדגלו בו קליין וגיאוגראפים אחרים, שלפיו 'הטקסטים זקוקים כולם לתקון בסיועם של הנתונים שבמקום' (גבולות, סוף עמ' 120). השוואה מדוקדקת של הצעות-התיקון השונות המבוססות על 'מיתודה' זו עם גירסאות הכתובת התואמות בדרך-כלל את גירסאות כתבי-היד מראה בעליל עד כמה מסוכנת שיטה זו.

48 ראה: תרביץ, מג, עמ' 93.

שמות המקומות הגיע למסקנה ש'ברור כי הנוסח שבספרי משובש הוא בהכרח' ⁴⁹ — נראית כעת להיות מופרכת לחלוטין.⁵⁰

מבין כל חמש המסורות של הברייתא דתחומין (ספרי, ירושלמי, תוספתא א, תוספתא ב/ד והכתובת) המקרה היחיד שבו זהות שתי מסורות לחלוטין בכל המקומות המנויים בהם הוא נוסח הספרי ונוסח הכתובת. כל המקומות המנויים בספרי נמצאים בכתובת, וגם אם המקום נמצא רק בספרי וחסר בכל שאר הנוסחאות.⁵¹ ולהיפך, כל מה שלא נמצא בספרי אינו מופיע גם בכתובת, וגם אם הוא נמצא בכל יתר הנוסחאות.⁵² יתר על כן, גם בסדרן של הציונים הגיאוגרפיים יש זהות מוחלטת כמעט ⁵³ בין שתי נוסחאות אלו.⁵⁴ גם בשמות המקומות

49 גבולות, עמ' 9; ועיי"ש, עמ' 11.

50 לפחות מבחינת 'האמת הטקסטואלית', אף-על-פי שמבחינת 'האמת ההיסטורית' (כלשונו של הר"ש ליברמן, תוספת ראשונים, ד, מבוא, עמ' טו, ועוד) והגיאוגרפית אפשר אולי, שדין קדימה לאחת המסורות האחרות (ראה לעיל, הערה 46).

אמנם הסתייג ש' קליין ממסקנתו זו של הילדסהיימר, והוא אף ביסס את מחקרו על נוסח הספרי (הוא גם הפריד בין הנוסחאות השונות ודן בהן לחד), אבל זאת רק משום השיקול הכללי והבלתי-מכריע כשלעצמו, שנוסח הספרי הוא 'נוסחא קצרה' (ראה גבולות, עמ' 120). גם קליין הניח, שנוסח הספרי משובש, והוא 'תיקן' והגיה בו כמעט ככל העולה על רוחו. דווקא הקריאות הברורות והפשוטות היו חשודות בעיניו, והוא ראה בהן מעשה סופרים, שהשתדלו 'להשיג שמות מקראיים צרופים', והעדיף על פניהן מיני שיבושים ו-*lectiones difficiles* (ראה: תוספתא כפשוטה, מועד, מבוא, סוף עמ' טו) רק משום שהם תאמו את תפיסתו בדבר מהות הגבולות המתוארים בברייתא; עיי"ש, עמ' 131 ואילך; וראה לעיל, הערה 47.

מעניין לציין, שמכל הצעות-ההגהה שמביא פינקלשטיין בספרי במהדורתו בשמו של קליין אף אחת מהן אינה מתאשרת מן הכתובת, ועל-פירוב יש לגרוס כברוב עדויות-הנוסח של הספרי או הטובות שבהן. הכתובת חוזרת ומלמדת אותנו שוב ושוב עד כמה יש לנהוג זהירות והתאפקות בהגהות ולהתייחס בכובד-ראש לגירסאות כתב-היד שבידנו למרות שיבושיהם המרובים.

51 בית ער/עד (ספרי) — בית עיט (כתובת, שורה 15); וכבר ממילא ברור, שאין לפוטרה במסקנה 'שהוא בודאי ט"ס או שרבו סתם' (!), כדבריו של הילדסהיימר (גבולות, עמ' 61). אבל כעת מתברר, שגם הצעתו של קליין (שם, עמ' 126) — בית ער: חריס — אינה מתקבלת על הדעת, ונראה, שדווקא גירסת כ"ר — עד = עיט (?) — היא הנכונה, ואין זו סתם טעות-סופר (קליין, שם, הערה 27).

ועל אחת כמה וכמה שנמצא בכתובת כל שנמצא בספרי, ורק בחלק מן הנוסחאות האחרות, כגון: נחלא דבצאל, קנת, בית סכות/סבל ועוד. ראה גם להלן, הערה 54.

52 כגון: תפנים (תפנית, תפניא), מגדל חרוב, [תוקרת, תיקרת, תיקרא] — חוקרת כרכא ד...? — ראה תוספתא כפשוטה, עמ' 536, שורה 27; וראה לעיל, הערה 29. החסרים בספרי ונמצאים בכל יתר הנוסחאות. ועל אחת כמה וכמה שחסרים המקומות שאינם בספרי ובחלק מן הנוסחאות; ראה לעיל, הערה 32.

53 ראה להלן, הערה 63.

54 וגם במקרים שהסדר בספרי שונה מכל שאר הנוסחאות, כגון: יבא, חשבון וכו' (ראה להלן, עמ' 236).

וכינוייהם⁵⁵ וכן בלשונה⁵⁶ של הרשימה⁵⁷ בדרך-כלל אין בין הספרי לכתובת אלא שינויי-גירסאות הרגילים בין כתבי-היד של אותו טקסט עצמו. ונראה ודאי,⁵⁸ שעל-כל-פנים מבחינה זו דין קדימה ואף זכות הכרעה לגירסאותיה של הכתובת, ולפחות במקום שהן תומכות בגירסת חלק מעדויות-הנוסח⁵⁹ של הספרי עצמו.⁶⁰ אף-על-פי-כן, למרות הקירבה הגדולה שבין נוסח הכתובת לנוסח הספרי, אין הם זהים בכול. יש ביניהם שינויים קטנים, הרומזים על כך, שכנראה ענפים שונים של אותה מסורת לפנינו, ואין להניח שיש תלות ישירה ביניהם.⁶¹ הם נבדלים זה מזה⁶² במקום אחד בסדר (בכתובת: ניקבתה דעיון, מסב ספנתה, כרכה ד[בר ס]נגרה — ובספרי בסדר הפוך: כרכא דבר סנגרא, מיספ ספנתא, נקיבתא דעיון);⁶³ ובמקרים אחרים בשמות המקומות; בכתובת: בית סבל (שורה 16, כבירושלמי

55 כגון: טרכון זימרה — תוספת כינוי הנמצא רק בספרי ובכתובת (שורה 17). וכמוכן, חסרה בשתייהן תוספת הכינוי 'קיסרי' שבתוספתא למגדל שרושן; (ראה להלן, עמ' 228).
56 שהיא נוטה לעברית: חומת עכו (במקום שורא), ראש מי גיאתו (במקום ריש), גיאתו עצמה (במקום גרמא), בית זניתא (ולא ביוניתא; ראה להלן, שם) ועוד; ראה עוד תרביץ, מג, עמ' 146.

57 וכך גם בניסוח הכותרת 'תחומי ארץ ישראל' וכו'; (ראה להלן, עמ' 227).
58 אלא-אם-כן נניח, שחלה טעות בכתובת עצמה; ראה לעיל, הערה 15.
59 כגון: פחורתא/נחורתא/סחורתא (ספרי, שורה 10); ינקת/יוקנת/ייקנת/קנת (שם, שורה 12); סקא/יוסקא/משקא/יובקא (שם); ורד/דור/זרד (שם, שורה 13); ועוד ועוד.
60 אבל לא רק במקרים אלה; כך גם במקרים כגון: תרגלא עילאה דקסריין; (ראה' להלן שם).
61 כגון שנוסח הכתובת הועתק ישירות מטופס קדום של הספרי דווקא (ראה עוד להלן, עמ' 226).
וברור, שאין להשתמש בגירסאות הכתובת כבעד-נוסח ישיר לספרי, ואין צריך לומר, שיש לנהוג זהירות בקביעת נוסח הספרי על-פי נוסח הכתובת (וכן להיפך, בקריאות מסופקות ובטעויות אפשריות בכתובת).

וכמוכן עולה כמעט מאלהי השאלה — שספק אם יש עליה תשובה — אם השינויים הוודאיים שבין נוסח הכתובת ובין נוסח כל כתבי-היד של הספרי נובעים מענף במסורת נוסח הספרי שהוא שונה מזה המיוצג על-ידי כתבי-היד שלנו או שמא ממסורת שונה — אם-כי קרובה מאוד — ממסורת הספרי. ואף-על-פי שלכאורה היה נראה כלישנא בתרא, ספק רב הוא אם בספרות התורה שעל-פה אפשר בכלל להבחין אבחנות ברורות מעין אלו (ראה עוד להלן, עמ' 255).

62 בנוסף להבדלים קטנים במבטא ובכתיב — שהם תלויים בדרך-כלל במעתיקים; כך, למשל, בכתובת בהתאם לכתיב הארצישראלי, הסיומת תמיד 'ה' (ראה: תרביץ, מג, עמ' 150), ואילו בספרי (בכל כתבי-היד שלנו) כמעט תמיד 'א' (בדומה לכך גם בשתי ההעתקות של הירושלמי שלפנינו, בכי"ר — 'המשובש'! — תמיד בה"א [חוץ מן 'יגר שהדותא' המקראית], ואילו בכי"ל ברוב המקרים באל"ף [ובאחרים השלים את המלאכה הרש"ס]; ראה תרביץ, מג, עמ' 150). וראה גם להלן, הערה 108.

63 וכאן הסדר שבכתובת קרוב יותר לנוסחאות התוספתא והירושלמי; בשניהם 'נוקבתא דעיון' בראש ואחר-כך 'כרכא דבר סנגרא' (ובסמוך לאחריו: תרגולה עליה דקיסריון, וכ"ה בתרגום יונתן לבמ' לד: ח), אלא שבתוספתא ובירושלמי יש גם שינויים אחרים שם; ראה שם.

ועוד) ⁶⁴ — בספרי: בית סוכות; בכתובת: איגר סהדותה (שורה 17, כבירושלמי ובתוספתא ב/ד) ⁶⁵ — בספרי: יגר ⁶⁶ סכותא; בכתובת: רקם (שורה 17) — בספרי (ובשאר כל הנוסחאות ⁶⁷): רקם (רפת) דחגרא. ⁶⁸ אבל למרות שינויים מעטים אלה, שהם אולי מהותיים, הקירבה שבין שתי הנוסחאות ברורה לחלוטין. ולכן נעסוק כאן בעיקר בהשוואת נוסח הכתובת עם כל עדויות הנוסח של הספרי בלבד, ⁶⁹ ונסתפק בהערות קצרות בכל הנוגע לקביעת הקריאה הנכונה, השלמות, השוואת הגירסאות וכדומה. באשר לזיהויים גיאוגרפיים, נציין לספרות המקצועית ונעיר עליה רק במידה שהדבר נוגע להצעות זיהוי שזכות מתברר שהן בלתי-מבוססות מבחינה טקסטואלית. ⁷⁰

כאמור, היחס שבין הנוסחאות השונות של הברייטא עוד טעון בדיקה יסודית, אבל עצם העובדה, שבכתובת נמצאת הברייטא בנוסח הספרי דווקא, ראוייה לתשומת-לב ולהדגשה מיוחדת. מניתוח כל הטקסט כולו שבכתובת, על כל סעיפיו, נראה ברור למדי, שהוא נובע ממסגרת ספרותית של הירושלמי שלנו. ⁷¹ הסעיפים כולם ⁷² נמצאים רק בירושלמי, ובחלקם אינם אלא מאמרי אמוראים בהשמטת שמות אומריהם, ולכן נראה, שאין להטיל ספק בתלות שבין הטקסט שלנו ובין הירושלמי (במהדורה זו או אחרת). ואם בכל זאת נוסח הברייטא של תחומי ארץ-ישראל תואם את הנוסח שבספרי שלנו וסוטה מנוסח הירושלמי שלנו, אומר הדבר דרשני. שהרי אם אכן כך, נמצא שהברייטא של תחומין שבכתובת אמנם לקוח ממסגרת הירושלמי — כאשר הקונטקסט שבו מופיעה הברייטא הוא ככתובת א שלנו ⁷³ — ואילו מסורת הנוסח של הכתובת בברייטא עצמה היא כבספרי שלנו!

64 ראה להלן, שם.

65 איגר-יגר ראה: תרביץ, מד (תשל"ה), עמ' 195 (לעמ' 152, הערה 472).

66 ראה להלן, שם.

67 ראה להלן, שם.

68 וראה עוד להלן: מלתא דכוריים (שורה 15).

69 את חילופי-הגירסה של התוספתא והירושלמי נביא רק לשם ההשוואה עם נוסח הספרי/הכתובת.

70 לפירושה של הברייטא ראה עוד להלן, עמ' 245 ואילך.

71 ראה: תרביץ, מג, עמ' 138 ואילך.

72 חוץ מן הסעיף האחרון — סעיף ח — שלאחר 'שלום' (שורה 26); ראה: תרביץ, מג, עמ' 135.

73 בירושלמי שלנו נמצאת הברייטא דתחומין במסכת שביעית (פ"ו, לו ע"ג) בנפרד מכל שאר הסעיפים הנמצאים כולם יחד במס' דמאי (פ"ב, כב ע"ג-ע"ד). רק בתוספתא שביעית (ד: ח-יא) נמצאת הברייטא דתחומין יחד עם כמה מסעיפי הכתובת. אף-על-פי-כן נראה, שבירושלמי של בעל הטקסט שלנו היו כל הסעיפים יחד; ראה תרביץ, מג, עמ' (103), 139-142, והערה 385 שם.

מובן שאפשר היה לטעון, שכל מה שלא נמצא ברציפות אחת בירוש' דמאי שלנו לא מן הירושלמי נלקח — ואם כן, אפשר שאת הברייטא דתחומין הוא השלים ממקור אחר, ואולי אף מן הספרי דווקא? אבל קשה מאוד יהיה להניח, שמחבר הטקסט שבכתובת, שתלותו בירושלמי ברורה לחלוטין, שילב באמצע הסעיפים הנמצאים כולם בירושלמי קטע ממקור אחר דווקא בקונטקסט

הדברים מפתיעים ואולי אף מתמיהים במקצת, אבל כמדומני שיותר משיש בהם כדי להרתיע ממסקנותינו, יש בהם כנראה כדי ללמדנו כלל גדול על דרך גלגוליהן של מסורות הטקסטים שבמקורות הספרותיים שלנו. קטעים מקבילים — ברייתות ומאמרים, דרשות ואגדות — נמסרו במסגרות ספרותיות שונות, כאשר מוסרים, עורכים ולומדים השגירו לתוך המסגרות השונות את הקטעים המשולבים בהם בנוסח ובלשון (versio) של המסורת המקובלת עליהם. ואם כן, אין עוד לדבר על מסורת נוסח של התוספתא, של הספרי או של הירושלמי — אלא על נוסחאות שנשתמרו בתוספתא, בספרי או בירושלמי שלנו. אלא שדברים אלה — הנוגעים למסורת הנוסח של הספרות התלמודית והמדרשית כולה — ארוכים, סבוכים וחשובים מכדי שנוכל אף לגעת בהם במסגרת צרה זו.

ג. הנוסח

שורה 13 תחומי ארץ ישראל מקום שה [חזיקו] עולי בבל: וכ"ה בספרי⁷⁴ (בתוספתא 'עד' מקום וכו'⁷⁵). ומעין זה בירושלמי; ⁷⁶ ואילו בתוספתא (א, ב/ד) רק 'תחום ארץ ישראל'.⁷⁷ אבל ברור, שכוונת הברייתא להדגיש 'תחומי עולי בבל' בניגוד

שהוא נמצא גם בתוספתא שלנו. יתר על כן, אם אמנם לא מן הירושלמי נלקחה פיסקה זו, הרי הוא לקחה מן התוספתא, שרק בה מצויה הברייתא דתחומין בקונטקסט זה — אבל הנוסח של אינו לא כבתוספתא ולא כבירושלמי, אלא כבספרי דווקא!

74 ראה חילופי-גירסאות שם.

[הטקסט שבספרי דברים, מהדורת פינקלשטיין, גם כאן — שמות מקומות בלתי-מוכרים לרוב! — אקלקטי, ובדרך-כלל הבחירה וההכרעה אינן ברורות (בעקבות קליין?). הטקסט שנתן קליין בספר הישוב, א, עמ' 160, הוא בעיקרו על-פי ספרי מהדורת פינקלשטיין, אבל קליין הרשה לעצמו לא רק לבחור בין הגירסאות אלא גם להגיה ולתקן בנוסחאות בהתאם להשערותיו-הצעותיו מבלי לציין זאת כלל (כגון: מצריא דעיתא, רמותא דביריין, כרכא דברסנדרא, מליח זוראי ועוד), ומובן שאין להשתמש בו בלי בדיקה ביקורתית.]

75 עד/ועד בכל הנוסחאות; אפשר, שבהשפעת הרישא שם (= משנה שביעית), עיי"ש; ראה עוד להלן, עמ' 247.

76 כ"ל (וכי"ר המשובש): 'כל שהחזיקו' במקום '(כל ?) [מקום] שהחזיקו', כנראה בהשפעת המשנה שם (פ"ו מ"א: שלש ארצות לשביעית — כל שהחזיקו עולי בבל וכו' כל שהחזיקו עולי מצרים וכו' מן הנהר ומאמנה ולפנים וכו'); ואמנם בנוסח הרש"ס ליתא, ונראה שהרב הוא שהגיה כך, כשם שהוא הוסיף, כדרכו תמיד, בראש הברייתא 'תני'. (ברביב"ץ, 'ופירש בירושלמי מה שכיבשו עולי בבל ואילו הן' וכו', כנראה אינה אלא פאראפראזה על-פי הבבלי; ראה להלן, הערה 261).

77 ואפשר, שהתוספתא קיצרה משום שהיא נסמכת על המשנה, שבה מפורש 'עולי בבל', והיא מציין פיסקה קטועה מן המשנה (ראה, למשל: תוספתא כפשוטה, שביעית, עמ' 552, הערה 26); השווה גם תוספתא שם, ראש ה"ו (וראה קליין, גבולות, עמ' 165); ראה עוד להלן, עמ' 248, והערה 250 שם.

ל'תחומי ארץ ישראל שבכתובים⁷⁸ כלומר, תחומי ארץ-ישראל שהתיישבו בה עולי שבי הגולה,⁷⁹ וכנראה כל שהחזיקו ישראל באדמות ארץ-ישראל מכאן ואילך.⁸⁰ פורשת אשקלון: וכ"ה בכל שאר הנוסחאות.⁸¹ וחומת מיגדל שרושן: וכ"ה בכתב-היד של הספרי.⁸² והכוונה, כנראה, לחלק העתיק של קיסריה (כמפורש בהערה שנוספה בתוספתא)⁸³ — העיר ההלנית.⁸⁴

78 תוספתא מ"ש ב: טו ותוספתא ב"ק סוף פ"ח.

79 כלשון הכתוב 'הוא עזרא עלה מבבל' (עו' ז: ו), 'העולים עמי... מבבל' (שם, ח: א), ובלשון תו"ל י' יוחסין עלו מבבל' (קידושין ד: א).

80 השווה גם תוספתא ערכין ה: טז. ראה עוד להלן, עמ' 250 ואילך.

81 אלא שבירושלמי כ"ל (= ד = רש"ס — וכ"ה כבר ברימב"ץ) נשמט 'אשקלון'; ראה לעיל, הערה 29; תוספתא כפשוטה, עמ' 534, הערה 40 (השמטה פשוטה, שתלו בה כמה מגדלים הפורחים באוויר; ראה להלן, הערה 214).

לכתיב ('פורשת') ראה תרביץ, מג, עמ' 150; לפירוש ראה עוד להלן, עמ' 242.

82 'שרשן' — ראה חילופי-נוסח שם. בילקוט תלמוד-תורה: 'חמת מגדל דור' ו'שרשן' נשמט בטעות-סופר. — לכתוב המלא (בוי"ו) 'שרושן' לא מצאתי את בגירסאות הספרי; וראה הגירסאות בתוספתא ובירושלמי (ראה תוספתא כפשוטה): שר ושונה וכד'. [לכאורה אפשר היה להציע ולקרוא גם בכתובת: וחומת מגדל שר ושן דור (ראה: תרביץ, מג, עמ' 97); קריאה זו היתה תומכת בגירסאות הנ"ל שבירושלמי ובתוספתא, וגם בזו שבבבלי מגילה ו ע"א (מגדל שר, שיר, שד, צור, ציר וכד'; ולא מצאתי שם בשום מקום — כתב-יד וראשונים — 'שרשן' וכד'; ראה גם מגילת תענית, מהדורת ליכטנשטיין, עמ' 25), יתר על כן, כך היתה גם כאן הקריאה: 'ושן דור', עם וי"ו-החיבור, ככלל יתר הגקודות (ראה להלן, הערה 162), ובדומה לערי-החוף האחרות היה מופיע גם כאן (שן דור) נקודה כלשהי שליד העיר (פורשת אשקלון, חומת מגדל שר, חומת עכו; והשווה: וגיאיתו עצמה), ולא העיר עצמה (להלן, שם), אבל נראה ברור, שכך יש לקרוא בכתובת, והיא נתמכת גם על-ידי גירסת הספרי. — ונראה, שבירושלמי ובתוספתא נפרד השם לשניים, ומתחילה גם שם היה 'שרושן' וכד'; ועוד צ"ע.] וראה עוד: תרביץ, מג, עמ' 150, הערה 447.

מכל-מקום, זו הפעם הראשונה, מאז פתח אופנהיים (*Monatsschrift für Geschichte und Wis-*) את הדיון בפרשת מגדל שרשן במקורותינו, שיש לפנינו בסיס טקסטואלי איתן לשם זה, שכנראה אינו מופיע עוד בצורה זו במקורות התלמודיים אלא בקונטקסט זה בלבד (באשר להצעת קריאתו של קליין בתוספתא אהלות ח: יג [גבולות, עמ' 151], אין כל יסוד, והוא עצמו חזר בו; ראה: ספר הישוב, א, עמ' 151, הערה 3). לעניין שרשן — מגדל סטרטון ראה כעת הספרות הרשומה בחיבור: L. I. Levine, *Caesarea under Roman Rule*, Leiden 1975, pp. 7–10 (146–149).

83 כ"י א: חומת מגדל שרשן דקיסרי; בב"ד: ושורה/א דקיסרה/א — ושלא במקום הנכון, כדרכן של גליונות (ראה תוספתא כפשוטה, שם, לשורה 23).

84 ראה עוד להלן, עמ' 256.

דור : בלי וי"ו-החיבור, ⁸⁵ וכ"ה בכל נוסחאות הספרי.
 וחומת עכו : וכ"ה בספרי; ⁸⁷ בכל שאר הנוסחאות : שורא/ה דעכו.⁸⁸
 שורה 14 וראש מי גיאתו וגיאתו עצמה : מי גיאתו ספק מלה אחת ספק
 שתיים;⁸⁹ בספרי : מגיאתו.⁹⁰
 וכבר [תהוב] ית זניתה : הפסיפס פגום. ההשלמה על-פי הספרי — כברתא ובית
 זניתא ⁹¹ — עם סיומת בה"א ועם וי"ו-החיבור, כרגיל בכתובת ⁹² ובהתאם למקום הפנוי.
 וקסטר ה'גליל : 'רגלילה' כתיב.⁹³ בספרי : ⁹⁴ קצרא. עם צד"י גם בתוספתא (קצטר)

- 85 ראה : תרביץ, מג, עמ' 151, הערה 470 ; ולהלן, כאן, הערה .
 'דור', ולא : 'שינא', 'שורא' או 'חומת דור' (ראה לעיל, הערה 82 ; וראה : הילדסהיימר, גבולות,
 עמ' 25 ואילך ; הורוביץ, אנציקלופדיה, עמ' 230, הערה 16 ; קליין, שם, ריש עמ' 153 ; וספר
 הישוב, א, עמ' 160, הערה 2 ; ועוד), ואם כן, משמע לכאורה, שדור עצמה (בניגוד למגדל שרושן
 ועכו — 'חומת') כלולה בתחומי ארץ-ישראל (ראה ירוש' שביעית, שם : 'אשקלון עצמה' וכו').
 גם להלן בכתובת, שורה 26 (= ירוש' דמאי פ"ב ה"א, כב ע"ג) לא ברור אם עד ועד בכלל
 (השווה לעיל, שורות 7–8) ; וחוז' מזו אין דור נידונה עוד כלל בספרות התלמודית (כך כבר
 הילדסהיימר, גבולות, עמ' 32 ; להגהתו של קליין בספר הישוב, עמ' 34, אין כל יסוד ; עיין שם. —
 ושם בדור שלא היה בה יישוב יהודי לא הקפידו לציין נקודה מסוימת, ואם כן, אפשר שאין
 כאן אלא ציון קו סכימאטי ? ראה להלן, הערות 214, 258).
 86 ראה חילופי-גירסה שם, וכ"ה בילקוט תלמוד-תורה (ראה לעיל, הערה 82).
 87 חומת/חמת — ראה ח"ג שם ; בילקוט תלמוד-תורה בבב"א. — לעניין עכו ראה עוד להלן,
 הערה 253.
 88 ראה לעיל, הערה 56.
 89 ראה : תרביץ, מג, עמ' 97. [לסדר הרשימה ראה להלן, הערה 96].
 90 '... מגיאתו [גם בכ"ל !] וגיאתו עצמה [!]', כ"ה בכל כ"י הספרי (וגם בילקוט תלמוד-תורה),
 ולא כבמהדורת פינקלשטיין (בכ"א ובילקוט : עצמ').
 בירושלמי : ראש מי געתון וכד' ; בתוספתא : ריש מייא דגעתין (ראה ח"ג בתוספתא כפשוטה ;
 וראה לעיל, הערה 56).
 השווה לעיל בכתובת, שורה 12 : וראש מייא (ראה : י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים
 תשכ"ה, עמ' 38).
 91 כ"ר ועוד ; ראה ח"ג שם (בילקוט תלמוד-תורה : כברתא ובית זנותא). בספרי כ"ל לא 'וכומתא'
 כבמהדורת פינקלשטיין (וכך גם אצל קליין ; וראה שם, עמ' 124, הערה 18), אלא : 'ובזניתא'
 (כ/ב ; ו/1 ; מ/ני) = ובי זניתא (כבתוספתא כ"ר/ד [לתוספתא כ"י א ראה לעיל, הערה 35]
 כהגהת הר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, עמ' 535, שורה 24 ; וראה כבר הילדסהיימר, גבולות,
 עמ' 40, הערה 127). — 'ובית... גם להלן, שורות 15, 16.
 92 ראה לעיל, הערות 62, .
 93 ראה : תרביץ, מג, עמ' 96.
 94 בכל העדויות, גם בילקוט תלמוד-תורה.

ובירושלמי (קצר')⁹⁵; בכתובת עצמה, שורה 12: קסטלה (!). כל הצורות⁹⁶ מזכרות מן המקורות, והחילופים רגילים בין מקבילות ובכתב-יד.

וקובעיה דאיתתה: 'ראייתה' כתיב, אבל נראה, שגם כאן יש לתקן רי"ש לדל"ת.⁹⁷

בספרי (כ"ר): קבייא דעייתא;⁹⁸ וראה תוספתא כפשוטה, עמ' 535 (והערה 47 שם).⁹⁹

ומצייה דירכתה: אף-על-פי שהמי"ם הראשונה אינה ברורה כל-צורכה נראה, שכך יש לקרוא, וכגירסת הספרי כ"א: ממציא.¹⁰⁰

דירכתה: גירסה זו לא נמצאת באף אחת מן הנוסחאות הידועות עד עכשיו. בספרי: דעכתא (כך כנראה בכ"ר,¹⁰¹ וכ"ה בילקוט תלמוד-תורה), דעכתא (כ"א), רעכתא (רמל וגם ד¹⁰²); גם בתוספתא נוסח א: עכתא;¹⁰³ בירושלמי¹⁰⁴: דאבהתא. — ושמא מותר לשער, שיש כאן טעות העתקה מן 'ע' שנפרדה והפכה ל'יר', ואין 'ירכתה' אלא 'עכתה'¹⁰⁵ (או להיפך?) מכל-מקום, אין הצעה לזיהוי המקום.

שורה 15 ומלתה דכוריים: בדומה לנוסח הספרי — ותוספתא א — אין אלא ציון

95 בכ"ר: וקצרייה (ולא באל"ף כמו בתוספתא כפשוטה, עמ' 535, הערה 44; ראה לעיל, הערה 29).
96 חילופי צ/ס, ר/ל והשמטת טי"ת; ראה: תרביץ, מג, עמ' 127, הערה 263; ושם, עמ' 96.
[וראה כעת: תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 62.]

97 ראה: תרביץ, מג, עמ' 96.

[הסדר: עכו — קסטרה דגלילה שווה בספרי (= כתובת) ובתוספתא (אלא שבתוספתא כ"א א כבירתא באה מיד לאחר עכו!). אבל בירושלמי נראה, שהתבלבל הסדר גם כאן; ראה להלן, הערה 199.]

98 אלא שגם בספרי בכמה נוסחאות (רעייתא וכד'; ראה ח"ג שם. — גם בילקוט תלמוד-תורה: כבייא רעייתא), וכן גם בתוספתא בכל הנוסחאות (ראה ח"ג שם) מופיעה הרי"ש בצורה זו או אחרת. בירושלמי רק: קובעיא/ה (ראה לעיל, הערה 69; בריבמ"ץ — בשני כתב-היד בטעות-סופר: קובציא), ותו לא.

99 [מכאן ועד תרגול עלייה (בית סבל) מרובים השינויים בין הנוסחאות השונות.] ראה: ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, יא (תש"ד), עמ' 56—57.

100 וכ"ה בילקוט תלמוד-תורה, וכך גם בכל נוסחאות התוספתא והירושלמי (בכ"ר ממש כלפנינו: 'ממצייה'). מכל-מקום, לא כהכרעתו של קליין (גבולות, עמ' 12) על-פי הגירסה הבודדת, גירסת כ"ל של הספרי (ואמנם כ"ה בכתב-היד, אלא שבמהדורת פינקלשטיין לא צוין): מצריא דעייתא (דעכתא).

[ולאחר שמתברר ש'ממצייה' מקורית ומוסמכת היא (ולא כהילדסהיימר, גבולות, סוף עמ' 54), אפשר בהחלט, שיש לחזור להצעתו של בריל (MGWJ, XVIII, 1869, p. 117) גם לפירוש ירוש' סוכה פ"ד, נד סע"ב: 'מהו מוצא — ממציא'; השגותיו של הילדסהיימר (גבולות, שם) אינן מכריעות, עיי"ש. וראה עוד להלן, סוף הערה 109.]

101 אף-על-פי שהקריאה אינה ודאית לגמרי. 103 בנוסח כ/ד: גתא (חילוף כ/ג?).

102 ולא כבמהדורת פינקלשטיין. 104 בכל הנוסחאות (בכ"ר: דאבה' — סוף שורה).

105 ראה: תרביץ, מג, עמ' 96—97.

אחד בלבד, בניגוד לתוספתא ב/ד וירושלמי, שבהם ציון כפול: מלתא דכור וכו' רבתי, רבתי, 106
אלא שבניגוד לספרי ותוספתא א הגורסים: בומתא (כומתא וכד'), 107 נמצא לפנינו: מלתא,
ובכך דווקא כתוספתא ב/ד וירושלמי. 108 — לזיהוי ראה תוספתא כפשוטה, עמ' 535, 109
וס' ח' ר' ת' [ר]: השלמת הרי"ש על-פי הספרי 110 וכל שאר הנוסחאות. 111 ונראה,
שגם בספרי יש לגרוס 'סחורתא' כבכ"ר 112 וכל נוסחאות התוספתא. 113
[ונחל] ה' ד' ב' צ' א': ההשלמה על-פי הספרי, 114 וכ"ה בתוספתא. 115 בספרי: דאבצל —
דאבצאל 116 = דבצאל = דיפצאל (תוספתא ב/ד). — לא נקבע מקומו. 117
ובית ע"ט: נמצא רק בנוסח הספרי: בית עד (ער). 118 — לא זוהה.
וברשתה: בספרי: מרעשתא. 119 וגירסת הכתובת (היחידה עם ב"ת) מאשרת, כנראה,
את הצעת הזיהוי עם 'ברעשתא', 120

106 בתוספתא ד: וטריי (ט=כו); בריבמ"ץ כ"י: ומלתא דברי דבוריי רבתי. ראה לעיל, הערה 37.
107 '... דכריין' גם בספרי ד, ולא כבמהדורת פינקלשטיין; בילקוט תלמוד-תורה: נמותה דכריין.
108 בכ"ל: ומילתה; בכ"ר: ומלתה (ממש כלפנינו — ולא כמו בתוספתא כפשוטה, עמ' 535;
ראה לעיל, הערה 62).

109 ואפשר, שיש כאן שני מקומות סמוכים או שתי נקודות-ציון באותו המקום (כור — כוריים) —
ובנוסחאות השונות צוינו נקודות שונות; וצ"ע. [מכל-מקום נראה ברור, שלתיקוניו והצעותיו
של קליין (גבולות, עמ' 125) אין כל יסוד. ל'מלתה' השווה: 'י' קוטשר, מחקרים בארמית
גלילית, עמ' 23; ואם כן, אפשר ששלושת הציונים האחרונים, 'קובעייה' (תוספתא כפשוטה,
עמ' 535), 'מצייה' (לעיל, סוף הערה 100) ו'מלתה', שלושתם ציוני מקורות-מים הם?;
ראה עוד להלן, הערה 184.]

110 בכ"ל: דייתיר, ולא כבמהדורת פינקלשטיין.

111 אלא שברבמ"ץ (=ירושלמי) כ"י: דיתי, ולא כדפוס וילנה.

112 גם בילקוט תלמוד-תורה: שחורתא דייתרי (ד: נהוראתא).

113 אבל ראה מה שכתב הר"ש ליברמן בתוספתא כפשוטה, שם, סוף ד"ה והמקומות; והשווה:
רי"מ פינס, הצבי, ב (תרמ"ו), עמ' קפו. ואולי בירושלמי (ב כל הנוסחאות: מחורת') מסורת
שונה? או טעות קדומה?; סחורתה — סביבות, אזור? (ראה מילונים; וראה מה שכתב
הר"ש ליברמן, תרביץ, כ, תש"י, עמ' 113, הערה 77; וכעת: א' טל, לשון התרגום לנביאים
ראשונים, תל-אביב תשל"ה, עמ' 21, והספרות הרשומה שם), אלא שברוב שאר הציונים
נקודות מסוימות וברורות; וצ"ע.

114 נחלה רמ, נחלא לד (וילקוט תלמוד-תורה), ולא כבמהדורת פינקלשטיין.

115 תוספתא ד: בתוספתא ב: ג=נ; וליתא בתוספתא א ובירושלמי (ראה לעיל, הערה 37).

116 כ"ה בספרי ד: במ: ראבצאל, ולא כבחילופי-הגירסה שם. בילקוט תלמוד-תורה: נחלא דאבצל.

117 תוספתא כפשוטה, שם. (על-שם אחד מבני משפחת הורדוס?)

118 ראה לעיל, הערה 51. בילקוט תלמוד-תורה: בית על.

119 וכך גם בילקוט תלמוד-תורה (בד כנראה: מרעשתא[א]); בתוספתא ובירושלמי: מרעשת/

מחרשת (ראה ח"ג בתוספתא כפשוטה) — בכולם עם מ"ם.

120 הילדסהיימר, גבולות, עמ' 58, ובעקבותיו קליין, שם, עמ' 126, ואחרים (וראה תוספתא כפשוטה,

ואולי ר' בתה: 'דבתה' כתיב.¹²¹ בספרי: לולא;¹²² ובתוספתא א: עילי; אבל בתוס' ב/ר ובירושלמי: ¹²³ 'אולם'. — הזיהוי טעון כנראה בדיקה מחודשת. וניקבתה ד' עיון: נראה, שגם כאן רי"ש במקום דל"ת. בספרי (כי"א): נקיבתא דעיון, וכך גם בתוספתא ובירושלמי.¹²⁴ אלא שהסדר בכתובת כאן כבירושלמי ותוספתא, ולא כבספרי.¹²⁵ — באשר לזיהוי, ראה תוספתא כפשוטה, עמ' 536.¹²⁶

שורה 16 ומסב ספנ'ה: בספרי: מיסף ספנתא.¹²⁷ בתוספתא ובירושלמי שני שמות אחרים ובסדר שונה.¹²⁸ ואף-על-פי-כן היה נראה, שיש כאן — בכתובת ובספרי — שמו של מקום אחד,¹²⁹ שלא נמצא לו עדיין זיהוי מתקבל על הדעת; וצ"ע.

וכרכה ד' ב[ר ס] נגורה: ההשלמה והתיקון על-פי הספרי: כרכא דבר סנגרא.¹³⁰ '... דבר סנגרא / סנגורה' גם בנוסחאות האחרות.¹³¹ — 'והמקום לא נתברר אצל החכמים' (תוספתא כפשוטה).

שם, ריש עמ' 536) בחילוף הרגיל ב/מ [ראה ר"ז פרנקל, מבוא הירושלמי, ח ע"א, שציין כבר הילדסהיימר, שם; ורגיל בשמות: מנימין (י"נ אפשטיין, מבוא לנה"מ, עמ' 1303), ר' בא בר מינא/בינה, ועוד (ראה גם תוספתא כפשוטה, עמ' 360, הערה 80)]; ראה: תרביץ, מג, עמ' 148—149.

121 ראה: תרביץ, מג, עמ' 96 (אמנם גם בספרי ד עם דל"ת).

122 ארד, וכ"ה בילקוט תלמוד-תורה; פל: לילא.

123 בכל העדויות, גם ברימב"ץ (ולא כבדפוס וילנה).

124 ראה ח"ג בתוספתא כפשוטה. אמנם גם בספרי ברוב הנוסחאות עם רי"ש, אבל נראה להכריע על-פי המקבילות [בילקוט תלמוד-תורה כנראה משובש: 'קוניכא(?)' וכו', סוף הציטאטה של הברייתא].

125 ראה לעיל, הערה 63.

126 אלא שמקומה המדויק של ה'ניקבתה' עדיין שנוי במחלוקת (ראה ספרות: Freimark, *Tosefta*, p. 203, n. 138).

127 בכי"ל: ספינתא (במהדורת פינקלשטיין לא צוין). בכתובת אמנם התי"ת ברורה למדי, אבל אפשר גם תי"ו; ראה: תרביץ, מג, עמ' 96.

128 תפניא וסנפתא... מספר ומחרשת (וכד'; ראה ח"ג בתוספתא כפשוטה, שם [ועיין לעיל, הערה 30]); ההבאה מן הריבמ"ץ שם טעונה כנראה תיקון; בשני כתבי-היד כנראה: תפינים וסנפתא [ראה כעת מהדורת זק"ש, עמ' קעט, והערה 10 שם, ונראה שיש שם טעות-דפוס].

129 כך נראה מהעדר וי"ו-החיבור בכתובת; ראה: תרביץ, מג, עמ' 151. ולכך רומזת אולי גם חילוף הסדר (היפוך) בשלישייה(?) זו בין הספרי לכתובת; ראה לעיל, עמ' 224 (ראה גם: הילדסהיימר, גבולות, עמ' 50, הערה 182). [וראה כעת: ש' ספראי, סיני, עח (תשל"ו), עמ' כג, והנסמן שם בהערה 66].

130 ראה חילופי-גירסאות שם; וכ"ה גם בילקוט תלמוד-תורה.

131 'דבר' גם בתוספתא בשתי הנוסחאות א וב (אלא שבר נשמט); וכ"ה גם בירושלמי, אלא ששם: (ב)[כ]רכה ר' ב' ד' ב' סנגורה' (כי"ר; וכ"ה 'דבר') בריבמ"ץ — בשני כתבי-היד — ולא כבדפוס וילנה; בכי"ל: ובר (כנראה טעות-סופר ו/ד); וכ"ה גם בתרגום יונתן לבמ' לד: ח

ותרנגולה עלייה דקיסריון: וכך, בערך¹³² גם בספרי. בזו, או בזו שלאחריה, מסתיים, כנראה, הגבול הצפון-מערבי¹³³ מכאן (כנ"ל) פונה הגבול מזרחה בנטייה דרומה. ובית סבל: כאן סוטה הכתובת מנוסח הספרי וגורסת כנוסח הירושלמי: בית סכל¹³⁴ ואילו בספרי: בית סוכות¹³⁵ ומעניין, שדווקא כאן נמצא בנוסח תוספתא א באופן מפתיע נוסח כפול: בית סוכת סכל! ¹³⁶ — איך שלא נפרש מסורת מוחלפת ונוסחה מורכבת זו¹³⁷ ברור, שאין לדחות את סכל (סבל ?) כשיבוש סתם¹³⁸ גם אם לא נמצאה עדיין הצעה מתקבלת לזיהויה.¹³⁹

(בתרגום ירושלמי ובניאופיטי ליתא). לכאורה אפשר היה להשלים (על-פי הירושלמי): כרכה רבה ד[?]סנגורה (ליותר אין מקום), ולא לתקן, אלא שלאור החילופים המרובים ד/ר (ראה: תרביץ, מג, עמ' 96) העדפנו את נוסח הספרי ושאר כל המקבילות (השווה גם: כרכה דבר הרג [שורה 11; וראה: תרביץ, מד (תשל"ה), עמ' 195] ועוד). מכל-מקום, אין יסוד לתיקונו של ש' קליין, גבולות, עמ' 126, 145, 167.

¹³² כאן בברייתא: תרנגולה, אבל להלן, שורה 22, בקטע המנוסח על-פי הירושלמי: תרנגולה; ראה: תרביץ, מג, הערה 472; וראה: י"נ אפשטיין, פירוש הגאונים לטהרות, עמ' 104, הערה 37. בספרי: תרנגלא, תרנגולא, תרנגולא — ראה חילופי-גירסה שם; ירושלמי כ"ל: תרנגולא; כ"ר: תרנגלה; ריבמ"ץ: תורנגלא (בשני כתבי-היד, ולא כבדפוס וילנה); בתוספתא, בכל הנוסחאות: תרנגלא.

דקיסריון: הנוסח היחיד של הברייתא ששמר על הצורה (וכ"ה בתרגום ירושלמי שם; בניאור-פיטי: דקסריון), ולא: דקסרין (תוספתא וירושלמי), דקיסרי (ספרי רד"ט), דקסרי (ספרי א — ולא כבב"ג שם), דקיסרי (ל) וכד', השגורה והרגילה להתחלף בה (וראה תוספת ראשונים, ג, סוף עמ' 157; וראה בבלי סוכה כו ע"ב: 'בקיסרי ואמרי לה בקיסריון'; וראה דק"ס שם; ותוספתא כפשוטה, שם, עמ' 843, 850). וראה עוד לעיל, הערות 35, 37.

¹³³ ראה להלן, שורה 22: 'ואפילו מן תרנגולה עילייה ולחוף' (=ירוש' דמאי פ"ב, כב ע"ד, בשם ר' יונה); ראה: תרביץ, מג, עמ' 130; ומה שכתבתי כאן להלן, עמ' 243.

¹³⁴ עם כ"ף בכל העדויות (ברביב"ץ: ובית דיגלי [?] סכלי [כנראה בשני כתבי-היד]; 'סכלי' גם ברש"ס); וכ"ה בכל הנוסחאות שבהן השם מופיע (תוספתא א והמיוחס ליונתן לדב' לד: ט. — בדפוס קרוטושין של הירושלמי 'סבל', בטעות מד"ו שקשה לעתים להבחין בו בין כ"ף לבי"ת, ומשם אצל כמה מן החוקרים), ואם כן, אפשר שגם בכתובת יש לקרוא: סכל, והרי כבר ראינו כמה וכמה חילופין באותיות הדומות. ראה: תרביץ, מג, עמ' 96.

¹³⁵ וראה חילופי-גירסה שם.

¹³⁶ ואילו בנוסח התוספתא ב/ד חסר מכול וכול; וראה תוספתא כפשוטה, ריש עמ' 537. וכבר ראינו (לעיל, עמ' 221) שאין לראות בנוסח תוספתא א הגהות ותיקונים על-פי הירושלמי בלבד.

¹³⁷ תוספתא כפשוטה, סוף עמ' 536.

¹³⁸ כפי שעשו הילדסהיימר (גבולות, עמ' 77), קליין (שם, עמ' 138, 141, 148!) ואחרים.

¹³⁹ מכל-מקום, זוהי הנקודה היחידה בקו הארוך מאוד שבין קיסריון שלפניה במערב (ואולי סמוכה לה ?) ובין קנת שלאחריה במזרח (וראה עוד להלן, הערות 153, 219).

ודווקא כאן היה חשוב מאוד לדעת אם המדובר ביישוב הסמוך לקיסריון והוא המשך לקו-

וקנת: כאן מתאשרת גירסת ד של הספרי¹⁴⁰ וכ"ה בירושלמי ובתוספתא¹⁴¹ והיא קנת המפורסמת — כנראה הנקודה המזרחית ביותר (זו או שלאחריה?) ברשימתנו.

שורה 17 ורקם טרכון זימרה דמתחם לבוצ'רה: לכאורה היה נראה¹⁴² שיש כאן שם מורכב לציון נקודת-גבול מסוימת אחת: ¹⁴³רקם ¹⁴⁴שבאיזור טרכון-זימרה ¹⁴⁵הגובל עם בוצרה. ¹⁴⁶בספרי: ורקם דחגרא ¹⁴⁷וטרבונא ¹⁴⁸דזימרא... — ומעין זה ¹⁴⁹

הגבול הצפוני הצפוף (והריאלי — ראה עוד להלן, עמ' 243), או שהכוונה לנקודה מרוחקת יותר לאורך הקו הארוך מאוד שבין קיסריון לקנת (הגבול הסכימאטי — ראה להלן, עמ' 246). ¹⁴⁰ראה חילופי-גירסה שם. — ולא כקליין (גבולות, עמ' 130) ואחרים, שנתלו דווקא בח"ג אלה שבספרי, בניגוד לכל יתר הנוסחאות.

¹⁴¹בנוסח ב/ד, אלא ששם חסר בית סכל/סכות (ראה לעיל, הערה 136), וקנת בא מיד לאחר תרגלא עיליאי דקיסרין (ראה לעיל, הערה 139); בנוסח א חסר: קנת. [ראה: אנציקלופדיה מקראית, ז, טור 203.]

¹⁴²גם לאור העובדה שאין הפרדה בוי"ו-החיבור, בניגוד לדרכה של הכתובת, המקפידה בדרך-כלל על כך; ראה להלן, הערה 162).

¹⁴³וכבר התקשו בכך (קליין, שם, עמ' 128, 129, ואחרים), כי בניגוד לרוב ציוני-התחום האחרים (ראה עוד להלן, הערה 151; וראה גם לעיל, הערה 113), שהן נקודות מסוימות וברורות, מדובר כאן — לפי פירושם — באיזור שלם, ולא בציון מדויק.

¹⁴⁴'רקם טרכון' להבחינה מ'רקם דגיא'ה' שלהלן (שורה 18; עיי"ש). ולפחות 'תרי רקם איכא' (ראה להלן, הערה 147); וראה להלן, הערות 151, 189.

¹⁴⁵ראה: קליין, גבולות, עמ' 129 (ועיי"ש כל העניין; וראה לאחרונה: ש' אפלבוים, 'קשתי זאמאריס', מחקרים, א, חיפה תש"ל, עמ' 79 ואילך; אבל הברייתא שלנו אינה מוזכרת שם כלל).

¹⁴⁶ראה: קליין, שם, עמ' 128, הערה 38 (וראה אונומאסטיקון הנ"ש: טרכון — בצרה — קנת). בספרי כ"י רל: בוצרא (ולא כבמהדורת פינקלשטיין). הכוונה לבוצרה שבבשן; ראה ספר הישוב, א, עמ' 23; וראה גם דב"ר, מהדורת ליברמן, סוף עמ' 62 (ועיי"ש, עמ' 60—61, והנ"ש); *JQR*, XXXVI (1945), p. 251

דמתחם לבוצרה: וכן הוא בתוספתא ד/ב ובירושלמי (כל הגירסאות), ולא כבספרי (בכל כתבי-היד) ובתוספתא א: דבתחום בוצרה. לפי זה אין רקם-טרכון בתוך תחום העיר בוצרה דווקא, אלא באיזור שהוא אף-על-פי שפירוש המונח לא נהיר כל-צורכו, ולא מצאתי דכוותיה).

[ראה כעת: ש' ספראי, סיני, עח (תשל"ו), ראש עמ' כא.]

¹⁴⁷ומעין זה בכל הגירסאות (ראה מהדורת פינקלשטיין. — אגב, ט הולך עם ר, ולא עם א), וכך, דחגרא, היה כנראה גם לפני כל הראשונים שציינו לספרי בחידושיהם לריש מס' גיטין. ברמב"ן שם: 'ועוד מצאנו בספרי תחומי א"י... ורקם דחגרא'. אלא שהתוספות שם, ד"ה אשקלון, העתיקו בפאראפראזה, ובהתאם למשנת גיטין שם, רקם וחגרא, ומהם אצל כמה מן הראשונים (כגון הרשב"א; וכן הריטב"א, ד"ה המביא; אבל הוא עצמו, בד"ה רג"א: 'דהא בהדי' אמרי' בספרי ב' והיה עקב דתרי רקם איכא בא"י רקם גאה ורקם חגרא'; וכן המאירי שם, מהדורת שלזינגר, עמ' 8: 'ועוד כתבו בתוספות... ורקם וחגרא'; אבל בסמך להלן, שם: 'רקם דחגרא אינו רקם של משנתנו'; רק הר"ן העתיק מן הספרי כבתוספות הנ"ל, וצ"ע בכתבי-היד). ובחינם נתלה ש' קליין ב'גירסת' הרשב"א — 'וחגרא' — ובונה עליו, בניגוד

(דחגרא) 150 גם בתוספתא. 151 זימרה, כציון לטרכון, נשתמר שוב רק בנוסח הברייטא

לכל יתר גירסאות הספרי ונוסח התוספתא (והירושלמי; ראה להלן, הערה 150); ראה גבולות, עמ' 129, והערה 43, והנ"ש (י); ועוד; והוא חוזר ומעתיק ממנו דווקא גם בספר הישוב, א, עמ' 43, חגרא, הערה 2; וכך כבר אצל קהוט, ערוך השלם, ג, עמ' 345. 148 'טרכונא' (וכד') עם וי"ו-החיבור בכל גירסאות הספרי; אף-על-פי-כן נראה, שיש לגרוס ככתובת ובתוספתא א (ראה להלן, הערה 150) בלי וי"ו-החיבור (ראה להלן, הערה 151). 149 אלא שבב נשתבש ל'דוגרא' (דו=ח) ואילו בד נשמט לגמרי (ראה תוספתא כפשוטה, שם), אבל יגיד עליו ריעו (ב/ד) שאין כאן אלא השמטה.

150 תוספתא א: ורקם דחגרא טרכונא דבתחום בצרה, ונראה שכאן שמר כ"י א על הגירסה המקורית, שביסודה זהה במקרה זה לשלוש המסורות: ספרי (ראה לעיל, הערה 148), תוספתא א ותוספתא ב/ר (ראה ההערה שלפני זו), ואילו גירסת הירושלמי עוד טעונה בירור יסודי (ונראה, שגם שם היתה אותה הגירסה, אלא שהסדר השתרבב; עיי"ש); ראה להלן, הערה 199. 151 ונראה ש'חגרא' בא במקום (או כתוספת פירוש) ל'טרכון' לציונו של 'רקם' זה שבמזרח, ולהבדילו מרקם שבדרום שהוא 'רקם דגיא' (להלן, שורה 18), ואפשר שלאחר שנתאחדו שתי הנוסחאות (או שנוסף הפירוש) הפכו שני הכינויים לשני שמות נפרדים (רקם ... וטרכון ...; ראה לעיל, הערה 142).

[על-כל-פנים, בנוסח הברייטא שבכתובת אין 'רקם דחגרא' כלל, ואם נניח, שדווקא בה נשתמר הנוסח המקורי (ראה לעיל, עמ' 222, והערה 41 שם), הרי אין היא מופיעה במקורות כלל אלא כתוספת מאוחרת לזיהויה של 'רקם טרכון'. ומכיוון שמכאן יוצא ברור, ש'רקם דחגרא' הוא בסביבה ההיא' (הטרכון; תוספתא כפשוטה, עמ' 537), הרי זו כנראה הנקודה הקיצונית והמרוחקת ביותר ממרכזי היישוב היהודי בארץ-ישראל בכיוון למזרח, באיזור בצרה (שהיא נחשבה כמעין נקודת גבול ומעבר בכיוון ליישוב היהודי שבמזרח — בבל; ראה ירוש' שביעית פ"ו, לד ע"ג—ע"ד). רקם זו מהווה את הזווית הצפון-מזרחית של המשולש; ע כ ו (ראה להלן, עמ' 248) רקם — א ש ק ל ו ן המתואר בתחומין שלנו ובמשנה גיטין א: ב (במ"א שם במשניות מן הטיפוס ק, פ [אבל לא בכ"י לידן]), ל: מ' ר ק מ' ומן החגרא! (וכן במשנה גידה ז: ג: מ' ר ק מ', בכתבי-יד ובדפוס — וכ"ה בציטאטות שביירושלמי ובבלי — ורק בבבלי יבמות טז ע"א בדפוס: מן הרקם' (אבל בכתבי-יד כבמשנה), ולכאורה נראה ברור גם משם, שהכוונה לרקם הצפוני; ראה ירוש' יבמות פ"א, ג ע"ב, וש"נ; וג' אלון, מחקרים בתולדות ישראל, ב, תשי"ח, עמ' 11]. ואמנם רקם שב' מזרח' (גיטין, שם) מתאים ל'רקם טרכון' מנקודת-מבטו של העומד במרכזה של ארץ-ישראל היהודית (ועיין ירוש' שם, מג סע"ב: בבל — מזרח — רקם [אבל בתוספת-פירוש שבבבלי שם, ו ע"א, כבר: בבל — צפון — עכו !]), ולא 'רקם דגיא' (או כל רקם אחר) שבדרום הקיצוני (המציינת ומסמלת בתרגומים את הגבול הדרומי של הארץ; ראה להלן, הערה 191).

אם הוזהו טרכון=חגרא מבוססת על ידיעה ממשית של העובדות והאונומאסטיקון הגיאוגרפי (טרכון — τράχων = חגרא — אגרה? וראה גם קליין, גבולות, עמ' 129) בתקופה מסוימת או על חילוף של טעות על סמך ידיעות מקראיות-תרגומיות וספרותיות (ארגוב — [רגב] — טרכון — חגרא? ראה אנציקלופדיה מקראית, א, עמ' 528, והספרות הרשומה שם; ולהלן, הערות 161, 220; וראה תרגום בר' טז: יד), דבר זה תלוי כמובן בזיהוים המדויק ובהבהרת

שבכתובת ובספרי¹⁵² ועוד צ"ע.¹⁵³

יִבְקָה וְחֶשְׁבֹן וְנַחֲלָה דֹרֵד: נראה שכך יש לקרוא,¹⁵⁴ וכנראה שכך היה גם בכל המקבילות,¹⁵⁵ אלא שבחלק מן הנוסחאות נשתבש.¹⁵⁶

שלישייה מקראית זו, המופיעה יחד בכל הנוסחאות,¹⁵⁷ מעוררת כמה בעיות חמורות: (א) בניגוד לציוני-גבול האחרים מופיעים כאן נחלים גדולים (לרוחב!) ¹⁵⁸ שאינם מציינים נקודות גיאוגרפיות מסוימות; (ב) בניגוד לציונים האחרים יש כאן קבוצת שמות מקראיים ידועים; (ג) שלישייה זו נכנסת באמצע,¹⁵⁹ ואילו את ההמשך הישיר לקו צפון—דרום אפשר

השימוש ב'רקם' ו'חגר' במקורות. כידוע, רבו ההשערות בעניין זה, ולמרות מחקרים אחרונים (ראה: ב' מזור, תרביץ, כ, תשי"א, עמ' 316 ואילך [= ערים וגלילות בארץ-ישראל, ירושלים תשל"ו, עמ' 132—138], והספרות הרשומה שם; ולאחרונה: G. I. Davies, 'Hagar', etc., *Vetus Testamentum*, XXII (1972), pp. 152 ff. לחפש מפלט בספיקות בסדר הנכון שבברייתא [דייויס, שם, עמ' 158, הערה 3, ועמ' 162; ראה להלן, עמ' 243]. על עיקרי הדברים עמד כבר א' ביכלר [לעיל, הערה 5], עמ' 208, לפני למעלה מיובל שנים, אלא שדבריו נעלמו מרוב העוסקים בפרשה זו) אין עדיין פתרון סביר, המבוסס על בדיקה ביקורתית של ספרות חז"ל; ועוד צריך עיון].
152 כגירסת כל כתבי-היד; ראה ח"ג שם (וכן בתרגום ירושלמי במ' לד: ט: טריכון זמרא; בניאופיטי: טרכון בית זמרא). ראה לעיל, הערות 51—56.

153 ונראה, ששוב זו היא הנקודה היחידה לאורך כל הקו הארוך מאוד שבין קנת שלפניה בצפון (ואולי סמוכה לה) ובין יבוק שלאחריה בדרום (וראה עוד לעיל, הערה 139; וראה דב' ג: יג—טז ובתרגומים שם: ולהלן, הערות 161, 191).

154 וכבר היינו אולי מתפתים לתיקונים אחרים כדי לחמוק מן המיצר של בעיות הסדר ברשימה; ראה להלן. אבל נראה דאי, שלכותב נתחלפו פשוט, כדרכו גם במקומות אחרים (ראה תרביץ, מג, עמ' 96), כמה אותיות דומות: ב/ב ('ינקה), ו/ו ('וחשבון), ה/ח ('ונחלח); ראה לעיל, שורה 15). ואין בכתובת אלא מה שעולה גם מבידור הגירסאות של שאר הנוסחאות המקבילות.

155 אלא שיש שינוי בסדר. בספרי ובתוספתא ב/ר כלפנינו, ואילו בתוספתא א ובירושלמי: חשבון יבקא נחלא דורד (ראה להלן, הערה 158; וב'ריבמ"ץ נשמט: חשבון).

שמות אלה עולים מכל הנוסחאות, למרות כל חילופי-הגירסאות, ובמיוחד בספרי (מקבילתה של הכתובת), אבל גם שם ברור, שכל שאר הגירסאות אינן אלא טעויות-סופר פשוטות (ל: ונחלה ורד (זרד?)), ולא כבמהדורת פינקלשטיין; ואולי גם בר אפשר עדיין לקרוא: 'ונחלת' ? מכל-מקום, אין כאן אלא טעות-קריאה — בכ"ר או באביו — 'ת' במקום 'ו' סמוכות ומחוברות.

156 מכל-מקום, אין יסוד לתיקוניו ולהצעותיו המפליגים של ש' קליין; ראה: גבולות, עמ' 131—133 (ספר הישוב, א, עמ' 160; וראה גם: אבי-יונה, גיאוגרפיה, עמ' 155; ברידומא, וזה גבול הארץ, עמ' 560), המבוססים על 'הגרסאות התמוהות' שבספרי (= כתובת!).

157 למרות כל השינויים בסדר (ראה לעיל, הערה 155; ולהלן, הערה 162).

158 מלבד חשבון (ראה הערה 155).

159 בויהויו של נחל זרד המקראי נחלקו החוקרים, אבל מקובלת הדעה, שהוא ואדי חסה בדרום ים-המלח, וכך כנראה זיהו אותו בתקופה הלא-רחוקה מומנה של רשימתנו, כפי שנראה לכאורה ממפת מידבא; ראה: אנציקלופדיה מקראית, ה, עמ' 812; ואבי-יונה, גיאוגרפיה, עמ' 171.

למצוא ביגר-סדהותה וכו'; ועוד.¹⁶⁰

ולכן היה נראה, שכאן, בגבול המזרחי, צוין קו התחום רק באופן כללי וסכימאטי בציונים גיאוגרפיים מקראיים,¹⁶¹ ולידו (כתוספת מאוחרת?) קו מקביל עם שלוש נקודות-ציון מסוימות וברורות יותר, ובסך-הכול ששת הציונים אינם אלא קו של שלוש נקודות החוזר פעמיים.¹⁶² ועוד צ"ע.¹⁶³

א י ג ר ס ד ו ת ה: ¹⁶⁴ בספרי: [ויגר] ¹⁶⁵ סכותא; ¹⁶⁶ ודווקא ¹⁶⁷ בתוספתא, נוסח ב/ד, ¹⁶⁸ ובירושלמי: ¹⁶⁹ ויגר שהדותא, בכתבי המקראי (בר' לא: מז), ונראה, שאין כאן אלא שני

¹⁶⁰ כגון כפילויות בקווי-הגבול המזרחיים, קפיצות וקווי-גבול לא-הגיוניים. ראה: הילדסהיימר, קליין ואחרים (ראה גם: י"ז הורוביץ, ארץ-ישראל, עמ' 284, הערה 11).

¹⁶¹ וזאת בהתאם לתיאור המקראי של מסעות בני ישראל מן המדבר לארץ. ואמנם אם נציא את שלושת הציונים הבאים (יגר-סדהותה וכו' — ראה ההערה שלאחר זו) ונמשיך את הגבול בקו ישר דרומה, נקבל את הקו: יבוק — חשבון — נחל זרד — קדש ברנע (= רקם דגיא; ראה להלן); בהתאם — ובכיוון הפוך, מן הדרום לצפון — למסעות בני ישראל המתוארים בדב' א—ג: [ונסע מחורב ונלך את כל המדבר הגדול והנורא ההוא... ונבא עד קדש ברנע (א: יט)]... מקדש ברנע עד אשר עברנו את נחל זרד (ב: יד), חשבון (שם, כד—ל) ויבוק (שם, לו) [ולהלן שם (ג: ד): חבל ארגוב; ובתרגום: תחום טרכונה (כ"ה בניאופיטי, ומעין זה בשאר התרגומים); ראה עוד לעיל, הערה 151; ולהלן, הערה 220]; וראה גם במ' פרק כא.

¹⁶² ומכאן, כנראה, החלפת הסדר בין שתי שלישיות אלו במקבילות: יבקה וכו' תחילה ואחר-כך איגר סדהותה וכו' (כתובת, ספרי ותוספתא א, ואולי גם ירושלמי, אלא ששם נשתבש הסדר בכל הגבול המזרחי); או להיפך: יגר שהדותא וכו' בראש, ואחר-כך יבקה וכו' (תוספתא ב/ד); עיי"ש (וראה לעיל, הערה 34). ומכאן אולי גם אי-הסדירות בוי"ו-החיבור בשורת שמות אלה דווקא (יבקה — רקם דגיא), שלא כרגיל בכתובת כולה — ראה תרביץ, מג, עמ' 151, הערה 470; וראה עוד להלן, הערות 171, 175, 184.

¹⁶³ ראה תוספתא כפשוטה, עמ' 537, ד"ה ויגר שהדותא, וד"ה עמון ומואב (ועיי"ש, עמ' 531, והערה 28 שם). וראה עוד להלן, עמ' 244.

¹⁶⁴ בלי וי"ו-החיבור; ראה לעיל, סוף הערה 162 (סדהותה כתיב? ראה: תרביץ, מג, עמ' 96).
¹⁶⁵ כ"ה בכ"י ברלין (א — ולא בר בעל הנוסחאות הטובות בדרך-כלל!), אלא שגירסה יחידאה זו לא נרשמה כלל במהדורת פינקלשטיין! וכנראה זו היתה גם גירסת התוספתא נוסח א: ויגוד (= ויגר) סיכותא, וכבר ראינו כמה פעמים קירבה בין תוספתא נוסח א ובין נוסח הספרי (ראה לעיל, הערות 32—34, 37; ונראה, שאין זה עניין של גירסה 'יותר נכונה' (תוספתא כפשוטה, עמ' 537, שורות 28—29), אלא שוב של מסורות שונות: יגר סכותא — יגר שהדותא; ראה להלן. [ל'איגר—יגר' ראה: תרביץ, מד (תשל"ה), עמ' 195 (לעמ' 152, הערה 472)].

¹⁶⁶ אלא שגם כאן, כרגיל, נשתבשו השמות בכתב-היד: סכותא, ססותא, מכותא (ובכולם בלי 'ויגר') — ראה ח"ג שם; וראה קליין שיצוין להלן בהערה 171 (וראה בכתובת לעיל, שורה 7; ומה שכתבתי בתרביץ, מג, עמ' 115, הערה 158).

¹⁶⁷ ראה לעיל, עמ' 225. ¹⁶⁸ לתוספתא נוסח א ראה לעיל, הערה 156; ועמ' 221, והערה 35 שם. ¹⁶⁹ בכל הנוסחאות.

כיגויים לאותו מקום עצמו (יגר שהדותא — מצפה = סכותא [— סכות ?])¹⁷⁰ בקרבת היבוק. ועוד צ"ע.¹⁷¹

נימרין: ¹⁷² וכ"ה בספרי ¹⁷³ ובשאר כל הנוסחאות; ¹⁷⁴ כנראה בית-נמרין מצפון-מערב לחשבון.¹⁷⁵

שורה 18 ומלח רזיזה: בספרי: מליא ¹⁷⁷ זירזא ¹⁷⁸ / זירואי וכד' ¹⁷⁹ גם בתוספתא ב/ר ¹⁸⁰ ובירושלמי: מלח; בתוספתא ב: דורואי, ¹⁸¹ ובירושלמי: דורבאי ¹⁸² — בדומה לרוב גירסאות הספרי. ונראה, שכולם חילופים הם מאותו השם, אלא שבגלל האפשרויות המרובות לחילופי אותיות ¹⁸³ קשה להכריע ביניהם. — שום הצעה משכנעת לא הוצעה עדיין.¹⁸⁴

¹⁷⁰ וכבר הציעו כך ובדומה לכך כמה פעמים מאז הילדסהיימר, גבולות, עמ' 89 ואילך (וראה אנציקלופדיה מקראית, ה, עמ' 236, והנ"ש).

¹⁷¹ מכל-מקום, אין זה 'המקום המשובש ביותר שברשימתנו' כדברי קליין (גבולות, עמ' 140), ובודאי שאין כל יסוד להצעת הגהתו: יגר חטמונא (שם, עמ' 147; וכך כבר ב'עבר הירדן' שלו, עמ' 4; וראה לעיל, הערה 166). וראה עוד לעיל, הערות 161–162.

¹⁷² בלי וי"ו-החיבור; ראה לעיל, הערה 164.

¹⁷³ נימרין כ"ה בכי"ר, כפנים מהדורת פינקלשטיין — ולא כבחילופי-גירסה שם — וכ"ה בט"ז, נמרין וכד'.

¹⁷⁴ 'נמרין' בתוספתא (אלא שבנוסח ב/ר בסדר שונה; ראה לעיל, הערה 162) ובירושלמי (לבד מן הריבמ"ץ [בשני כתבי-יד]: ממרון = נימרין (מ=ני) — נימרין [ו=י]?).

¹⁷⁵ (במ' לב: ג ותרגום ירושלמי שם; ראה הילדסהיימר, גבולות, עמ' 92; ואבי-יונה, גיאוגרפיה, עמ' 166 (ואולי זו שבדרום ים-המלח לא הרחק מצפון לנחל זרד; ראה: אבי-יונה, שם, עמ' 171; ולהלן, הערה 184). וראה עוד לעיל, הערות 161–162.

¹⁷⁶ הקריאה 'רזיזה' ודאית כמעט (והשווה שורה 11: זיוון); אף-על-פי-כן אפשר בהחלט גם: ד ז י ז ה, החילוף ד/ר הרגיל כלי-כך בכתובת (ראה: תרביץ, מג, 96; וראה עוד להלן, הערה 184); ואולי גם: דזרזזה(?), בדומה לגירסת הספרי ושאר הנוסחאות.

¹⁷⁷ כ"ה בכ"י א, ולא כמו בח"ג שם (וראה לעיל, הערה 62); וכן: עליה, מליה (מליח? ראה תוספתא כפשוטה, עמ' 537, מן הספרי; אבל לא מצאנו עם חי"ת), מליה ², ולא כמו בח"ג שם) וכד'.

¹⁷⁸ בפנים מהדורת פינקלשטיין: מליה זירזא (ראה ההערה שלפני זו); ומקורה של הגירסה כנראה בבחירתו של המהדיר: 'מליה' (במקום 'עליה' וכד') על-פי רוב הנוסחאות, ו'זירזא' על-פי הדפוס.

¹⁷⁹ כאשר החילוף העיקרי הוא ו/ז.

¹⁸⁰ בתוספתא א: מלי; ראה: הילדסהיימר, גבולות, עמ' 93, הערה 3449.

¹⁸¹ ד: דחראי (זו = ח?); א: חזוראי (ח/ד; ראה ההערה שלפני זו, והנ"ש).

¹⁸² בחילוף ו/ב (בכי"ר: דבראי, ונשמט: מלח) ? [וראה כעת: ריבמ"ץ, מהדורת זק"ש, עמ' קעט, הערה 20].

¹⁸³ ו/ז, ה/א/אי; וכן האפשרות לחילופי רזז/ורז וכד'.

¹⁸⁴ ואף שגירסת הכתובת אינה מכרעת, שהרי גם בה מצאנו חילופי אותיות (ראה לעיל, הערה 176). אף-על-פי-כן לכאורה היה נראה ביותר לקרוא: ד ז י ז ה! (ראה לעיל, הערה 176), והיא זיוה, ממזרח לים-המלח (אבי-יונה, גיאוגרפיה, עמ' 175) ומדרום לבית-נמרין שלפניה ברשימה

רקם דגיא אה: 185 וכ"ה בספרי: ורקם גיאה, 186 וכן בשאר כל הנוסחאות. 187 רקם דגיאה — בניגוד לרקם טרכון שלעיל, שורה 17. 188 הכוונה, כנראה, לפטרא, 189 שזיהו אותה בימי חז"ל עם קדש ברנע שבמקרא 190 — וזוהי הנקודה הדרומית ביותר ברשימת התחומין. 191 וגנייה דא שקלון: וכ"ה בספרי: וגנייא, 192 ובשאר כל הנוסחאות. 193 כנראה פרדסיה וגינותיה 194 של העיר אשקלון, 195 בסביבותיה ומחוצה לה. 196 חורה מן הקצה הדרום-מזרחי

(ולא רחוק מחשבון; ראה לעיל, הערה 175). [מלח דיוזה = קסטל דיוזה? ראה: אבייונה, שם; והילדסהיימר, גבולות, עמ' 94 (וקליין, שם, עמ' 134)]. אבל אם להתחשב בגירסת הכתובת בלבד כבר אפשר היה אולי להניח, שלפנינו שוב טעות הכותב, וצ"ל: 'ומלתה' (בדיוק כמו שלוש שורות מעל לזו, שורה 15: 'ומלתה דכוריים'), כאשר הוחלפו האותיות הדומות ת/ח/ה (ראה: תרביץ, מג, עמ' 96, והערה 47 שם) ואחת מהן נשמטה (בדומה למה שקרה לו להלן בדיוק תשע שורות מתחת לזו, שורה 27: המדות/המותרות; ראה תרביץ, שם, עמ' 137); ואם כן, אין זו אלא 'מלתה דיוזה', כלומר: קסטלה דיוזה? או שמא: 'ומלח' — 'ומלת' [?] דיוזה', כלומר: ברכת יוזה? ראה קוטשר (לעיל, הערה 110); ותרביץ, מא, עמ' 89 ??]

אלא שהאלמנט 'רז/זר', החוזר בעקשנות בכל הנוסחאות, מונע את ההכרעה. מכל-מקום, אין כל סיבה לחפש בצפון עבר-הירדן, כהצעתם של הילדסהיימר, קליין (גבולות, עמ' 95, 134) ואחרים. הכוונה, ככל הנראה, למקום ממזרח לים-המלח (או בצפון ליד חשבון או בדרום ליד נחל זרד). ראה עוד לעיל, הערות 161–162.

185 בלי וי"ו-החיבור. 186 בכל עדויות הנוסח.

187 עם חילופי-הגירסה הרגילים: דגועה וכד'; ראה תוספתא כפשוטה. 188 ראה לעיל, שם.

189 ראה הילדסהיימר (גבולות, עמ' 105), קליין (שם, עמ' 135), ומזר (תרביץ, כ, עמ' 316). — לאחרונה נתגלתה גם כתובת עם השם 'רקם' בקירבת פטרא; ראה: Strackey, *Revue Biblique*, LXXV (1965), p. 95

190 תרגומים, יוסף בן מתתיהו, אוסיביוס ועוד; ראה הספרות הרשומה בהערה שלפני זו (ואין לנו כאן עניין בבעיית זיהויה של קדש-ברנע במחקר-המקרא המודרני; ראה: אהרונ, גיאוגרפיה, עמ' 371).

191 ראה תרגום יונתן לבמ' לד: יב: 'ריקם גיעה מן דרומה' (ושם, ד). ולאורך כל הגבול המזרחי תארוך, מרקס-טרכון שבצפון ועד רקם-דגיאה שבדרום, נמנו כנראה בסך-הכול רק שלוש נקודות מקראיות (יבוק, חשבון, נחל זרד ומקבילותיהן); וראה לעיל, הערות 139, 153; וראה עוד לעיל, הערות 161–162. 192 כ"ר; ראה חילופי-גירסה שם.

193 ראה תוספתא כפשוטה (בירושלמי כ"ר כמו לפנינו: וגנייה).

194 ראה בבלי ב"ב סח סוף ע"א. [חומות, מבצרים ?? ראה: הילדסהיימר, גבולות, עמ' 107; ומילונים: לוי, מילון לתלמודים ולמדרשים, עמ' 348; יאסטרוב, עמ' 256; תוספת ערוך השלם, עמ' 127, והנ"ש; לב"ב עה ע"ב ראה תשובות הגאונים, הרכבי, סי' לו. (מכל-מקום, לא מצאתי יסוד להצעת-פירושו של הגאון בעל סדרי טהרות [גולדברג, מסכת אהלות, עמ' 136]; ראה ספר הישוב, עמ' 143 [והנ"ש] בעמ' 122, הערה 2; וג' אלון, מחקרים, א, עמ' 327).] — להילדסהיימר שם, עמ' 108, הערה 551, ראה: ל' גינצברג, תוספת ערוך השלם, עמ' 419; וש' קליין, ספר הישוב, א, עמ' 1, בהערות; וארץ הגליל, עמ' 45.

195 העיר 'שמקיפין אותה גנות ופרדסין'; ראה עירובין גג סוף ע"ב (איכ"ר פ"א), עמ' 56.

של תחומי הארץ לקצה המערב.¹⁹⁷

ודרך הגדולה ההולכת למידבר: 'למירבר' כתיב. וכ"ה בספרי¹⁹⁸ ובתוספתא, נוסח ב/ד — וגם שם מסתיימת הרשימה בציון זה. לעומת זה בתוספתא נוסח א הוא חסר לגמרי, ואילו בירושלמי הוא נמצא באמצע הרשימה; אבל החסרון (ההשמטה?) שבתוספתא א והבלבול שברשימת הירושלמי¹⁹⁹ בוודאי שאין בכוחם להכריע או אף לערער²⁰⁰ את נוסח הספרי והתוספתא ב/א, וכעת היא מתאשרת גם על-ידי הכתובת.²⁰¹ — ראה עוד להלן, עמ' 245, והערה 228 שם.

ראינו, שההשוואה המדקדקת בין כל נוסחאות הברייתא — על כל עדויות הנוסח של כל אחד מהן — מראה בעליל את הקשר ההדוק שבין נוסח הכתובת לנוסח הספרי.²⁰² הכתובת גם מראה, שלמרות השיבושים המרובים שבכתב-היד שלנו הרי בהתחשב עם העובדה, שהמדובר בטקסט שהוא מורכב כמעט כולו משמות מקומות — מוזרים ובלתי-מוכרים ממקום אחר שהם מועדים להשתבש — אפשר לומר, שהטקסט של הספרי שלנו אינו גרוע כלל.²⁰³ מכל-

196 ראה ירוש' שביעית פ"ו, לו ע"ג: 'מן מה דתני גנויה דאשקלון דא אמרה אשקלון כלחוי'.
197 ולכל אורך הקו הדרומי הארוך (פטרא-אשקלון) אין כל ציון נוסף; ראה לעיל, הערה 191. (קו אלכסוני ארוך זה עבר, כנראה, דרך הערבה והנגב הצפוני, מדרום לבית גוברין שאותה התייר רבי רק לאחר-מכן; ירוש' דמאי פ"ב, כב ע"ג; וראה: תרביץ, מג, עמ' 99, הערה 74.)

198 'ודרך גדולה. . .'. בכל העדויות. במדבר/למדבר — ראה חילופי-גירסה שם (בתוספתא ובירושלמי בכל הנוסחאות: למדבר; אבל בריב"מ"ץ כ"י [ולא כבדפוס וילנה]: במדבר); ראה: אפשטיין, מבוא לנה"מ, עמ' 1110 ואילך (להערה 1 שם ראה תוספתא כפשוטה, מועד, ריש עמ' 72).

199 השוואת רשימת התחומין שבירושלמי (בכל הנוסחאות!) עם כל יתר המקבילות מראה בעליל, שחלו בה כמה בלבולים בסדר של המקומות המגויים בה, ובמיוחד בקטע האחרון שלאחר 'תרנגול קיסרין'; ראה עוד הערות 150, 162, 205, ועוד.

200 כל העוסקים בברייתא זו התקשו בפירושו של נתון גיאוגרפי זה ובזיהויו המדויק: העבירוהו ממקומו (על-פי הירושלמי או לכל מקום אחר שנראה להם) או מחקוהו מכול וכול (בהסתמך על כ"א של התוספתא) כתוספת מאוחרת (ראה: הילדסהיימר, גבולות, עמ' 109, 114; לוינץ, עמ' 301; קליין, גבולות, עמ' 135; ליברמן, תוספתא כפשוטה, עמ' 538, שורה 30; ואחרים).

201 לפחות במה שנוגע למסורת אחת, מסורת נוסח הספרי-הכתובת. אבל זה מחזק כמובן גם את נוסח התוספתא ב/ד; ואילו התוספתא א והירושלמי אין בהם, כאמור, כדי לערער נוסחאות ברורות אלו, כפי שכבר הרגיש בלאו הכי אל-נכון הילדסהיימר (גבולות, עמ' 110, הערה 556).

202 ראה לעיל, עמ' 223.

203 הקטע קצר מדי ותוכנו מיוחד במינו (רשימת שמות) מכדי שנוכל להעמידו כאמת-מידה למוד בה כתב-יד שלימים, להשתמש בו כקנה-מבחן לטיבם של כתב-יד הספרי דברים שבידנו לעמוד על דרך גלגולם ויחסם של כתב-היד השונים. מכל-מקום, בקטע הקצר שלנו נראה, שבכ"י ר נשתמר טקסט נקי יותר (למרות שיבושי-העתקה ברורים, כגון: האש, רגם, תחלת), אף-על-פי שדווקא כ"י א (!) לבד הוא ששמר על גירסה יחידאה, הנמצאת גם בכתובת (ראה לעיל, הערה 165).

מקום ברור, שאין הוא מצדיק הגהות שרירותיות ללא יסוד טקסטואלי מספיק.²⁰⁴ ואף-על-פי שלא עסקנו במפורט אלא בנוסח אחד (הספרי) בלבד, נראה ברור, שאין בהבדלים שבין הנוסחאות השונות (תוספתא וירושלמי) כדי לשנות באופן מהותי את קווי-הגבול הכלליים כפי שהם עולים מנוסח הספרי והכתובת.²⁰⁵

ד. קו התחום

בעיות מרובות הקשורות לנוסח, לזיהוי ולפירוש²⁰⁶ מצפות עדיין לפתרון המדויק, אבל נדמה, שכבר יש בידנו בסיס טקסטואלי איתן למדי לפחות לתפיסתה הכללית של מפת ארץ-ישראל המתוארת בברייטא. כעת נמצא בידנו טקסט שאת בעיותיו המרובות אין אנו רשאים עוד לפתור על-ידי פתרונות קלים — לא על-ידי הגהות בלתי-מבוססות בעדויות הנוסח, ולא על-ידי הצעות זיהוי שאינן תואמות את מהלכו הסדיר של קו-הגבול העיקרי.²⁰⁷ גם אם שמה המדויק של נקודה גיאוגרפית זו או אחרת לא נקבע עדיין או שזיהויה לא התברר לנו, התוויי העיקרי ומהלכו הכללי של קו הגבול ברורים למדי על-פי שמות המקומות שאין שום ספק לא בגירסתם ולא בזיהוים.²⁰⁸ את כל הספקות שנותרו עדיין יש לפתור במסגרת בטוחה

204 השוואת נוסח הכתובת מחד עם הטקסט שבכתב-היד של הספרי (למרות שיבושיהם המרובים),

מחד, ועם הטקסט כפי שהוא יצא מידי החוקרים, מאידך, מראה, שיד הסופרים על העליונה!

205 אף-על-פי שספק גדול הוא אם יש בכלל נוסח אחד שממנו הסתעפו כל שאר הנוסחאות; אבל נראה, שנוסח הכתובת-ספרי שמר על טקסט קדום, שהוא גקי מתוספות מאוחרות ומטעויות בולטות בשמות ובסדרם. בתוספתא — על שתי נוסחאותיה — כבר נוספו תוספות של הסבר (קיסרא [שורה 23] ב/ד וגם בא, במקום הנכון) ותוספות אחרות (כגון: עמון ומואב [שורה 29] ב/ד, אבל לא בא). אף-על-פי-כן קווי הגבול שבתוספתא בכללותם תואמים את תווי התחום העולה מן הכתובת והספרי (ראה להלן). ואילו בנוסח הירושלמי, אף-על-פי שאין בו תוספות אלו, חלו בו, כנראה, שיבושים גסים (בכל עדויות הנוסח) בשמות המקומות, ובעיקר בסדרם (ראה, למשל, מקומו של געתון; וכל הסדר שלאחר בצרה; עיי"ש); ראה לעיל, הערה 199.

206 כגון: האם הטקסט של הכתובת גקי לגמרי מכל טעות-מעתיק (ראה לעיל, הערה 15); היחס שבין הנוסחאות השונות של הברייטא (ראה לעיל, עמ' 222); ומעל לכול, זיהוין המדויק של נקודות גיאוגרפיות מרובות (רובן בקטע הצפון-מערבי; ראה להלן), שנותרו עדיין ללא פתרון המניח את הדעת.

207 כמעט כל החוקרים שטיפלו בברייטא עד כה או שוויתרו על מהלכו הסדיר של קו הגבול והציעו הצעות-זיהוי המבוססות על קפיצות ודילוגים בלתי מתקבלים על הדעת (ראה הילדס-היימר, גבולות, עמ' 4; ואחרים) או שהגיהו הגהות שרירותיות (רוב החוקרים, ובמיוחד קליין בגבול המזרחי).

208 כאלה הם, למשל: עכו, תרנגול קיסריון, קנת, בצרה, יבוק, חשבון, נחל זרד, רקם דגיאה, אשקלון ועוד.

וברורה זו, ואת המקומות שאת מקומם לא נצליח לברר יש לחפש — כל עוד שלא הוכח אחרת²⁰⁹ — בקו שבין שתי נקודות שזיהוין ברור.

המקומות שאין שום ספק לא בשמם, לא בזיהוים ולא בסדר הופעתם מראים באופן ברור, שקו התחום של ארץ-ישראל המתואר בברייתא הולך ממערב לצפון, לצפון-מזרח, למזרח, לדרום-מזרח, ומן הדרום חוזר למערב. בקווים כלליים וארוכים אלה אפשר להבחין באופן ברור בקטעים אלה:²¹⁰

א. מ ע ר ב : 'פורשת אשקלון — חומת עכו'. ארבעת השמות המופיעים כאן על חופה המערבי של ארץ-ישראל הם שמות מקומות מפורסמים וכל המקומות הללו ידועים לנו.²¹¹ אחד בודד (אשקלון) בדרום ושלושה רצופים (מיגדל שרושן, דור ועכו) בצפון, ואילו לאורך כל החוף המערבי המרכזי הארוך (אשקלון—שרושן) אינו מוזכר שום מקום נוסף.²¹² אפשר, שהכוונה היתה לציין דווקא את הערים שהן עצמן היו מחוץ לתחום, וקו התחום עובר בסמוך להן.²¹³ מכל-מקום נראה,²¹⁴ שלפי הברייתא הגבול המערבי של ארץ-ישראל שהחזיקו עולי בבל עובר לאורך קו החוף — בהתאם לקו הגבול המקראי — בין אשקלון לעכו.²¹⁵

209 ואמנם בשום מקום לא הוכח, שיש לסטות מקו זה.

210 השווה : הילדסהיימר, גבולות, עמ' 114 ; וקליין, שם, עמ' 135.

211 תוספתא כפשוטה, ב, עמ' 534, לשורות 22—23.

212 וכבר העירו כמה מן העוסקים בברייתא זו על 'התמיהה על הקפיצה הגדולה שעשו ברשימת התחומין מאשקלון עד קיסריין! ... וענין זה צריך לפנים ולפני ולפנים כי הוא נוגע מאוד לשאלת השמיטה ...' (י"ז הורוביץ, מחקרי ארץ אבותינו, עמ' נה) ; ראה גם קליין, גבולות, עמ' 157 ; ולהלן, נספח להערה 214.

213 בשלוש מהן (אשקלון, מיגדל שרושן ועכו) מפורש כך (פורשת, חומת) ; על הרביעית (דור) ראה לעיל, הערה 85 ; ולהלן, ההערה שלאחר זו.

214 כך נראה לפי הפירוש המקובל על רוב מפרשי הברייתא שפירשו 'פרשת אשקלון' — פרשת הדרכים הפונה מן הדרך הראשית בסמוך לאשקלון אל העיר ו'היא הדרך הצדדית הפורשת מדרך המלך ההולכת מאשקלון לצידון' (תוספתא כפשוטה, שם, ד"ה וכל המקומות). וגם אלה שהוציאו את הדברים משפוטם ופירשו 'פרשת' שלא כפרשת דרכים דווקא (כגון גויבאואר, שם, עמ' 11 ; וראה גם הילדסהיימר, גבולות, עמ' 21, והערה 2 שם ; ועוד) אף הם סוברים, שהכוונה לנקודה כלשהי בסמוך לעיר אשקלון (לבד מן המעדיפים את גירסת הירושלמי המשובש, שחסר בה 'אשקלון' — ראה לעיל, הערה 81 — כגון בעל תבואת הארץ ואחרים). לפי זה, הברייתא פותחת באשקלון וחוזרת ומסיימת (ל'דרך הגדולה' ראה להלן) באשקלון (כך כבר הילדסהיימר, גבולות, עמ' 114 ; וכך לאחרונה גם ש' ספראי, תרביץ, לו, תשכ"ה, עמ' 3 [באטלס כרטא, עמ' 88 : 'מקום הזהה ל"גני אשקלון" ?]). וראה הנספח בסוף המאמר.

215 כמפורש בגיטין א : ב : מאשקלון לדרום — ואשקלון כדרום, מעכו לצפון — ועכו כצפון וכו' (ראה הערות 151, 253). תחומי ארץ-ישראל במערב מתחמים כאן על-ידי שתי ערים פאגאניות מובהקות (ראה בבלי ע"ז יא ע"ב), שהן עצמן נמצאות כבר מחוץ לתחום (עיין ירוש' שביעית

ב. צפון-מערב: 'חומת עכו — תרנגולה עלייה דקיסריון'. מעכו ואילך סוטה הקו מן החוף המערבי ופונה מזרחה בכיוון לצפון. בקטע גבול זה, שהוא, כנראה, הקצר ביותר, נמנו המספר הגדול ביותר²¹⁶ (וממילא הצפוף והמפורט ביותר) של נקודות גבול. כמעט כל השמות שנוכרו כאן²¹⁷ אינם ידועים לנו משום מקום אחר בספרותנו העתיקה.²¹⁸ — ונראה שקטע מפורט וריאלי זה הוא עיקרה של הברייטא; ראה להלן, עמ' 245.

ג. צפון-מזרח: 'קיסריון — בוצרה'. קטע גבול זה, המקיף את הגולן, הבשן וחלק מן הטרכון, שהוא ארוך הרבה מן הקטע הקודם, מצוין שוב רק בציוני-גבול בודדים ובולטים.²¹⁹

פ"ו, לו ע"ב, ושם ע"ג: עכו עצמה, אשקלון עצמה — ושתייהן בשם ר' יעקב בר אחא [בדף לו סע"ב לפניו; בד"ו, וכ"ה בכ"ל: ר' אחא בר יעקב; אבל ראה אפשטיין, מבוא לנה"מ, עמ' 45]. וראה תשובות הרי"ד, סי' קכג: 'הים הוא גבול מערבה של א"י ועכו יושבת על שפת הים לצד צפון ואשקלון על שפת הים לצד דרום ובין אשקלון לעכו הוא כמהלך שני ימים... ובאתי ולנתי באשקלון והילכתי מאשקלון לעכו על שפת הים... שבודאי עכו היא במקצוע צפונית מערבית לכיבוש עזרא... נמצא שאשקלון היא תחום מקצוע דרומית מערבית לכיבוש עזרא'.

216 כעשרים (ראה להלן, הערה 219) מתוך סך של שלושים (שלושים ושלוש — ראה לעיל, הערות 161, 162, 191; ולהלן הערות 223, 230) המקומות המנויים בברייטא לפי נוסח הכתובת—ספרי נמצאים בקטע קצר זה! (ראה גם ההערה שלאחר זו).

217 במקורות המקבילים נוספו בקטע קצר זה שמות של מקומות נוספים: כוריי רבתא, תפנים, מגדל חרוב וחקרת; וכן: עולשתא ומישא; ראה לעיל, הערה 52, והנ"ש.

218 מכל המקומות המוזכרים בין עכו לקיסריון מוכרים מן המקורות קסטרה דגלילה(?), ואולי כרכא דבר סגורה (ראה להלן, הערות 219—220).

219 נקודת המעבר מקטע ב לקטע ג אינה ברורה לגמרי. מחוסר זיהוי מדויק של המקומות שבסמוך לפני קיסריון ואחריה קשה לקבוע את הנקודה הקיצונית ביותר בצפון, וכן לא ברור המרחק שבין ציוני-גבול אלה. אפשר, שאת המעבר בין הגבול המפורט הצפון-מערבי לבין הגבול הסכימאטי הצפון-מזרחי יש לראות כבר בכרכא דבר סגורה (ראה להלן, ההערה שלאחר זו), אבל אפשר, שגם בית סבל, שזיהויה אינו ידוע (וייתכן, שהיא סמוכה לקיסריון), שייכת עוד לגבול המפורט והצפוף. ואם כך, בכל התחום הארוך הזה צוינו שתי נקודות בלבד: קנת ורקם טרכון (ראה לעיל, עמ' 234). מכל-מקום, אין לקבל את דעתם של קליין ואחרים, שמנו בבשן ובטרכון כעשר(!) נקודות (ראה: גבולות, עמ' 127 ואילך, סימנים כב—לג; בתורן ובטרכון הוא מונה שם [סוף עמ' 134] את ששת הציונים המקראיים המזרחיים [לעיל, הערה 165], ומצרף אליהם עוד ציונים; דבריו של קליין נתקבלו, לפחות בחלקם, גם על-ידי אבייונה וספראי באטלס כרטא, עמ' 88). למרות הספקות ציינתי את המעבר ב'תרנגולה עלייה דקיסריון', משום שהיא מוזכרת גם במקומות אחרים כנקודת הגבול הצפון-מזרחי של ארץ-ישראל; ירוש' דמאי פ"ב, כב ע"ד: 'א"ר יונה הדא דתימר מתרנגול קיסריון ולמעלן אבל מתרנגול קיסריון ולמטן כארץ ישראל היא' (= כתובת, להלן, שורה 22: 'ואפילו מן תרנגולה עלייה ולחוף' — ראה: תרביץ, מג, עמ' 130—131; ראה גם: גנזי שכטר, א, עמ' 371; מכילתא דרשב"י, מהדורת אפשטיין ומלמד, עמ' 124, וש"ב; וראה ההערה שלאחר זו).

שמות המקומות המגויים כאן ידועים גם ממקורות אחרים, והם תואמים, כנראה, את הגבולות המקראיים לפי תפיסת חז"ל.²²⁰

ד. מ ז ר ח: 'בוצרה — רקם דגיאה'.²²¹ הגבול המזרחי העובר בין שתי נקודות ידועות אלה לאורך כשלוש מאות קילומטרים צוין על-ידי שישה ציונים גיאוגרפיים. בזהוים ובסדרם של ציונים אלה התקשו החוקרים הרבה,²²² ולא נתקרה דעתם עד ששיבשו את הנוסחאות והפכו את סדרם של השמות. אבל כבר ראינו, שכנראה אין כאן אלא שלושה ציונים ידועים (מקראיים) בלבד, החוזרים פעמיים.²²³

ה. ה ד ר ו מ: 'רקם דגיאה — הדרך הגדולה ההולכת למידבר'. גם כאן, בכל התחום הדרומי

220 דהיינו, נחלת ראובן, גד וחצי שבט מנשה בבשן. השמות המוזכרים כאן (מכרחה דבר סנגורה ואילך — ראה ההערה שלפני זו) מופיעים בתרגומים לבמ' פרק לד בתיאור גבולות הצפון וגבולות 'שני המטות וחצי המטה': כרכה דבר סנגורה (תרגום יונתן לד: ח, מהדורת רידר, עמ' 249, עיי"ש); תרגולה דקיסריון (תרגום יונתן, שם, שם; תרגום ירושלמי — גיאופיטי, שם, טו); בית סכל (תרגום יונתן, שם, ט); טרכון זימרה (ראה לעיל, עמ' 234, והערה 145 שם; תרגום ירושלמי — גיאופיטי, שם, טו). ו'ק נ ת' היא, כנראה, זו המוזכרת בנחלת מנשה בבמ' לב: מב (וכ"ה שם בתרגום יונתן, מהדורת רידר, עמ' 246, ובגיאופיטי; ועיי"ש, פסוק מא: חות י א י ר — א ר ג ו ב (דב' ג: יד), המתורגם: טרכון (ראה לעיל, הערה 151) ! ראה: קליין, גבולות, עמ' 166. הגיאוגרפיה של התרגומים עדיין לא זכתה לטיפול יסודי ושיטתי, ולמרות הטקסטים החדשים לא נתחדש הרבה מאז מחקריו של הילדסהיימר, שם, עמ' 67 ואילך. ראה: י' קומלוש, המקרא באור התרגום, תל-אביב תשל"ג, עמ' 217 ואילך; M. McNamara, *Targum and Testament*, Shannon 1972, pp. 190 ff. והספרות הרשומה שם ושם.

221 דהיינו, בין רקם לרקם — בין רקם טרכון (ראה לעיל, הערה 144) ובין רקם דגיאה ! 222 אציין כאן רק להילדסהיימר, גבולות, עמ' 80; וקליין, שם, עמ' 130 ואילך.

223 ראה לעיל, עמ' 237. כל הגבול שבעבר-הירדן המזרחי ניתן בקווים כלליים ביותר, וקשה לדעת כיצד — אם בכלל — תיארנו לעצמם את מהלכו המדויק בקטע הארוך בוצרה-יבוק בצפון ומשם דרומה עד לרקם דגיאה.

לכאורה היה נראה, שלאחר שהקיף הגבול את הגולן ואת הבשן מצפון וממזרח (תרגום קיסריון — בוצרה) הוא חוזר מבוצרה מערבה עד לסביבות גדר (ראה בבלי עירובין כב ריש ע"ב), ומשם הוא נמשך דרומה לאורך מורדות הרי הגלעד במרחק לא ברור מן הירדן (יבוק, חשבונו). ואפשר שבדרום, מן הארגון ואילך, נחשב חופו המזרחי של ים-המלח כגבול (ראה תנחומא, חקת, כ, ומקבילות: 'ואותו נחל מפסיק בין תחומי ארץ ישראל לארץ מואב'), ומדרום ים-המלח (נחל זרד) הוא יורד בקו ישר לפטרה (רקם דגיאה).

פרשת מעמדו והיקפו של עבר-הירדן המזרחי בספרות חז"ל אינה ברורה (ראה ברכי יוסף, או"ח, סי' פט, שאסף חומר מרובה; ובעקבותיו בעל תבואת הארץ, ושי"ר, ערך מילין, ערך 'ארץ-ישראל' — לירוש' חלה פ"ד, ס ע"א [שי"ר, שם, עמ' 52]: 'אית תניי תני הירדן מא"י וכו') (וראה ספרי במדבר, פי' קנט, מהדורת הורוביץ, עמ' 215, והנ"ש). כבר הסמיכה הר"ש ליברמן ואחרים לבבלי בכורות נה ע"א ופירשוה לעניין מעשר בהמה; ראה: הר"ש ליברמן, על הירושלמי, עמ' 27). והעניין כולו טעון בירור יסודי בפני עצמו.

הארוך שבין רקם (פטרא) ²²⁴ שבמזרח ובין חוף הים (אשקלון) ²²⁵ שבמערב, לא צוינה שום נקודה נוספת, ²²⁶ ואין לדעת כלל כיצד תיאר לעצמם את מהלכו של קו סכימטי זה. גם זיהויה של 'הדרך הגדולה' לא ידוע — אבל אין שום יסוד לשנות את מקומה בברייתא כדרך שעשו רוב החוקרים ²²⁷ — והכוונה, כנראה, לדרך צאת בני ישראל ממצרים. ²²⁸

ה. משמעותה וזמנה של הברייתא

סקירת 'תחומי ארץ ישראל' בקוויה הכלליים כפי שתיארנום לעיל מראה באופן ברור את ייחודו של קטע הגבול הצפון-מערבי, דהיינו, הקטע 'חומת עכו' — תרנגולה עלייה

224 ראה לעיל, הערה 189.

225 ולכאורה נראה, שגם היא לא הוזכרה שוב אלא כדי להדגיש 'גינייה דאשקלון' ולהוציא את אשקלון עצמה מן ארץ-ישראל שהחזיקו עולי בבל ולעשותה 'מובלעת' (ראה לעיל, הערה 214), ולמעשה יש לראות את קו הגבול הדרומי ברקם דגיא (קדש ברנע) ובדרך הגדולה (דרך צאת בני ישראל מן המדבר), דהיינו, כקו ישר מן המזרח למערב (ובכיוון הפוך לתיאור המקראי: המדבר הגדול — קדש ברנע; ראה לעיל, הערה 161).

226 וכבר העירו החוקרים (א"י ברור, האנציקלופדיה העברית, ו, עמ' 31) בדרכים שונות על העובדה הפשוטה, ש'הגבול הדרומי לא פורש במקורות התלמודיים כלל'; ראה ירוש' שביעית פ"ג, לו ס"ג; בר"ר סד: ג; וראה באיגרת הקדומה שפרסם מאן: J. Mann, *The Jews in Egypt*, II, p. 225. 227 ראה לעיל, הערה 200.

228 'דרך המדבר' (שמ' יד: יח), והכוונה, כנראה, לדרך שבין הר חורב לקדש ברנע (לפי תפיסתם); ראה דב' פרק א, ופסוק יט שם: 'ונסע מחורב ונלך את כל המדבר הגדול והגורא ההוא... ונבוא עד קדש ברנע' (לעיל, הערה 225); ושם, ב: יד: 'והימים אשר הלכנו מקדש ברנע עד אשר עברנו את נחל זרד' וגו' (לעיל, הערה 161). אבל אין לדעת אם הכוונה ל'דרך המדבר' המקראית — סתם — בלי כל כוונה לזהותה או לזיהוי כלשהו עם אחת הדרכים הראשיות של ימיהם שהולכה מערבה למדבר (כגון דרך-החוף הגדולה אנטיוכיה—אלכסנדריה בחלקו הדרומי [מדרום לאשקלון? ראה לעיל, הערות 199, 225], שידיעותינו על קטע זה מועטות ביותר; ראה לאחרונה: D. Barag, *Israel Exploration Journal*, XXIII, 1973, p. 52 והספרות הרשומה שם).

מכל-מקום נראה, שאת תפיסתה הגיאוגרפית של הברייתא בכל המסלול הארוך שמן תרנגול-קיסריון (מכרכה דבר סנגורה? ראה לעיל, הערה 219) ועד לדרך הגדולה (מדבר סיני) יש לחפש לא במציאות גיאוגרפית-היסטורית כלשהי — של זמנו או של המקרא — אלא בהבנתה ובפרשנותה את מסעות בני ישראל מן המדבר הגדול ועד לבשן. הרשימה בגבול המזרחי והדרומי (למערבי ראה לעיל, הערה 214) יותר ממה שהיא מלמדת פרק בגיאוגרפיה היסטורית היא מלמדת אותנו פרק בפרשנות המקרא של חז"ל. אלא שספק הוא אם אמנם מונחת ביסודה של הברייתא תמונה גיאוגרפית ריאליט וברורה למסעות בני ישראל (במיוחד בדרום; ראה לאחרונה: מ' הרן, תרביץ, מ, תשל"א, עמ' 113 ואילך; ולעיל, הערה 226) או שמא גם להם לא היו הדברים ברורים כל-צורךם כשם שלא היה יודע משה לכתוב את המסעות עד שרמו לו הקב"ה' (מדרש הגדול, במדבר, מהדורת צ"מ רבינוביץ, עמ' תקסב, והג"ש; ותחומא? ראה: ש' אברמסון, סיני, סו, תש"ל, עמ' קו).

דקיסריון,²²⁹ קטע קצר זה, שהוא הקצר בין כל שאר קטעי הגבול שתארנו לעיל, מצויים בו רוב רובם של סך כל הציונים הגיאוגרפיים המנויים בברייתא כולה.²³⁰ יתר על כן, בעוד שבכל יתר הקטעים צוין קו הגבול על-ידי נקודות גיאוגרפיות מרכזיות וחשובות, הרי בקטע הצפון-מערבי נמנו נקודות בלתי-חשובות וציונים לוקאליים מפורטים.²³¹ בקטע קצר זה נמנו שמות מקומות בלתי-ידועים לנו משום מקום אחר,²³² ואילו בכל יתר הגבולות מופיעים מקומות ידועים ומוכרים גם ממקורות אחרים²³³ — אם כשמות ערים גדולות מוכרות וידועות בכלל²³⁴ ואם כשמות מקומות שבמקרא ובתרגומים.²³⁵ מכאן יוצא ברור, לדעתי, שבעוד שכל שאר קטעי התחום הם קווים כלליים, שצוינו בכמה ציונים ידועים ומוכרים בלבד, הרי קו הגבול עכו — קיסריון הוא קו תחום מפורט, מדויק ומדוקדק.²³⁶ כלומר, רק הגבול הצפון-מערבי הוא גבול ריאלי המצוין בציונים טופוגרפיים לוקאליים ממשיים, ואילו כל יתר קטעי הגבול כנראה אינם אלא קווים סכימאטיים ומקראיים.²³⁷

ואכן נראה, שהברייתא של 'תחומי ארץ ישראל' אין עיקר כוונתה לצייר מפה שלמה ומפורטת של ארץ-ישראל מכל רוחותיה, אלא לקבוע בדיוקנות את קו הגבול ב'מקצוע צפונית מערבית'²³⁸ שבין עכו לקיסריון בלבד. רק בקטע קצר ומפורט זה סוטה מפת 'עולי בבל' שבברייתא באופן ברור ממפת ארץ-ישראל שבפרקי כיבוש הארץ על-ידי 'עולי מצרים' שבתורה (במ' לד ; דב' א—ג ; ועוד)²³⁹ והיא מוציאה את עיקרו של הגליל העליון המערבי

229 ראה לעיל, הערה 219.

230 בקטע של כ־80 ק"מ מתוך כ־1000 ק"מ בקירוב שהוא, בערך, אורך קו הגבול של 'תחומי ארץ ישראל' כולו (בחישוב כללי וגס ביותר) מנויים קרוב לשני שלישים מכל שמות המקומות שבברייתא (ראה לעיל, הערה 216 ; ולהלן, הערה 258).

231 כגון : ראש מי גיאתו וגיאיתו עצמה, קובעייה, ממצייה, מלתה, סחרתה(?), ניקבתה וכו' ; ראה לעיל, במקומם.

232 ראה לעיל, הערה 218.

233 ולמעשה כל שמות המקומות, חוץ מאלה שבין עכו לקיסריון, ידועים בצורה זו או אחרת גם ממקורות אחרים.

234 כגון : אשקלון, מגדל שרושן, דור, עכו ועוד (ראה נספח להערה 214, סוף ד"ה אף-על-פי-כן).

235 כגון : קנת, יבקה, חשבון, נחלה דורד, בית סבל ועוד (ראה גם לעיל, הערות 219—220), וגם אלה בדרך-כלל מקומות ידועים גם בלאו הכי.

236 ובעצם אין הקטע עכו—קיסריון ארוך יותר מן הממוצע של הקטעים האחרים שבין שתי נקודות רצופות (כגון : אשקלון — מגדל שרושן ; [בית סבל — קנת ?] (ראה לעיל, הערה 219) ; רקם דגיא — גינייה דאשקלון), כך שלמעשה כל הפירוט שבין עכו לקיסריון אינו אלא מעין מילוי לקטע אחד שבין שתי נקודות עיקריות ובבחינת פירוט מדויק לקטע זה.

237 ראה לעיל, הערות 214 (מערב), 220 (צפון-מזרח), 161 (מזרח), 228 (דרום).

238 לשון רש"י גיטין ח ע"א, ד"ה איזוהי ארץ.

239 וכבר עמדו על כך שברוב חלקיה התחומין שבברייתא קרובים לגבולות עולי מצרים המקראיים המאקסימאליים ; ראה כבר הילדסהיימר, גבולות, עמ' 17 ואילך.

אל מחוץ ל'תחום'²⁴⁰ — כל היתר אינו אלא מפת 'תחומי ארץ ישראל שבכתובים'²⁴¹ בקוויה הכלליים, בהתאם ועל סמך פסוקי המקרא והתרגומים.²⁴² מטרתה המקורית של הברייטא ד'תחומי ארץ ישראל שהחזיקו עולי בבל' — המקור היחיד בספרות חז"ל²⁴³ העוסק בתיאור גבולות (= תחומי)²⁴⁴ הארץ — אינה לא גיאוגראפית ולא היסטורית אלא הלכתית מובהקת.²⁴⁵ ואמנם גם המשנה היחידה (שביעית ו: א; וראה חלה ד: ח וכן גם דמאי א: ג) העוסקת בארץ-ישראל 'שהחזיקו עולי בבל' בהקשר הלכתי ברור אף היא מזכירה במפורש רק את התחום הצפון-מערבי: 'מארץ ישראל ועד כזיב'²⁴⁶ — ונראה שה'ברייטא דתחומין' מוסבת על משנה זו, אותה היא מפרשת ומפרטת.²⁴⁷ ובאמת בכל חמשת המקורות

240 איזור שהישוב היהודי בו היה מועט ביותר; ראה מפות היישוב היהודי שבספר הישוב, א, בסופו; מ' מרגליות, מבוא לויקרא רבא במהדורתו, עמ' אXX; אטלס כרטא לתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 90, מס' 138; עמ' 98, מס' 152; וראה גם עמ' 85, מס' 131. [וראה כעת: ש' ספראי, סיני, עח (תשל"ו), עמ' ל.]

241 תוספתא מ"ש ב: טז וב"ק סוף פ"ח.

242 ראה לעיל, הערה 237.

243 'תנו רבנן אלו הן תחומי ארץ ישראל שהחזיקו עולי מצרים מרקם שבמזרח' וכו' שבמדרש הגדול, במדבר, לד (מהדורת צ"מ רבינוביץ, עמ' תקסז), אינו אלא ניסוחו של בעל מדרש הגדול על-פי הרמב"ם, הלכות תרומות א: ז, עם ת"ר בראשון, כרגיל אצלו.

244 כגון: תחומי ארץ ישראל מתחומין בשלום שנ' השם גבולך שלום' — משנת ר' אליעזר, פ"ד, מהדורת ענעלאו, עמ' 87 (וראה תנחומא, חקת, שבהערה 223 לעיל; והשווה ספרי דברים, פי' שיא, עמ' 352: 'פירש תחומן של אומות כדי שלא יכנסו לארץ ישראל'; וראה מדרש הגדול, שם, עמ' תשלט (ספרי, שם, פי' שלח, עמ' 388): 'וראה את ארץ כנען... שראה תחומי ארץ-ישראל תחום כל שבט ושבט'; והשווה ספרי, שם, פי' קפח, עמ' 227).

245 כשם שכידוע כל הטקסטים הגיאוגראפיים-ההיסטוריים האחרים שבספרות חז"ל אינם מסמכים גיאוגראפיים או היסטוריים; ולדברי ש' קליין, ספר היוכל למאגנס, עמ' 219, על 'הלכות גיאוגראפיות', לא מצאתי במקורות כל יסוד; וראה גם: הילדסהיימר, גבולות, עמ' 20.

246 עובדה שהתקשו בה רוב מפרשי משנה קשה זו (ראה גם אלבק, השלמות למסכת שביעית, עמ' 382; וראה להלן, הערה 250); וכבר נשאל הרמב"ם על-ידי חכמי צור (שו"ת הרמב"ם, מהדורת בלוי, א, סי' קכו עמ' 228): 'אם כזיב היא הסוף מאין היא ההתחלה?' והשיב: 'ההתחלה מאשקלון' וכו', כנראה על-פי הברייטא דתחומין ובהתאם למשנת גיטין פ"א; ראה לעיל, הערה 151 (וראה עוד להלן, הערה 255).

247 וכבר עמד על כך החזון איש שכתב (זרעים, דמאי, סי' ג, ס"ק א): 'והאי מכזיב ולהלן לא נתפרש במשנה שהרי שטח הארץ צריך להסתמן בגבולות מדויקות שהרי לא כבשו כל הארץ בקו שוה עד כזיב ונראה דהיינו דפירשו בירו' לק' [דמאי] פ"ב ה"א שמות העירות שכבשום ושלא כבשום וכן בפ"ו דשביעית'.

מובן שגם החוקרים הרגישו בקשר שבין הברייטא דתחומין לבין משנת שביעית, ואף-על-פי-כן ראו את הברייטא בעיקרה כרשימה גיאוגראפית העומדת בפני עצמה (ראה להלן, עמ' 252

שבהם מצויה כעת ברייתא זו היא נמצאת תמיד בקשר ישיר וברור עם משנת שביעית זו.²⁴⁸ בעוד שהמשנה מציינת באופן כללי: 'כל [מקום] שהחזיקו עולי בבל מארץ ישראל ועד כזיב'²⁴⁹ כנקודה צפונית קיצונית לחיוב שביעית בכל חומרתה, באה הברייתא ומפרטת את 'תחומי ארץ ישראל מקום שהחזיקו עולי בבל'²⁵⁰ המדויקים באיזור צפוני זה (כזיב)²⁵¹ החל מעכו²⁵² ועד לקצה הגבול הצפוני.²⁵³ ובאמת ההלכה מבחינה בין גבולות עולי מצרים

ואילך), ושיקעו עצמם בבעיות של זיהויים גיאוגרפיים מפורטים במקום לנסות לברר את משמעותה ועניינה הכלליים של הברייתא.

248 כך בשתי הנוסחאות (ראה לעיל, עמ' 221) שבתוספתא שביעית ד: יא (בקבוצת ההלכות ו—יא המקבילות למשנה שם); בירוש' שביעית פ"ו למשנה שם; בספרי דברים, פי' נא: '... נמצית אומר כל מקום שהחזיקו עולי בבל מארץ ישראל ועד כזיב וכו' [=משנה שביעית הנ"ל] תחומי ארץ ישראל עד מקום שהחזיקו עולי בבל פרשת אשקלון' וכו'; וכעת גם בכתובת בקונטקסט של התוספתא וכנראה על-פי הירושלמי (ראה לעיל, עמ' 226; ותרביץ, מג, עמ' 138 ועמ' 120, הע' 182).

249 כ"ה בכל הנוסחאות (כולל כ"פ), ואצל כל הראשונים; וכ"ה בספרי דברים הנ"ל (נמצית אומר כל [מקום] שהחזיקו' וכו'); רק במשנת הירושלמי כ"ל (=ד"ו): 'מן כזיב ועד א"י'! (ראה לעיל, הערה 246, אבל במסכת חלה גם שם כבכל שאר הנוסחאות).

250 וכך יוצא ברור גם מן הכותרת: 'תחומי א"י מקום שהחזיקו עולי בבל' (ראה לעיל, הערות 75—77), שהיא כלשון המשנה בשביעית. וממילא ברור, שאין שום סיבה לראות בכך 'כותרת מורחבת' בהשפעת המשנה, ולא כקליין, גבולות, עמ' 165 (*Erweiterung... mit Rücksicht auf die Mischna Scheviit*). — *HUCA*, V, p. 243 — וראה עוד להלן, ההערה שלאחר זו — להיפך, התוספתא הסמוכה למשנה קיטעה וקיצרה (ראה לעיל שם).

251 'כזיב' שבמשנה אינה, כנראה, אלא קו כללי לקצה הצפוני הקיצוני, וכמפורש בתוספתא שביעית שם (ה"ו): 'ואי זו היא ארץ ישראל מנהר דרומה של כזיב והלך' (ראה גם תוספתא חלה ב: ו).

ש' קליין, המשתדל להקדים את זמנה של הברייתא דתחומין (ראה להלן) מבחין (גבולות, עמ' 154) בין המשנה לתוספתא: בתוספתא 'נהר דרומה של כזיב' ההלכה הקדומה (וכך גם הברייתא שלנו), ואילו 'כזיב' במשנת ר"ג (חלה ד: ח) ההלכה המאוחרת, לאחר שנת 70, עם הרחבת תחום היישוב היהודי. אבל ברור, שכרגיל, כך גם כאן, 'ברייתא זו [נהר דרומה] מפרשת את משנתו רפ"ו ואומרת שא"י שכבשו עולי בבל גבולה הצפוני הוא מן הנהר לדרומה של כזיב' (תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 530). ושלושת המקורות לדבר אחד נתכוונו: המשנה — מארץ ישראל ועד כזיב; התוספתא (ד: ו), המפרשת 'ואי זו היא ארץ ישראל' וכו'; והברייתא שלנו (תוספתא, שם, ה"א), המפרטת את התחומין במדויק.

252 כמפורש בתוספתא אהלות (יח: יד, וש"נ): 'ההולך מעכו לכזיב מימינו למזרח הדרך טהור משום ארץ העמים וחייב במעשר ובשביעית עד שתידוע שהיא פטורה משמאל למערב הדרך טמאה משום ארץ העמים ופטורה מן המעשרות ומן השביעית עד שתידוע שהיא חייבת'. (לגירסת הבבלי [?] גיטין ז ע"ב, שהתחבטו בה הרבה ראשונים ואחרונים, לא מצאתי הסבר מניח את הדעת; ראה תוספתא כפשוטה, דמיי, עמ' 195, הערה 12; ותרביץ, ה, תרצ"ד, עמ' 399 [לדברי אביי [?] שם ראה קידושין עב ע"א הנ"ש; ואלבק, מבואות לתלמודים, עמ' 626];

לגבולות עולי בבל (שלוש ארצות) רק כאן בצפון המיושב יישוב יהודי צפוף, כך משמע מן המשנה (שביעית הנ"ל) המזכירה לעניין 'עולי בבל' את כויב בלבד, וכך מפורש בתוספתא (שם, ה"ו): 'סמוך לעמוז ומואב [ול] ארץ²⁵⁴ מצרים שתי ארצות הן' וכו'.²⁵⁵ ולכן, הברייטא המתארת את 'תחומי ארץ ישראל' לעניין חובת מצוות התלויות בארץ כוללת אמנם את ארץ-ישראל כולה סביב סביב,²⁵⁶ אבל אין היא מפרטת אלא בקטע הפרובלמאטי מבחינה הלכתית²⁵⁷ — ואילו בכל יתר הכיוונים היא מסתפקת ב'תחומי ארץ ישראל' שבכתובים.

לחילוף מעין זה מזרח—מערב / צפון—דרום בגיאוגרפיה ארצישראלית השווה בבלי ביצה ה ע"א, וש"ג, ומ"ש ה: ב; וראה גם לעיל, הערה 151, סוף ד"ה על-כ"פנים. לעניין בבלי גיטין ו ע"א השווה גם להלן שם, עו סוף ע"א; ועוד צ"ע.

253 דהיינו, עד לאיזור תרגול-קיסרין — אבל כנראה לא בגבול הצפון-מזרחי (ראה לעיל, הערה 219). ואמנם באיזור הצפון-מערבי, בתחום עכו — כויב — סולם צור שנחשב לאיזור ספר [עירות של בורגנין] שרוב תושביו גויים [הולכין אחר הרוב] (ראה תוספתא פסחים ב: טו—טז, והמקבילות שצינו שם), הוזכרו במקורות נקודות שונות כגבולה הצפוני של ארץ-ישראל, מן עכו שבדרום (כברייטא שלנו; גיטין א: א; בבלי, שם, עו ע"ב; 'ירוש' שביעית פ"ו, לה ע"ג; בבלי כתובות קיב ע"א; בר"ר עז: טז, מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 935; ועוד; ראה כעת: תוספתא כפשוטה, גיטין, עמ' 880) ועד לסולמה של צור בצפון (בר"ר לט: ח, עמ' 371; תנחומא, חקת, אות א; ועוד; ראה: ר"י לוי בפירושו ל'ירוש' ב"ק פ"ד, עמ' 115; וקליין, ארץ הגליל, עמ' 15—16), כגון כויב ולבלבו (ראה: קליין, דרך חוף הים, עמ' 9), בקביעת קריתחום מדויק באיזור זה שבין עכו לסולמה של צור חלו כנראה שינויים תכופים, דבר שגרם לאי-בהירות במהלכו; ראה: M. Avi-Yonah, *Journal of the Palestine Oriental Society*, XIV, pp. 56–58; ומה שכתבתי בתרביץ, מג, עמ' 140, הערה 381. וגם לעניין מצוות התלויות בארץ נחשבת כבר עכו כ'ספרי א"י' ('ירוש' שביעית, סוף פ"ו, לו רע"א. — אבל שתי הנקודות הקיצוניות, שמעבר להן כבר חוץ-לארץ ממש, נחשבו כנראה סולמה של צור בצפון ואשקלון בדרום; ראה 'ירוש' בכורים פ"ג סה ע"ד. [לעכו — אשקלון ראה גם בקטע החזון הפיוטי (קליר ?) שבגנזי שכטר, א, עמ' 311, שורות 6 ו-9]). בשטח זה שבין עכו לסולמה של צור סוטה קו הגבול מן החוף והולך וגמשך בעקלתון עד לקיסרין שבצפון; קרעקלתון זה, המצוין במשנה (שביעית ו: א; חלה ד: ח; ודמאי א: ג) באופן כללי עלידי כויב (ראה בבלי ע"ז כה סע"ב; וספרי דברים, פי' שנד, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 416), מפורט בברייטא שלנו. — וראה גם: תרביץ, מג, עמ' 102, הערה 83.

254 כ"ה בירושלמי, וכצ"ל גם בתוספתא; ראה תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 531.

255 או נאכל ונעבד (כדין חוץ-לארץ גמורה) או לא נאכל ולא נעבד (כדין ארץ-ישראל גמורה); ועיין תוספתא כפשוטה, שם.

256 דהיינו, 'מארץ ישראל' שבמשנה. ונראה שאמנם כך יש לפרש את המשנה: אין הכוונה לציין גבולות מן—עד (ראה לעיל, הערה 246), אלא שחזקת עולי בבל משתרעת מארץ-ישראל הידועה לגבולותיה ועד ל'כויב' בצפון ('ואי זו היא ארץ ישראל' וכו') — ראה לעיל, הערה 251). כלומר, כאן ארץ-ישראל מתקטעת, ואילו בשאר הכיוונים כל ארץ-ישראל בכלל. — ראה גם אלבק, השלמות, שם; ותוספתא כפשוטה, תרומות, עמ' 316.

257 ואמנם במקצוע הצפוני-המזרחי — לעומת הצפון-מערבי — אין כל תיאור מדויק של קווי

בקוויה הכלליים,²⁵⁸

מפת 'תחומי ארץ ישראל שהחזיקו עולי בבל' באה לציין בתוך מסגרת כללית של מפת ארץ-ישראל שבמקרא את קצה הגבול הצפון-מערבי שעד אליו הגיע היישוב היהודי בזמן מן הזמנים מאז ימי 'עולי בבל', ולכן הכול בחזקת חיוב לעניין שביעית ומעשרות כהלכתן. המסגרת הכללית שהיא מקראית אינה מלמדת כלום מבחינה הלכתית ואינה מחדשת כלום מבחינה היסטורית²⁵⁹ — ואילו בקטע המפורט שב'מקצוע צפונית-מערבית' מונה הברייתא את קו הגבול של איזור היישוב היהודי מימי בית שני ואילך. ברשימה זו נמנו הנקודות הקיצוניות ביותר שעליהן ידוע שהן היו פעם — או נמצאות כעת — בחזקת ישראל. לפי ההלכה הארצישראלית²⁶⁰ המקובלת הלכה למעשה, כל חזקה²⁶¹ שהחזיקו ישראל באדמת

התחום, שהרי כאן (גולן-בשן) נמנו העיירות האסורות בלבד ('תחום סוסייתה', 'תחום נווה'), וכל השאר היה בחזקת היתר; ראה: תרביץ, מג, עמ' 102, הערה 81, ד"ה ואמנם. ואין כל קשר בין תחום היישוב היהודי למעשה באיזור הבשן בזמן ניסוח הברייתא ובין קו התחום הצפון-מזרחי; קו התחום כאן הוא מקראי, ודווקא משום שאין הגבול תואם את היישוב היהודי בזמנם נמנו כאן 'העיירות האסורות'. [ראה כעת: ספראי, סיני, עה (תשל"ו), עמ' כג.].

258 ואפשר, שלא רק מקרה הוא, שמחוץ לקטע עכו-קיסריון תוארו גבולות שאר הרוחות ב ש ל ו ש נקודות בלבד. צפון-מזרח: בית סבל, קנת ורקם טרכון (ראה לעיל, הערה 219); מזרח: יבוק, חשבון ונחל זרד (ומקבילותיהן — ראה לעיל); דרום: רקם דגאח, גינייה דאשקלון והדרך הגדולה; ואולי גם מפאת מערב: אשקלון, מגדל שרושן ודור (ראה לעיל, הערה 214) — לעומת הקטע הקצר ביותר המצוין על-ידי כ ש מ ו נ ה - ע ש ר ה נקודות-ציון מפורטות.

וייתכן שעיקרה של הברייתא (עכו-קיסריון) הורכבה על גבי מפת ארץ-ישראל מקראית-תרגומית; ראה לעיל, הערה 236.

259 וכל פרשת תולדות היישוב היהודי בגולן ובבשן ש'נתחדשה' (קליין, עבר הירדן, הקדמה, עמ' iii), כביכול, על סמך ברייתא זו, ואחרות הקשורות בה ('העיירות האסורות'), טעונה בדיקה יסודית מחדשת; אבל נראה ברור, שפירושם הנכון של מקורות אלה מרמז על מסקנות הפוכות מאלו שביקשו החוקרים להסיק — אלא שאין כאן המקום להאריך (ראה לעיל, הערה 257, והנסמך שם).

260 כל עניין ההלכה הארצישראלית, וכפי שהיא נהגה למעשה, טעון בירור יסודי נפרד: ראה: תרביץ, מג, עמ' 97 ואילך; ועמ' 99, הערה 42. לא באתי כאן אלא לתת ראשי-פרקים קצרים במידה שהם נחוצים להבנת משמעותה של הברייתא דתחומין.

261 במקורות ארצישראלים מדובר תמיד על 'חזקת' עולי בבל ולא על כ י ב ו ש! וכמדומני שלא מצינו בשום מקום במקורות הנאיים, בירושלמי ובמדרשים הארצישראלים 'כיבוש' על תפיסת ארץ-ישראל על-ידי ישראל בזמנים שלאחר חורבן בית ראשון. בעוד שחזור לעתים קרובות 'כיבוש' על תקופת עולי מצרים 'עת שבאו אבותינו לארץ' ('יד שכבשו וחילקו' וכד'; כיבושי משה, יהושע, דוד וכד'), אין הוא מופיע בקשר לעולי בבל ולא בשום צורה אחרת על כיבושי ישראל בימי בית שני ('דלא נפישו ישראל טובא'; בבלי ב"מ כח ע"א). כאן בא, באופן ריאליסטי למדי, המונח 'החזק' כבמשנה שביעית וחלה הנ"ל וכבברייתא שלנו

הארץ מאז ימי בית שני, ואף קניין יחיד, דינו כדין חזקת עולי בבל²⁶² — וכל קניין וחזקה יש בהם משום כיבוש והרחבה של אזורי החיוב במצוות התלויות בארץ בכל חומרתן, ושוב אין הם נפטרים מהן. מבחינה זו כוללת ארץ-ישראל את כל אזורי-הארץ המורחבים בתחום עולי מצרים (כולל סוריא), אלא שהבחינו בין אזורים יהודיים מובהקים, שבהם חזקה שהאדמות היו פעם בידי ישראל ונתחייבו בשביעית ובמעשרות, ובין אזורים שבהם חזקה ששדות הגויים לא היו מעולם בידי ישראל. 'תחומי ארץ ישראל שהחזיקו עולי בבל' באים לציין את היישובים הקיצוניים ביותר מארץ-ישראל 'עד כזיב' שעליהם ידוע שבהם 'החזיקו עולי בבל' בזמן מן הזמנים ונתחייבו במצוות התלויות בארץ. בתוך תחום זה הכול בחזקת חיוב (כולל אדמות גויים) כל זמן שלא הוכח אחרת, ואילו מעבר לגבול זה הכול בחזקת פטור²⁶³ כל זמן שלא הוכח, שישבו במקום 'עולי בבל' או עד שיקנו אותו ישראל. וכלשון הברייטא שבתוספתא: 'חזקת ארץ ישראל חייב עד שידוע שהוא פטור חזקת חו"ל'²⁶⁴ פטור עד שידוע שהוא חייב' (תוס' דמאי א ד:)²⁶⁵ כך למעשה, אבל עקרונית אין הבדל בין שני עברי ה'תחום': בכל מקום שידוע בבירור, שהשדות שדות גויים הם ולא היו בידי ישראל מימות 'עולי בבל' — פטורים; ולהיפך, כל מקום שבידוע שהיה בידי ישראל — חייב. אבחנה מעשית זו, שקבעה ההלכה בין 'חזקת חיוב' ל'חזקת פטור', נקבעה רק ב'מקצוע צפונות מערבית' — באיזור של היישוב היהודי החקלאי הצפוף שבו היו הלכות שביעית ומעשרות בעיות מעשיות יומיומיות²⁶⁶ — 'עד כזיב' במשנה, והברייטא מפרטת את הנקודות הקיצוניות ביותר של היישובים היהודיים באיזור זה מאז ימות 'עולי בבל'.²⁶⁷

(ראה לעיל, סוף הערה 76). החיוב במצוות התלויות בארץ הוא בקניין וב'חזקה' שדינו אמנם ככ"ב ו' (השווה תוספתא ע"ז ד(ה): ה: 'כל זמן שהן עליה כאילו היא מכובשת'; וראה ירוש' דמאי פ"ב, כב ע"ד, ומקבילות ל'יברמן, על הירושלמי, עמ' 25]: 'מעלי מיסין כמי שנתכבשו'; וראה גם ירוש' שביעית פ"ו, לו ע"ג, וש"נ: 'נתכבשה מדבר תורה'), אבל אינו כיבוש ממש, כבבבלי (כגון: 'הרבה כרכים כבשו עולי מצרים ולא כבשום עולי בבל'; חולין ז ע"א, וש"נ: כיבוש שני, כיבוש יחיד וכד'. — והשווה רמב"ם, הלכות בית הבחירה, סוף פרק ו; ותוספות יום טוב, עדיות ח: ו, ד"ה שקדושה).

262 ראה תוספתא כפשוטה, תרומות, עמ' 313, ד"ה ברם (וראה להלן, הערה 274). [וראה כעת מה שכתב הר"ש ל'יברמן, תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 55 ואילך.]

263 דהיינו, עד לגבולות כיבוש עולי מצרים: (א) נאכל אבל לא נעבד (שביעית ו: א); (ב) פטור מן הדמאי (דמאי א: ג); (ג) חייב בשתי חלות (חלה ד: ח), ואילו מכאן ולחוץ הכול בחזקת חוץ-לארץ גמור.

264 דהיינו, מחוץ לתחומי ארץ-ישראל שהחזיקו עולי בבל ובתוך תחומי כיבוש עולי מצרים כדינו, ומחוץ לתחומים אלה כדינו; ראה לעיל, ההערה שלפני זו.

265 עיי"ש ובתוספתא כפשוטה, שם, עמ' 195, ד"ה ברם.

266 ראה ספרי דברים, פ' שנה, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 204: 'אין בכל הארצות שמשמטת בשביעית כארצו של אשר'; וראה בר"ר לט, מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 371.

267 קו זה משתנה כל אימת שישראל מתיישב בשדות שמעבר לנקודות שצינו כאן, ובאיזור-

ומכיוון שאין זו אלא ברייתא הלכתית, המפרשת את משנת שביעית²⁶⁸ מובן, שאין עוד יסוד לראות בה מסמך היסטורי עתיק-יומין כדרך שהפליגו רוב החוקרים שעסקו בפירושה. החוקרים יצאו מן ההנחה, שהמפה המתוארת בברייתא היא כולה מפה מדינית-היסטורית ריאלית, שהגבולות המצוינים בה הם גבולות מדיניים של תקופה מסוימת²⁶⁹, ולכן חיפשו להתאימה לתקופה שבה אמנם היו אלה גבולות הארץ למעשה. גם אלה שלא רצו להפליג ולראות בה את מפת 'עולי בבל' בימי שיבת-ציון, או בסמוך לאחריה²⁷⁰, קבעו לימי החשמונאים או לימיו של הורדוס²⁷¹. מסקנות מפליגות אלו ניסו החוקרים לתמוך גם בנימוקים אחרים — וכולם אין בהם ממש²⁷².

כאמור, אין 'תחומי עולי בבל' מפה מדינית של תקופה מסוימת אלא קצה גבול ההתיישבות

גבול יהודי זה חלו כנראה שינויים תכופים, ומכאן ההדגשות על תחום צור דווקא (ראה: תרביץ, מג, עמ' 127, והערה 271 שם; ועמ' 140, הערה 381). ובגלל היותה אקטואלית ומעשית נצור, כנראה, גם השינויים שבין הנוסחאות השונות של הברייתא שלנו דווקא באיזור זה (ראה לעיל, הערה 217).

268 שהיא עצמה, כנראה, אינה קדומה ביותר; ראה לעיל, הערה 260.

269 ראה, למשל: הילדסהיימר, גבולות, עמ' 17; וקליין, שם, עמ' 160.

270 ודבר זה כמובן אינו בא בחשבון (ראה כבר הילדסהיימר, שם, עמ' 18); לגבולות ההתיישבות היהודית בתקופה הפרסית ראה לאחרונה: א' שטרן, התרבות החומרית של ארץ-ישראל בתקופה הפרסית, ירושלים תשל"ה, עמ' 234 ואילך.

271 אם נויבאואר (*Géographie*, עמ' 12, הערה) מסתפק בציון הכללי: 'Très ancienne rédaction' באו אחריו וביקשו לקבוע את זמנו המדויק, כגון שמוצאה של הברייתא 'מומן עולי בבל' ו'נסדרה' על-ידי שמעון בן שטח דווקא! (לונץ, עמ' 306); אם בימי החשמונאים (הילדסהיימר, גבולות, עמ' 19) ואם כדברי ה'מאחרים' שקובעים את זמנה לימי הורדוס (קליין, שם, עמ' 160 ואילך; הנ"ל, ספר הישוב, א, עמ' יד; וראה הנ"ל, ארץ הגליל, עמ' 16; ואחריו אחרים) ומאוחר יותר (ראה אבי-יונה וספראי, אטלס כרטא לתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 88 [וראה כעת: ספראי, סיני, עח (תשל"ו), עמ' כג, הערה 56]). אף היו שקבעו (כגון פרס, ובעקבותיו פריימארק [ראה לעיל, סוף הערה 5 והערה 6]; והשווה הילדסהיימר, גבולות, עמ' 12), שברייתא דתחומין היא מן הברייתות העתיקות ביותר שנשתמרו לנו בתוספתא(!); ראה גם: י' בער, ישראל בעמים, עמ' 73. [וכעת גם: L. I. Levine, *Caesarea under Roman Rule*,

[p. 10

272 כגון: (1) הכותרת 'עולי בבל' (ראה: הילדסהיימר, שם, עמ' 16; קליין, ארץ הגליל, סוף עמ' 140; ואחרים), שאין בה אלא המונח ההלכתי לציון ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל מאז ימי שיבת ציון ואילך (וראה גם הערה 261); (2) הגבולות הנרחבים שאינם תואמים אלא את תקופת שיא ההתפשטות הטריטוריאלית בימי החשמונאים (הילדסהיימר, שם; קליין, שם; ועוד), אבל, כאמור, אין כאן גבולות של תקופה אחת מסוימת; (3) השימוש בשם הארכאי 'מגדל שרושן' (ראה נויבאואר, *Géographie*, עמ' 12, הערה; הילדסהיימר, שם, עמ' 20; וקליין, שם, עמ' 160), אבל, כפי שראינו, יש כאן לא רק הדגשה של אופייה הפאגאני של העיר מקדמת-דנה, אלא בעיקר אבחנה בין העיר העתיקה הפאגאנית, שלא ישבו בה יהודים

היהודית בכל הזמנים, החל מימיהם של עולי בבל ועד לניסוחה של הברייתא.²⁷³ מכאן ואילך, אם התיישבו ישראל במקומות נוספים, 'כל מקום שקנו ישראל נאסר'²⁷⁴ — אבל קו התחום שנקבע בין חזקת איסור לחזקת פטור כנראה שוב לא השתנה.²⁷⁵ ונראה, ש'תחומי ארץ ישראל' נשארו בתוקף כל זמן שהוסיפו לקיים בארץ-ישראל מצוות שביעית ומעשרות כהלכתן.²⁷⁶ למרות ההיתרים השונים — שבחלקם היו מבוססים, כנראה, על 'מסורות' שמקומות אלה לא 'הוחזקו' בידי ישראל מימות עולי בבל — כל מה שלא הותר במפורש ונמצא בתוך קווי התחום, חזקתו חזקת איסור 'עד שידע לך שהוא פטור'.²⁷⁷

מעולם, לבין קיסרין החדשה (ראה לעיל, הערה 82, ונספח להערה 214, ד"ה מכל מקום; ולהלן הערה 282; ובר מן דין לא ברור כלל מתי פסקו להשתמש בשם העתיק *Στρατώνος Πυργός* (ראה כעת: L. I. Levine, *Caesarea under Roman Rule*, p. 153, n. 4) [ומילא אין כל צורך להניח, ששמות כגון 'קיסרין' (*Caesarea Philippi*) תוספות מאוחרות הם; ראה הילדס-היימר וקליין, שם]; ואשר לעיקר ראייתו של קליין: (4) שהברייתא מונה 'נקודות ספר מרובות בטרכון ובחורין' (גבולות, עמ' 161), ראינו, שאינה עומדת בפני הביקורת כלל; ראה לעיל, הערה 219.

273 ראה לעיל, סוף הערה 267.

274 וכדברי ר' מנא (ירוש' דמאי פ"ב, כד ע"ד): 'אבל עכשיו יש עיירות אחרות שהחזיקו בהם ישראל שהם אסורות' בין באזורים שמחוץ לתחומי עולי בבל (כגון תחום צור [כתובת, שורה 12]; ראה תרביץ, מג, עמ' 127) ובין בתוך התחום, באזורים שנחשבו כאזורי עכ"ם ומותרים (כגון איזור קיסרין [כתובת, שורה 26]; ראה תרביץ, שם, עמ' 135). ראה לעיל, הערה 261; ועיין ספרי דברים, סוף פי' ה, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 16: 'רבי אומר לתת להם אלו עולי בבל ולורעם אלו בניהם' וכו'; והשווה תוספתא ערכין ה: טו: '... ושקדשום מכאן ואילך כל המצוה הזאת נוהגת בהם' (עיי"ש; ועיין בבלי, שם, לב ע"ב).

275 מן העובדה שבימי האמוראים עוד השתמשו ברשימה זו כמחייבת הלכה-למעשה אין להסיק, ש'ברור שגם בימיהם היה המצב ההתישבותי בארץ דומה לאותו המצב המשתקף מתוך הרשימה הקדומה ההיא' (קליין, ספר הישוב, א, מבוא, עמ' יד); חזקת חיוב בתחום עולי בבל נשארה בתוקפה, גם אם כבר אין יושבים באותם מקומות, שהרי כבר נתחייבו ואין קדושתם פוקעת; השינויים יכולים לחול רק על הרחבת החיוב על-ידי תוספת יישובים חדשים שהתיישבו בהם ישראל, אבל לא להיפך. ומכאן המגמות הסותרות, כביכול, בתהליך זה: מצד אחד נוספים מקומות חדשים גם בתחומים שנחשבו כאזורים מותרים ('עיירות אחרות שהחזיקו בהם ישראל'; לעיל, הערות 274, 267 ו-232), ומאידך, התרת מקומות בתוך התחום האסור (תקנות רבי ועוד); ראה גם להלן, הערות 276—277.

276 כלומר, עד לזמנים מאוחרים למדי; ראה: תרביץ, מג, עמ' 145, הערה 411; ותרביץ, מד (תשל"ה), עמ' 195. וכל זמן שמקיימים מצוות התלויות בארץ כהלכתן נשארו 'תחומי עולי בבל' בתקפן המעשי, גם אם השתנתה מפת היישוב ונוספו 'עיירות אחרות' או שהותרו מקום זה או אחר; ראה ההערה שלאחר זו.

277 ההיתרים שניתנו למקום זה או אחר (כגון תקנות רבי) התבססו על בירורים ו'מסורות', שמקום זה או אחר לא 'החזיקו' בהם ישראל ולא נאסרו, אבל קו התחום בכללותו לא השתנה,

ואם אמנם הברייתא הסתמית של 'תחומי ארץ ישראל' המופיעה במקורות התנאים²⁷⁸ — בירושלמי בשם 'ר' חייה הגדול'²⁷⁹ — אינה אלא פירוש ופירוט מפורט לגבולות הכלליים שבמשנה שביעית ו: א²⁸⁰ וכמוסיף על דברי רבי²⁸¹ אין כל סיבה שלא להניח, שהיא כל-כולה מאוחרת, לא רק בעריכתה ובסידורה האחרון ('ר' חייה), אלא גם בעצם חיבורה וחתחתה.²⁸²

נוסח 'ברייתא דתחומין' שבכתובת בית-כנסת רחוב מעטים בו החידושים²⁸³ — ואף-על-פי-

וברייתא דתחומין לא פג תוקפה, ואף לאחר תקנות רבי לא 'נהפך' 'גבול עולי בבל' למושג מופשט בלבד' (אבי-יונה וספרא, אטלס כרטא, עמ' 88).

מן העובדה שברייתא דתחומין נקבעה בכתובת בית-כנסת אין ללמוד על זמנה של הכתובת (ראה: תרביץ, מג, עמ' 152 ואילך), ואין להסיק, שהיא היתה רק בבחינת הלכה שאין מורין כן ('מושג מופשט בלבד' — ראה תרביץ, שם, עמ' 94, ד"ה אבל), כשם שכמובן אין להסיק ממנה, שבזמנה לא השתנתה מפת היישוב היהודי בארץ (ראה לעיל, הערה 275).

278 מלבד עצם הכללתה של הברייתא בתוך קובצי ספרות ההלכה של התנאים, כמדומני שאין למצוא במקורות שום רמז לכך שתנאים הכירו טקסט זה או התחשבו בהלכותיהם בתחומין המפורטים בה (ולא כש' קליין, גבולות, עמ' 159, סעיף 4). הראשון ששמו מוזכר בהקשר לברייתא דתחומין הוא 'ר' חייה הגדול' (ראה ההערה שלאחר זו [לתוספתא מקוואות יח: ג, 'חזקת דרכים של עולי בבל' וכו', ראה כעת מה שכתב הר"ש ליברמן, תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 58; אבל גם אם כפירוש, אין המושג 'חזקת עולי בבל בדרכים' מניחה בהכרח את הכרתה של מפת 'ארץ ישראל' שהחזיקו בה עולי בבל; עיי"ש]. גם לא מצאתי עקבות או רמז כלשהו לטקסט שלנו בספרות מדרשי האגדה ובפיוט הארצישראלי הקדום.

279 ירוש' שביעית פ"ה, לו רע"ד: 'אני [ר' חנינה] לא שמעתי מר' חייה הגדול אלא מפרשת אשקלון ולחוף' ('תני ר' חייה'?).

280 ראה לעיל, עמ' 247.

281 ראה מה שכתב הר"ש ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 19; והרא"ש רוזנטל, 'המורה', עמ' נג. 282 ואמנם נראה, שאת זמנה של הברייתא שלנו יש לקבוע לתקופה שבה היתה פעילות 'גיאוגרפית' נרחבת לקביעת אזורי חיוב ופטור לעניין מצוות התלויות בארץ, דהיינו, לסוף תקופת התנאים (ראה: תרביץ, מג, עמ' 100, הערה 74).

וייתכן אולי, שאפשר עוד לצמצם את זמנה: לכאורה היה נראה, שהברייתא נוסחה כבר לאחר היתר אשקלון (תוספתא, סוף מס' אהלות), שהרי הברייתא מקפידה להוציאה מן התחום ולעשותה מובלעת (ראה לעיל, הערה 214), אבל עוד קודם להיתר קיסרין עליידי רבי (ירוש' דמאי פ"ב, כב ע"ג; וכנראה היתר קיסרין מאוחר להיתר אשקלון — ראה תוספתא אהלות יד: טז—יז; ושם, ה"ד), שהרי אין הברייתא דתחומין מוציאה, כנראה, מן התחום אלא את מגדל שרושן העתיקה בלבד (ראה להלן, נספח להערה 214, ד"ה מכל מקום. — גם הברייתא הסמוכה לברייתא דתחומין [תוספתא שביעית ד: י = כתובת, שורה 10] מזכירה מבין ארבעת המקומות המוזכרים בירוש' דמאי הנ"ל רק את כפר צמח); ועוד צ"ע.

283 למעשה כמעט כל מה שהעלינו לפירושה של הברייתא אפשר היה להסיק גם מן הנוסחאות שהיו בידנו עד כה.

כן ראוי טקסט קצר זה, שאין בו, לכאורה, אלא רשימה רצופה של שמות מקומות, לטיפול יסודי. זו הפעם הראשונה שזכינו לטקסט תלמודי כלשהו בטופס שאינו תלוי בשלשלת מסורת כתב-היד שבידנו — בתיווכם של סופרים-מעתיקים ולומדים-מגיהים למיניהם — ונדמה, שהעיון בו הביא אותנו לכמה מסקנות עקרוניות וענייניות חשובות. מצד אחד ראינו דוגמה לדרך גלגולם של מסורות-נוסח בטקסטים מן הספרות של התורה שעל-פה — טקסט קצר, שמספר מסורות-הנוסח שלו כמספר מקבילותיו²⁸⁴ כאשר נוסחתו והקונטקסט שלו מתחלפים ומשתלבים זה בזה.²⁸⁵ ומאידך, מלמדת הכתובת לקח חשוב ביחסנו לכתב-יד שלנו — אותו 'חוסר הבטחון ביחס לטקסט',²⁸⁶ שמטריד את מנוחתם של החוקרים במקום שיביא להירות יתירה, גרם לחופש בלתי-מסויג כמעט בהגהות וב'תיקונים' למיניהם.²⁸⁷ כל הצעות-ההגהה שלא היו מבוססות על עדויות נוסח התבדו,²⁸⁸ והתברר, שיש להחליף לא את גירסאות כתב-היד שלנו, אלא את הקונצפציות של המפרשים לפירוש הטקסט.²⁸⁹ ראינו בטקסט קצר ופשוט זה, שזכה להתעניינותם המרובה של החוקרים ונכתבו עליו תלי-תלים של פירושים ומסקנות היסטוריות, עד כמה מרחיקות לכת תוצאותיו של טיפול טקסטואלי בלתי-זהיר. מתברר, שאין עוד לפנינו מפת ארץ-ישראל נרחבת ביותר, לא מן התקופה החשמונאית ואף לא מכל תקופה היסטורית אחרת כלשהי, אלא טקסט הלכתי פשוט, הבא לפרש ולפרט את ההלכה המפורשת במשנתנו.

כעת, כאשר ברייטא דתחומין נמצאת בידנו ב'נוסחא עתיקא' שאין להגיהו בלא ראיות מספיקות, ולאחר שמסורת-הנוסח שלה ברורה למדי, ומשמעותה העניינית וזמן התהוותה התחווירו לנו בצורה סבירה, מצפה עדיין הברייטא לגיאוגרף ההיסטורי המקצועי, שיוזה במדויק את ציוני-הגבול המפורטים שבה (עכו—קיסרין) על סמך המציאות הגיאוגרפית של סוף תקופת התנאים, ויפרש את יתר הגבולות הכלליים שבה אגב בירור תפיסתם של חז"ל את הגיאוגרפיה המקראית.²⁹⁰ ואילו מלוא משמעותה ההלכתית של הברייטא ומקומה במערכת הלכות שביעית ומעשרות ותולדותיהן טעונים עדיין בירור מיוחד.²⁹¹

284 ואף יותר מכך, שהרי בארבע המקבילות (ספרי, תוספתא, ירושלמי והכתובת) מצאנו חמש מסורות שונות (תוספתא א ותוספתא ב/ד); ראה לעיל, עמ' 220—222.

285 נוסח הכתובת במסורת נוסח הספרי ובקונטקסט של הירושלמי! ראה לעיל, עמ' 226—227.

286 ראה לעיל, עמ' 216.

287 ראה, למשל, לעיל, הערה 156.

288 ראה לעיל, הערה 50, ד"ה מעניין; ותריבץ, מ"ג, עמ' 93.

289 ראה לעיל, הערות 245, 257, 271 ועוד; ותריבץ, מג, עמ' 102, הערה 81, ד"ה ואמנם.

290 ראה לעיל, הערה 228, ד"ה מכל מקום.

291 ראה: תריבץ, מג, עמ' 95, הערה 42.

נספח להערה 214

באזכורה של אשקלון כנקודת-מוצא לתחומין כרוכות בעיות מרובות, שעל רובן כבר עמדו החוקרים ואת מקצתן אפרט להלן: (א) מדוע פותחת הברייתא ב'פרשת אשקלון' ומסיימת ב'גינייה דאשקלון', ואין היא פותחת ומסיימת באותה נקודה עצמה (ראה: הילדסהיימר, גבולות, עמ' 108); (ב) אם הכוונה לים עצמו כקו הגבול, מדוע לא נאמר כך במפורש ('והיה לכם הים הגדול וגבול'; במ' לד: ו), ולשם-מה הוזכרה בכלל אשקלון בראש הברייתא; (ג) אין להניח שכוונת הברייתא להוציא את רצועת החוף, וקו התחום הוא הדרך שבין אשקלון לקיסרין (ראה קליין, גבולות, עמ' 157—158; הורוביץ [לעיל, הערה 212] ואחרים; אף-על-פי שבימי הבית ולאחריהם היה היישוב היהודי על החוף ממש מיעוט קטן ('לא שפת הים היא מושבנו'; יוסף בן מתתיהו, נגד אפיון א: יב), לא עלה כנראה מעולם על הדעת להתציאו מכלל עיקר ארץ-ישראל ולפטרו ממצוות התלויות בארץ (ראה תוספתא תרומות ב: יב; וראה גם תוספתא דמאי א: יא; ותוספתא כפשוטה, א, עמ' 198, סוף ד"ה ומן הספיקה), ולא מצינו בשום מקום פקפוק כלשהו בחובת רצועת-החוף המרכזית כשם שמצינו זאת בקשר לחוף הצפוני שמעכו ואילך ('ההולך מעכו לכיזב' וכו': תוספתא אהלות יח: יד; הגירסה: 'המהלך מעכו לאשקלון [בכ"ל: אשקלון, ונמחק ע"א (י"ב אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 430)] לאכזיב' וכו' שבירוש' שביעית פ"ו, לו סוף ע"ב בכי"י רומי וליידן (!!)) אינה כנראה אלא טעות-סופר משותפת במקרה או באביהם המשותף (!!!), וגם לא מצאתיה בראשונים שציינו לירושלמי זה [ראה אהבת ציון וירושלים]); (ד) אם רצועת-החוף כולה פטור, לשם-מה היה צריך רבי להתיר את קיסרין (ירוש' דמאי פ"ב, כב ע"ג) שעל החוף; ראה עוד להלן; (ה) אם הכוונה ב'פרשת אשקלון' לנקודה שבסמוך ומחוץ ל'אשקלון עצמה', מדוע מדייק הירושלמי (שביעית פ"ו, לו ע"ג) מן הסיפא 'מן מה דתני גינייה דאשקלון', ולא מן הרישא, מן מה דתני פרשת אשקלון? עיי"ש (ראה: הילדסהיימר, גבולות, עמ' 21, הערה 1).

ולכן היה לכאורה עולה על הדעת שמא אין 'פרשת אשקלון' פרשת הדרכים שבדרום אלא זו שבצפון, דהיינו, פרשת הדרכים שליד קיסרין המוליכה לאשקלון. ליד קיסרין מתפצל הכביש הראשי המוליך דרומה, הזורע העיקרית פונה מזרחה ועוברת דרומה לרגלי ההרים, והזורע המערבית פורשת וממשיכה דרומה לאורך החוף דרך יפו ישר לאשקלון (ראה: אבייונה, גיאוגרפיה, עמ' 84—85; 91—92, S. Appelbaum, *Palestine Exploration Quarterly*, LXXVI, 1973, pp. 91—92). [על תווי דומה בעת העתיקה ראה כעת: ב' מור, 'הסעיף המערבי של "דרך הים"', ערים וגלילות בארץ-ישראל, ירושלים תשל"ו, עמ' 147 ואילך] — ואפשר היה אולי להציע, שפרשת-דרכים זו שבקיסרין (בין קיסרין תחדשה ובין מגדל סטרטון העתיקה, בסמוך לחומה העתיקה?) קרויה 'פרשת אשקלון'? לפי זה, אין הברייתא עוסקת כלל בגבול המערבי (הים הגדול הגבול) אלא מקיסרין צפונה, שם הוצאו כמה ערי-חוף פאגאניות (מגדל שרושן, צור ועכו) מן התחום, ולאחר-כך פונה הגבול מזרחה (מעכו ואילך). נמצא, שבמערב הוזכרו שתי הנקודות הקיצוניות בלבד: קיסרין בצפון (פרשת אשקלון) כנקודת-מוצא לתחומין ואשקלון (ולאחריה: דרך הגדולה — ראה עוד להלן) בדרום בסיומו של קו הגבול. ואם כך, 'תחומי ארץ ישראל' צוינו כאן מעבר לשתי ערי-החוף הגדולות, שמהן והלאה, צפונה ודרומה, התעוררו ספקות הלכתיות מרובות (ראה תוספתא אהלות פ"ח; ירוש' שביעית סוף פ"ט; ועוד).

אף-על-פי-כן, ולמרות שקשה להכריע בוודאות (שהרי אף-על-פי ש'פרשת דרכים' מצוי הרבה במקורות, ואין לך דרך שאין בה פרשות' [ספרי דברים, פי' כ] — עד כמה שידוע לי לא מצינו עוד

'פרשת + שם מקום, ועוד צ"ע) — נראה לכאורה, שאמנם הכוונה כמקובל לפרשת אשקלון שבדרום, אלא שאין אשקלון ושרושן (= קיסרין) אלא ציון כללי לחוף הים. 'ובחוף הים' שבפרשת גבולות הארץ (דב' א: ז; וראה לעיל, הערה 161) מתורגם: ובספר ימא אשקלון וקיסרין (תרגום המיוחס ליונתן, מהדורת רידר, עמ' 253); וכן הוא בספרי דברים, פי' ו (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 15): ובנגב ובחוף הים — זה עזה ואשקלון וקיסרין (ועיי"ש בהערת המהדיר). גם בשאר תיאורי החוף שבספרות חז"ל (בניגוד ליוסף בן מתתיהו, למשל, כגון מלחמות ד: יא: ה, המונה: עזה, אשקלון, יבנה, יפו, קיסרין), אין מזכירים אלא שתיים אלו (ראה: ש' קליין, דרך חוף הים, עמ' 1 ואילך), שהיו הערים הראשיות בחוף המרכזי מדרום ומצפון כנראה בכל תקופת התנאים והאמוראים (ראה גם: תרביץ, מ, תשל"א, עמ' 416). אלא שהברייטא שציינה את קו החוף על-ידי שתי ערים אלו, שהיו פרובלימאטיות מבחינה הלכתית, הקפידה בציונים מדויקים יותר — פרשת אשקלון (ולא אשקלון סתם) וחומת מגדל שרושן (ולא קיסרין) — כדי להוציא את הערים עצמן שנחשבו כפטורות (לעניין דור ראה לעיל, הערה 85; ואם כן, כבר אפשר, שגם קו-התחום המערבי — אשקלון—עכו — אינו אלא מעין קו סכימאטי-מקראי; ראה לעיל, הערות 161, 215, 258).

מכל-מקום, איך שלא נפרש 'פרשת אשקלון', נראה ברור, שאין הכוונה להוציא את כל רצועת החוף מכלל ארץ-ישראל החייבת במצוות התלויות בארץ.

הברייטא מציינת כנראה את פרשת אשקלון (מצפון לעיר) ואת ג'ניייה דאשקלון (בדרום? במזרח?) לא כדי להוציא את שאר החוף מן הכלל ולא משום שאלו נקודות המוצא והסיום של קו התחום (ראה לעיל) — שהרי היא ממשיכה ומסיימת ב'דרך הגדולה ההולכת למדבר' (ראה לעיל, הערות 225, 228) — אלא כדי להוציא את 'אשקלון עצמה' ולעשותה 'מובלעת' (תוספת אהלות יח: ד) בתחומי ארץ-ישראל שהחזיקו עולי בבל, ואילו בצפון (קיסרין) מדייקת הברייטא ומציינת את חומת מגדל שרושן, משום שכנראה בתחילה לא הוצאה מכלל תחומי ארץ-ישראל אלא העיר הפאגאנית מגדל סטרטון בלבד, השכונה העתיקה שלא ישבו בה יהודים מעולם (ראה: יוסף בן מתתיהו, קדמוניות כ: ח: ז; מלחמות ב: יג: ז; וראה: E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes*, im *Zeitalter Jesu Christi*, II, pp. 134–136), אבל קיסרין עצמה שנבנתה בידי הורדוס (כנראה מדרום לעיר העתיקה; ראה כעת: L. I. Levine, *Roman Caesarea*, Jerusalem 1975, p. 10) בהיותה חלק מרצועת החוף גכללה בתחומי ארץ-ישראל החייבת במצוות התלויות בארץ, ורק לאחר-מכן התירו (רבי ובית דינו; ראה ירוש' דמאי פ"ב, כב ע"ג; ועיין תוספתא אהלות יח: טז) את פירות קיסרין במסגרת שאר התקנות וההיתרים (ראה: תרביץ, מג, עמ' 100, וערה 74 שם). אבל הברייטא מבחינה בין 'חומת מגדל שרושן' (כלומר, חומת העיר העתיקה; השווה: 'עד סוף החומה הישנה' לעניין קסרין בתוספתא אהלות, שם, הי"ג, כגירסת האגור, ראה תוספתא ראשונים, עמ' 157) ובין קיסרין החדשה אבחנה טופוגראפית והלכתית [ואין לתלות בכך לא את עתיקותה המופלגת של הברייטא (ראה לעיל, עמ' 252, והערה 272 שם) ולא את היפוכה (ראה לוין [לעיל], עמ' 12, והערה 59 שם); 'קיסרין' אינה מופיעה בברייטא אלא בנוסח התוספתא בלבד, וגם שם רק כגלוסה מאוחרת; ראה תוספתא כפשוטה, שם (ולעיל, הערה 205). אגב (להערת לוין הנ"ל), הר"ש ליברמן לא עלה על דעתו להגיה שם כלום: השינויים שבין שתי מהדורות התוספתא — צוקרמנדל וליברמן — אינם אלא כרגיל השינויים שבין כ"י ערפורט ווינה שעליהם מבוססת, כידוע, שתי מהדורות אלו].

להערה 220: לאחר סידור המאמר בדפוס בא לידי החיבור: P. S. Alexander, 'The Toponymy of the Targumim', Ph. Thesis, 1974, אבל לא מצאתי בו חידושים בנושא דידן.

THE HALAKHIC INSCRIPTION FROM THE BET-SHEAN VALLEY /

לכתובת ההלכית מעמק בית-שאן

Author(s): שאול ליברמן and Saul Lieberman

Source: *Tarbiz* / תרביץ, כרך מה, חוברת א/ב / pp. 54-63

Published by: [Mandel Institute for Jewish Studies](#) / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23594475>

Accessed: 02/12/2014 12:30

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at
<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

לכתובת ההלכית מעמק בית-שאן

מאת

שאול ליברמן

יום ליום יביע אומר ושעה לשעה תחוה דעת. מציאה תוכפת מציאה ותגלית רודפת תגלית. בתחום מחקר הירושלמי המציאה החשובה ביותר היא הכתובת שנתגלתה על פסיפס בית-הכנסת שבסביבות בית-שאן, שנתפרסמה בתרביץ, מג, תשרי—אלול תשל"ד, עמ' 88 ואילך. זכתה הכתובת שנפלה לידי מלומד גדול, ד"ר יעקב זוסמן, והוא טיפל בה כראוי וכיאות עד כמה שאפשר בסקירה מוקדמת.

כתובת זו מעוררת בנו מחשבות בכמה שאלות יסודיות שאנו מתלבטים בהן, כמו שראה המהדיר בעמ' 140 ואילך. לכאורה נראה, שלפנינו הטקסט העתיק ביותר של פרסום הלכות. תוכן הכתובת וצורתה הם כעין 'פנקס' שפרסם ר"מ מרגליות בספרו 'הלכות ארץ ישראל מן הגניזה', עמ' מא ואילך. לדינו הגיעו קטעים מפנקסו של אילפא (חילפא), שכן אמרו בירושלמי (מעשרות פ"ב ה"ד): 'אשכחון כתיב בפנקסיה דחילפא אוכל מהן עראי ומתקנן ודאי'. ובבבלי מנחות ע"א אמרו: 'מדכתב אפינקסא דאילפא ביצי נבלת העוף הטהור מקצתן בחוץ ומקצתן בפנים, מבפנים מטמאין בגדים בבית הבליעה' וכו'. מסתבר, שפנקס זה הכיל רשימות לא מסדר זרעים ומסדר טהרות בלבד, אלא גם משאר סדרים. ברם, הפנקסים והמגילות של חכמים בודדים לא היתה להם סמכות בעלת תוקף גדול יותר מאשר מאמרים של יחידים בעל-פה, ומי שחלק עליהם בידו לומר: כתבת בימין מחוק בשמאל, ואין בהם משום פסק בית-דין כלל; עיין מה שכתבתי בספרי 'יוונית ויוונית בארץ-ישראל', ירושלים תשכ"ג, עמ' 216 ואילך.

קרוב לוודאי, שכל הפנקסים והמגילות הללו כתבו עליהם החכמים עצמם ששנו את ההלכות; ברם, אין ספק שהכתובת שלפנינו, מעשה ידי אמן, נרשמה על-פי הזמנה מראשי בית-הכנסת ונעתקה מתוך מקור כתוב. לפנינו, כנראה, העתקה מאיגרות בית-דין שנשלחו לעיירות שהיו להן ספיקות בענייני שביעית ומעשרות, וכדרך איגרות היו מסתיימות ב'שלום'. הפרסום של הפסקים על פסיפס מקבל תוקף של 'כתוב ומונח', מעשה שהיה כלול מתחילה באיסור כתיבת דברים שבעל-פה; עיין מה שכתבתי בספרי הנ"ל, עמ' 214 ואילך. באי-הכנסת לא ראו בזיון תורה בזה שכתבו הלכות על רצפה שדרכו עליה, שהרי אין שם פסוקים מן התורה ואותות השם; ¹ ולא עוד אלא אפשר ואפשר, שבכוונה כתבו במקום

1 עיין מה שכתבתי בתוספתא כפשוטה, שבת, עמ' 205 ואילך; ולהלן שם, עמ' 206, ד"ה כותבי.

שרבים מסתכלים בו, כדי לאפרושי מאיסורא, ולא השגיחו בבזיון תורה, דוגמת שואלין הילכות המרחץ בבית המרחץ.²

הכתובת שלנו היא גם מעוררת שאלות כלליות בהלכה בעניין גויים וכותים בארץ-ישראל. התנאים נחלקו בהלכה אם יש קניין לגוי בארץ-ישראל להפקיע מן המעשרות, ופירות שדהו בארץ-ישראל פטורים מן המעשרות דבר תורה, או שאין לו קניין, והפירות חייבים במעשרות מן התורה.³ מתוך הפסקים שבכתובת שלנו אינו ברור אם סברו שאין קניין לגוי בארץ, ופירותיו חייבים במעשרות, כסתם משנתנו דמאי ה' ט, וכפי שיוצא מכמה סוגיות בירושלמי, וכן פסק הר"מ בחיבורו, פ"א מהלכות תרומות ה"י, עיי"ש בכסף משנה ובפירוש הרדב"ז; או שסברו, שיש קניין לגוי בארץ-ישראל להפקיע מידי תרומות ומעשרות, ופירותיו פטורים מן התורה. ובבבלי הובאו דעות שפסקו כר' שמעון שיש קניין לגוי בארץ-ישראל להפקיע מידי מעשרות,⁴ וכ"ה גם בירושלמי (דמאי פ"ה ה"ט, כד ע"ד), כפי שציין הרמב"ם בתשובה, מהדורת רא"ח פריימן, ס" קלב.

כדי להבין יותר את פסקי הכתובת עלינו לחזור בקיצור על מה שכתבתי בתוספתא כפשוטה, תרומות, פ"ב, עמ' 313 ואילך, שם צוין ההבדל בין כיבוש עולי מצרים ובין כיבוש עולי בבל. עולי מצרים קנו את הארץ בכיבוש, אבל עולי בבל לא היו זקוקים לכיבוש המלכות, אלא כל אחד מישראל שקנה שדה בשטח שכבשו עולי מצרים דינו ככיבוש. ואפילו מכר אחר-כך את שדהו לגוי והחזיקו בה גויים כמה דורות, שוב לא פקעה ממנה קדושת הארץ.

הכתובת שלנו מונה עיירות מותרות (פטורות משביעית ומעשרות) ועיירות אסורות בגבולי ארץ-ישראל. ההלכות הן לפי הכלל, שמקומות שכבשום עולי מצרים ולא החזיקו בהם עולי בבל פטורים מן המעשרות. בעיירות אלו נולדו לפעמים ספיקות שמא קנה בהן יהודי קרקע ושוב לא נפקעה ממנה קדושת הארץ אף-על-פי שמכרה אחר-כך לגויים שהחזיקו בה כמה דורות. ומסופר בירושלמי,⁵ שר' יהושע בן לוי ציוה, שלא יקנו לו ירק אלא מגינתו של סיסרא, משום שסבר, שגינה זו לא היתה אף פעם בידי יהודי, ולא נתחייבה מעולם, וגילה לו אליהו הנביא שגינה זו היתה פעם בידי ישראל ונגזלה מידי; והוסיף: 'ואין בעית מחמרה על גפושך אשתווי' ⁶ לחברך ⁷. ונראה, שלכאן כיוון הפוסק בכתובת שלנו, שורה 26: 'ואם

2 שבת פ"ג ה"ג, ו ע"א, ומקבילה בע"ז פ"ג ה"ד, מב ע"ד, וכגירסת שרי"ר וראשונים. עיין הירושלמי כפשוטו, ריש עמ' 84.

3 תוספתא דמאי ה' כא ואילך, ומקבילות.

4 בבלי גיטין מז ע"א ומקבילות; עיין בכסף משנה שצוין לו בפנים.

5 דמאי פ"ב ה"א, כב ע"ג, ושביעית סוף פ"ט, לט ע"א. וכן אמרו לעיל בדמאי שם (על ר"מ): 'אותה הגינה היתה מיוחדת לו'.

6 כ"ה בשביעית וכסגנון זה גם בשבת פ"א ה"א, ג סוף ע"ב. ובדמאי בטעות: אשתרי.

7 כלומר, אם הנך רוצה להחמיר על עצמך (ר' יהושע בן לוי עצמו סובר שיש קניין לגוי, ואין כאן חיוב אלא מהלכה; עיין ירוש' דמאי פ"ה ה"ט, כד ע"ד) ולחשוש שמא היתה השדה מתחילה ביד

יש מקום שקנו אותו ישראל חוששין לו רבותינו. הכוונה, כנראה: אם יש מקום (שיש לחשוש) ⁸ שהיה פעם בידי ישראל חוששין לו רבותינו, אף-על-פי שהוא עכשיו בידי גוי, כשם שחששו חבריו של ר' יהושע בן לוי, ור' יהושע בן לוי עצמו, שלא קנה ירק אלא מגינתו של סיסרא. הלכה זו (אין קניין לגוי בארץ-ישראל וכו') לא היתה רווחת בכל ארץ-ישראל הלכה למעשה, שהרי מפורש בירושלמי (דמאי פ"ה ה"ט, כד ע"ג): 'הנהיג ר' חנינא בציפורין כהדא דר' שמעון, כלומר, שמן התורה יש קניין לגוי בארץ-ישראל להפקיע מן המעשרות.⁹ מכאן, שלפני זמנו של ר' חנינא נהגו בציפורי, שפירות הגוי מתעשרים ודאי מן התורה. ואין ספק, שהיו מקומות שנהגו כמנהג הראשון של ציפורי והיו מקומות שסמכו על פסק ר' חנינא.

הבעיה של שדות כותים בארץ-ישראל מסובכת יותר. בתוספתא ¹⁰ אמרו: 'כותי כגוי דברי ר'. ר' שמעון בן גמליאל אומר כותי כישראל'. וברוב רובן של המקורות פירושו של 'כותי כגוי', שאנו רואים אותו כגוי לחומרא בלבד,¹¹ ולא לקולא, אבל בתוספתא דמאי ה: כא, עמ' 92, מפורש: 'מעשרין וכו' ושל כותי על של כותי, אבל לא מישראל על של גוי ועל של כותי ולא מהן על של ישראל'. התנאים שם סוברים, שיש קניין ביד גוי בארץ-ישראל להפקיע מידי מעשרות (עיין לעיל, שם, בתוספתא) ופירותיו פטורין מן התורה, ולפיכך אין מעשרין מפירותיו על של ישראל, והוא הדין בכותי שדינו כגוי ופירותיו פטורין מן התורה. ובבבלי מנחות מפורש, שמעשרין משל גויים על של כותים, ולהיפך; עיי"ש, סו ע"ב, ומה שכתבתי בתוספתא כפשוטה, דמאי, עמ' 261.

נמצאנו למדים, שהתנאים הללו סברו, שכותים כגויים גמורים הם ומעולם לא נתגיירו. ויפה העיר גדליה אלון,¹² שהיו מסורות אצל היהודים, שהכותים הם מצאצאי יושבי-הארץ הקדמונים שלא נתכבשו על-ידי עולי מצרים. ובבראשית רבה, צח, עמ' 1236: 'כל השבטים הניחו יתדות [עיינן בשינויי-הנוסח שם], ושבטו של יששכר לא הניח יתדות. ר' שמואל בר נחמן אמר אף שבטו של יששכר הניח יתדות, אלא שהיו בעלי מסין. אמר ר' אסי אם מעלי מסין היו, כמו שנשתעבדו'.¹³ וייתכן מאוד, שסברו שלא כל מקומות הכותים שווים,

ישראל, ודינה כארץ-ישראל, תשווה עצמך לחברך שמחמירים על עצמם וחוששים על כמה גינות שבאותו מקום שמא היו בידי ישראל, ואל תוציא את גינתו של סיסרא מן הכלל.

8 שהרי אם ידוע המקום שקנו אותו ישראל, הרי בוודאי דינו כארץ-ישראל, וחייב במעשרות מן הדין.

9 לענייננו כאן אין צורך להיכנס במחלוקת הראשונים ביחס למירווח ישראל.

10 תרומות ד: יב, עמ' 126, ובמקבילות שצוינו במסורת התוספתא שם.

11 עיינן בירוש' כתובות פ"ג ה"א, כו ע"ה, ועוד.

12 תרביץ, יח (תש"ז), עמ' 149 ואילך (= מחקרים בתולדות ישראל, ב, תשי"ח, עמ' 1 ואילך).

13 עיינן אלון, תרביץ, שם, עמ' 152, הערה 37. דומני שהציונים נובעים ממחברתי 'על הירושלמי',

עמ' 25, אחרת היה מעתיק את דברי המדרש, כדרכו. ועיינן בעמ' 156 שם, שהשיג עלי: 'וכי מנין

והיו מקומות שהכותים שבהם נחשבו כיוצאים מגזע ישראל, או שנשמעו בהם הרבה מישראל, מזמן שלפני כיבוש עולי בבל, והכול תלוי במקום.¹⁴ וכן היו מקומות שחשבו אותם כיתידות, וסברו שתושביהם מעולם לא נתגייירו כדיו.¹⁵ וכבר העיר אלון¹⁶ על הירושלמי חגיגה פ"ג ה"ד, עט ע"ג: 'מפני שפסיקיא של כותים מפסקת'. ובבבלי שם, כה ע"א: 'מפני שרצועה של כותים מפסקת'. וקרוב לוודאי, שמדברים שם בטומאת ארץ העמים, כפירושי ר"ת, רש"י ועוד. מתוך הלשון 'פסיקיא' ('רצועה' שבבבלי) משמע קצת, שלא כיוונו לכל ארץ הכותים אלא לרצועה שעברה בה הדרך מיהודה לגליל,¹⁷ וכותים שבה כגויים גמורים ודינם כארץ העמים. ובתוספתא דמאי א: יא אמרו: 'עכשיו רבותינו אמרו כל עיירות הכותיים שעל יד הדרך, כגון התבואה והקטנית שלהן דמיי, מפני שחזקתן מהר המלך' וכו'. ולהלן שם, ה: כד: 'מעשה שנכנסו רבותינו לעיירות של כותים שעל יד הדרך. הביאו לפניהם ירק, קפץ ר' עקיבא ועשרן ודא' וכו'. מסתבר, שעירות אלו שעל-יד הדרך ישבו על-יד 'הדרך' שהלכה לאורך ארץ הכותים מן הגליל ליהודה. והתנאים שם סוברים, שכותיים אינם כגויים (עיין בבלי קידושין עה ע"ב), ולפיכך פירותיהם חייבים במעשרות מן התורה, ומכל-שכן שאין בה טומאת ארץ העמים. וכ"ה ברוב המקורות וכסתמה של התוספתא במקומות, ריש פרק ו.

ברם, כבר ראינו לעיל, שהיו תנאים שסברו שכותיים כגויים לכל דבר, ופטורים מן המעשרות, ובזמן האמוראים אמרו במפורש, שלכל הפחות פסיקיא של כותים טמאה משום ארץ העמים, והיא הדרך שהולכת מגליל ליהודה. ובאמת קשה מאוד להניח, שעולי רגל בדרך זו נטמאו משום ארץ העמים, ואין לכך זכר במקורות התנאים, ומרוב רובן של מקורות חז"ל מוכח ההיפך מכך.

לכן נראה, שכבר ישבו על מדוכה זו במכילתא לדברים (מדרש תנאים, מהדורת ד"ץ הופמן, עמ' 61, 112): 'וישבת בעריהם ובבתיהם [דב' יט: א] בחזקה וכו', שהקרקעות נקנין בחזקה וכו' שרגלי ארץ ישראל מטהרות ארץ העמים' ובתוספתא אהלות

שהישוב השומרוני מרובה היה משל הגויים ומשל ישראל (אפילו כל אומה לעצמה) 'הדברים מפורשים בירוש' דמאי פ"ב ה"א, כה ע"ג: 'ישראל וגוים רבים על הכותים'; עיי"ש. אבל בעיקר הדברים חוזרני בי ומפרש את הירושלמי בשביעית שם לעניין מעשרות; עיין מה שכתבתי להלן. 14 בירוש' ע"ו פ"ה ה"ד, מד ע"ד, אמרו: 'כותאי דקיסרין מותר להלוותן בריבית', ועיין לעיל שם בשם ר' אבהו. ובירוש' דמאי פ"ב ה"א, כה ע"ג, אמרו בשם ר' אבהו: 'כותין נאמנין על הפקדון' וכו', 'אפילו משנחשדו'.

15 על 'אלילותם' של השומרונים עיין: אבייונה, ארץ שומרון, ירושלים תשל"ד, עמ' 35 ואילך. 16 תרביץ (לעיל, הערה 12), עמ' 151 ואילך.

17 וכן אמרו (לעניין מעשרות) בירוש' דמאי פ"ה ה"ט, כה ע"א: 'וזה שהוא לוקח מפסקיא של כותין'. ובאיכה רבה ג: ז (מהדורת בובר, סוף עמ' 124): 'גדר בעדי וכו', זו מטלית של כותיים'. ועל הלשון 'רצועה' עיין בבלי יומא יב ע"א (ומקבילה באבות דר"ג, פרק לה, ובצינונים שם); גיטין ז ע"ב.

יח: ג (והעיר עליה הופמן במקומו) אמרו: 'חזקת דרכים של עולי בבל אף על פי שמובלעות בארץ העמים טהורות. רבן שמעון בן גמליאל אומר עד מקום שאדם פונה מימינו ומשמאלו ואין בוש' [כגירסת הדפוס]. ונראה בפירושה שהכוונה היא, שעולי בבל אף-על-פי שלא כבשו את ארץ הכותים הרי קנו את הדרכים מצפון לדרום בחזקה, על-ידי שהלכו בהן. ובפירוש אמרו בירושלמי קידושין פ"א ה"ה, ס ע"ג: 'הכל מודין במוכר שביל לחבירו כיון שהילך בו קניין',¹⁸ והדרכים האלו הן ממקומות שהחזיקו בהם עולי בבל,¹⁹ ולפיכך טהורות משום ארץ העמים אפילו בארץ הכותים,²⁰ ולפנינו לשון קצרה, 'חזקת דרכים של עולי בבל' שיעורו 'החזקה של עולי בבל בדרכים', ואין הכוונה כלל לעולי רגלים מבבל. ובירושלמי שביעית פ"ו ה"א, לו ע"ג, אמרו: 'אמר ר' אבהו יש עיירות של כותים שנהגו בהן היתר מימות [י] הושע בן נון, והן מותרות [כלומר, אין כאן מנהג של טעות]. ר' יוסי בעי מעתה לא יחושו כהנים על חלתן ואנן חמיי רבנין חששי' (כלומר, אם דינן כחוף-לארץ לא יחושו הכהנים לאכול את חלתן בטומאה, כדין חלת חוף-לארץ, כמשנת חלה פ"ד מ"ח). ותיירץ ר' יהודה בן פוי: 'לא בגין מילתא דאת אמרת [הטעם הוא לא משום שמעולם לא התיישבו בו יהודים, והארץ לא נתכבשה לא על-ידי עולי מצרים ולא על-ידי עולי בבל] אלא בגין דלא חלטתון מלכותא בידא [בכ"ר: בידה]'. כלומר, המלכות, מלכות ישראל,²¹ לא החליטה בידה את העיירות האלו, ולא היה כאן כיבוש גמור, אבל מכל-מקום יש לחשוש שמא דינן כמו שנתכבשו,²² ומשום כך חששו החכמים לאכול את החלה בטהרה.²³ ברשימה

18 ועיין בבלי ב"ב ק ע"א, ובתוספות שם, ד"ה בשביל.

19 וגם אין לחשוש שם מטומאת קברות, שהרי אמרו בירוש' ע"ז פ"ה ה"ד, מד ע"ד: 'שביליה [כלומר, של ארץ הכותים] טהורין, חזקה שאין בוררין להם שביל אלא מתוך טהרה'; עיין מה שכתבתי בתוספת ראשונים, ד, עמ' 29.

20 ייתכן, שאחר-כך נשתכחו מקומות דרכים של עולי בבל בארץ הכותים; עיין בבלי חגיגה כה ע"א, ובראשונים שם.

21 בדרך-כלל 'מלכותא' מסמנת את מלכות הרשעה, אבל כשהנדון הוא בזמן הבית, סתם 'מלך' הוא מלך ישראל, ואף כאן הכוונה למלכות בית החשמונאים.

22 ואפשר, שלא היו אלא מעלי מיסין ויש כאן ספק שמא מעלי מיסין כמו שנתכבשו; עיין מה שכתבתי לעיל, ובהערה 13 שם.

23 פירוש אלון בסוגיה זו לקוח כמעט כולו מפירוש בעל ספר ניר (כמו שהעיר בעצמו בעמ' 156), והוא קשה מאד, וגם אין לשבש את כל הנוסחאות. אלון (עמ' 153, הערה 40a) מעיר: 'חלטתון = תחלטון'. סימן-השוויון אינו מוציא מידי הגהה, ולפי פירוש צ"ל: תחלטתון (ולא: תחלטון). ומסתבר מאד, שאותן עיירות של כותים שראו אותן כחוף-לארץ היו בוודאי טמאות משום ארץ העמים, 'שלא יטמעו בהם' (בבלי ב"ק לח ע"ב), ואינן דומות כלל לעיירות המובלעות של גויים שהיו נותנין ונושאים עמהן, ולא גזרו על אווירן. וכבר אמר ר' אבהו (ירוש' ע"ז פ"ה סוף ה"ד, מד ע"ד): 'הלואי היינו יכולים לוטר גם מימיהן'. אבל על אווירן בוודאי יכלו ורצו לגזור. וראה מה שכתב המהדיר שלנו בעמ' 136, הערה 353. ועיין תוספתא אהלות יח: טו—יז, ומה שכתבתי שם בתוספת ראשונים. והמדובר בירושלמי שביעית הנ"ל הוא בפטור שביעית ומעשרות כפירוש

האחרונה של הכתובת שלנו מנו את העיירות המותרות בתחום סבסטי, ושיער המהדיר, שהכוונה לעיירות של כותים שדיבר עליהם ר' אבהו בירושלמי שביעית הנ"ל. ברם, כאן מתעוררת שאלה חדשה, והיא: אימתי הוציאו את הכותים מכלל ישראל ועשאו כגויים לכל דבר בין לקולא ובין לחומרא, בלי מחלוקת החכמים. הרמב"ם השמיט בספר היד רוב רובן של דיני הכותים משום שלדעתו²⁴ כותים בזמן הזה כגויים לכל דבריהם. אמנם מן הבבלי חולין ו ע"א מוכת, שלא עשאו כגויים אלא לחומרא (ועיין גם בירוש' ע"ז פ"ה ה"ד, מד ע"ד), אבל קרוב לוודאי שבסוף המאה הד' למנינם נחשבו הכותים כגויים לכל דבריהם.²⁵ החכמים של הזמן ההוא סמכו, כנראה, על דברי התנאים (עיין מה שכתבתי לעיל), ששנו 'כותי כגוי', בין לקולא בין לחומרא, והסתייעו במסורת שמצאו להם דמות יונה בהר גריזים,²⁶ ומכאן שלא פסקו מלעבוד עבודה זרה, ולא התגיירו מעולם, ועשו אותם גויים למפרע.

וב'פנסק הלכה ארצישראל':²⁷ 'ופרות הגויין לבין [?] אסור, חייבין בתרומה ותרומת [מע]שר [ופטורות] מדמי, שאין לגוי וכותי דמי'. פסק זה הוא כר' שמעון שיש קניין לגוי בארץ-ישראל להפקיע מידי מעשרות, ולפיכך אינו מפריש אלא תרומה ותרומת מעשר (ומוכרן לכוהן), והמעשר מעכב לעצמו; עיין ירוש' דמאי פ"ה ה"ט, כד ע"ד. ומתוך שהפנסק כרך יחד גוי וכותי משמע, ששניהם דינם שווה, שהרי לשיטתו פירות גוי פטורין מן המעשרות מן התורה, ולשיטת רוב הפוסקים פירות כותים חייבין מן התורה בכל המעשרות. ומכאן, שלשיטת הפנסק אף פירות כותי פטורין מן המעשרות מן התורה כפירות גוי. ולא עוד אלא שנראה לי להשלים בפנסק: ופרות הגויין [ופרות ש]לבין [הכותים]²⁸ אסור. ואם השערנו נכונה נראה, שבסוף תקופת ביזאנטיון חשבו את הכותים לגויים לכל דבר. בסוף הכתובת שלנו (שורה 27 ואילך) נמנו עיירות המותרות בתחום סבסטי, ומשמע קצת, שמדברים על תחום ידוע גרידא, כהשערת המהדיר (ועדיין לא התירו את כל ארץ הכותים), משום שמעולם לא היה בידי ישראל, ודינו כחורף-לארץ; וצריך עיון בכל העניין.

רוב המפרשים, ולא הזכירו כאן כלל טומאת ארץ העמים, שאינה אלא תוצאה מפטור שביעית ומעשרות.

24 פיה"מ לברכות ז: א, ומקבילות. וכן בחיבורו, הלכות עבדים ו: ו.

25 עיין מה שכתבתי ב'פרקים', ב, ירושלים תשל"ד, עמ' 376.

26 בבלי חולין ו ע"א; ירוש' ע"ז פ"ה ה"ד, מד ע"ד; ועיין לעיל, הערה 15.

27 מ' מרגליות, הלכות ארץ-ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' מא.

28 בתוספתא כלים ב"מ ו: י: 'וחצר גבע של בית הכותים'. ובפיה"ג שם, עמ' 49, וכן בשאר הראשונים: 'וחצרי גבע של בית הכותים'; עיין מה שכתבתי בתוספת ראשונים, ג, סוף עמ' 53 ואילך. ובמקורות חז"ל רגיל 'בין הכותים'; עיין משנת דמאי ז: ד; גידה ז: ג; ועוד. ובבבלי (גיטין מה ע"א; חולין ו ע"א): 'בי כותאי', והיא היא. אמנם מתוך הצילום אינו נראה להשלים כמו שהשלמתי, אבל הצילום מטושטש מאוד, והעניין דורש השלמה מעין זו.

עכשו נעבור לכמה פרטים. ד"ר זוסמן נשא ונתן בחכמה על תחילת היישוב היהודי בבית-שאן אחרי החורבן. נראה, שבזמן ר' יוחנן וריש לקיש עדיין לא היתה קהילה יהודית מסודרת בבית-שאן. שהרי כן אמרו בירוש' גיטין פ"א ה"ה, מג ע"ד: 'שטר יצא' ²⁹ בבית שאן והיו עדין עדי גויים וכו' וריש לקיש אמר כשר וכו' כדי שלא לנעול את הדלת לפני בני אדם, שלמחר הוא מבקש ללוות והוא אינו מוצא'. ³⁰ ומכאן, שאם לא יכשירו עדי גויים (על שטר יוני) לא ימצאו ללוות, דבר שאינו מסתבר כלל במקום קהילה יהודית מסודרת. ונראה, שהמצב נשתנה בזמנם של תלמידי ר' יוחנן, ובזמנו של ר' אימי, תלמידו של ר' יוחנן, בנו בית-כנסת חדש ורצו להשתמש באבנים של בית-כנסת אחר, ³¹ ובזמנו של ר' ברכיה היה כבר בית-הכנסת בנוי ³² בבית-שאן.

המקום הקשה ביותר בכתובת הוא בשורה 19 ואילך: 'הפירות הללו אסורין בפנים בשביעית ובישאר שני שבוע הן מתעסרין דמיי משלם וכו', הרי אילו בשביעית בשביעית, ובשאר שני שבוע הן מתעסרין ודיי'. וכבר עמד המהדיר שם (עמ' 129 ואילך) על הסתירה מיניה וביה ('דמיי משלם' מצד אחד, ומאידך גיסא: 'מתעסרין ודיי') ועל הדיבור המוזר 'דמיי משלם'. ברם, הדיבורים 'דמיי', 'ודאי' הם לפעמים דו-משמעיים במקורות שלנו, ואינם מתבררים אלא על-פי העניין. וכן אמרו בתוספתא דמאי ד: ו: 'כל העיר מוכרין ודאי ואחד דמיי, לקח ואינו יודע מאיזה מהן לקח, הרי זה אסור. מפריש תרומה ומעשר [כלומר, ותרומת מעשר] ונותנן לכהן והשאר שלו. הטבל והמתוקן שנתערבו ואבד אחד מהן, נוהג במשווי ודאי, מפריש תרומה ותרומת מעשר ונותנן לכל כהן שירצה'. ³³ ברור, שהדיבור 'ודאי' כאן ('נוהג במשווי ודאי') אינו אלא ספק ('דמאי'; עיין להלן) ונוטל את המעשרות לעצמו כבדמאי, אלא שהשתמשו בדיבור 'ודאי', משום שצריך להפריש תרומה גדולה. ובירוש' דמאי ריש פ"א, כא ע"ג: 'מחצה על מחצה [כלומר, מחצה משמירין ומחצה אינן משמירין] לית יכיל, דתנינן [מכשירין ב:] מחצה על מחצה דמאי [כלומר, ספק; עיין באליהו רבה למשנת מכשירין הנ"ל]. ובנידון שלפנינו שם מפריש גם תרומה גדולה מספק, והירושלמי (וכן משנתנו) קורא לו 'דמאי', וכן בכמה מקומות במקורות.

ולעומת זה שנינו בירוש' דמאי פ"ב ה"א, כב ע"ג: 'הרי אילו בשביעית היתר, בשאר שני שבוע דמאי. הרי אילו בשביעית היתר ויהיו בשביעית שביעית? ישראל משמטין, וגוי

29 כגירסת בעל אור זרוע, א, ס' תשה, תשמ"ה.

30 עיין מה שכתבתי בתוספתא כפשוטה, גיטין, עמ' 788.

31 כנראה מבית-הכנסת שנחרב בסמוך לחורבן הבית; עיין בהערת המהדיר, עמ' 88, הערה 2.

32 עיין ירוש' מגילה פ"ג ה"א, עג ע"ד, ולהלן שם, ה"ד, עד סוף ע"א, והעיר עליהם המהדיר, עמ' 89, הערה 9. ועיין לעיל שם, סוף הערה 8; וראה משנת פאה ז: א. ובירושלמי שם ה"א, כ ע"א:

ב' י ש נ י'. אית דבעי מימר בישני ממש [כלומר, מבית-שאן], והוא הפשט הפשוט במשנתנו.

33 עיין מה שכתבתי בתוספתא כפשוטה, שם, עמ' 237, שורה 14 ואילך.

פטור, ישראל וגוים רבים על הכותים.³⁴ בשאר שני שבוע דמאי. ויהו ודאי? ³⁵ ואף כאן 'ודאי' פירושו ודאי מספק, כלומר, יפריש תרומה גדולה מספק: ³⁶ הואיל והכותים ודאי אינם תורמים מה שמוכרים, יפריש אותה מספק, כשם שמפריש תרומת מעשר בלוקח מן עם הארץ, שאין הולכין בה אחר הרוב, שהרי רוב עמי הארץ מעשרין הן; ותירצו: 'ישראל מתקנן וגוים פטורין ישראל וגוים [רבים]' ³⁷ על הכותים, כלומר, לעניין תרומה יש כאן ספק ספיקא, ³⁸ ולפיכך פטור מתרומה גדולה, משום שעמי הארץ ודאי תורמין תרומה גדולה וגוים פטורים מן הכול.

נמצאנו למדים מן המקורות הנ"ל, שפעמים 'ודאי' כוונתו דמאי שמפריש מן הכרי תרומה גדולה, ואין המשמעות מתבררת אלא מתוך העניין. הפוסק בכתובת שלנו, כדרך האחרונים, לא סתם את דבריו, וכתב 'דמאי משלם', כלומר, מפריש בלי ניכוי (דוגמת 'שכרו משלם'), מפריש כל המעשרות לרבות תרומה גדולה, ולפיכך סיים: 'מתעסרין ודיי', שהרי כבר פירש את המשמעות של 'דיי' בנידון שלנו.

ובאמת בכל ההלכה הראשונה שבירוש' דמאי פ"ב הדיבור 'דמאי' אינו מתפרש אלא מתוך העניין, ופעמים פירושו סתם ספק, ואינו עניין לפירותיו של ישראל ע"ה אלא ספק חייבין ספק פטורין, ספק באו ממקום חיוב ספק באו ממקור פטור, עיין בירוש' שם, בריש ההלכה, במחלוקת ר' אלעזר ור' יוחנן, ובעניין לוקח מן התגר. ובכך מתפרש גם הירושלמי הסתום בה"א שם (כב סוף ע"ג): 'הקישואין והדילועין והאבטיחין והמלפפונות והיין והשמן וכו' הרי אילו בשביעית שביעית. בשאר שני שבוע מה? ר' יונה אמר דמאי. ר' יוסי אמר ודאי. ולא פליגין מה דר' יונה אמר דמאי [בלוקח מן הבלונקי. ומה דר' יוסי] ³⁹ אומר ודאי, בלוקח מן הגינה. וכבר התקשו המפרשים והמילונות במלה 'בלונקי' ופתרונם אינו מתקבל על הדעת כלל. ובכ"ר הגירסה היא: בלוקח מן ה כ ל י נ י ק י. וג"ל קרוב לוודאי, שיש כאן מיטאתיסיס של המלה 'לכניקי', λαχανική, כלומר, [πλατεῖα] λαχανική, שוק ירקות, ⁴⁰ ומתוך הלשון 'בלוקח מן הגינה' משמע, שהמחלוקת היא בירקות גרידא, ולא בשמן ויין.⁴¹

34 ובשביעית הרי אנו הולכים אחר הרוב, כמשנת מכשירין סוף פרק ב.

35 כ"ה בכ"ר, ולפנינו בטעות: דיהודאי. ועיין תוספתא דמאי ג: יד ובתוספתא כפשוטה שם.

36 וכבר פירש כן הר"ז פרנקל בפירושו. ועיין תוספתא אהלות יח: טז—יז, בתוספת ראשונים שם, ובחסדי דוד שם, עמ' שיב.

37 כגירסת כ"ר.

38 ועיין במשנת דמאי ג: ד, ובמפרשים שם.

39 המוסגר בסוגריים מרובעים חסר בכ"ל, והושלם בידי הסופר עצמו. וכעין זה גם בכ"ר.

40 וכעין זה בבלי מ"ק כז ע"א (סנהדרין כ ע"א), ב"מ כד ע"ב (חולין מח ע"ב): 'בשוקא דגילדאי' [πλατεῖα] σκατικῆ, עיין במילוננו של Liddle & Scott, ערך σκατικός.

41 ואפשר, שגם בשמן ויין אפשר לחלק מעין הנ"ל, עיין מה שכתבתי להלן, אבל המחזור הוא, שלא נחלקו אלא בירקות.

ובכתובת שלנו (שורה 1 ואילך) פסקו, שהפירות הללו הם דמאי; ועיין בהערת המהדיר שם, עמ' 113, הערה 143.

ובפירוש הדברים נראה שהלוקח ירקות מן השוק, מן התגרים, הרי חזקתן שרובן באים גם ממקום רחוק, וייתכן שהובאו ממקור פטור, ולפיכך מתעשרין דמאי. ומטעם זה הירקות שמנו כאן (ואף קפלוטין בכלל; עיין בירוש' לעיל שם, ובכתובת שלנו, שורה 3) מתעשרין דמאי, אם נלקחו מן השוק. אבל בירקות מן הגינה שהם לחים ברור, שנלקטו מן הגינה בסמוך לבית-שאן, והן ודאי.

וכן אמרו בתוספתא תרומות ד: ה: 'הקישואין והדלועין והטרקסמין והטרדין שדרכן לשתמר יום אחד תורמין עליהן יום אחד וכו', שדרכן לשתמר שני ימים תורמין עליהן שני ימים,⁴² הקפלוטות והמלפפונות שדרכן לשתמר שלשה ימים תורמין עליהן שלשה ימים, ופירושו שבתוך ימים הללו הן מן המובחר, ותורמין ממין על מינו. ואין תורמין מירק בן ארבעה ימים על אותו ירק בן ג' ימים אם דרכו להשתמר שלושה ימים. אבל בודאי ובודאי שמכרו בשוק ירקות שעברו עליהם הזמנים הללו.⁴³ וכבר הבאנו לעיל מן התוספתא, שטרקסימון דרכו להשתמר יום אחד, אבל אותו עשיר מופלג (ירוש' פסחים ספ"ד, ומקבילה באסתר רבה) ציווה לנערו, שיקנה לו 'טרקסימון לא מן יומא דין, אלא מן דאתמול, דהוא כמיש וזליל'. וכן בירוש' מ"ש פ"ד ה"ב, גב ע"ד: 'מניחין'⁴⁴ עליו [כלומר, העלין שלו, של הירק] עד שיכמושו ופודה אותן מוצאי שבת מיד [כלומר, בזול]. ולפיכך אפשר להכיר מיד ירקות לחים שבאו מן הגינה,⁴⁵ וחזקתן שהובאו ממקום קרוב, ומתעשרין ודאי.

ואשר לשמות המקומות, הרי הכותב של מאמר זה אינו רואה את עצמו מומחה לדבר, ולא הזדקק להם בספריי אלא משום שלא היתה לו ברירה כשפרסם טקסטים. ברצוני להעיר כאן על שם המקום 'מוזה היא קסטלה' (שורה 12). אין ספק בעיני, שלפנינו סיום ארמי של המלה castellum, מגדל מים, שם רגיל מאוד אצל Vitruvius,⁴⁶ ומצוי גם במקורות שלנו.⁴⁷ 'מגדל מים' ציין לפעמים גם שם מקום. וכן מביא היזיכוס: Κάστελλος ὄνομα τόπου : καὶ ἀνω φέροντος καὶ κάτω φέροντος καὶ μερίζοντος τὸ ὕδωρ, כלומר, 'קסטלוס, שם מקום [מעביר למעלה ולמטה] ומחלק את המים'. היזיכוס מבאר דרך-אגב

42 עיין בבלי ר"ה כ ע"א.

43 ובפרט אם נלקחו לקדירה, ולא לאכול אותן חיים.

44 כ"ה בכ"ר; ולפנינו: מניחין.

45 ועיין במשנת מכשירין ו: ב, ובתוספת ראשונים, שם, עמ' 117, ד"ה הקשואין וד"ה ירק.

46 כמו שראה לנכון לעף אצל קרויס ב-*Lehnwörter*, עמ' 557. וכן הוא תכופות אצל Frontinus בספרו *De Aquis Romae*, עיי"ש, ס"ב, 88, שורות 109–111, ועוד. וכן שיער המהדיר בעמ'

127, סוף הערה 263.

47 עיין בציונים של המהדיר שהבאנו לעיל, הערה 46.

את הפעולה של הקסטלה, אבל אנו רואים מלשוננו, שהיה מקום שנקרא קסטלה על-שם מגדל המים שהיה בתוכו.

לבסוף ברצוני להוסיף השערה ביחס לעוד מלה קשה (נוסף למלה 'בלונקי' אשר דיברנו עליה לעיל) בפרק שלנו. וכן אמרו (בסוף הפרק, כג ע"א): 'תניי בית דין הוא, ה ח ל ב משל טבח וגיד הנשה משל לוקח. הנהיג ר' אבהו בקיסרין שיהו שניהן [כלומר, אף החלב] משל לוקח. בגין דיהוון מר בין טבעות' ופירש בפ"מ: 'שיהו מ ג ר ר ין החלב וכו' הוא מלשון המקרא וימררהו ורבו' וכו', עיי"ש דוחקי דוחקין. והגר"א ז"ל הגיה: דיהוון מד כ ין טבאות, כלומר מטהרין, מנקין. והר"ש סיריליאו הסיע את מנהג ר' אבהו למעלה, לעניין מעשר שני, עיי"ש, והדוחק נראה לעין. ונראה לשער לפי שעה, שצ"ל בירושלמי: בגין דיהוון מ[ת]רבין טבאות, כלומר, כדי שיסירו את החלב (את התרב, התרבא, והוא על משקל מדשנין) היטב, הואיל והחלב על חשבון הלוקח הוא. ועיין מה שכתבתי על 'תרף', 'תרב', בתוספתא כפשוטה, שביעית, עמ' 491, לשורות 31—32. ואנו מסיימים בברכת יישר כוח למהדיר ד"ר זוסמן שזיכה אותנו במתנה חשובה מאוד.

SOME COMMENTS TO THE TEL-REHOV INSCRIPTION /

כמה הערות לקריאתה, כתיבה ולשונה של כתובת רחוב

Author(s): אלישע קימרון and Elisha Qimron

Source: *Tarbiz* / תרביץ, כרך מ"ח, חוברת א/ב / pp. 154-156

Published by: [Mandel Institute for Jewish Studies](http://www.jstor.org/stable/23594484) / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23594484>

Accessed: 02/12/2014 12:12

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at
<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

כמה הערות לקריאתה, כתיבה ולשונה של כתובת רחוב

מאת

אלישע קימרון

זה לא כבר נתגלתה כתובת רחוב, וכבר זכינו לשני פרסומים: פאני ויטו זיכתה אותנו בתצלום ובתעתיק של הכתובת,¹ ויעקב זוסמן פרסם תעתיק חדש, פירוש ותיאור הכתובת לתחומיה השונים.² לבד משאלת נוסח הכתובת אין אנו באים אלא לדייק בכמה עניינים.

א. נוסח הכתובת. — כתובת הכתובת לא הקפיד על הבחנה ברורה בין אותיות דומות ועל סימון גבול המלה. המהדירה הראשונה ניסתה לשקף בנאמנות את הכתובת,³ והעתיקה במקרים לא מעטים רי"ש במקום דל"ת (ולחשפך), זי"ן במקום וי"ו, למשל: 'הדרום' (במקום 'הדרום'; שורה 6), 'רעיון' (במקום 'דעיון'; שורה 16), 'זחשבו' (במקום 'זחשבו'; שורה 17), הכול לפי צורת האות בכתובת. דרך זו מקשה על הבנת הכתובת, וטוב עשה זוסמן שלא הלך בה. זוסמן המציא שיטת סימון העונה, לכאורה, על כל הדרישות. הוא העתיק את הכתובת כפי שכנראה התכוון הכותב לכתוב, אך אות שהכותב כתב אות אחרת במקומה סומנה בעיגול מעליה, ואותיות מסופקות סומנו בנקודה. ביסוד שתי שיטות התעתיק מונחת ההנחה שהכותב אכן החליף אותיות דומות.⁴ נחא במלים קשות שלא היו מובנות לכותב. אך החלפת האותיות דל"ת/רי"ש במלה 'הדרום' (שורה 6; לכאורה כתיב 'הדרום'),⁵ וכתבי רי"ש במקום דל"ת במלה 'למידבר' (שורה 18), וכיצא באלה, מתמיהה ביותר ומובילה למסקנה הנוצרת של זוסמן, כי 'הכותב לא ידע עברית'.⁶

אילו היתה התופעה מיוחדת לכתובת רחוב בלבד, נקל היה לקבל מסקנה זו. אך מציאותה בתעודות עתיקות רבות מוכיחה, כי הכותבים הקדומים לא הקפידו על ההבחנה בין אותיות דומות. אף העובדה,

- 1 פאני ויטו, 'בית הכנסת של רחוב', עתיקות, ז' (תשל"ד), עמ' 103, לוחות xxxvii, xxxvi.
- 2 י' זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק בית-שאן — סקירה מוקדמת', תרביץ, מג' (תשל"ד), עמ' 88—158.
- 3 אבל לא בכל האותיות נהגה אותו דין. למשל: וסחרתה (שורה 15; הסמ"ך צורת מ"ם סופית לה), וחספיה (שורה 10; כנ"ל). על-פי התצלום נראית הוי"ו הראשונה שבמלה 'והשום' (שורה 4) כזי"ן.

- 4 רשימת האותיות ה'מתחלפות' מצויה במאמרו של זוסמן (עמ' 96). ראוי להזכיר אף את הדמיון בין דל"ת לכ"ף סופית ('המלך', שורה 25), ובין וי"ו ליו"ד ('יהודית', שורה 29; וראה עוד בתחילת שורה 12 בכתובת). אבל על-פירוב ההבדל בין וי"ו ליו"ד הוא ניכר ומתבטא לא רק באורך אלא אף בנטיית רגל היו"ד ימינה, לעומת הוי"ו שבמקרים רבים רגלה נוטה שמאלה.
- 5 פרט להבדל הטיפוסי שבין הדל"ת לרי"ש (זוסמן, שם, הערה 48), סבורני, שקיים הבדל נוסף: רגלה של הדל"ת על-פירוב קצרה מגגה, ואילו רגלה של הרי"ש על-פירוב ארוכה מגגה. אביא דוגמות ממלים ששתי האותיות מצויות בהן: הדרום (שורה 6), דזיירה (שורה 7), דכפר (שורה 8), דור (שורה 13), דכוריים (שורה 15), דקסריון (שורה 16), ודרך (שורה 18), למידבר (! שורה 18), ודור (שורה 26); אבל: ודמבר (שורה 9; דל"ת בעלת רגל ארוכה). מדידה מדויקת של האותיות האלה בכתובת תוכיח אם יש ממש בהבחנה זו.

שלא ראו צורך להגיה את כתובת רחוב, שהיתה מוצגת לעיני הציבור, מוכיחה, שהעדר הבחנה בין אותיות דומות לא נתפס כשיבוש שחובה לתקנו.

עיון קל במגילת הנחושת מגלה, כי היא קיצונית יותר מכתובת רחוב באי־הבחנה בין אותיות דומות, למשל: דל"ת/רי"ש: הגדול (ה: ט), ארבעין (א: יד); בי"ת/כ"ף: וכליה (א: ג), זהב (א: ו); ה"א/חית: תחת (א: א); תי"ו/ה"א: תשעסרא (ב: ח); וי"ו/זי"ן: הצופא (ט: ז), המזרח (ב: י); וי"ו/יו"ד: וכסף (ב: ו), שבעין (שם); פ"א/נו"ן: חפור (ד: ז); רי"ש/וי"ו: חפור (ח: יד). העדר הבחנה ברורה בין וי"ו ליו"ד רגיל במגילות מדבר יהודה,⁷ וכן בכתובות רבות, במיוחד בכתובות עתיקות.

חילוף ה"א/חית מצוי בכתובות רבות, למשל, בכתובות מבית שערים:⁸ חודשים (נראה כ'הודשום'; עמ' 178); אחיה (הה"א והחית זהות בצורתן; עמ' 177) וכמה פעמים בכתובת מדורה אירופוס (פריי⁹ 828).

חילוף דל"ת/רי"ש: בדורה אירופוס: מורדכי (שתי האותיות כמעט זהות; פריי 842). בכתובת מחורבת סוסייה:¹⁰ בסיד (הדל"ת כתובה כרי"ש; שורה 4), וכן בכלל בכתובת עין־גדי.¹¹ רי"ש בצורת דל"ת (הרגל חוצה את הגג) מצינו כמה פעמים בכתובת על גלוסקמה (פריי 1354).

אין ספק, שבכתובות רבות (ובכתבי־יד) לא היתה הבחנה ברורה בין אותיות דומות. אך אין זה תפקידו של מהדיר לשקף את צורת האותיות, את הרווח שבין התיבות וכיו"ב (רק תצלום משקף זאת נאמנה). עליו לשקף רק את המהותי שבכתובות, ולסמן רק ספיקות אמיתיים בגירסה. והרי הספיקות שהעליתי בעיון שטחי בכתובת: והמינתה (שורה 2), ועינחרה (שורה 9), ויערוט (שורה 10), ודנב (שורה 11), וביברה (שורה 12), וניקבתה (שורה 15); ספנחה (שורה 16).

ב. הרווח בין המלים. — בדין ציין זוסמן, שברוב המקרים יש בכתובת רווח בין תיבה לתיבה.¹² אבל במקרים רבים מאוד גבול המלה אינו ברור (לא רק בשורות 10—12, אלא אף בשורות נוספות, למשל, בחלקה השני של שורה 15 ובשורות 25—28).

בשני מקומות מצוי, כפי הנראה, רווח מכוון. שניהם אחרי המלה 'שלום' (שורות 1, 26), שאינה מגוף היצירה. ודוק, שהרווח שאחרי 'שלום' גדול מן הרווח שבין שאר המלים בשורה.

ג. ערעור הגרוניות. — זוסמן מביא חילופים אלה:¹³ מתאסרין (שורה 1), גיאתו (שורה 14, פעמיים), קצע (שורה 3). ובתערוט¹⁴ הוא מזכיר את שמות המקומות: אייתה (שורה 14; בתוספתא¹⁵ ובספרי¹⁶ בעי"ן). פרדיסלייה (שורה 28 = פרדס עלייה?), ברשתה (שורה 15; בספרי¹⁶ מרעשתה), ועינחרה (שורה 9; בירושלמי¹⁵ עין תרע).

7 א' קימרון, בית מקרא, נב (תשל"ג), עמ' 102—104.

8 נ' אביגד, בית־שערים, ג, ירושלים תשל"ב.

9 J. B. Frey, *Corpus Inscriptionum Iudaicarum*, II, Rome 1952.

10 קדמוניות, ג (תשל"ב—תשל"ג), בשער חוברת ב (אחרי עמ' 36).

11 ב' מור, תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 18—23. תצלום משוכח יותר בחוברת 'כתובות מספרות' שבהוצאת מוזיאון ישראל, עמ' 189—191. נראה לי, שגם ההבדל בין חית לתי"ו תלוי לעתים על בלימה.

12 עמ' 97. 13 עמ' 148—149.

14 הערות 435, 436. 'המינתה' הנוכרת בהערה 436 מסופקת מצד גירסתה. ואולי גם 'איקיבין' (שורה 27) שייכת לכאן, אם כיוון זוסמן (עמ' 137) בויהויה עם 'עקאבה'. אבל ראה הערה 359; וצריך עיון.

15 ראה רשימת המקבילות במאמרו של זוסמן, עמ' 128, הערה 276.

שמות־המקומות ראויים לבדיקה מדוקדקת לאור המקורות העבריים והערביים. לכאורה בשם 'גיא־תו' נראה החילוף מְפּוֹקֶפֶק, שהרי זוהי אף הגירסה במקור העתיק, בספרי¹⁵ ואילו ב'איתת' הגירסה בעי"ן מאוששת למדי.¹⁶

אף השמטת ה"א־הידיעה לפני גרוניות ('העיירות אסורות', שורה 11; 'התמרים אפסיות', שורה 5) מוסברת בחולשת הגרוניות,¹⁷ שלא כזוסמן, הרואה בה שימוש מיוחד של ה"א־הידיעה.¹⁸ מספר כה ניכר של סימנים לערעור הגרוניות (יחסית לאורך הטקסט) מעיד על אי־הגיית הגרוניות בפי הכותב; שימושן של רוב הגרוניות כדין אינו אלא כתיב היסטורי.¹⁹ וכבר העיר זוסמן על עדויות נוספות, ישירות ועקיפות, לערעור הגרוניות בפי בני בית־שאן.²⁰

ד. ה מ מ ל פ פ ו נ ו ת (שורה 2). — צורה זו איננה שיבוש של המלה היוונית. שהרי אפשר לפרש את הכתיב בשתי מימין כציון להכפלה. כתיבים כיוצא בזה מצויים בכתבי־יד של לשון חז"ל, בכתובת ארמית מחמת גדר ובפונית.²¹

ה. ח ק ל ה ח י ו ר ת ה (שורה 6). — זו אינה שְׁדֵּה לָבָן = שדה תבואה,²² אלא ה ש ד ה ה ל ב נ ה. ואם־כן, מסתברת דווקא האפשרות השנייה שמעלה זוסמן.²³

ו. כ מ ן (שורות 3, 23). — דומה, שהכתיב משקף את הצורה המיוחדת ללשון חז"ל. ניקודה בכתבי־היד המשובחים של המשנה הוא כֶּמֶן (ראה תרומות י: ד [שלוש פעמים]; דמאי ב: א; שבת יט: ב), אבל במקום האחרון גירסת כ"י קויפמן כֶּמֶן, כבמקרא. ונזכיר גם את הצורות במגילת ישעיהו: כימן (כח: כה), כמן (כח: כו).

ז. ש מ ש מ י ן (שורות 3, 20). — כבכתבי־היד הטובים של המשנה ועוד, כגון: שְׁמֻשָּׁמִים (שביעית ב: ז, כ"י קויפמן), שְׁמֻשָּׁמִין (שבת ב: ב, כ"י קויפמן).

16 ש' ליברמן, תוספתא כפשוטא, סדר זרעים, מסכת שביעית, עמ' 535.
17 ראה: י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 315—316, 401, 490.
18 עמ' 151 והערה 469. אין להסתמך בעניין זה על דקדוקו של סגל אלא על אבות־טקסטים. מה גם שסגל עצמו מעיר, שבמקומות רבים הגירסה משובשת.
19 אפילו בטקסטים שומרוניים שולט הכתיב ההיסטורי.
20 עמ' 148, הערות 431, 432.
21 י' קוטשר, לשוננו, לג (תשכ"ט), עמ' 108.
22 זוסמן, עמ' 115.
23 שם, הערה 154.

Marginal Notes on the Rehob Inscription /

בשולי כתובת רחוב

Author(s): זאב ספראי and Z. Safrai

Source: *Zion* / כרך מב, חוברת א/ב, ציון, כרך מב, חוברת א/ב

1977 / תשל"ז pp. 1-23

Published by: [Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23555803>

Accessed: 02/12/2014 12:44

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at
<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

בשולי כתובת רחוב *

מאת זאב ספראי

לפני זמן לא רב נתגלתה בעמק בית-שאן, ליד תל-רחוב, כתובת הלכתית. בכתובת רשימת מקומות החייבים במצוות התלויות בארץ. י' זוסמן פרסם את הכתובת והקדיש לה ניתוח ממצה וחשוב¹. הדיון שלהלן הוא נסיון לניתוח גיאוגרפי-היסטורי של שתי פסקאות בכתובת, תוך הסתמכות על מסקנות מחקרו של זוסמן ובעזרת חומר ממקורות נוספים.

א. העיירות המותרות בתחום סבסטי

מקורותינו על ארץ-שומרון בתקופת המשנה והתלמוד דלים ביותר²; לפיכך נודעת חשיבות רבה לפענוח הרשימה שבכתובת. אולם דלות המקורות גורמת לקשיים בפענוח השמות. במהלך הדיון אצביע על מקבילות מימי-הביניים, המאפשרות לנו לעקוב אחר גלגולי השם בדורות השונים.

שאלה מרכזית היא — האם נשמר סדר כלשהו ברשימת המקומות? במקור המקביל בירושלמי אין אחידות בדבר: ה'ברייתא דתחומין' מסודרת בסדר גיאוגרפי³; לעומת זאת, ברשימת המקומות בתחום צור — אין סדר נראה לעין⁴. בשני קטעים שונה נוסח הכתובת מהטקסט הידוע לנו מהירושלמי (דמאי ב, כב ע"ג—ע"ד): בתחום בית-שאן הכתובת מפורטת יותר, ותחום סבסטי אינו מצוי כלל בירושלמי. הקטע העוסק בבית-שאן מסודר בסדר גיאוגרפי: דרום, מערב, צפון, מזרח.

לדעתי, גם בקטע העוסק בתחום סבסטי נשמר סדר גיאוגרפי עקבי למדי.

איקבין: כהצעת זוסמן כפר ע ק א ב ה.

- * תודתי לפרופ' א"א אורבך על שעבר על כתב היד והעיר לי הערות חשובות.
- 1 י' זוסמן, כתובת הלכתית מעמק בית שאן — סקירה מוקדמת, תרביץ, מג (תשל"ד) עמ' 88—158 [להלן: זוסמן]. הקטע על תחום סבסטי נידון בעמ' 136—138. מאז פרסומי של זוסמן התפרסמו מספר הוספות והערות חשובות, אך אין להן נגיעה לגוף דיוננו.
 - 2 ראה: מ' אבי-יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 138—146. זוסמן, עמ' 137.
 - 3 ברייתא זו נדונה במאמר נפרד, ראה: י' זוסמן, ברייתא דתחומי ארץ ישראל, תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 213—257. הברייתא עצמה מופיעה בספרי דברים כא; תוספתא, שביעית ד יא; ירושלמי, שביעית, ו, לו ע"ג; ובכתובת רחוב.
 - 4 תחום צור יידון להלן. רשימת המקומות בתחום סוסיתא (זוסמן, עמ' 121—123) ונווה (שם, עמ' 124—125) מסודרת בצורה מיוחדת.

כפר כפדיה: יש לקבל את הצעת זוסמן לזהותה עם ח' כשדה, כקילומטר וחצי דרומית-מערבית לאיקבין. אמנם בסקר האחרון נתגלו במקום שרידים ביונטיים⁵, אך יש לזכור כי כמעט בכל אתר נתגלו שרידים מתקופה זו; לכן אין בכך אישור מוחלט להצעת הזהוי.

עיר אז ציר: ציר, כהצעת זוסמן. אף בכפר זה נתגלו שרידים ביונטיים⁶.

אזילין: איננו ידוע.

שפירין: יש לצדד בזהוי שפירין עם א-שייך ספירין, מצפון-מזרח לזובב-דה. זיהוי זה משתלב יפה בקו הכללי של הזהויות, כפי שהם מוצעים בהמשך דברינו. לא נוכל לזהות את שפירין עם ספירין (נ.צ. 1607/18535), היא ספר של חרסי שומרון⁷, למרות הדמיון בשם, בשל היותה מחוץ לתחום סבסטי, כפי שיוכח בסמוך. א. הגבול בין טופרכיית שכם וטופרכיית סבסטיה עבר כנראה לאורך נחל אלכסנדר. אמנם אין בידינו ראיות ברורות לכך, אך הדבר מסתבר ממספר טעמים. נחל אלכסנדר הוא הגבול הטבעי בין האיזור הדרומי לאיזור הצפוני של השומרון. ההנחה שנחל אלכסנדר וספירין הם בתחומי סבסטיה, מצמצמת את הטופרכייה שכם. בחלוקת תחומי הבישופיות כפי שהיא מתבטאת ברשימת גילוס דוקספטריאוס⁸ מתואר 'הנחל הגדול' כגבול בין שכם ושומרון. יש להניח כי הכוונה לנחל אלכסנדר. מעניין לציין כי לפי מספר נוסחאות אשר ב-*Vitae Prophetarum* ('חיי הנביאים') לאפיפניוס, נקבר עובדיה ב"בית הכמר אשר בשכם"⁹. נראה כי אפיפניוס התכוון לטול-כרם של ימינו¹⁰ ולא כהשערת קליין, כי לפניו רמז לבית החמר, הוא חמור אבי שכם¹¹.

5 סקר זה נערך על-ידי ז' פורת וטרם התפרסם.

6 ראה: מ' כוכבי (עורך), יהודה, שומרון וגולן — סקר ארכיאולוגי, בשנת תשכ"ח, ירושלים תשל"ב, עמ' 214, מס' 58.

7 ראה, למשל: י' אהרונ'י, ארץ ישראל בתקופת המקרא, ירושלים 1962, עמ' 301. ספרין עצמה לא נסקרה, אם כי נסקרו אתרים בסביבתה.

8 E. H. Palmer, *The Desert of the Exodus*, II, Cambridge 1871, pp. 550–553. הרשימה עצמה מאוחרת, אך ברור שהיא משקפת עדויות מסוף התקופה הביונטית. ראה F. M. Abel, *Géographie de la Palestine*, t. II, Paris 1938, pp. 202–205.

9 כך ברוב הנוסחאות.

10 טול-כרם מכונה במקורות השומרונים סנטה-כרימטה. ראה: C. R. Conder, Samaritan Topography, PEF, VIII (1876), p. 196. המונח 'טור' בארמית-סורית פירושו שדה. ראה: מ' גושן-גוטשטיין, המקרא בתרגום הסורי ארצישראלי, ירושלים תשל"ג, לבראשית ב'ה (עמ' 3). במשמעות זו מופיעה המילה 'טור' אף בתלמוד הירושלמי. ראה: תענית א', סד ע"ב—ע"ג; וכן ירושלמי, תרומות ח, מה ע"ד (לפי כ"י רומי) לעומת ירושלמי, שבת א, ג ע"ד; ב, מא ע"ד. ואכן בטקסט הלטיני מופיעה המילה Ager שפירושה המדויק הוא שדה. וראה: ש' ליבר-מן, טור שדה, תרביץ, ח (תרצ"ו), עמ' 367. קליין טוען כי דווקא הנוסח 'כמר' עדיף, לפי שהוא היותר קשה ולא היא בעיני סופר לטיני אשר לא ידע עברית ולא הכיר את ארץ-ישראל; בעיניו — אין הבדל בין הנוסחאות.

11 ראה: ש' קליין, על הספר *Vitae Prophetarum*, ספר קלויזנר, ירושלים 1937, עמ' 198–199.

ב. כבר הוכח כי הביטוי 'תחום פלוני' בספרות התלמודית מתייחס תמיד לשטח המינהלי¹². יש להניח שגם הביטוי 'תחום סבסטי' שבכתובת משמעו השטח המינהלי של סבסטי וזאת אף שאיננו עוסקים בטקסט תלמודי.

ג. מהמאה השנייה ירדה סבסטי ממעמדה, ושכם (נאפוליס) עלתה כעיר הראשית של האיזור¹³. אם היתה כוונת הכותב לכלול ברשימתו מקומות שמחוץ לתחומי טופרכיית סבסטי, יש להניח שהיו מכונים על-ידו 'תחום נאפוליס' או 'תחום שומרון-סמרטיקי' ולא תחום סבסטיה.

מסתבר שהצירוף "בית הכרם של שכם" מרמז על זיקה מינהלית בין המקומות (אם כי אין בכך ודאות). טול-כרם של ימינו שוכנת על גדתו הדרומית של נחל אלכסנדר. אם טול-כרם היתה שייכת לתחום שכם, השתייך אף נחל אלכסנדר לטופרכייה זו או שימש לה גבול צפוני.

נראה איפוא כי ספירין היתה שייכת לתחום שכם. לא ייתכן שכותב הרשימה התכוון למקום זה.

ברשימת דוקספטריאוס נאמר כי לתחום שומרון שייך גם *Kastraspharum*, מבצר ספרום או אספרום. סבורני כי הכוונה לשפירין — ספירין — א-שייך ספירין. בכך עדות להיות המקום מרכז נוצרי בשנת 539 והסבר מדוע הוא נחשב ל'עיריות המותרות'. בא-שייך ספירין ממצא ביוזטי מובהק¹⁴.

עננין: מצפון לשייך ספירין (שפירין) מצויים שני אתרים שניתן לזהותם כעננין. הראשון ח' ענחום כקילומטר וחצי מצפון-מערב לשפירין. השני, ח' אבו ענם¹⁵, כחמישה קילומטר מצפון לח' ענחום. בשני המקומות נתגלה ממצא ביוזטי מובהק. אני נוטה להעדיף זיהוי של האתר הדרומי, ח' ענחום, כעננין. גודלו של אתר זה כעשרה דונם¹⁶. גודל האתר הצפוני כשני דונם בלבד¹⁷. נראה לי כי ח' אבו ענם לא היתה אלא חווה או מספר בתים בודדים, בעוד שבח' ענחום שכן כפר בינוני.

בלעם עלייתה: כזיהוי של זוסמן, יבלעם. בתקופה הביזנטית בוטא שם זה מבלי להדגיש את ה'יו'. לפיכך נכתב שם המקום ב'חיי הנביאים' *βελεμώθ* (בלעמות)¹⁸. בספר יהודית נכתב שם זה *βαλαμών* או *βελμών* (בלמון)¹⁹. השם הנוכחי הוא ח'

12 ראה: ש' זו' ספראי, בית-ענת, סיני עח (תשל"ו), עמ' כ—כא.

13 ראה: י"מ גרינץ, ספר יהודית, ירושלים תש"ן, עמ' 31.

14 כוכבי (לעיל, הערה 6), עמ' 212, מס' 37. שטח החורבה כשבעה דונם. במקום היה כפר לא גדול.

15 ח' ענחום, שם, עמ' 212, מס' 36; ח' אבו ענם, שם, עמ' 210, מס' 21.

16 שם, עמ' 212.

17 שם, עמ' 210.

18 ראה הדיון על כך: קליין, שם, עמ' 197.

19 יהודית ח ג.

בלעמה, אף הוא בהשמטת ה"ו"ד. גם באתר זה נתגלה ממצא ביונטי מובהק²⁰. הכינוי 'עלייתה' מוכיח כי מדובר ביישוב על ראש הגבעה, בניגוד לבלעם התחתונה אשר שכנה מן הסתם בוואדי למרגלות תל-יבלעם.

עד עתה ראינו קו מסודר בחצי-גורן שכיוונו דרום-צפון, סטייה אחת מקו זה היא הופעת איקבין לפני כסדה, ועוד נשוב לעניין זה. מכאן פונה כותב הרשימה דרומה. מוחרו או מי-חרו: אין בידי להציע זיהוי ברור. קשה אף להכריע מהי הגירסה הנכונה. כשני קילומטר ממזרח לתל דותן מצוי קצר מחרונה, השם עשוי להיות שיבוש ממיחרו. מקום נזכר אצל יוסף בן מתתיהו²¹. בתקופה הביזנטית ראו במקום זה את מרון והמקום נקרא *μερρόν* או *μερρόν*²². בספרות השומרונית מכוונה מקום זה, בו חנה יהושע, מרון²³. מפקד המחוז החמישי של בבא רבא היה מ'קריית כפר מרות'²⁴. נמצא כי מקום אשר במאה הרביעית — ימי בבא רבא — היה מרכז שומרוני, היה בזמן כתיבת הכתובת למרכז נוכרי. בכך יהא סיוע לקביעת תאריך כתיבת הכתובת, ועוד נשוב לעניין זה.

דותן: תל דותא, כפי שהראה זוסמן. אף במקום זה נתגלו שרידים ביונטיים²⁵. כפר מייה: יקוט מדבר על 'פונדק דמא' באיזור שכם²⁶. אולי המקום כונה פונדק דמיא והוא כפר מייה. מקומו של פונדק דמא, כפר מייה אינו ידוע.

שילתא: סילת-א-טהר, כזיהויו של זוסמן²⁷. עוד במאה השבע-עשרה, כונה המקום

20 כוכבי (לעיל, הערה 6), עמ' 210, מס' 18.

21 קדמוניות יג, 275.

22 אונומסטיקון: Eusebius, *Das Onomastikon der biblischen Ornamen*, ed. E. Klostermann, Hildesheim 1966, p. 128, l. 5. וראה חילופי-נוסחאות שם. ראה הדיון על שם זה אצל: גרינץ (לעיל, הערה 9), עמ' 32. מעניין שעל 'זיהוי' זה חזר אשתורי הפרחי. ראה בספרו כפתור ופרח מהדורת צ"ח עדלמאן, עמ' 47, שם נכתב המקום מרון.

23 ספר יהושע השומרוני פרק כא; T. W. J. Juynboll, *Chronicon Samaritanum Arabice*; *Conscriptum cui Titulus est Liber Josuae*, Leiden 1848.

24 E. N. Adler & Seligsohn, *Une Nouvelle Chronique Samaritaine*, REJ, XLV (1902), p. 90. אישיות אחרת שנקברה בכפר מרון (מרון) נזכרת שם, עמ' 92. ערכם ההיסטורי של המקורות השומרוניים ומהימנותם לגבי תקופתנו טרם נבדקו בצורה שיטתית. אני מקווה להיזקק לבעיה זו בהזדמנות אחרת. אנסה להוכיח כי המסורות השומרוניות המתייחסות לתקופה הביזנטית הן נאמנות למדי אף שהן עטופות, כמוכן, מעטה אגדי רב. בקצר מחרונה מצויים שרידים ביונטיים. ראה כוכבי, שם, עמ' 211, מס' 33. בסוירי במקום לא מצאתי שרידים אלו.

25 לסיכום החפירות וביבליוגרפיה ראה: 'דותן', אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות, א, ירושלים תשל"א, עמ' 135—136.

26 יקוט, V, 26.

27 זוסמן, עמ' 138.

סילה בלבד²⁸, התוספת א-טהר מאוחרת. הכפר סילה מופיע כמרכז שומרוני "יצובו מקרית כפר סילה ולו המיתיבה השנית"²⁹. יש להניח כי אף בכפר סילה כמו במרון היה יישוב שומרוני שנדחה מפני היישוב הנוכרי, בתקופה מאוחרת יותר. פנטא קמוותה לבייה: פנטא קמוותה היא פנטקומיה של ימינו, כפי שהראה זוסמן³⁰. אשר לתוספת 'לבייה', הציע זוסמן כי הכוונה לפנטה-קומיה של לבייה — כפר שהוקדש ללוויה, אשת הקיסר אגוסטוס. יצוין כי אם כך הוא, לא נתגלתה תופעה מעין זו בארץ. אמנם הוקדשו ערים לאישים: קיסריה, סבסטיה, טבריה וכיוצא באלו רבות אחרות. לא ידועה הקדשת כפר. יתר-על-כן, במקרה של הקדשת המקום לאישיות כלשהיא נדחה השם הקדום.

מערבית לפנטקומיה מצוי נבי לויין. יקוט הכיר מקום זה³¹, וכן נוסעים בני המאה השבע-עשרה, כגון צ'לבי ונבלוסי³². בני לויין נמצא ממצא ביונטי³³. יש איפוא לזהות את נבי לויין עם לבייה. הצעה זו קשה משום שמחבר הכתובת הקפיד להוסיף ו'ו החיבור בכל מקום שהדבר נדרש. במקרה שלפנינו אין הפרדה בין פנטא קמוותה ללבייה, ונראה כאילו מדובר בשם אחד.

לעתים מציינים כותבי המקורות שם מקום בעזרת אתר נוסף. הסיבה לכך היא חשש שמא יטעו בזיהוי המקום בהיות שמות דומים לו באזורים אחרים. כגון חמת, גדר, מגדל, בית-לחם, וכדומה. קשה להניח כי היה מקום נוסף בשם פנטא קמוותה וכי נאלצו לציין את המקום על-ידי התוספת לבייה, או על-ידי כפר סמוך אחר (לויין) שכן במקרה כזה השם המסביר הוא מקום מרכזי³⁴; מכל השיקולים הללו, נראה לי כי נשמטה ו'ו החיבור ולפנינו שני שמות. השמטה זו מצטרפת לטעויות אחרות שנמצאו בכתובת.

פרדיסלייה: ניתן לזהותה עם אחד משני אתרים: פריסיה, שלושה קילומטר מצפון-מערב לסילת א-טהר. במקום ממצא ביונטי³⁵. אם נבחר בזיהוי זה תהא זו סטייה מן הקו הגיאוגרפי הרצוף המותווה ברשימה³⁶. האפשרות השנייה לזיהוי הינה פורידיס, כקילומטר מדרום לסילת א-טהר (נ.צ. 16815/19070)³⁷. אף באתר זה מצויים חרסים

28 ראה תרגומו של St. H. Stephan למסע צ'לבי במורח: QDAP, VI (1938), p. 88.

29 כרוניקת אדלר (לעיל, הערה 24), עמ' 89—90.

30 זוסמן, עמ' 138.

31 G. Beyer, Neapolis und sein Gebiet in der Kreuzfahrerzeit, ZDPV, LXIII (1940), p. 183.

32 ראה לעיל, הערה 29.

33 כוכבי (לעיל, הערה 6), עמ' 217, מס' 79.

34 ראה לעיל, הערה 12.

35 כוכבי (לעיל, הערה 6), עמ' 216, מס' 73.

36 סטייה זו איננה בלתי-אפשרית כיוון שמדובר במרחקים קטנים. נבי-לויין הינה סטייה קלה של כמה מאות מטרים.

37 המקום מופיע במפת ה-PEF.

ביזנטיים³⁸. נראה לקבל זיהוי זה בשל הסדר הגיאוגרפי של הופעת השמות וגם בשל הדמיון הפונטי³⁹. הסימית לייח אפשר שהיא חלק מהשם גופו ואפשר שהיא קיצור מ'עלייה' — העליונה, אלא שבשאר המקומות בכתובת בהם מופיע תואר זה, יש רווח בין השם לתוארו: חנותה עלייתה, חנותה ארעייתה, תרנגולה עלייה⁴⁰. ייתכן כי גם כאן נפלה טעות בטקסט.

יצת: יציד, כפי שהראה זוסמן. באתר קיימים שרידים ביזנטיים⁴¹. ארבענורין: לכאורה יש לקרוא שם זה כצירוף: ארבע-נורין, כמו: אבל-מחולה או מגדל-גדר. בקצה הצפוני-מזרחי של רכס הגלבע שכן הכפר הערבי נוריס. המקום נזכר בתיאור נחלות השבטים המצוי בספר יהושע הערבי⁴². רשימה זו משקפת, כנראה, מצב מינהלי במאה השישית ובמאה השביעית⁴³. לפי תיאוריה זו, ארבע הינה ערבונה היא ארבו או ערבו אשר בתחום בית-שאן הנזכרת בבראשית רבה לגה. מקום זה מתאר אויסביוס במלים *καὶ ἀπὸ τριῶν σημείων Σαυτοπόλεως ἄλλη πρὸς δυσμὰς* "יש אחרת שלושה מיל מסקיתופוליס לכיוון מערב"⁴⁴. קשה לקבל פירוש זה. אי-אפשר לזהות את ערבו-ארבו עם ערבונה, כפי שהציע קליין⁴⁵, ערב זו מצויה היתה שלושה מיל ממערב לבית-שאן וערבונה מרוחקת הרבה יותר⁴⁶. יתר-על-כן, מקום זה היה בתחום בית-שאן לפי דברי ר' לוי במדרש רבה, שם: "עיר

38 מסורתי במקום.

39 אין לקשר שם זה לפרדסי סבסטי, ערכין גב, ומקבילות. מונח זה כוונתו לפרדסים של העיר. מצפון ומדרום לסבסטיה נובעים מעיינות עשירים ועד היום קיימים שם בוסתנים. מונח זה הוא הניגוד לחולות המחוז, הם גבעות-החול שליד הנמל, כפי שהראה מורי המנזח פרופ' י' קוטשר, מחוז עגלתין ונמל עגלתין, ידיעות, כו (תשכ"ב), עמ' 161–162; הג"ל, בעקבות Ugaritica V, לשוננו, לד (תש"ל), עמ' 5–18, ובביבליוגרפיה, שם. רבים השתבשו בהבנת מונח זה. ראה לאחרונה: מ' איש-שלום, על יישובי השפלה והשרון בימי הביניים, חפירות ומחקרים מוקדש לש' ייבין, תל-אביב 1973, עמ' 198. ולאור דברים אלו יש לדון בשנית בדברי איש-שלום ולא כאן המקום לעסוק במפורט בעניין זה.

40 זוסמן, הערה 366.

41 כוכבי (לעיל, הערה 6), עמ' 220.

42 M. Gaster, Das Buch Josua in hebraeisch Samaritanischer Rezension, ZDMG, ראה LXII (1908), pp. 262–264. בינתיים הופיע הקטע בכרוניקה מאוחרת נוספת, ראה: G. Mac-Donald, Chronicle, No. II, BZAW (1969), pp. 27–28. לטיבה של כרוניקה זאת ראה: ד' בן-חיים, נביאים חדשים נוסח שומרון?, לשוננו, לא (תשל"א), עמ' 292–303.

43 A. D. Crown, The Date and the Authenticity of the Samaritan Hebrew Book of Joshua as Seen in its Territorial Allotments, PEF, XCVII (1964), pp. 24–34. אני מסכים עם המחבר ביחס לזמנו של הקטע, אך חולק על ראיותיו.

44 אונומסטיקון (לעיל, הערה 22), עמ' 16, שו' 13–14.

45 ש' קליין, ארץ הגליל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 112.

46 הגלבע מסומן במרחק שישה מיל מבית-שאן (אונומסטיקון 2, 73) וערבונה רחוקה עוד יותר מבית-שאן.

היתה בתחום ביישן שמה ערבי (ארבו). וכבר הראינו כי הביטוי 'תחום ביישן' משמעו הטריטוריה של בית-שאן, ואילו ארבו מצויה, כאמור בכתובת, בתחום סבסטי. אין גם לחפש את ארבו בצפון-השומרון — ערבה שממערב לעמק דותן, שהרי הכתובת עוסקת בדרום-השומרון ואין שום בסיס לטעון שהסדר השתבש בצורה כה בולטת. אין איפוא בידי להציע זיהוי סביר לארבו — אך מסתבר שיש לחפשה באיזור הר עיבל. **כפר יהודית**: ייתכן שהכונה לח' יהודה (נ.צ. 179/1882) או לנבי יהודה שעל-ידה, כשני קילומטרים מדרום-מזרח ליציד. מקום זה היה מוכר ליקוט⁴⁷. האתר טרם נבדק בדיקה ארכיאולוגית.

מונרית: בלתי ידוע. ספק אם ניתן לקבל את הצעתו של זוסמן לזהות את מונרית עם קצר מחרונה-מרון⁴⁸. הצעה זו מאלצת אותנו לשבש את הסדר הגיאוגרפי של היישובים המוזכרים ברשימה. ואף הדמיון הפונטי אינו מלא. לפיכך נראה לזהות את קצר מחרונה עם מיחרו כדלעיל, ומקומה של מונרית נשאר בלתי ידוע. **פלגה דשלאף**: זוסמן הציע את שלעבה. מבחינה פונטית הזיהוי אפשרי, אך שוב משתבש הסדר של איזכור השמות ברשימה. נראה שיש לזהותה עם דיר שרף, במקום נתגלתה כתובת ביונטית⁴⁹. שם זה הוכר גם בימי-הביניים⁵⁰. המונח פלגה אינו נהיר. אולי הכוונה לחצי הכפר ואולי כינוי לחווה או מבנים השייכים לשלאף-שרף. על-פי זיהוי האתרים לעיל ניתן לצייר קו גיאוגרפי רצוף וסביר. מצטייר מעין מעגל מאורך שראשיתו בדרום-מזרח (עקבה כפר כשדה), קצהו הצפוני ביב לעם ומשם חזרה עד דיר שרף. ובכך הוכחה נוספת לנכונות הזיהויים.

ב. זמנה של הרשימה

ראינו כי לפחות שני מקומות (סילה ומרון) היו מרכזים שומרוניים במאה הרביעית והפכו בזמן כתיבת הכתובת ליישובים נוכריים. כיוון שהנימוק ההלכתי הוא שמקום מותר "אם לא נכבש על-ידי עולי בבל", הרי ששם כותים כבר נשכח ממקומות אלו. ניתן להניח כי בכתובת מתואר מצב הקיים לא קודם לסוף המאה החמישית⁵¹. בכך יש סיוע נוסף להצעת התאריך שהציע זוסמן⁵². נראה לי כי ניתן להוכיח השערה זו בעזרת ניתוח משמעותו של המונח המינהלי פנטה-קמותה. כידוע, שם זה אינו כשם יישוב רגיל. הוא צורה עברית או ארמית של המונח היווני *pentakomia* שמשמעו: 'איזור

47 ראה לעיל, הערה 31. הקשר עם יהודית, גיבורת ספר יהודית, נראה מפוקפק ביותר.

48 זוסמן, עמ' 138.

49 ראה: ש' קליין, ספר הישוב, 'ירושלים תרצ"ט, ערך 'דיר שרף'.

50 ראה לעיל, הערה 31.

51 כאמור, מופיע שפירין כמרכז נוצרי. אין לדעת מתי הפך המקום למרכז נוצרי.

52 זוסמן, עמ' 152—156.

חמשת הכפרים'. במקום בו לא יכלו מתכנני המינהל בארץ להקים איזור מינהלי-עירוני, בחרו מספר כפרים גדולים כבירה. כפרים אלו אוחדו תחת גג מינהלי אחד והפכו בכך למרכז-האיזור. כך פוגשים אנו את ט ט ר קו מ י ה בגליל, ת ר קו מ י ה באיזור בית-גוברין ומקומות נוספים כיוצא באלו⁵³. בדיקת מועד ייסוד איזור המינהל של חמשת הכפרים, תסייע לקביעת תאריך התחלי לכתובת.

אם אכן היתה פנטה-קומיה מרכז-מינהלי, הרי בתחומו היו העמקים: עמק סנור, עמק דותן ועמק ערבה. פנדקומיה שוכנת בשולי העמק, שטחיו של כפר שמיקומו כשל זה יימצאו בעמק שלמרגלותיו. מסקנה זו מתחייבת מהכרת מיקומו של הכפר ביחס לסביבתו ומרשת-השבילים הקשורים אל הכפר. השבילים הם פרי התפתחות ארוכה מימי קדם ועד ימינו, ומסתבר שרובם תחילתם ברשת-דרכים קדומה מן התקופה הביזנטית⁵⁴. לו היו אדמותיו של הכפר בגבעות שמדרום לו, היה הדבר מתבטא במערכת-השבילים. רוב השבילים מקשרים את פנדקומיה עם איזור העמקים שמצפון לכפר ולא איזור הגבעות שמדרום לו.

העמק אשר למרגלות פנדקומיה הינו חלק מעמק סנור. אולם כל עמק סנור הינו יחידה משקית אחת לצורכי השקאה בכלל ולצורך גיקוז מי הגשמים בפרט. לא מסתבר, אם כן, שבמרכזו של העמק יעבור קו תחום בין שני אזורי מינהל שונים (עמק סנור מזרחי ומערבי). מסתבר, איפוא, שכל עמק סנור נכלל בתחום פנטה-קומיה. אנו משערים כי איזור פנטה-קומיה כלל גם את השטחים שמצפון לעמק סנור. קשה להניח שאיזור חמישה הכפרים היה מעין מובלעת בתוך תחום סבסטיה ותחומה של העיר הקיף את השטח הכפרי מכל צדדיו; סביר יותר, שכל צפון השומרון השתייך לאיזור הכפרי. על-כל-פנים, מן הראוי לשער שאיזור העמקים הופרד מתחומה של העיר עצמה. לחלוקה זו יש היגיון מינהלי-גיאוגרפי. בימי הבית היה באיזור זה יישוב אתני שונה מאשר באיזור שמדרום לו⁵⁵. עובדה זו מוכיחה שלצפון השומרון היה ייחוד גיאוגרפי. נוכל איפוא להניח שייחוד זה התבטא גם במערכת המינהלית.

אשר למועד ייסודו של 'איזור הכפרים': אויסביוס מתאר באונומסטיקון את דותן ואת מרון כחלק מתחום סבסטיה⁵⁶, למרות ששני יישובים אלו נכללים בתחומה המשוער של פנטה-קומיה. מכאן שבזמנו, ראשית המאה הרביעית, פנטה-קומיה לא היה איזור עצמאי. ברשימה של גאורגיוס קפריוס מסוף המאה השישית, נזכרים מספר אזורים כפריים

53 ראה אבי-יונה (לעיל, הערה 2), עמ' 13-14.

54 הבחנה זאת מחייבת דיון מפורט, ולא נוכל לעסוק כאן בעניין זה. על דרך העבודה הזאת, ראה: י' לוינסון, התעבורה בגלבוץ וזיקתו האדמיניסטרטיבית לבית שאן, ספר בקעת בית שאן, ירושלים תשכ"ב, עמ' 96-101. מסיורי באיזור פנדקומיה יודע אני שהשבילים המסומנים במפה ואף אלו שאינם מסומנים בה הם, רובם ככולם, דרכים עתיקות בנויות היטב.

55 ראה גרינץ (לעיל, הערה 9), עמ' 29-34. בדעתי לעסוק בעניין זה במקום אחר.

56 אונומסטיקון, עמ' 76, 128.

אבל פנטה-קומיה אינה מזוהת⁵⁷. מכאן שגם בתקופה זו לא זכה האיזור לעצמאות של ממש. אין לנו מסמכים על המינהל האזרחי בתקופה שבין המאה הרביעית למאה השישית, אך בידינו מספר רשימות העוסקות במינהל הכנסייתי הנוצרי.

בטרם נעזר בעדויות אלו, יש לדון בקצרה בטיבן של הרשימות. חוקרי הארץ מיעטו להשתמש בחומר הקשור למינהל הנוצרי, למרות השפע היחסי של החומר ומהימנותו. העקרונות עליהם הושתת המינהל הנוצרי הינם ברורים למדי. באופן כללי, משקף המינהל הכנסייתי את מבנה המינהל האזרחי. בכל טופרכייה או עיר ישב אפיסקופוס (בישוף). כל האפיסקופוסים היו כפופים לארכיבישוף שישב במטרופולין של הפרובינציה. עיקרון זה נקבע בכנס ניקיאה (325) ולהלכה לא נשתנה הדבר משך כל התקופה הביזנטית⁵⁸. בכנס חלקדון (451) נקבע עיקרון מסייג לגבי מקרים בהם נעשו שינויים במערכת המינהל האזורי. המיוחד בהחלטה של כנס חלקדון לא היה בהחלטה לאפשר סטיות ממערכת המינהל האזרחי אלא בלגיטימציה שהוענקה לשמרנות לשמה: "השלטון האלוהי לא יושפע משינויים ארציים"⁵⁹. ואכן, למעשה, היתה מערכת המינהל הדתית שמרנית יותר מן המערכת האזרחית (עקרון זה נכון עד לימינו, ונכון היה אף בתקופה הביזנטית). מובן איפוא שנוצר הבדל בין המערכת המינהלית-האזרחית למערכת המינהלית-הדתית. שינויים מעין אלו עשויים היו לנבוע משתי סיבות: (א) חשיבותן של ערי-קודש שמעמדן הדתי לא התאים למצבן המשפטי-הפוליטי; (ב) ריכוזן של אוכלוסיה שאינה נוצרית באיזור.

שני גורמים אלה השפיעו בצורה ניכרת על צורת השלטון הכנסייתי בארץ. לשם דוגמה: בירת פרובינציה פלשטינה היתה קיסריה, אך כבר בתקופה קדומה (451) זכה יובגלוס האפיסקופוס מירושלים בכתר "המטרופוליט" בזכות קדושתה של ירושלים⁶⁰. נצרת או הר תבור לא היו טופרכיות עצמאיות, אך הן הפכו למושב בישוף בזכות מעמדן הדתי המיוחד. באזורים שתושביהם היו יהודים לא ישב אפיסקופוס אף אם היו אזורים מינהל

57 *Hierocles Synecdemos*, ed. by H. Burckhardt, Lipsiae 1893, p. 47 (718-719); *Georgius Cyprius, Descriptio Orbis Romani*, ed. H. Gelzer, Lipsiae 1890, pp. 51-52 (997-1027). על רשימות אלו ראה: A. H. M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Empire*, Oxford 1971, pp. 514-521. פנטקומיה איננה מזוהת גם ברשימתו של הירוקלס סינקדמוס (525 לערך), אלא שמרשימה זו אין להוכיח דבר. משום-מה לא כלל הירוקלס את שמות האזורים הכפריים ברשימתו, אלא רק את האזורים העירוניים. כך לא נכללו ברשימה לא איזור עממו (אמאוס) ולא איזור יריחו, אף שאין לפקפק שלאזורים אלו היתה עצמאות מינהלית. על המקום בתקופה הצלבנית ראה באיר (לעיל, הערה 31), עמ' 183-184.

58 C. J. Hefele, *A History of the Christian Councils*, Edinburgh 1894, pp. 405-409; A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, Oxford 1964, pp. 773-783; Ph. Schaff, *History of the Christian Church*, Michigan 1910, pp. 278-279.

59 שאף, שם, עמ' 284-279; הפלה, שם, עמ' 355-356.

60 L. I. Levine, *Caesarea under Roman Rule*, Leiden 1975, pp. 113-119; B. Bagatti, *The Church from the Gentiles in Palestine*, Jerusalem 1971, pp. 85-90. ועוד.

עצמאיים. כך, למשל, איננו נתקלים באפיסקופוס מהגליל העליון, אף שאין ספק כי היה טופרכייה עצמאית.⁶¹

אשר לענייננו: בכל הרשימות הנוצריות אין זכר לאיזור פנטקומיה, למרות שבידנו רשימות מפורטות המתייחסות לשנים 449, 451 ו-536.⁶² השאלה היא אם רשאים אנו ללמוד מאי-הופעת פנטה-קומיה ברשימות על כך שלא היתה איזור מינהל עצמאי; או שמא יש לכך סיבה שונה ואי-אפשר להיעזר ברשימות הנוצריות לצורך ענייננו. במקרה זה, אין כל סיבה לשער אי-התאמה בין המבנה הכנסייתי למבנה המינהלי, שהרי האיזור היה מיושב נוכרים ומן הסתם היו אלו מתיישבים נוצרים, כמו ביתר חלקי הארץ, כפי שניתן לראות מהכתובת ומעדויות אחרות.⁶³ מאידך, כבר ראינו שמעמדה היישובי והכלכלי של סבסטיה בתקופה זו היה חלש ביותר, האפיסקופוס של העיר לא נהנה ממוניטין מיוחדים ואיזור סבסטיה איננו קשור במסורות קודש חשובות. לפיכך, לא היתה כל סיבה נראית לעין שלא יתמנה אפיסקופוס לאיזור פנטה-קומיה, אלא-אם-כן, כדברינו, עדיין לא זכה המקום לעצמאות כלשהי. לו היו הכללים שהצעתי לעיל מוחלטים — היה ברור כי איזור חמישה הכפרים לא נוסד עדיין במאות החמישית-שישית. (הכללים אינם מוחלטים, שכן ייתכן כי סיבה בלתי ידועה — מקומית או אישית — מנעה מינויו של אפיסקופוס באיזור.) אך אף אם הוכחה אין כאן, הרי בסיס איתן לטענה כי עדיין לא נוסד האיזור העצמאי, יש כאן. היעדרה של פנטקומיה כאיזור עצמאי מרשימתו של אויסביוס (במאה הרביעית) ומרשימתו של גיאורגיוס קפריס (מאה שישית), בתוספת העדות שבשלילה מהמקורות הנוצרים — יוצרים רציפות של היעדר עדות בדבר קיום מחוז עצמאי באיזור. לאור מסקנות אלו נמשכת הבחינה בדבר מועד היווצרות המחוז האמור.

קיימות איפוא שלוש אפשרויות בדבר זמן היווצרותו של המחוז:

- א. לפני ימי אויסביוס (מאה רביעית). אז יהא עלינו לטעון שלפני ימי אויסביוס כבר בוטלה הטופרכייה, אבל השם פנטקומיה נשאר שמו של הכפר.⁶⁴
- ב. בסוף המאה השישית לאחר זמן כתיבת רשימתו של גיאורגיוס (575 לערך) אבל לפני הכיבוש הערבי.
- ג. פנטה-קומיה נוצרה לאחר הכיבוש הערבי.

61 אבי-יונה (לעיל, הערה 2), עמ' 142—143. על-ידי העקרונות שקבענו יש להבין תופעות נוספות, ולא כאן המקום לדון בכך.

62 לביבליוגרפיה על הרשימות ראה ג'ונס (לעיל, הערה 58), עמ' 522—523; וראה בגתי (לעיל, הערה 60), עמ' 90 ואילך; אבל (לעיל, הערה 10), ב, עמ' 193—202.

63 אין זה מקרה שרוב שמות המקומות בספרות השומרונית אינם מתייחסים לאיזור זה. לדעתי, זו עדות שבשלילה וניתן ללמוד ממנה על נסיגת השומרונים מהאיזור. לא נוכל כאן להוכיח טענה זו. בדעתי להיוזק לעניין זה במקום אחר. ראה גרינץ (לעיל, הערה 9), עמ' 31.

64 גם לאחר ביטול המשמעות המינהלית של השם, הרי שם הכפר נשתמר עד ימינו בצורה הערבית, פנדקומיה.

נראה לי כי ההצעה השנייה היא הנכונה. ניתן להביא מספר טענות המאששות סברה זו. האונומסטיקון איננו משקף את המצב המינהלי כפי שהיה קיים בימי אויסביוס בלבד. יש בו גם מידע מתקופה קודמת. כך, למשל, נזכרות בו הטופרכיות של תימנה, גופנה ועקרבים אשר בימי אויסביוס כבר נתבטלו וסופחו לתחומים אחרים.⁶⁵ העובדה שפנטה-קומיה אינה מופיעה באונומסטיקון מעידה כי לא היתה קיימת כמחוז עצמאי כבר במאה השלישית. היעדר עדות זו מתיישב עם המצב המינהלי באיזור. היווצרות 'איזור חמישה הכפרים' מבטא את ירידת עוצמתה והשפעתה של סבסטיה. ירידה זו אין להקדימה לאמצע המאה השלישית. בתקופה הגידולה היתה עדיין סבסטיה במלוא כוחה, ואין כל סיבה לשער כי תחומה המינהלי היה מצומצם.⁶⁶ לפיכך, אין להקדים את היווצרות פנטה-קומיה למאה השלישית.

אשר לתקופה מוקדמת לזו: במאה הראשונה והשנייה היו בארץ טופרכיות כפריות רבות: בית-גטופה, תימנה, גופנה, יריחו, אמאוס, ועוד. נמצא כי בתקופה זו לא היתה כל מגיעה שכפר גדול יהא בירת טופרכיה. מצב זה השתנה עם תהליך העיור בארץ. בתקופה מסוימת הפכו רוב בירות האזורים לערים, ורק טופרכיות בודדות נשארו בלתי 'מעוירות'.⁶⁷ אין לדעת מועד מדויק להתרחשות תהליך זה, יש להניח שהוא קשור עם תיקונו של דיוקליטיניוס בארץ, בסוף המאה השלישית.⁶⁸ ואולי לאחר-מכן. רק בתקופה זו יש משמעות למונחים כמו פנטה-קומיה, טריקומיה או טטרקומיה. למרות שבירות כפריות מצויות עוד קודם-לכן, הרי המונח 'קומיה' (ביוונית) או 'רגיו' איננו מופיע בארץ לפני המאה הרביעית, וקשה איפוא לטעון שהאיזור הוקם קודם למאה השלישית.⁶⁹

מדברינו מסתבר כי 'איזור חמישה הכפרים' לא נוצר לפני ימי אויסביוס. מאידך, קשה להניח שהערבים הגדירו את האיזור וטבעו מונח זה. בראשית שלטונם לא שינו כמעט הערבים דבר במבנה המינהלי של הארץ. השינויים שנעשו, לבד מבניית רמלה, היו במגמה לבטל מעמד עצמאי של ערים קטנות ואזורים 'קטנים', כמו אונג, טריקומיה, שוק מזון ומחוזות אחרים. אלו אזורים חסרי כושר עמידה עצמאי, ומעמדם — אזורי משנה של הערים הגדולות: עזה, בית-גוברין, לוד. אף ידיעותינו על המינהל הערבי במאות השביעית והשמינית דלות ביותר והתמונה המתוארת כאן עולה ממקורות מאוחרים יותר: תיאוריהם

65 ראה לעת עתה אבי-יונה (לעיל, הערה 2), עמ' 100—101, 107; וראה להלן, הערה 75.

66 ראה לעיל, הערה 9.

67 כגון יריחו, הגליל העליון, הגולן, ועוד.

68 לתהליך העיור בארץ ראה: A. H. M. Jones, *The Urbanization of Palestine*, JRS, XXI (1931), pp. 78—85.

69 מללס (ובעקבותיו קדרנוס) מזכיר את טריקומיה אשר על מקומה נבנתה סקיתופוליס. אבל זו רק אגדה המשתמשת באוצר מונחים מאוחר, לתיאור מצב קדום, ראה: Malalas, *Chronographia*, ed. Dindorf, Bonn, 1831, pp. 139 f; *Compendium Historiarum*, ed. Bekker, t. I, Bonn 1838, p. 237.

של מוקדסי, אבן האופל או אבן קורדובה⁷⁰; בהיות נטייה מינהלית לשעבד אזורים כפריים למרכזים גדולים יותר, יקשה לטעון כי נוצר איזור כפרי עצמאי בסמוך לסבסטי. אף אם נעשה הדבר — הרי שלא היה ניתן שם יווני מובהק לאיזור שנוסד על-ידי שליטים ערביים.

לסיכום: התמונה העולה מן המקורות היא שאיזור פנטה-קומיה נוסד לאחר שנת 575. זו הסיבה שאין הוא מופיע ברשימתו של גאורגיוס קפריוס. בתקופה שבין שנת 575 לכיבוש הערבי, או מיד לאחריו, סופח איזור זה שנית לתחום סבסטי, שהרי בכתובת מופיעה פנטה-קומיה כחלק מתחום סבסטיה. שם המחוז העצמאי עדיין נשאר, אך כפיפותו המינהלית שונתה. לפי טענתנו, זו תמונת מצב הסמוך לכיבוש הערבי. התאריך ההתחלתי לכתובת הכתובת הוא איפוא שנת 600 לערך (לאחר היווצרות האיזור וביטולו). תאריך זה מתיישב עם יתר ההשערות והראיות אשר הבאתי לעיל. התאריך שהוצע על-ידי זוסמן, על סמך הלשון, הסגנון והממצא הארכיאולוגי⁷¹, מתאשר מניתוח הרקע הגיאוגרפי-ההיסטורי. גם אם כל הוכחה כשלעצמה איננה הוכחה מכרעת, הרי צירוף כל ההשערות הוא הוכחה לנכונות התאריך המוצע.

זוסמן עורר את השאלה אם קטע זה היה בירושלמי ונשמט ממנו, או שהוא צירוף ממקור נוסף וצדד בפתרון השני⁷². לפי דברינו למדנו כי הקטע משקף מצב שהיה רק לאחר חתימת התלמוד הירושלמי, ברור איפוא שאי-אפשר להניח שהקטע כבר היה כתוב בירושלמי.

לרשימה זו יש השלכות על ההרכב האתני של היישוב בשומרון, אך נושא זה מחייב דיון ארוך ואין מקומו במסגרת זו.

ג. העיירות המותרות בתחום צור

תחום עכו או תחום צור

לקטע זה שבכתובת (שורות 11—12)⁷³ שתי מקבילות בספרות התלמודית: תוספתא, דמאי ד ט, וירושלמי, דמאי ב, כב ע"ד. למעשה מאשרת הכתובת את גושה הירושלמי כפי ששחזר ש' קליין. לעומת זאת בדעתי לחלוק על הצעה אחרת של ש' קליין. כותרת הרשימה בתוספתא היא: "עיירות אסורות בתחום צור" (בכ"ו: 'ציר'). גם בירושלמי שלפנינו מדובר על תחום צור. לעומת זאת בכ"ר של הירושלמי מדובר על 'תחום עכו'. קליין

70 עניין זה מחייב דיון נפרד, ולא כאן המקום לעסוק בו. ראה, למשל: V. Minorsky, *Hudud al-'alam*, 1937, pp. 119–150; Mukaddasī, translated from the Arabic and annotated by Guy Le Strange, *Palestine Pilgrims' Text Society*, Vol. III, 1897; ועוד.

71 זוסמן, עמ' 136; וראה שם, הערה 353.

72 זוסמן, עמ' 125–127.

73 ראה קליין (לעיל, הערה 45), עמ' 152 ואילך; הנ"ל (לעיל, הערה 49), ערך 'צור'; זוסמן, עמ' 125–126.

סבר שנוסח כ"ר הוא הנוסח המקורי של הירושלמי והדבר מעיד שהאיזור הנידון עבר מתחום צור לתחום עכו. אף לפני קריאת הכתובת היה צריך להיות ברור שהתוספתא והירושלמי אינם מקורות שונים, אלא שני נוסחים לאותו מקור. הווי אומר, לפנינו אותה ברייתא המופיעה בתוספתא ומצוטטת בירושלמי. השינויים בין שני המקורות הינם חילופי-נוסח ויש להכריע איזה מהם עדיף. אין זה מסתבר שבירושלמי 'עידכנו' את הברייתא, שהרי 'עידכון' מעין זה אינו מקובל ואינו רגיל בספרות התלמוד. זאת ועוד: מן הכתובת נוכל לאשר שבירושלמי היה הנוסח 'תחום צור', וברור שעל סמך נוסח זה יש לשחזר את מיקומו המדויק של קו הגבול בין עכו לצור.

הגבול בין תחום עכו לתחום צור

שאלת הגבול בין עכו לצור נדונה על-ידי מ' אבי-יונה⁷⁴. לדעתו, עבר הגבול בתקופה הרומית בין עכו לצור בקו רכס סולם-צור, ובתקופה הביזנטית נדד הגבול דרומה, בצמוד לנחל אכזיב של ימינו. במקום אחר הראיתי שקווי-הגבול בארץ לא השתנו כמעט משך התקופה הרומית-ביזנטית⁷⁵. השינויים שהתבצעו היו במעמדו של איזור, הקמתו כיחידה עצמאית, סיפוחו לאיזור זה או אחר — אבל בדרך כלל לא שונה קו הגבול. אם אכן יתברר שתיאורו של אבי-יונה נכון, יהא זה חריג.

דעתו של אבי-יונה מבוססת, בין השאר, על שיטתו של קליין המקיימת את שתי הגרסאות 'תחום עכו' ו'תחום צור', כפי שהוצג לעיל. ספק שהוטל בשיטה זו מעמיד בספק אף את דבריו של אבי-יונה.

ראיתו המרכזית של אבי-יונה היא מתיאור עמק עכו כפי שעולה ממלחמות ב, 188. יוסף בן מתתיהו אומר שתחומי עמק עכו הינם: מדרום — הרי הכרמל; ממזרח — הרי הגליל המערבי; ומצפון — רכס סולם-צור. לכאורה, ראייה ברורה, אלא שאין הדבר כן. תיאור זה הינו תיאור גיאוגרפי של עמק עכו ולא של מחוז עכו. אין ספק שרכס סולם-צור הינו הגבול הצפוני של עמק זבולון. כל גיאוגרף בכל תקופה היה בוחר, מן הסתם, בתיאור של יוסף בן מתתיהו, לו נתבקש לתאר את עמק עכו. השאלה, לדידנו, אינה מהו הגבול הגיאוגרפי של העמק, אלא אם גבול זה חפף לגבולו המינהלי של תחום עכו⁷⁶.

M. Avi-Yonah, Territorial Boundaries in North-Western Galilee, JPOS, XIV 74 (1934), pp. 56-58.

75 ז' ספראי, המיבנה המינהלי של ארץ יהודה, מחקרים, ד [בדפוס].

76 יוספוס מתאר גם עמקים נוספים באותה דרך בה מתאר את עמק עכו. גם בהם אין מדובר על תחום מינהלי, אלא על איזור גיאוגרפי כמו תיאור עמק הירדן (מלחמות ד, 456); במלחמות ב, 188, מתואר עמק עכו — העמק היה שטח מינהלי עצמאי אבל גדול מהמתואר על-ידי יוספוס. יש לבדוק אם תיאור עמק גנוסר (מלחמות ג, 521) הוא תיאור איזור מינהלי שבירתו היתה מגדל (ראה: מלחמות ב, 252; והשווה ירושלמי, יומא מא ע"ב; בבא בתרא קכב ע"א) או שמא גם כאן לפנינו תיאור העמק בלבד. התחום מסולם-צור ועד גרר, המופיע בחשמונאים א יא כט, אמנם מתייחס לתחום מינהלי (היפרכייה), אבל הגבולות אינם משקפים מציאות

לשיטתו של אבי-יונה ניתן להביא, לכאורה, מספר ראיות נוספות: בספרות התלמוד נזכר רכס סולם-צור מספר פעמים בתור גבולה של ארץ-ישראל: "מעשה ששלחה מלכות שני אסרטיטות לתלמוד תורה מרבן גמליאל ולמדו ממנו מקרא ומשנה... אפילו כן לא מטון לסולמא דצור עד דשכחון כולן" (ירושלמי, בבא קמא ד, ד ע"ב). בבראשית רבה לט ח מתואר כיצד הגיע אברהם לסולם-צור וצפה משם על הארץ ועל אנשיה. אך האם ניתן לתלמוד ממסורות אלו על גבולו המינהלי הצפוני של תחום עכו?

ראשית, יש לציין שגבול עכו איננו חופף לגבולה המינהלי הצפוני של הארץ. מינהלית שייכת עכו לפיניקיה, באשר לגבולות ההלכתיים — רק חלק מתחום עכו נכלל בארץ-ישראל, כפי שמסתבר מה'ברייטא דתחומין' וממקורות אחרים⁷⁷. שנית, המסורת על אברהם איננו מובאת בשם ר' לוי (המאה השלישית), כלומר בתקופה בה נוסחה כבר הברייטא על העיירות המותרות מתחום צור. והרי מברייטא זו ניתן להוכיח בבירור שגבול תחום עכו היה דרומה מרכס-צור, כפי שנראה להלן. מכאן, שאף בדברי המדרש הגדרת הגבול אינה מינהלית, אלא גיאוגרפית. במדרש רבה נבחר סולם-צור, בהיותו אתר נישא המאפשר תצפית טובה על איזור העמקים, בדרך. בירושלמי, בבא קמא, נבחר סולם-צור בהיותו הקטע הקשה להליכת הרגלי. מקום זה ממחיש לו את עזיבת הארץ גם אם הגבול המינהלי דרומי יותר.

לטענה זו נמצא חיווך בדברי הגמרא בערובין כב ע"ב: "אילמא משום דמקיף לה סולמא דצור מחד גיסא ומחתנא דגדר מאידך גיסא"⁷⁸. חשיבותם של סולם-צור ומחתנא-דגדר הירמוך⁷⁹ הוא בהיותם חייץ גיאוגרפי, מעין גדר או חומה ולא קו גבול מינהלי — הירמוך לא נחשב מעולם לגבול מינהלי של הארץ.

מסורת אחרת המתייחסת לסולם-צור מחזקת הנחתנו כי גבול הארץ לא עבר במקום זה. המסורת על היהודי אשר גילה את סם החיים והלך להחיות את מתי ארץ-ישראל⁸⁰:

מינהלית. השטח לא ניתן לשמעון כתחום מינהלי, הוא קיבל זכויות מסוימות, אקס-טריטוריי-אליות, וייתכן שהיה זה תואר כבוד בלבד.

77 ראה על כך זוסמן, עמ' 125—127. אין קשר בין הגבול המינהלי והגבול ההלכתי. ראה: י' זוסמן, ברייתא דתחומי ארץ ישראל, תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 247—253.

78 טיעון זה מובא על-ידי הגמרא כהנמקה לשאלה של אביי 'מאי טעמא'. קשה להניח שאלו דברי אביי. מסתבר שביטוי זה איננו חלק אינטגרלי מהסוגיה. במקרה רגיל קשה היה להוכיח דבר מטענה מעין זו, אלא שבמקרה שלנו היא משקפת תיאור אמיתי של הארץ הנאמר מפי מי שמכירה.

79 'מחתנא' משמעו מורד, משורש נ.ח.ת. הכוונה לנחל הירמוך או למתלול שמדרום לו. כך או כך, מסורת זו מעניינת ביותר כיוון שהיא מציעה קו גבול אחר לארץ-ישראל. ראה: מ' אבי-יונה, נהר קרמיון, תרביץ, כא (תש"י), עמ' 61 ואילך. הירדן והירמוך כגבולות הארץ מופיעים גם ברשימתו של הגיאוגרף מראוונה, ראה: M. Pinder & G. Parthey, *Ravennatis*, *Anonymi Cosmographia*, Aalen 1962, p. 85. ניתן להוכיח שרשימה זו מושפעת במידת מה ממקורות יהודיים. כנראה שגם הירדן וגם הירמוך לא היו גבולות מינהליים אך היו בעלי חשיבות כגבול גיאוגרפי, והדבר מחייב דיון נוסף.

80 ויקרא רבה כב יד. למקבילות ראה בהערותיו של מרגליות, עמ' תקט.

"וסליק עד שהגיע לסולמי דצור כיון שהגיע לסולמי דצור חמא חד ארי קטיל מקליק באורחא...". (ראה אריה אחד הרוג מושלך בדרך...). מהסיפור יוצא שהיהודי רצה להחיות את האריה כדי לנסות את טיבו של העשב בטרם נכנס לארץ, קודם שיתחיל להחיות את מתי הארץ. לו יכולנו ללמוד מסיפור זה על גבולות המינהל בארץ, היה עלינו ללמוד רק שסולם-צור מצוי לפני גבול הארץ, ותו לא⁸¹.

לסיכום, אין כל ראיה שסולמה של צור נחשב כגבול ארץ-ישראל. האפשרות האחרת לזיהוי הגבול הצפוני הינה נחל אכזיב. רעיון זה פותח על-ידי אבי-יונה והוא מנה מספר ראיות לכך שבתקופה הביזנטית שימש הנחל כגבול⁸²:

א. ברשימה כנסייתית (הנוטיטיה אפיסקופאטואום), המונה את תחומי הנחלות הכנסייתיות במאה השתים-עשרה, מופיע מעיינה של זיף (אכזיב) כגבול עכו צור.

ב. התאריך בכתובת הכנסיה בח' עליה מצפון לערוץ נחל אכזיב, הוא לפי מניין צור ולא לפי מניין עכו (משמע המאה השישית).

ג. היעדר שמו של האפיסקופוס מעכו בכנסיה של סוחמתה (המאה השישית) — מדרום לנחל אכזיב, אף שנזכר שמו של ראש הכנסיה המקומית ושל המטרופוליט בצור, מכאן שהאיזור לא היה כפוף לעכו.

ד. העובדה שחניתה נחשבת מבחינה הלכתית ל'חוץ-לארץ' וכברי וגעתון נכללות בתחום הארץ לפי ה'ברייתא דתחומין', מלמדת שהקו שביניהם נחל כזיב — הוא הגבול.

ראיות אלו טעונות בדיקה נוספת. אשר לראיה הראשונה, כבר עמדנו על כך שהתחומים הכנסייתיים לא חפפו תמיד לקו הגבול של התחום המינהלי. קשה להשליך מסקנות מתקופה זו על המאות הרביעית-החמישית לספירה. ואכן, באותה רשימה מופיע נחל בעמן כגבול הדרומי של עכו. מדרום לו השתרע התחום של הכרמל ובמרכזו המנזר על-שם אליהו. אין צריך לומר שהגבול המינהלי של עכו כלל חלק מהר הכרמל. במקרה זה סטה מבנה המינהל הכנסייתי מהמבנה המינהלי האזרחי, בגלל קדושתו של הכרמל⁸³. כיוון שהמינהל האזרחי שונה במבנהו מהמינהל הכנסייתי באיזור, קיים חשש שמא שונו באותו זמן גם פרטים אחרים ושמא גשתנה עקב כך גם גבולו הצפוני של איזור עכו. אין להסתמך, אם כן, על קו הגבול של המינהל הנוצרי ולהקיש ממנו על המינהל האזרחי.

אף מן הראיות השנייה והשלישית קשה ללמוד. בתקופה הביזנטית, היתה צור עיר המטרופוליט ופולין ועכו כפופה לה חרף היותן מחוזות כנסייתיים ואזרחיים עצמאיים. ייתכן, אם כן,

81 בכרוניקת אדלר השומרונית מתוארת חלוקת הארץ כפי שבוצעה, כביכול, על-ידי בבה רבה. בכרוניקה זו שייך רכס ראש-הנקרה לתחום צור.

82 ראה לעיל, הערה 74.

83 בספרות היהודית והנוצרית לא היה מפורש כאילו לכרמל קדושה רבה משל עצמו. נראה לי שהמרכז הדתי במקום זה הינו 'ירוש' מהמרכז האיללי הנערץ שבאיזור. על מרכז זה, ראה לעת עתה אבי-יונה (לעיל, הערה 2), עמ' 148, ויש להוסיף עדויות על דבריו.

שמי שקבע את נוסח הכתובות הללו העדיף להתייחס למטרופוליט ולא לאפיסקופוס המקומי. אפשרות זו מעמידה בספק ראייה מנוסחאות אלו.

אשר להוכחה הרביעית, זו לא תוכל אף לשמש כסיוע, שהרי חלק מתחום עכו נחשב מבחינה הלכתית ל'חוץ-לארץ' וחלק נחשב לתחום הארץ, ואין כל קשר בין השניים.

ניתן להביא סיוע לשיטתו של אבי-יונה מהמשנה הקובעת את נחל כזיב כגבול הארץ⁸⁴. התנא בחר להתוות קו גבול כללי, אשר נראה כגבול הצפוני של איזור עכו. כאשר התוו חכמים גבול הלכתי מדויק לא התחשבו בהכרח בגבולות המינהל, אבל כאשר מותווה קו גבול כללי אך טבעי שיתאים לגבול המינהלי הקיים באיזור. כאמור, אף ראייה זו אינה מכרעת, ברם בצירוף שלוש העדויות מהחומר הנוצרי יש כאן מעין עדות מצטברת כי אכן נחל אכזיב נחשב כגבול מינהלי-אזרחי בין תחומי עכו וצור.

הראייה המכרעת לקו תחום זה היא רשימת העיירות המותרות מתחום צור, שהרי כותרת הרשימה מעידה שעיירות אלו שייכות לתחום המינהלי של צור. הרשימה כוללת תשעה מקומות, אשר חלקם כבר זוהה.

זיהוי השמות שבכתובת

שצת: לא ידוע.

בצת זוהתה עם ביסא — בצת של ימינו⁸⁵.

מצובה — מצובה של ימינו, היא מאציב הערבית⁸⁶.

חנותה עלייתה חנותא ארעייתה — חניתה של ימינו⁸⁷.

ביברה או ביי-בדה. בירושלמי ובתוספתא בית בדיה, אפשר שלפנינו צורת תעתיק קדומה ל'ח' עבדה, היא עבדון המקראית⁸⁸. מכאן יובן היטב החילוף בית ברה — בית בדיה. גם השם המקראי עבדון מתחלף עם עברון⁸⁹. מסתבר, שכבר בתקופת המקרא היו שני היגויים לאותו שם, הבאים לידי ביטוי בהבדל שבין התוספתא לכתובת.

ראש מייה: ראש המעין כמו ראש מי גיאתו (שורה 14). ברור שאין לזהות את ראש-מייה עם רשמייה שליד חיפה. איזור חיפה נכלל בתחומי הארץ ולא ייתכן למנות שם עיר מסוימת שרק היא 'אסורה' וחברותיה מותרות. קליין הציע לזהות את ראש-מייה

84 שביעית וא, ומקבילות. נראה לי שהביטוי "מנהר דרומה של אכזיב" אין משמעו הנהר שמדרום לאכזיב, שהרי אין נהר כזה בנמצא, אלא אכזיב לכיוון דרום.

85 קליין (לעיל, הערה 45), עמ' 152.

86 שם, שם.

87 שם, עמ' 152—153.

88 לתיאור מקום זה, ראה: מ' פראוסניץ, אכזיב ועבדון, על התכנון של עיר נמל ושל עיר מבצר, ארץ-ישראל, יא (תשל"ג), עמ' 213—219.

89 ראה: ז' קלאי, נחלות השבטים, ירושלים 1967, עמ' 365.

עם ראס-אל-עין, אחד-עשר קילומטר דרומית לצור. ליברמן וזוסמן⁹⁰ חששו שזיהוי זה צפוני מדי, אך למעשה היה יישוב יהודי צפוף לאורך רצועת-החוף עד צור. בתוספתא, דמאי א, שנינו: "הלוקח מן החמר בצור ומן המוגירות בצידן פטור מן המוגירות בצור ומן החמרת בצידן חייב ר' יוסי בן יהודה אומר הלוקח מן המוגירות בצור פטור ואין צריך לאמר מן החמר מחמר אחד בצור חייב"⁹¹. על-פי פירושו של ליברמן שהמוגירה (מחסן, אוצר) היא אוסף תבואה בסביבה הקרובה, מסתבר שסביבתה הקרובה של צור נחשבת שטח שרובו יהודים ולפיכך הקונה תוצרת חקלאית חייב במעשרות ובתרומות. מדובר בהלכה מדור רבי, שכן ר' יוסי בר' יהודה דן בהלכה זו. במשנת חלה ד י שנינו: "אנשי אלכסנדריאה הביאו חלותיהן מאלכסנדריאה ולא קבלו מהן". לפי פירושו של הורביץ, הכוונה לאלכסנדריה, שנים-עשר קילומטר דרומית לצור⁹². תושבי-המקום ראו עצמם שייכים לארץ-ישראל, אך חכמים סברו שהמקום שייך לסוריה. מכאן נלמד שבאיזור היה יישוב יהודי, שאם לא כן לא היו תושבי-המקום מנסים להפריש חלה. עדויות אלו מלמדות על היות יישוב יהודי בסביבת צור. אין להירתע, אם-כן, מלזהות את ראש-מ"ה היהודית סמוך לצור.

אמון: יש לקבל את הצעת הזיהוי של ברסלבסקי⁹³, אף שאין ראיה מכרעת לזיהוי זה⁹⁴. לדעתו אמון היא חמון המקראית, היא ח' אל עואמיד שבואדי חמול. בזה: היא קסטלה. לפי הצעת ברסלבסקי מ"ז היא ח' אמאזי, כשני קילומטרים דרומית לאמין.

רשימה זו מוכיחה כי חלק מהמקומות מצוי מצפון לרכס סולם-צור. קשה להניח שהיתה תקופה כלשהי בה השתייכה אמון, למשל, לתחום עכו. מבחינה גיאוגרפית אפשר לבחור ברכס סולם-צור כגבול לתחום עכו, אבל אין כל היגיון להרחיב את תחום עכו צפונה. יישוב כמו אמון מגותק כמעט לחלוטין מעמק עכו וקשור כל כולו לתחום

90 זוסמן, עמ' 126; ליברמן, תוספתא כפשוטה, לתוספתא שביעית ד ט.
91 כך יש לגרוס, וראה לחלופי הנוסח אצל ליברמן, תוספתא כפשוטה, על אתר. אין להסיק מכאן שאיזור צור היה ברובו יהודי; כנראה שחלק ניכר מהתוצרת הגיע מהגליל, ומכל מקום משקפת הלכה זו את התעצמותו של היישוב היהודי בחבל-ארץ זה. ההלכה עצמה מעניינת, ממנה נוכל ללמוד על תופעות כלכליות חשובות, אך אין כאן המקום לעסוק בכך.
92 י"ז הורביץ, ארץ ישראל ושכנותיה, וינה תרפ"ג, עמ' 47. על היישוב היהודי באיזור ראה: ב"צ לוריא, היהודים בסוריה, ירושלים תשי"ז, עמ' 45-46. לוריא סבור שמאלכסנדריה זו הובאו התמרים הנזכרים בירושלמי, דמאי ב, כב ע"ב, והדבר מעיד על יישוב יהודי במקום אשר נחשב כחלק מארץ-ישראל; ולא היא. הסוגיה דנה בתוצרת של חוץ-לארץ העשויה להגיע לארץ וברור אפוא שמדובר בשטח שאיננו נכלל בארץ. זאת ועוד, קשה להניח שבחוף-הים בגיזרה זו, גדלו תמרים. לפיכך סביר להניח שמדובר בתמרים שגדלו באלכסנדריה שבמצרים. לוריא מנסה להסיק מסקנות מהמשך הסוגיה שם (כב ע"ב-ע"ג), אבל ההמשך אינו קשור כלל לענייננו.

93 ברסלבסקי, אמון ומזי העיירות המתורות בתחום צור, ידיעות, י (תשי"ג), עמ' 26-27.

94 קלאי (לעיל, הערה 89), עמ' 365-366.

צור. רשימת השמות מוכיחה שהנוסח העיירות המותרות בתחום עכו אינו אלא טעות סופר. הרשימה מאשרת בצורה מוחלטת את אשר טענו לעיל. תחום עכו נתחם מצפון על-ידי נחל אכזיב. סולם-צור הינו הגבול הגיאוגרפי של עמק עכו, אבל הוא לא שימש אף פעם כקו תחום מינהלי. עדיין יש לבדוק מדוע סטו מתכנני המינהל הרומי מהרגלם ולא בחרו ברכס ההררי כגבול עכו, אלא שלא נוכל לדון בכך במסגרת זו.

לבירור המונח 'עיירות' בכתובת

המונח 'עיירות', אשר זוסמן נזקק לו כבדרך אגב⁹⁵, טעון בדיקה נוספת. זוסמן מסתמך בעיקר על דעתו של קרויס, שהעיירות הללו "כפרים קטנים מעין חוות חקלאיות". אין ספק שצודק י' קוטשר⁹⁶ באומרו שהעיר התלמודית איננה 'עיר' במובן המודרני של המלה. אין זו ה'פוליס' היוונית, ה-*urbs* או *civitas* הרומית. אלא שמכאן אין להסיק כי העיר הינה היישוב הכפרי הקטן. בספרות התלמוד מצויים שלושה מונחים ליישובים: כרך, הוא הפוליס היווני, העיר הגוכרית⁹⁷; הכפר הינו היישוב הקטן; בין הכפר ובין הכרך עומדת העיר לסוגיה ולמונחיה, עיר או עיירה, קריה או קרתה ביחיד, וברבים: עיירות, קריות, קרייתא. בתקופת התלמוד לא היה הבדל ממשי בין עיירה גדולה שאינה בעלת זכויות עירוניות לבין יישוב בן חמישים עד מאה משפחות. בשני היישובים התפרנסו התושבים מחקלאות, מלאכה ומסחר; צורת הבנייה ורמת השירותים היו דומות. להלן אנסה להוכיח שהמונח עיר מייצג את כל אותם יישובים שבין הפוליס לכפר או החווה.

גודלה של העיר

בלשון התלמוד משמש הביטוי 'עיר' גם לתיאור החווה-החקלאית, ה-*villa* הרומית: "עיר של יחיד ונעשית של רבים מערבין את כולה ושל רבים ונעשית של יחיד אין מערבין את כולה" (ערובין הו). ו'המוכר את העיר'⁹⁸ או "מעשה באחד שלקח עיר אחת של עבדים ערלים..."⁹⁹, אלא ששימוש זה הוא יוצא דופן. בדרך כלל מדובר על יישוב גדול למדי. בבבלי, תענית כא ע"א¹⁰⁰, מובאות דוגמאות ל'ערים' טיפוסיות. עיר גדולה היא עיר המוציאה אלף וחמש-מאות ועיר קטנה מוציאה חמש-מאות רגלי. איננו יודעים כיצד

95 זוסמן, הערה 104 וביבליוגרפיה נרחבת שם. ש' קרויס פרסם את דיונו בעניין זה תחת הכותרת: הכרך העיר והכפר בתלמוד, העתיד, ג (תרפ"ג), עמ' 50—61; ובקיצור מה בקדמוניות התלמוד, א, חלק א, וינה 1924, עמ' 22 ואילך. לענייננו ראה בעיקר עמ' 44—45.

96 י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א, עמ' 19.

97 ראה קרויס (לעיל, הערה 95), עמ' 26.

98 בבא בתרא ד ז. ראה: ש' אפלבויס, הכפר בארץ ישראל בתקופה הרומית, התקופה הרומית בארץ ישראל, תל-אביב תשל"ג, עמ' 131—135.

99 ירושלמי, יבמות ח ע"ד.

100 לפי כ"מ וכתב-יד נוספים, ראה: צ' מלטר, מסכת תענית, ירושלים תשל"ג, עמ' 87.

ניתן ללמוד בצורה מדויקת ממספרים אלו על מספר התושבים הכולל, אבל ברור שלפנינו יישובים גדולים למדי.

בדיונו בעניין זה מראה זוסמן שעין-גדי נקראת בפי תושביה 'קרתא', וזאת בהסתמך על כתובת עין-גדי כפי שפורסמה על-ידי ב' מזר¹⁰¹. אלא שאף מזר העיר, ובצדק, שאותה עין-גדי מכונה 'כפר גדול', *κώμη μεγάλη*, בלשון האנומסטיקון לאויסביוס. עין-גדי של התקופה הביזנטית היתה יישוב גדול ביותר ומרכז חקלאי חשוב.

במחקר מאלף שפרסם זאב ייבין על ערי הגליל, אובחנו שני טיפוסים יישוביים כפריים (במובן המודרני). האחד — יישובים בני תשע-מאות עד אלף חדרים, תשעים עד מאה דונמים לערך, השני — יישובים בני חמישים עד שישים דונם, כחמש-מאות חדרים¹⁰². אמנם קשה לדעת מה היה בדיוק מספר התושבים בערים אלו כיוון שאיננו יודעים את מספר החדרים שאכלסה כל משפחה ואת מספר הקומות שהיו במבנה¹⁰³, אבל מספרים אלו אינם משקפים כפר קטן.

באחת מתקופות הירידה היישובית בארץ-ישראל, בתקופת האנרכיה, באמצע המאה השלישית, נחלקים ר' אלעזר ור' יוחנן: "מכאן לסרטא של מלך שהן כעיירות בינוניות מר סבר כור ומר סבר ארבעים סאה" (ערובין כו ע"א). לפי החישוב הרגיל (אמה כשישים סנטימטר) הרי אחד מדבר על עיר בגודל עשרים ושלושה וחצי דונם והשני על עיר בגודל שלושים ואחד דונם ושליש¹⁰⁴. ברם יש מקום לחשוש שהגדרות אלו נובעות רק מהדיאלקט טיקה של הסוגיה.

דרך נוספת לבדוק את גודלה של ה'עיר' היא בדיקת מוסדותיה והשירותים הניתנים

101 ב' מזר, כתובת על רצפת בית-כנסת בעין גדי — סקירה מוקדמת, תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 23. ד' ברג הראה שגם בכתובת בית-הכנסת בבית-אלפא יש לגרוס 'קרתא' ומכאן שאף יישוב זה כונה במונח זה. וראה כנגדו: א' דותן, הרז בכתובות בית הכנסת של עין גדי, לשוננו, לה (תשל"א), עמ' 211—215 ואין לקבל את דבריו. אף כאן אין מי שיכול להעלות על דעתו שבית-הכנסת המפואר היה שייך ליישוב חקלאי קטן. אין ספק שבית-כנסת כה גדול היה שייך ליישוב חקלאי מרכזי. ראה: ד' ברג, לענין 'קרתא' בכתובות מבית הכנסת בעין גדי, תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 453—454. לפירוש המלה ראה עוד: י' נוה, כתובות ארמיות על אבני גבול בארמניה, לשוננו, לה (תשל"א), עמ' 159. המונח 'מדינה' משמעו לעתים עיר ולעתים תחום מינהלי, טופרכיה. בדעתי לעסוק בעניין זה במקום אחר.

102 ראה: ז' ייבין, סקר יישובים בגליל ובגולן מתקופת המשנה והתלמוד — לאור המקורות, ירושלים תשל"א [משוכפל], עמ' 19—76.

103 במקורות התלמודיים נזכרים לעתים תכופות בניינים רבי-קומות. ראה קרויס (לעיל, הערה 95), ב, עמ' 319—323. בכורזים, אשר נמנית עם היישובים שבדק ייבין, יש שרידים ברוזים של מיבנים בעלי יותר מקומה אחת (מסירי במקום).

104 בספרות מופיעות גם ערים קטנות יותר. ראה ערובין ה ו. תנא דבי אליהו, סוף ח [ט], מהדורת איש-שלום, עמ' 48. ואין לדעת איזו תקופה משתקפת בסיפור זה. לעומת זאת, הדיון במשנת סנהדרין א ו הוא תיאורטי בלבד. על גדלים שונים של העיר יש ללמוד מההלכות הרבות העוסקות בעירוב העיר. בדרך כלל משתקפת בהן תמונה של עיר גדולה למדי. המספרים בסוגיית ערובין אינם משקפים אלא קונסטרוקציה ספרותית של העורך וזיקתה למציאות הריאלית מוטלת בספק, ואכמ"ל.

לתושביה. בעיר בית-כנסת ובית-מדרש, בית-מרחץ, אמת-מים, בורות-מים, מיתקני-השקאה ומבנים נוספים כיוצא באלו. היא מספקת שירותי חינוך, שיפוט וביטחון פנימי. העיר היתה ערוכה לגביית מסים פנימיים למימון שירותים אלו¹⁰⁵. רשימה זו, אף שאינה מלאה, מעידה על טיבו וגודלו של מונח-יישובי זה.

אשר למקורות מהם ניסה קרויס ללמוד ש'קריא' היא הכפר המודרני. במספר מקומות נזכרת התכנסות כל העיירות לעיר מרכזית: אנשי העיירות המתכנסים לברור-חייל, ללוד, או התכנסות לספוד לרבי בציפורי¹⁰⁶. ממקורות אלו לא ניתן להסיק שהעיירה היא כפר קטן. סביב ציפורי או לוד היו אמנם כפרים קטנים, אך היו גם עיירות שמספר אוכלוסייהן חמש-מאות ועד שלושת-אלפים תושבים. העובדה שעיירות אלו מתכנסות לעיר הראשית אינה מלמדת על גודלם של היישובים; וכי יעלה מישהו על הדעת שתושבי הכפרים הגדולים הללו לא באו לספוד לרבי? !¹⁰⁷ טעותו של קרויס נובעת לא מטעות בלשנית, אלא מאי-הבנת הרקע הריאלי של התקופה. נכון הוא שהעיר או העיירה אינן 'ערים' במובן המודרני של המלה, אבל אין הן כפרים קטנים. במינוח המודרני היינו קוראים ליישובים אלו עיירות. מבחינה זו נראית צודקת הגדרתו של ש' ספראי הקובע שהמפריד בין ה'עיר' וה'כפר' הינו קיום מוסדות ציבור: "כפרים נחשבו רק אותם מקומות ישוב דלים מבחינת אוכלוסייה חסרי מוסדות ציבור משלהם..."¹⁰⁸. "איזוהי עיר גדולה כל שיש בה י בטלנין פחות מכאן הרי זה כפר"¹⁰⁹. וכבר פירשו ראשונים כי עשרה בטלנים אלו הם סמל לקיום מוסדות ציבור וניתן להוסיף ראיות בעניין זה.

ברשימת ה'עיירות' שבכתובת יישובים רבים אשר היו כנראה מרכזי-ציבור חשובים. בשומרון כוללת הרשימה את מרון (?), סילה ופנטה-קומיה. שלושתם יישובים מרכזיים

105 לסיכום בהיר ראה: ש' ספראי, העיר והקהילה, ירושלים תשכ"ח, עמ' 227–236. ספראי הביא חלק קטן מהמקורות. ניתן להוסיף עשרות רבות של דוגמאות, כגון תו"כ, אמר ח; תנא דבי אליהו ו; בבא בתרא ז ב; סנהדרין יז א; תוספתא ב"מ יא (כל הפרק); מגילה ג א; פסחים ד ד; תוספתא, פסחים יב יז; תרומות יא מט; תוספתא, סוכה ב ג; ירושלמי, סוכה ב, ג ע"א; בבלי, שם, נו ע"א; ויקרא רבה יב א; אסתר רבתי ה א; וראה: Z. Weinberg, Die Organisation der jüdischen Ortsgemeinden in der talmudischen Zeit, MGWJ (1897), pp. 588–604, 639–660, 673–691.

106 ראה הרשימה אצל קרויס (לעיל, הערה 95), עמ' 44–45 והוסיף לכך זוסמן מספר דוגמאות. בדומה לכך יש להבין את המקורות הנוספים המובאים על-ידי קרויס.

108 ספראי (לעיל, הערה 105), עמ' 227. יש להעיר שלעיתים מופיע ה'כפר' לא רק בניגוד ל'עיר' אלא בניגוד ל'כרך'. במקרים אלו מקיף המושג כפר את כל היישובים שאינם מוגדרים כעיר הלניסטית. ראה, למשל בבא מציעא ד ו (תוספתא, שם, ג ב); תוספתא, ערכין ד ז; תוספתא, גדה ו ט; תוספתא, פסחים א יג; בבלי, כתובות ד ע"א; ערכין לג ע"ב; ועוד. על כפר בניגוד לשוק ראה, למשל: עוקצין יא ג, ב; שם, ג; שם, ג, ט; בבלי, מגילה ה ע"א. ד' רטנר, אהבת ציון וירושלים, מגילה, וילנא תרע"ב, עמ' 10; ועוד. וראה, למשל: מגילה א א; א ב; כתובות א א (היעדר מוסדות שיפוט) והתלמודים למקום. עדויות ב ג (היעדר מוסדות רישום); בבלי, מגילה ד ע"ב (היעדר מוסדות צדקה). וכיוצא באלו רבים.

109 מגילה א ו; וראה לפירוש הקטע: ספראי (לעיל, הערה 105), עמ' 232.

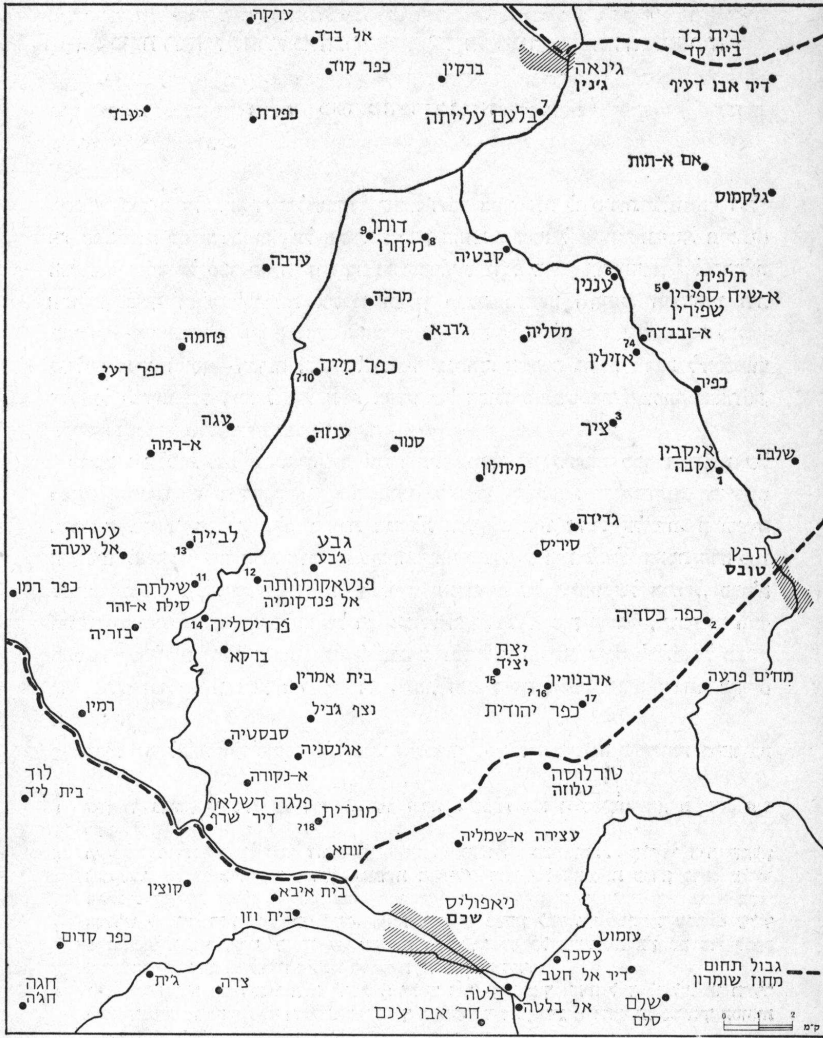
לפי פירושנו. באיזור קיסריה (לפי פירושי) נכללים דור וכפר-סבא. יש להניח שלרשימה זו יש להוסיף יישובים מרכזיים נוספים, כמו דותן, הוצפיא ואחרים אשר אין עדיין ראייה מובהקת לחשיבותם.

המונח עיירות כולל איפוא את היישובים הקטנים מן הכרך ההלניסטי וגדולים מן הכפר הקטן, בכלל זה צורות יישוב שונות. מניין אוכלוסייה של העיירות—מעשרות בודדות עד אלפים רבים.

מפתח היישובים במפת תחום שומרון

1	איקבין	8	מיחרו	15	יצת
2	כפר כסדיה	9	דותן	16	ארבנורין
3	ציר	10	כפר מייה	17	כפר יהודית
4	אזילין	11	שילתה	18	מונרית
5	שפירין	12	פנטאקומוותה	19	פלגא דשלאף
6	עננין	13	לבייה		
7	בלעם עלייתה	14	פרדיסלייה		

תחום שומרון בכתובת רחוב

The Permitted Towns in the Boundaries of Sebaste According to the Rehob Mosaic Inscription /

העיירות המותרות שבתחום סבאסטי לפי הכתובת שברצפת-הפסיפס של רחוב

Author(s): אהרן דמסקי and A. Demsky

Source: *Qadmoniot: A Journal for the Antiquities of Eretz-Israel and Bible Lands* / קדמוניות: (כתב-עת לעתיקות ארץ-ישראל וארצות המקרא, כרך יא, חוברת 2/3, 42/43)

1978 / תשל"ח pp. 75-77

Published by: [Israel Exploration Society](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23674005>

Accessed: 02/12/2014 12:46

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

ו"קדמוניות היהודים". ראוי לציין, כי בשני התיאורים של קיסריה שבספרים אלה הבניין הראשון של העיר שנוכר הוא ארימונו (או ארמנותיו) של הורדוס. מיקום הבניין על מצוק בולט עולה בקנה אחד עם שאפתנותו של הורדוס ועם טעמו המיוחד, המוכרים לנו ממפעלי-הבנייה האחרים שלו, כמו במצדה, בהרודיון, בייחור ובורישלים.

ד. תוצאות החפירות לאור המקורות הספרותיים
פרט למבנה המפואר שממערב לתיאטרון ולמזרח מתקופת הורדוס, שנתגלה בשטח-החפירות המרכזי, מעטים המצאים מתקופת בית-הורדוס ומן התקופה הרומית המאוחרת. אך גם המעט שנתגלה — ובעיקר היסודות האיתנים שבקירבת הנמל — משקף את עושרה של קיסריה ואת מעמדה בתקופות הנ"ל.

ראויה לציין מיוחד עוצמתה של קיסריה בתקופה הביזאנטית, הבאה לידי ביטוי ברחוב המרשים ובמבנים המפוארים, כגון המבנה שהיה חבוי בצפון-מזרח העיר הצלבנית. מסתבר, כי בתקופה זו התנהלו מפעלי-בנייה מקיפים, עתים תוך כדי חדירה עד סלע-האם. ממצאים אלה אינם תואמים את המקורות הספרותיים — כתבי פרוקופיוס, קוריקיוס ואחרים — המרמזים, כי בתקופה הביזאנטית לא היה מצבה של קיסריה כה שפיר כמו בתקופה שלפני-כן. במקורות הספרותיים אין, למעשה, זכר לקהילה יהודית במקום בתקופה הביזאנטית, ואין בידנו ידיעות עליה פרט לכתובות מספר ולבית-כנסת, שנשתמר רק בחלקו. גילוי הכתובת "שלום" בין שרידיה של בניין מפואר ומרכזי בקירבת הנמל פותח אפשרות להערכה מחדש בדבר מעמדם של יהודי העיר בתקופה זו. הממצא הדל בשכבה השלישית — שיש לייחסה, כאמור,

לראשית הכיבוש הערבי — מעיד בבירור על ירידת העיר בתקופה זו. עם זאת נודעה לעיר חשיבות איסטרטגית כל-שהי בתקופה האומאית, בהיותה חלק מקו-ההגנה הראשון נגד הצי הביזאנטי, שהוסיף לאיים על חופי ארץ-ישראל. ייתכן, שיש לייחס את החומה הקדומה לעבודות-הביצורים שהתנהלו בימי עבד אל-מליך בין עכו לקיסריה:

במאות הט'-ה' לסה"נ שוב החלה תקופת שגשוג, כפי שמעידה אינטנסיביות הבנייה. התים רחבי-הידיים ובא-רות-המים הרבות עולים בקנה אחד עם התלהבות הנוס-עים מן העיר, הבאה לידי ביטוי, למשל, בדברי אל-מוקדסי, שכתב בשנת 985 לסה"נ:

אין עיר יותר יפה או יותר מלאה דברים טובים. שפע נמצא פה, ותוצרת שימושית אפשר למצוא בכל מקום. אדמותיה טובות מאוד, ופירותיה טעימים. מי-השתייה של תושביה שאובים מבארות ומבורות-מים.

שגשוגה של קיסריה בתקופה זו בוודאי קשור בהתאוששות הכללית של ארץ-ישראל לאחר שהתפוררה הכלי-פות בגדאד. במאה הח' החלו ארץ-ישראל ומצרים להשתחרר מעול בגדאד, ותהליך זה הביא לאוריינטאציה חדשה, הפעם כלפי המערב והים. בעקבות שינויים פוליטיים אלה התחדשו חיי-הכלכלה והחיים העירוניים באזור החוף של ארץ-ישראל. בתקופה הזו עשו יהודי ארץ-ישראל נסיון להשתחרר מן המרכז בבבל. בחפירותינו לא נתגלו שרידים ממשיים מתקופת הצלבנים, עובדה מוזרה במקצת לאור הידוע לנו על ההתיישבות האינטנסיבית של הצלבנים במקום במשך כ-150 שנה. אולי רק מקרה הוא, ואולי יש להסביר את העדר השרידים בפעילותו של היישוב הבוסני, שהתיישב בקיסריה בשנת 1884.

העיירות המותרות שבתחום סבאסטי לפי הכתובת שברצפת-הפסיפס של רחוב

אהרן דמסקי

תידון תרומתה של הכתובת לגיאוגרפיה ההיסטורית של תחום סבאסטי (שומרון) בימי השלטון הביזאנטי בארץ-ישראל.

הקטע הדן בעיירות המותרות שבתחום סבאסטי (שורות 26—29) — היינו, הכפרים שמותר לקנות ולאכול מתו-צרתם החקלאית בלי לחשוש מאיסור שביעית או דמאי — אינו מצוי בספרות חז"ל, ומכאן חשיבותו היתירה. בקטע יחידאי זה נמנו שמונה-עשר או תשעה-עשר שמות של מקומות שבתחום סבאסטי.

הכתובת הארוכה שברצפת-הפסיפס של בית-הכנסת בר-חוב שבעמק בית-שאן מחזיקה, כידוע, את הנוסח הקדום ביותר של ספרות ההלכה. במאמר נרחב (וראה ברשימת הספרות) עמד פרופ' זוסמן על חשיבותו של נוסח הקרוב יותר לחיבורה של ספרות חז"ל, הן מבחינת הזמן הן מבחינת המקום, מכל כתב-יד אחר שהגיע לידנו. הכתובת מביאה לידיעת הציבור הלכות התלויות בארץ — דיני שביעית ומעשרות — ואגב כך מובאת רשימה של פירות ויישובים ונשפך אור חדש על כמה עניינים אחרים. להלן

וכך ההדיר פרופ' זוסמן את הקטע הנדון :

העיריות המו>ת רות בתחום סבסטי איקבין וכפר כסדיה וציר ואזילין ושפירין ועננין ובלעם עלייתה ומזחרו ודוהן וכפר מייה ושילתה ופנטאקומותה לבייה ופרדיסלייה ויצת וארכנורין וכפר יהודית ומו- נרית ופלגה דשלאף

המפתח להבנת העקרון אשר לפיו ערכה הרשימה ולזיהויים הקשורים בו טמון בפירוש המושג "העיריות המותרות". האם המדובר בפור משיבית וממערות ליהודים הנמצאים באזור זה, בין תושבים ובין עובדי- אורח? ושם הכוונה לתוצרתן של עיריות אלו הנמכרת מחוץ לאזור, כגון בבית- שאן ובנותיה? בפתרונה של שאלה זו תלויה גם התשובה על השאלה, אם לפנינו רשימה של יישובים או רשימה מקוצרת בשל חוסר-מקום בכתובת.

הסעיפים האחרים שבפסיפס עוסקים בבעיות "גיא- הלכתיות", כגון הברייתא של "התחום בו החזיקו עולי בבל" (שורות 13—18) — היינו, התחום שחלות עליו מצ- וות שמיטה והפרשת תרומות ומעשרות בתקופת התנ- אים — ודברים על תחומה של בית- שאן, שרבי יהודה

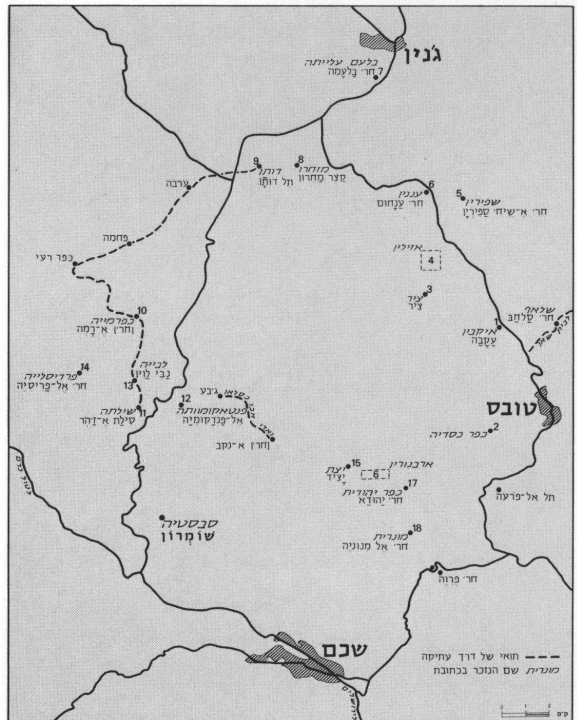
הנשיא פטר אותו מחובות אלה (שורות 5—9). כן ראוי לעמוד על מגמתה ההלכתית-הגיאוגרפית של הרשימה הנדונה, כלומר, למה דווקא עיריות אלו פטורות משיבית וממערות ומותר לאכול מתוצרתן החקלאית?

התנאים היו חלוקים בדבר קניין של גוים בתקופה של- אחר שיבת ציון : האם הוא מפקיע מתרומות וממערות, כסברת ר' שמעון, אם לאו, כדעת ר' מאיר? הבעיה היתה חריפה במיוחד באזור שומרון שלב-לבה של ארץ- ישראל, מקום שם היה יישוב נכרי ניכר. זאת ועוד, היה בו יישוב גדול של שומרונים (כותים), ובתקופת האמוראים הלכה ונתקבלה הדעה, שדינם כדן גוים. המצב הדימו- גרפי בשומרון, על השלכותיו ההלכתיות, היה חשוב במיוחד משום שיהודים נהגו לחצות את האזור בדרכם מן הגליל ליהודה ומבית- שאן מערבה, ומטבע הדברים התעכבו ביישובים שבדרך וקנו בהם תוצרת חקלאית.

בגלל ההשלכות ההלכתיות שהיו לבעיית איזור לא- יהודי זה על ענייני מצוות הארץ, נולדו מושגים "גיא- הלכתיים" כגון "עיריות הכותיים שעל יד הדרך" (תוספתא דמאי א : יא ; ה : כד). לדעת פרופ' ליברמן הכוונה לדרך העוברת בין הגליל ליהודה וחוצה את היישוב השומרוני : "פסיקא של כותים" (ירושלמי חגיגה פ"ג ה"ד, ע"ג), "רצועה של כותים" (בבלי חגיגה כה ע"א) ו"מטלית של כותיים" (איכה רבה ג : ז). דומה, כי הרשימה שבפסיפס היא יישוב של מושגים "גיא-הלכתיים" אלה בשלהי הת- קופה הביזנטית. אלא שהכתובת אינה נזקקת למונח אתני-דתי כגון "רצועה של כותים", כי-אם למונח המיני- הלי "תחום סבסטי", שכן האיזור לא היה מיושב רק בכו- תים, אלא גם בעובדי-אלילים.

דרך-האורך מירושלים לגליל מתפצלת בשכם לשני סעיפים, הנפגשים שוב ליד קֶבֶטָה שבקירבת עמק דותן, 22 ק"מ מצפון לשכם. בין שני הסעיפים קשרו דרכי-רוחב, שבוודאי היו נוחים ביותר לאנשי בית- שאן שחצו את האיזור בדרכם מערבה. ייתכן, שוואדי אבו כסלאן שבין ג'בע (היא גבע של כותים) ובין יָצִיד (יצת) היתה אחת הדרכים הנוחות האלו.

צורתה המעגלית של רשת-הדרכים שבתחום סבסטי עשויה לפתור את בעיית הסדר של המקומות. הקטעים שבכתובת ערוכים בחלקם (אף-כי בסטיות קלות) בסדר גיאוגרפי על-פי כיוון מחוגי השעון, כגון תחומה של בית- שאן והברייתא של תחומי ארץ-ישראל. לא כן הסדר הכולל של הקטעים (אף הוא בסטיות קלות), שהוא מנוגד לכיוון מחוגי השעון. על-פי זיהויי של פרופ' זוסמן — איקבין, ציר, שפירין, בלעם עלייתה, דותן, שילתה, פנטא- קומותה, יצת, כפר יהודית וכפר כסדיה — דומה, כי הסדר של רשימה זו מנוגד לכיוון מחוגי השעון (מזרח—צפון— מערב—דרום—מזרח). לפי שני העקרונות שעליהם מבוס- סת הרשימה — כלומר, כי המדובר ב"עיריות שעל יד הדרך", וכי הכיוון הכללי מנוגד לכיוון מחוגי השעון — אפשר לזהות את רוב המקומות בשטח :

תחום סבסטי על-פי הכתובת שברצפת בית-הכנסת של רחוב

1. איקנין: היום עקבה (נ"צ 1830/1953).
2. כפר כסדיה: היום ח'ירבת פֶּשֶׁדָה (נ"צ 1826/1908).
- מקום זה סוטה מן הכיוון הכללי.
3. ציר: היום כפר ציר (נ"צ 1798/1966).
4. אזילין: לא זוהה.
5. שפירין: היום ח'ירבת אש-שיח' ספירין (נ"צ 1815/2007).
6. ענגין: לדעתי היום בקירבת ח'ירבת עֶנְקָם (נ"צ 1799/2009).
7. בלעם עלייתה: יש לזהותה עם ח'ירבת בֶּלְעָמָה (נ"צ 1777/2058).
8. מזחרו: שיבוש של מוחרו או מיחרו (Μαργαρις).
- שבתכי יוסף בן-מתתיהו (קדמ' יג: י: ב). היום סָצֶר מֶחָרֹן (נ"צ 1743/2021).
9. דותן: היום תל דות'.
10. כפרמיה (!): צריך לקרוא כפר רמייה ולזהותה עם אֶר-רָמָה (נ"צ 1663/1955) או עם ח'ירבת אֶר-רָמָה (נ"צ 1675/1955) הסמוכה.
11. שילתה: היום סִלְתָּ אֶצ-צ'הר (נ"צ 1673/1915).
12. פנטאקומוותה: יש לזהותה עם אל-פֶּנְדֶקְמִיָה (נ"צ 1695/1918).
13. לבייה: זהו מקום בפני עצמו מצפון-מערב למס' 12, באתר ששמו נָפִי לִיִן (נ"צ 1674/1921).
14. פרידסלייה: דומה, שיש לזהותה עם ח'ירבת אל-פֶּרִיסִיָה (נ"צ 1652/1932).
- שני המקומות האחרונים הם התחנות הראשונות בדרך אל "דרך-הים" ומציינים את סוף תחומה של סבאסטי במערב.
15. יצת: היום יציד (נ"צ 1735/1897). חזרנו לסדר נגד כיוון מחוגי השעון; זאת ועוד, אנו חוצים את תחום סבאסטי בדרך ואדי אבו כסלאן. על-סמך חרסי שומרון (מס' 45 ו-47) אפשר להניח, שנחל זה, המקשר בין גבע ובין יצת, היה בנחלת חגלה בת צלפחד.
16. ארבנורין: לא זוהה.
17. כפר יהודית: יש לזהותה עם ח'ירבת יְהוּדָה (נ"צ 1790/1883); אולי נזכר בחרסי שומרון: "אחא היהוד [י]" (מס' 51).

18. מונרית: יש לזהותה, לדעתי, עם ח'ירבת אל-מיננינה (נ"צ 1793/1865).

19. פלגה דשלף: כלומר, "חצי הכפר שלאף", היום ח'ירבת סֶלְחָם (נ"צ 1854/1955). דומה, שכפר זה שכן בגבול שבין סבאסטי לניאפוליס (הכתובת מתייחסת רק לחלק שבתחום סבאסטי). אתר זה נמצא כ-2.5 ק"מ ממזרח לעקבה (לעיל, מס' 1). המסקנה ההגיגית היא, שמקום זה סוגר את הרשימה במעגל, ולכן הרשימה שלימה כמות שהיא. זאת אף זאת, שלאף נמצאת בדרך היורדת לעמק בית-שאן ומחזירה אותנו לנקודת-המוצא של הכתובת בכלל.

אפשר אפוא לומר, כי הקטע על "העיירות המתורות בתחום סבסטי" הוא מעין מפת-דרכים (איטינראריום) הלכתי ליהודים ששמרו את מצוות הארץ וחצו את האי-זור. ברשימה מופיעים תשעה-עשר יישובים חקלאיים זעירים שהיו בגדר יישובי נכרים, ולכן היו פטורים ממצוות התלויות בארץ: שמיטה והפרשת תרומות ומעשרות. לשון התוספתא "עיירות... שעל יד הדרך" עולה בקנה אחד עם מציאותן של העיירות שברשימה ליד הדרכים החוצות את תחום סבאסטי. הרשימה ערוכה בדרך-כלל בכיוון מנוגד למחוגי השעון, דבר שיש בו כדי להוכיח, כי הרשימה שלימה. קטע קטן זה מסוף התקופה הביזנטית, המופיע כמעין תוספת לפסיפס מרחוב, פותח דף חדש בחקר הגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ שומרון.

ספרות נבחרת

ר' גופנא ור' פורת, "הסקר בארץ אפרים ומנשה", בתוך: מ' כוכבי (עורך), יהודה, שומרון וגולן — סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים תשל"ב, עמ' 195—241.

י' יוסמן, "כתובת הלכתית מעמק בית-שאן — סקירה מוקדמת", תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 88—158.

הנ"ל, "ברייתא דיתחומי ארץ ישראל", תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 213—257.

הנ"ל, "כתובת מבית-הכנסת של רחוב", קדמוניות, ח (תשל"ו), עמ' 123—128.

ש' ליברמן, "לכתובת ההלכתית מעמק בית-שאן", תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 54—63.

כן ראה הדיון המקיף בסוגיה זו מפרי עטו של המחבר העומד להתפרסם בקרוב ב- *Israel Exploration Journal*

רחוב; מראה כללי של הכתובת שברצפת-הפסיפס של בית-הכנסת

לשאלת תחומי ארץ-ישראל החייבים במצוות התלויות בארץ / ד"ר זאב ספראי

בכוונתי לעסוק כאן בכמה בעיות, הקשורות להיקף הגיאוגרפי של המצוות התלויות בארץ. במסגרת זו יידונו, כמובן, רק מקצת ההיבטים הגיאוגרפיים של שאלות אלו, בלי לנסות לקבוע עמדה לפסיקת ההלכה כיום. כנקודת המוצא ישמשו המקורות התנאיים והאמוראיים בלבד, ככול שניתן להבין את דבריהם ולפרשם לאור המציאות הטופוגראפית וההיסטורית.

כידוע, יש מצוות ה"תלויות בארץ", כלומר, שתחום תחולתם הוא ארץ-ישראל בלבד. שאלת גבולותיה של הארץ אינה איפוא שאלה אידיאולוגית בלבד, אלא שאלה מעשית ביותר.

לפי פסיקתם של התנאים, גבול הארץ הוא "תחום עולי בבל"¹. היקפו של מונח זה נקבע בכמה מקורות, ונעסוק בו במפורט. בשלב זה ניתן לקבוע בדרך כלל, כי תחום זה השתרע מגבול פרובינציית יהודה בדרום ועד כזיב (אכזיב) שבצפון. במערב נחשב הים לגבול הארץ, ובמזרח נכלל בתחום זה חלק של עבר הירדן.

תחום עולי בבל — למשמעות המונח "עולי בבל"

לכאורה משמעות המונח "תחום עולי בבל" הוא תחום המושב של שבי ציון בראשית ימי הבית השני, ואכן כך פירשו את המונח רוב פרשני המשנה והתלמוד. ברם פירוש זה מעורר קשיים חמורים ביותר. בספרי עזרא ונחמיה נמסר לנו תחום המושב של עולי שיבת ציון, ותחום זה אינו כולל אלא חלק קטן של התחום המתואר לעיל. עולי שיבת ציון הצליחו להתיישב רק בחלק ארץ יהודה². הר חברון, השרון, הגליל והשומרון לא נכללו בתחום זה, ואף על פי כן ודאי היו חייבים במצוות התלויות בארץ.

1 שביעית ו, א ומקבילות רבות. הדברים מנוסחים בפשטות יתר. למעשה נקבעו גבולות שונים, ולהלן נברר חלק מבעיות אלו.

2 להיקף ההתיישבות היהודית בתקופה זו ראה מ' אבייונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 17-23. י' אהרוני, ארץ-ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשכ"ג, עמ'

אולי מכוחו של קושי זה, או משיקולים אחרים, היו מפרשים שפירשו³, כי "תחום עולי בבל" הוא תחום התפשטותה של מלכות החשמונאים. הוזה אומר, ש"עולי בבל" הם לא רק בני תקופת שיבת ציון, אלא גם ממשיכיהם, שהרחיבו את תחומי השלטון היהודי בהרבה.

גם פירוש זה קשה. כך, למשל, כוּיב עצמה לא נכללה מעולם במלכות החשמונאים, והיא עם יישובים נוספים בסביבה נחשבו ל"תחום עולי בבל". וכנגד זה עזה ורפיה, שנכבשו בידי החשמונאים, נחשבו כחוץ לארץ לעניין המצוות התלויות בארץ⁴, ומאב נכבשה ברובה המכריע בידי ינאי, אבל נחשבה כחוץ לארץ⁵. יתר על כן, בתוך "תחום עולי בבל" היו מובלעות, שלא נמנו עם תחומי הארץ. תחומי סוסיתא, בית שאן ובית גוברין שנכבשו בידי החשמונאים, אבל אך הוצאו מתחומי הארץ. אם כן, אין תחום עולי בבל זהה לתחום הממלכה החשמונאית, ונכללים בו שטחים שלא נכבשו; ומצד שני אין נכללים בו מספר שטחים, שנכבשו בשעתם בידי אלכסנדר ינאי.

זאת ועוד. ניתן לראות, שהיקפו של "תחום עולי בבל" היה מושג פנימי, שהיה משתנה לעתים. כך, למשל, לפי ה"בריתא דתחומי ארץ-ישראל" רק העיר קיסריה נחשבת לחוץ-לארץ. ובמקורות מאוחרים יותר הרחיבו את תחומי ההיתר, עד שכלל את מרבית השרון⁶. קשה להניח, כי לפנינו מחלוקת היסטורית בדבר "תחום עולי בבל" ההיסטורי, וכנראה, ההבדלים שבין הפוסקים השונים נעוצים בעיקרון אחר.

ראיה מכרעת ניתן להביא מן הדיון בהיתר יבלונה (הגולן). וכך שנינו: "רב הונא בעי משרי ההן יבלונה, אתא לגבי ר' מנא, אמר ליה: הא לך חתום! ולא קיבל עילווי למחתום. למחר קם עימיה רבי חייא בר מדיא, אמר ליה: יאות עבדת דלא חתמת. דרבי יונה אבוך הוה אמר: אנטונינוס יהבה לרבי תרין אלפינ דושנין באריסות. לפיכך נאכל אבל לא נעבד כסוריה, ופטור מן המעשרות שהן כשדות גויים..."⁷.

אם כן, רב הונא רצה להחיר את האזור, אך ר' מנא סירב לחתום על ההיתר, ומבלי לנמק את דבריו. למחרת בא ר' חייא בר מדיא והציע נימוק לסירובו של ר' מנא. לפי דברי ר' חייא אמר ר' יונה, שבשטחים אלו קיבל רבי שטחי אריסות נכבדים. רבי חי כ-130

3 "מור וקציעה" לאורח חיים סימן שו, וראה "כסף משנה" למשנה תורה, הלכות שמיטה ויובל פ"ד הכ"ח.

4 הגבול היה באשקלון. בידינו עדויות מפורשות לכך, שעזה נחשבה כחו"ל. ראה ירו' שביעית פ"ו, לו ע"ג ומקורות נוספים.

5 ליתר דיוק, עמון ומואב נחשבו לסוריה. ראה משנת ידים ד, ג; תוס' שם פ"ב הס"ו; ירו' שביעית לו ע"ד למעלה.

6 ראה ז' ספראי, גבולות ושלטון בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל-אביב, תש"ם, עמ' 157-160.

7 ירו' שביעית פ"ו, לו ע"ג, ותרגום הדברים: רב הונא רצה להחיר גולן זה. בא לפני ר' מנא. אמר לו: הרי לך, חתום! ולא קיבל עליו לחתום. למחר עמד אצלו ר' חייא בר מדיא. אמר לו (ר' חייא לר' מנא): יפה עשית שלא חתמת, שר' יונה אביך היה אומר: אנטונינוס נתן לרבי אלפייס דושנין (מידת קרקע) באריסות... וראה ז' ספראי, הישוב היהודי בגולן, קשת תשל"ח עמ' 14-16.

שנה לפני הזמן שמדובר עליו, וקשה להבין, מה לשטחים שקיבל רבי ולהיקפו של "תחום עולי בבל", שנקבע בימי שיבת ציון או בימי החשמונאים.

מסתבר אפוא, שהמונח "עולי בבל" אינו בעיני חכמים מונח היסטורי, אלא אקטואלי. "תחום עולי בבל" אינו תחום המושב בתקופה קבועה בעבר, אלא תחום המושב היהודי בימי החכמים. רב הונא רצה להתיר את יבלונה לא מחמת גילויים של ידיעות היסטוריות, אלא מכיון שבימיו היה באזור זה יישוב נכרי⁸. ר' חייא בר מדיא התנגד להתיר לא משום הערכה שונה למצב היישוב שבימיו, אלא משום שלפני עשרות שנים אחדות היה זה אזור יהודי, ולפיכך עדיין שם ישראל עליו.

נראה לי, שזו הדרך היחידה להבין את המקורות שהועלו וכן את המחלוקות והדיונים, אם להתיר אזורים אחרים כאשקלון, הר המלך ובית שאן.

פרשת היתר הגולן מבליטה היבט נוסף. ר' מנא סירב להצטרף להסכם וללא נימוק. באופן דומה לזה הגיב ר' ישמעאל בר' יוסי, כשהציע רבי להתיר את אשקלון. נימוקו: "מתירא אני מבית דין הגדול, שמא יריצו את ראשי"⁹. אם כן, ר' יוסי, בפשטות, חושש מכובדה וחשיבותה של ההכרעה, ולא היו לו טיעונים הלכתיים נגד ההיתר. באופן דומה לזה יש להבין את טענותיהם של חכמים כנגד רבי, שהחליט להתיר מספר אזורים. אף כאן אין זכר לדיון הלכתי. דברי חכמים מנוסחים בירושלמי כ"והיו הכל מליזין עליו"¹⁰. בבבלי מובא מעין נמוק לדברי חכמים: "מקום שאבותיך ואבות אבותיך נהגו בו איסור, אתה תנהוג בו היתר?"¹¹ טיעון זה מוזר הוא, הואיל ואין בו כל נימוק נגד מעשהו של רבי; ועוד, שרבי מבסס את היתרו על מעשה שעשה ר' מאיר, והרי זה סיוע רציני, ובדרך כלל נחשב הדבר לראיה מוצקת.

8 אף משנכשל היתר האזור, נחשבו שדותיו כ"שדות גויים" וגמרא זו פוסקת, שיש קנין לגוי להפקיע קרקע ממצוות התלויות בארץ. כידוע, היתה בנושא זה מחלוקת תנאים ואמוראים. ראה י' כהן, היחס אל הנכרי בהלכה ובמצאות בתקופת התנאים (דיסרטציה בשכפול), ירושלים תשל"ה, עמ' 125-132.

לכאורה ניתן, כמובן, להציע פירוש אחר למשמעותו של המונח "עולי בבל". לפי הצעה זו "תחום עולי בבל" הוא אכן תחום ההתנחלות של שבי הגולה, אלא שלא ידעו חכמים, היכן השתרע תחום זה וסברו כי המצב היישובי שבימיהם הוא המצב שהיה בימי שיבת ציון. חוסר ידיעה מעין זה משתקף בדברי סתם הגמרא המפרשת את רב יוסי, ראה בבלי בבא מציעא כח ע"א. אך קשה להניח, שאכן התנאים, ורבי בראשם, טעו בצורה כה גסה. לפיכך נראה לשלול פירוש זה מכול וכול. מכל מקום גם לפי הצעה זו הלכות אלו משקפות את המצב שבימי התנאים, ולא שבימי שיבת ציון.

9 תוס' אהלות פ"ה ה"ח R. Judah and the Greco Roman A. Büchler, *Cities of Palestine*. in *Studies in Jewish History*, London 1954 pp. 179-244.

א' פרדקין, אשקלון ותחומי ארץ-ישראל בתקופת המשנה, קתדרה 19 (תשמ"א), עמ' 3-10.

10 יר' דמאי פ"ב כב, ג.

11 בבלי חולין ו ע"ב-ז ע"ב. המסורת שביירושלמי והמסורת שבבבלי משקפות אותו מעשה, כפי שברור מהשוואת תוכן הדיון. ההבדל העיקרי הוא, שביירושלמי מדובר על היתר מספר אזורים (בית שאן, קיסרי, בית גוברין וכפר צמח), ואילו בבבלי מסופר על היתר בית-שאן בלבד. עם זאת גם בירושלמי נזכר היתר בית שאן בנפרד, ובירושלמי, כמו גם בבבלי, נאמר שהיתר זה מבוסס על מעשה שעשה ר' מאיר.

מכל המקורות הללו נראה לסכם, שהיו חכמים רבים שנרתעו מתעוזת ההיתר, אף שלא היו בידם נימוקים הלכתיים לפרכו. לא קשה להבין את חששותיהם של אותם חכמים. במיוחד קל להבין זאת בדורנו, כאשר כל הכרה בקטיעת חלק מארץ-ישראל עשויה להתפרש כלפי חוץ כנסיגה, כסיוע לאויבינו וכערעור כוח העמידה הנפשי של המוני העם.

המונח „עולי בבל“ מצוי בספרות התלמודית בהקשר אחר. כידוע, היו בארץ שלוש רשויות משפטיות: רשות הפרט, הרשות העירונית („בני העיר“) והרשות הלאומית¹². זו קרויה רשות של „עולי בבל“, ולה שייכים הדרכים הבין-עירוניות והבורות שבצדם¹³, וכן בית המקדש. ר' יהודה אף קובע במפורש, שה„נשיא“, כלומר המוסד הלאומי, הוא הביטוי המשפטי לרשות עולי בבל, ושבת-הכנסת שבגליל נמסרה לרשות זו¹⁴. ברור, שהמונח „עולי בבל“ בהקשרים אלו אינו מתייחס לתקופת שיבת ציון, שכן מה לשבי הגולה ולבתי-הכנסת שבגליל? אם כן, אף כאן „עולי בבל“ משמעם כלל הציבור היהודי בארץ בזמן שנאמרה אותה הלכה, ולא דווקא עולי שיבת ציון.

בתוך „תחום עולי בבל“ היו כמה מובלעות, שניתן להם דין של סוריה. לפי דרכנו יש להבין, שבאזורים אלו היה יישוב נכרי גדול, ומאחר שנקבע שזהו מצבם היישובי, הוצאו מתחומי הארץ.

היתר בית-שאן

כידוע, היתר רבי מספר אזורים. ההיתר היחידי הנזכר בתלמוד הבבלי הוא היתר בית-שאן, ולפיכך חדר היתר זה להלכה, כפי שנפסקה במהלך הדורות. בבבלי לא נמסרו גבולות ההיתר, ובירושלמי נמסרו הגבולות בקצרה: „פרשתא ורציפתא ונפשא דפנוטיה עד כפר קרנים וכפר קרנים כבית שאן“¹⁵; ואף הובאה רשימת הפירות, אשר הובאו מחוץ לתחום ההיתר¹⁶. כלומר ארץ-ישראל. לאחרונה נתגלה מקור נוסף להיתר זה, בכתובת רחוב שליד בית-שאן, ובה באה בפירוט יתר כל הפיסקה¹⁷. רוב הפיסקאות שבכתובת הם מבחינת סיכום וחזרה על דברי מקורות תלמודיים שונים. היוצאות מן הכלל הן — הפיסקה האחרונה העוסקת בתחום סבסטי (שהרי היתרים באזור זה אינם נזכרים כלל בספרות התלמודית), וכן הפסקאות העוסקות בפרטי היתר בית-שאן מפורטות יותר מאשר בירושלמי. ואין לדעת, אם היה לפני המחבר נוסח שונה של הירושלמי, או שהוא מוסר מסורת מקומית, שהיה בה פירוט מעבר לנוסח שבירושלמי.

12 ש' ספראי, העיר היהודית בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, בתוך העיר והקהילה, ירושלים תשכ"ח עמ' 230.

13 תוס' בבא קמא פ"ו הט"ו.

14 משנה נדרים ה, ה-ו.

15 יר' דמאי פ"ב, כב ע"ד.

16 שם, שם, כב ע"ג.

17 י' זוסמן, כתובת הלכתית מעמק בית שאן, תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 88—158. לקטע על תחומי בית שאן ראה עמ' 114—119, יר' דמאי פ"ב, כב ע"ג.